



Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

PARTIER
OG
ERHVERV

Vagn
Dybdahl

Studier i partiorganisation
og byerhvervenes
politiske aktivitet 1880-1913

1

PARTIER OG ERHVERV

Første del

VAGN DYBDAHL

PARTIER OG ERHVERV

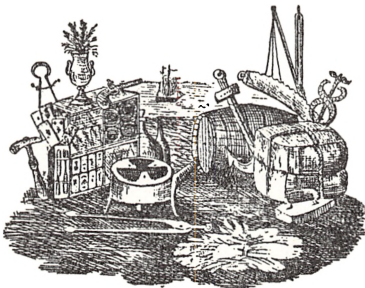
*Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske
aktivitet ca. 1880–ca. 1913*

POLITICAL PARTIES AND TRADES

The Organization of the Danish Political Parties
and the Political Activities of the Urban Population and
the Trade Organizations, 1880–1913

With an English Summary

1



UDGIVET AF ERHVERVSARKIVET
UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS 1969

Denne afhandling er af
det humanistiske fakultet ved Aarhus Universitet
antaget til offentlig at forsvares for den
filosofiske doktorgrad.

Aarhus Universitet, den 28. august 1969

Gunnar Svane

h. a. dec.

© 1969, Vagn Dybdahl

Omslag: Lars Dybdahl

Til Annegrete

Forord

Denne bog har været under udarbejdelse gennem en lang årrække. Når færdiggørelsen har trukket ud, skyldes det ikke mindst mange andre gøremål, navnlig min tjeneste som leder af Erhvervsarkivet og de arbejder, der har tilknytning dertil. Når den alligevel er blevet afsluttet, skyldes det først og fremmest de gode forskningsmæssige vilkår, der gives personalet ved institutionerne under *Kulturministeriet*.

Til arbejdet har jeg også modtaget bistand og hjælp fra anden side, og det er mig en kær pligt at takke *Statens almindelige Videnskabsfond* og *Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse* for økonomisk støtte.

For god hjælp ved manuskriptets færdiggørelse, ved korrekturlæsning og oversættelse af resumeet beder jeg min sekretær, fru *Birthe Rasmussen* modtage min bedste tak. For arbejdets afslutning har det været af stor betydning, at arkivbetjente, kontorpersonale og mine kolleger på Erhvervsarkivet altid beredvilligt har aflastet mig, når dette var nødvendigt. For bistand ved oversættelsen takker jeg oprigtigt *Rosemary J. Rowles, M. A.*, assistant secretary i The Royal Institution of Chartered Surveyors.

Under selve arbejdet har jeg haft megen glæde og inspiration af samtaler med mine tidligere lærere, afdøde professor, dr. phil. *C. O. Bøggild-Andersen* og generalkonsul, professor, dr. phil. *Troels Fink*. *C. O. Bøggild-Andersen* stod selv fjernere fra de metoder, der her er fulgt; men måske derfor betød hans forstående kritik mere. Med *Troels Fink* har jeg drøftet arbejdet under hele dets gang; hans interesse, særlige indsigt i perioden og forståelse for det politiske spil har været en stor støtte. Til mine lærere vil jeg også gerne regne afdøde rigsarkivar, dr. phil. *Axel Linvald*; medlevende fulgte han fra første færd dette arbejde, og jeg nød godt af hans gode råd samt af hans og fru *Adda Linvalds* vidtstrakte førstehåndsviden om politiske og erhvervmæssige forhold i København før 1914.

Sluttelig takker jeg min kone, *Annegrete Dybdahl* samt mine børn, stud. jur. *Lise Dybdahl* og stud. mag. *Lars Dybdahl* for støtte og en bistand så omfattende, at den ikke kan specificeres.

Vagn Dybdahl.

Indhold

Bind 1

Fortegnelse over tabeller, bilag og figurer	12
Indledning	17
I. Bybefolkning og valg	
1. <i>Kilderne</i>	23
Kildegrundlaget i almindelighed	23
Materialet i de enkelte kredse	31
2. <i>Stemmetallene</i>	38
Valgdeltagelsen	38
Partiernes vælgerkorps	43
Befolkningens politiske standpunkt	54
Købstæderne 54 – Hovedstaden og Højre 63 – Højres urbanisering 1898–1913 65	
II. Rigsdagskandidaterne	
1. <i>Folketinget</i>	69
2. <i>Landstinget</i>	76
III. Højre: Organisation og udvikling	
1. <i>Højres organisatoriske opbygning</i>	87
Partiet organiseres	87
De konservative klubber fra 1885	91
Lokalorganisationernes antal 1882–1914	96
Organisationsarbejdets bærende kræfter 1885 og 1895	100
2. <i>Højre i hovedstaden</i>	105
Medlemstallet 1881–1914	105
Foreningens virke	115

3. <i>Højre i to provins kredse</i>	125
Århus Søndre og landdistriktet i Randers amts 2. kreds	125
4. <i>Centralledelsen</i>	129
Dinesens epoke 1883–1895	129
De ledende organers sammensætning 129 – Forretningsudvalgets virksomhed 137 – Oppositionen mod Dinesen 149	
Det gamle Højre under afvikling 1895–1901	155
Reorganisationsforsøg 1902–1913	165
Forretningsudvalgets og repræsentantskabets virke 1895–1913.	176
5. <i>Programmet</i>	182
I kampårene	182
1896: Et partiprogram bliver skrevet	189
Resolutioner om årets politik	202

IV. Socialdemokratiet: Organisation og udvikling

1. <i>Partiets organisatoriske opbygning</i>	211
Medlemstal	211
Partiets organer	216
Medlemsskab og lokalforeninger 216 – Agitationsudvalg 218 – Hovedbestyrelsen 219 – Kongressen 229	
Kandidatopstillinger	232
De lokale foreningers virke og partiets økonomi	243
2. <i>Programmet</i>	249
De generelle synspunkter	249
Kooperationen	261
De nye produktionsforeninger 261 – Brugsforeninger i byerne 265 – Socialdemokrati og brugsforeninger 270	

V. Kampen om næringsloven

1. <i>Erhvervsorganisationernes fremvækst</i>	285
Håndværkerorganisationer	285
Handelsorganisationer	294
Handelsforeninger og Grosserer-Societetet 294 – Detailhandelens organisationer 301	
2. <i>Organisationernes mærkesag: En ny næringslov</i>	319
Kravet om en næringslovrevision	319
Der andrages på enkeltpunkter 319 – Håndværkets krav 321 – Handelens krav 325 – Handel og håndværk forenes 331	

Næringslovkommissionen	337
Kommissionen nedsættes 337 – Kommissionens arbejde 339 – Kommissionens betænkning 349	
Næringslovforslaget på Rigsdagen	356
Modsigelser mellem land og by 356 – Venstre afviser 359 – Modstand uden for Rigsdagen 367 – Venstre barberer forslaget 371 – Forslaget syltes, og interessen svækkes 374 – Sidste markering af standpunkter og forlis 377	
Sammendrag og udblik	387

Bind 2

Summary and Comparisons. Translated by <i>Birthe Rasmussen</i>	5
Tabeller I–XXIII	29
Bilag 1–11	95
Kilder, litteratur og forkortelser	161
Noter og henvisninger	173
Registre ved <i>Leif Juul Christensen</i>	213

Fortegnelse

over tabeller, bilag og figurer

Bind 1

Tabeller

1. Valgdeltagelsen efter erhverv samt valgdeltagelsen i købstæderne og hele landet, angivet i pct.	38
2. Valgdeltagelsen i udvalgte grupper inden for de erhvervsdrivende, angivet i pct.	41
3. Valgdeltagelsen i udvalgte grupper inden for de erhvervsdrivende, angivet i pct.	42
4. Højres procentvise andel i de enkelte erhverv og de enkelte erhvervs andel i Højre	44
5. Højres andel i udvalgte grupper af de erhvervsdrivende og disses andel i Højres vælgere	46
6. Højres andel af vælgerne i grupperne detailhandlere og grosserere	48
7. Højres andel i faglærte og ufaglærte arbejdere og disses andel i Højres vælgere	48
8. Oppositionens andel i de enkelte erhverv; de enkelte erhvervs andel i oppositionen	50
9. Oppositionens andel i udvalgte grupper af erhvervsdrivende og disses andel i oppositionens vælgere	50
10. Oppositionens andel af vælgerne i grupperne detailhandlere og grosserere	52
11. Den valgte kandidats stemmeandel 1890 i de kredse, hvor de 23 byer er beliggende	57
12. Sammendrag af stemmefordelingen i de 23 byer 1876–98	60
13. Kåringsvalg og kampvalg 1879–1913 i København	62
14. Valgresultater 1884–1892 for 8 københavnske kredse	64
15. Antal opstillede folketingskandidater 1876–1913	71
16. Folketingskandidaternes procentvise fordeling på hovederhverv 1876–1913	71
17. De enkelte partiers folketingskandidater procentmæssig fordelt efter erhverv 1876–1913	72
18. Højres valgmandsvalgte landstingsmænd 1866–1910 fordelt efter by og land; for landet tillige erhvervsgruppe	77

19.	Erhvervsfordelingen blandt højreforeningernes ledere 1885 og 1895	101
20.	Erhvervsfordelingen blandt højreforeningernes ledere sammenlignet med erhvervsfordelingen i befolkningen	102
21.	Erhvervsfordelingen blandt byforeningernes ledere sammenlignet med fordelingen blandt vælgerne	102
22.	Højres stemmetal og medlemstal i københavnske kredse 1887 ..	106
23.	Højres medlemstal i de københavnske kredse pr. 1. januar 1896 og 1897 samt stemmetallene 9. april 1895	108
24.	Den erhvervsmæssige fordeling af 190 medlemmer af Højre i Københavns 7. kreds 1899–1901	112
25.	Kredsformændene i Højres Vælger- og Arbejderforening udskilt på erhvervsdrivende og funktionærer	121
26.	Den erhvervsmæssige fordeling af bymedlemmerne af den konservative vælgerforening i Århus søndre kreds 1904	127
27.	Den erhvervsmæssige fordeling af vælgere og medlemmer af Højre i Århus Søndre, bydistriktet	128
28.	Antal årlige møder i Højres repræsentantskab og forretningsudvalg	131
29.	Medlemmer af Højres repræsentantskab 1883–94 fordelt efter antal år i repræsentantskabet	134
30.	Højres Fond's udgifter 1885–95; faste udgifter ikke medregnet	138
31.	Medlemmer af Højres repræsentantskab 1895–1902 fordelt efter antal år i repræsentantskabet	160
32.	Medlemmer af Højres repræsentantskab 1903–1913 fordelt efter antal år i repræsentantskabet	175
33.	Antal møder 1896–1911 i Højres forretningsudvalg og repræsentantskab	176
34.	Konstaterede udgifter for Højres Fond 1896–1910; faste udgifter ikke medregnet	178
35 a.	Socialdemokratiets størrelse 1888–1913. Repræsenterede foreninger og medlemmer på kongresserne	212
35 b.	Socialdemokratiets størrelse 1888–1913. Antal foreninger og medlemmer i forbundet	213
36.	De socialdemokratiske rigsdagsmænds andel i hovedbestyrelsesmandaterne	223
37.	Erhvervsmæssig fordeling af Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmedlemmer 1888–1913	224
38.	De erhvervsdrivendes andel af hovedbestyrelsens medlemmer i kongresårene 1915–1923	226
39.	Selvstændige erhvervsdrivende og landbrugere på Socialdemokratiets kongresser 1889–1898 og 1908–13	232
40.	Erhvervsdrivende medlemmer i 4 socialdemokratiske foreninger i København	244

41.	Sammenhængen mellem korn- og brødpriser for rug	264
42.	Industrialiserede virksomheder 1897 fordelt efter arbejdetal og oprettelsesår	287
43.	Medlemmer af håndværkerforeninger 1874 i forskellige amter sammenholdt med antal håndværksdrivende 1870	292
44.	Stiftelsesår for provinsens handelsstandsforeninger	295
45.	Antal handlende 1890 i Jylland i de erhvervsgrupper, handelsforeningerne dækkede	297
46.	Antal handlende 1890 i Ålborg, Randers, Århus og Horsens sammenholdt med handelsforeningernes medlemstal	297
47.	Stiftelsesår for københavnske detaillistforeninger	302
48.	Antal detailhandlere i København 1890 og 1901	303
49.	Stiftelsesår for provinsens detailhandlerforeninger	304
50.	Standpunkter i Folketinget ved 1. behandling af næringslovfor- slaget	360

Figurer

1 a.	Københavnske valgkredse før 1894	ved side 24
1 b.	Københavnske valgkredse efter 1894	ved side 32
2.	Højres, oppositionens og »stemmer ikke«s procentvise andel ved folketingsvalgene i købstæderne 1876–1898	58
3.	Erhvervenes procentvise andel af folketingskandidaterne 1876–1913	70
4.	Højres kredsvalgte landstingsmænd 1866–1914 fordelt efter erhverv	78
5 a.	Socialdemokratiske foreninger 1900	214
5 b.	Socialdemokratiske foreninger 1910	215
6.	Skematisk oversigt over Socialdemokratiets organisatoriske opbygning	217
7.	Løbeseddel med opfordring til deltagelse i det stiftende møde 1902 i Strandvejskvarterets Brugsforening	269
8.	Arbejdsgangen i næringslovkommissionen	340

Bind 2

Tabeller

I.	Folketingsvalget i Københavns 1. kreds, 26. juli 1881	30
II.	Folketingsvalget i Københavns 5. kreds, 24. maj 1881	32
III.	Folketingsvalget i Københavns 8. kreds, 9. april 1895	34
IV.	Folketingsvalget i Københavns 13. kreds, 5. april 1898	36
V.	Folketingsvalget i Københavns amts 3. kreds, en del af København, 5. april 1898	38

VI.	Folketingsvalget (omvalg) i en del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 31. januar 1882	40
VII.	Folketingsvalget i en del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 25. juni 1884	42
VIII.	Folketingsvalget i en del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 28. januar 1887	44
IX.	Folketingsvalget i en del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 20. april 1892	46
X.	Folketingsvalget i en del af Århus amts 3. kreds, del af Århus købstad, 9. april 1895	48
XI.	Vælgernes erhvervsfordeling i de 10 kredse	50
XII.	Erhvervsfordelingen i de udvalgte 23 købstæder sammenholdt med erhvervsfordelingen i samtlige købstæder. År: 1890	52
XIII.	Højres og oppositionens andel i afgivne stemmer ved folketingsvalget 1876 i samtlige købstæder, hvor der var afstemningsvalg	54
XIV.	Valgresultater (Folketinget) 1876–98 fra 23 udvalgte købstæder med angivelse af Højres andel i afgivne stemmer	55
XV.	Vælgertal og antal højrestemmer 1879 og 1898 i købstæderne	65
XVI A.	Valgresultater fra København 1884–92; 2. og 6. kreds udeladt	67
XVI B.	Valgresultater fra København 1895–1913; 5., 7., 9., 11., 12. og 13. samt Frederiksberg 2. kreds udeladt	68
XVI C.	Valgresultater fra København 1895–1901 (5., 7., 13. og Frederiksberg 2. kreds)	70
XVI D.	Valgresultater fra København 1906–13	71
XVII.	Folketingskandidaterne 1876–1913 fordelt på partier og erhverv	72
XVIII.	Kongevalgte landstingsmænd udnævnt 1866–1900, grupperet efter mandater	80
XIX.	Erhvervsfordelingen blandt deltagerne i Højres delegeretmøder 1885 og 1895	82
XX.	Erhvervsfordelingen blandt kredsbestyrelsesmedlemmer i Højres Arbejder- og Vælgerforening 1883, 1885, 1891, 1899, 1909 og 1912	84
XXI.	Kredsformændene i Højres Arbejder- og Vælgerforening 1883–1912	86
XXII.	Medlemmer af Højres forretningsudvalg 1883–1913	90
XXIII.	Den erhvervmæssige fordeling blandt medlemmerne af Højres repræsentantskab 1883–1913 med angivelse af antal rigsdagsmedlemmer	92

Bilag

1.	Repræsenterede erhvervsbetegnelser i Københavns 5. kreds, 24. maj 1881	97
2.	Adresse september 1894 til J. B. S. Estrup	101

3.	Erindringer nedskrevet af Ingeborg Ramsgård, f. Ryssel	106
4.	Medlemmer af Højres repræsentantskab 1883–1913; 1909 og 1912 intet repræsentantskabsvalg	112
5.	Oversigt over indholdet i Højres resolutioner 1897–1913	120
6.	Medlemmer af Socialdemokratiets hovedbestyrelse 1888–1913 . .	124
7.	Forretningsorden for Socialdemokratiets kongres	129
8.	Sammenstillen af Socialdemokratiets programmer 1888–1913 for så vidt angår indledning, hovedformål og erhvervspolitiske programpunkter	130
9.	Produktionsforeninger efter grundlæggelsesår	136
10.	Bybrugsforeninger efter stiftelsesår	143
11.	Oversigt over ønsker vedrørende ændringer i næringsloven	152

Indledning

Det er ikke usædvanligt i vor tid at høre beklagelser over, at erhvervslivets mænd kun i ringe grad deltager i det politiske arbejde. Det sker ofte under henvisning til det ønskelige i at sikre, at saglige og praktiske erhvervsøkonomiske anskuelser kan blive gjort gældende i den politiske drøftelse. Ikke uden virkning kan man henvise til, at byerhvervene stadig er underrepræsenteret i Folketinget, selv om forholdet ikke er så grelt, som det tidligere har været. I denne forbindelse synes man ganske at se bort fra den repræsentation og faglige indsigt, som byerhvervene også har gennem arbejderrepræsentanter for de enkelte erhverv.

Problemet om byerhvervenes politiske repræsentation er ikke nyt. Fra 1890'erne blev spørgsmålet rejst gentagne gange, og i 1918 førte det til dannelsen af Erhvervspartiet, der var repræsenteret i Folketinget 1918–24. For en del blev spørgsmålet kædet sammen med forfatningsproblemerne og gav anledning til, at forfatningsdebatten forud for 1915-grundloven også fik et islæt af korporative ideer.

Erhvervslivets politiske indflydelse er imidlertid også genstand for en vurdering ud fra andre synspunkter end den politiske repræsentation. Det giver sig udtryk i betænkeligheder over for erhvervsorganisationernes pres på både politikere og administration. Det er således en ganske modsat anskuelse, der her er tale om; dels frygter man, at organisationerne i urimelig grad påvirker statsorganerne, dels ønsker man deres indflydelse begrænset, fordi den går uden om demokratiets traditionelle rammer.

De sidste årtiers debat om erhvervslivets – og her tænkes navnlig på byerhvervenes – indflydelse har været stærkt bestemmende for denne undersøgelses form. På samme tid har den også på anden måde modtaget tilskyndelser fra den aktuelle debat, nemlig drøftelserne af de politiske partiers struktur, især spørgsmålet om fornyelsesmulighederne og den politiske aktivi-

tet i dem. Begge tilskyndelser har her forenet sig i det formål at søge tilbage til de politiske partiers første år for at se, hvordan disse forhold var oprindelig. Tanken dermed er tillige at belyse hovedtræk af visse sider af det politiske system.

Hovedproblemet er, i hvor høj grad byerhvervene gjorde sig gældende i det politiske liv. I perioden indtil 1914 blev der ikke dannet noget egentlig byerhvervsparti, og vægten måtte da lægges på byerhvervenes stilling inden for de forskellige partier, på disses stillingtagen over for politiske spørgsmål knyttede til byerhvervene og endelig på byerhvervenes indflydelse på statsstyret ad andre veje end de partipolitiske, d. v. s. erhvervsorganisationernes forhold til statsmagten.

Undersøgelsen tilrettelægges ud fra de lige nævnte hovedemner. Først undersøges byerhvervenes politiske standpunkt, som det kom til udtryk gennem valgene. Dernæst betragtes Højre og Socialdemokratiet – de to bypartier ud fra følgende synspunkter: hvorledes var byerhvervene repræsenteret i partiet, dels i forhold til det samlede tilhængertal, dels – mere snævert – i partiets ledende organer, og hvad var partiets principielle stilling til byerhvervene, deres ideologi, om man vil udtrykke det således. For at give den nødvendige relativitet i denne del af fremstillingen er den i det hele formet som en redegørelse for partiernes opbygning og organisationsform og som en beskrivelse af deres virke.

Efter dette gives en samlende fremstilling af erhvervsorganisationernes fremvækst. Herunder søges deres udbredelse klarlagt, ligesom deres aktivitet belyses; en særlig opmærksomhed er viet rejsningen af den første middelstandsbevægelse. Dette er samtidig optakten til bogens sidste afsnit, der behandler forsøgene på at få gennemført en revision af næringslovgivningen.

I det sidste afsnit vil der blive lagt vægt på at vise, hvordan partiernes stillingtagen var, og hvordan udenparlamentariske organer – erhvervsorganisationerne – først var i stand til at få sagen rejst politisk og dernæst søgte at øve indflydelse på sagens behandling og løsningernes udformning. Byerhvervenes stilling til andre politiske spørgsmål end de erhvervsbetonede – til eksempel skolelove, forsvarspolitik, fæstevæsen – vil ikke blive taget op.

Den samlede undersøgelses resultat bliver endelig fremstillet i en konkluderende slutning. I denne vurderes resultaterne tillige i forhold til tidligere forsknings behandling af tilsvarende spørgsmål.

Det er forfatterens håb, at fremstillingen vil være en støtte for forskere, der arbejder med andre sider af periodens historie. Eksempelvis kunne rede-

gørelsen for den kraft, der var i opslutningen omkring Højre, både blandt vælgerskarerne og rent organisatorisk, indgå i en vurdering af Estrup-styrets styrke og dermed bidrage til forklaring af provisorietidens konflikt. Der kunne nævnes andre eksempler fra tiden, hvor de partiorganisatoriske forhold, som her er søgt klarlagt, ville kunne medtages i en forklaring; men under hensyn til bogens sigte har det ikke været naturligt at komme ind på en udredning af disse problemer, der ville nødvendiggøre en ny række selvstændige undersøgelser.

I

Bybefolkning og valg

1. Kilderne

Kildegrundlaget i almindelighed

1866-grundlovens § 30 fastsatte den almindelige regel om valgret til Folketinget. Efter den tilkom valgretten enhver uberygtet mand, når han var fyldt 30 år, medmindre han:

- »a) uden at have egen husstand står i privat tjenesteforhold;
- b) nyder eller har nydt understøttelse af fattigvæsenet, som ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt;
- c) er ude af rådighed over sit bo;
- d) ikke har haft fast bopæl i et år i den valgkreds eller den stad, hvori han opholder sig på den tid, valget foregår.«

Valgretten til Landstinget (§ 35 ff) tilkom de samme vælgere, som havde valgret til Folketinget, bopælsindskrænkningen var dog udvidet til hele landstingskredsen; de særrettigheder, som var givet de højstbeskattede, har i denne forbindelse ingen betydning.

De nærmere bestemmelser om valgene var udformet i »Lov om valgene til Rigsdagen af 12te juli 1867«, der blev afløst af valgloven af 7. februar 1901. Valgloven gentog grundlovens fire valgretsindskrænkninger, og den domspraksis, der sluttede sig til den, klargør yderligere indskrænkningerne, hvor det ikke mindst er af betydning, at håndværkssvende ikke blev anset for valgberettigede, når de fik kost og logi hos mesteren ¹.

Bestemmelserne om fattighjælpens virkninger var ret omfattende, idet kun få former for offentlig hjælp var undtaget. En overretsdom fra 1889 fastslog, at hjælp fra »de fattiges kasse« ikke havde fattighjælpens virkninger, og da netop kasserne havde til opgave at træde til i pludselige trangstiltælde, havde her været mulighed for at afbøde lovens rigoristiske bestemmelser; men kassernes beskedne omfang – navnlig i byerne – og måske også viljen hos de bestemmende, har forhindret, at der udvikledes nogen udbredt praksis på dette område ². Udgifter til læge, jordemoder samt begravelsesomkostninger

blev efter 1891 heller ikke betragtet som fattighjælp, og det samme var tilfældet med alderdomsunderstøttelse³. Eftergivelsen af fattighjælp var fra 1891 på forlangende pligtig for kommunalbestyrelsen, når den pågældende person ikke havde modtaget fattighjælp i fem år; men kommunalbestyrelsen *kunne* allerede efter et års forløb eftergive hjælpen.

Kravet om »fast bopæl« kunne tolkes til skade for den del af storbyens befolkning, som førte en omflakkende tilværelse; men dette afvistes af Højesteret⁴.

De her nævnte indskrænkninger i valgretten kan næppe væsentlig forrykke det billede, valg- eller stemmelister giver af tjenstemænds og erhvervsdrivendes politiske stilling. Selv om vel mindre erhvervsdrivende kan have fået fattighjælp, forekommer det usandsynligt, at det vil være et større antal, der driver forretning uden at have fået hjælpen eftergivet.

Ganske anderledes er forholdet for arbejdernes vedkommende. Et betydeligt antal vil være afskåret fra valgret, fordi de falder ind under tyendebestemmelsen; i de større byer gjaldt dette forholdsvis færre end i de mindre⁵. Et langt større antal vil have mistet valgretten på grund af modtaget fattighjælp. I 1886 regnede man med, at en fjerdedel af arbejderne var berøvet valgretten efter at have modtaget fattighjælp, og dette svækker naturligvis valglisternes kildeværdi med hensyn til oplysningerne om arbejdernes politiske standpunkt, ikke mindst fordi de her udelukkede som hovedregel vil høre til en bestemt gruppe af arbejderne, nemlig de dårligst stillede⁶. Tilfældigheder som sygdom og arbejdsløshed kunne naturligvis også spille ind; netop fra midten af firserne fortæller Stauning i sine erindringer, hvordan faderen mistede valgretten, fordi han i en arbejdsløshedperiode måtte hente fattiglægen til sin syge hustru⁷. I 1880'erne havde i alt ca. 20 pct. af vælgere mistet valgretten på grund af grundlovens forskellige indskrænkninger; i 1906 var dette tal dalet til 12,4 pct⁸.

Valgets tekniske tilrettelægning var ingenlunde simplere end i dag, og det kan ikke undre, at det voldte betydelige vanskeligheder at indfri valglovens forskrifter. Det grundlæggende var de lister – valglistes – over de valgberettigede, som hvert år skulle udarbejdes ved kommunalbestyrelsernes foranstaltning. Der var ikke foreskrevet noget om, hvordan listerne skulle tilvejebringes – folkeregistrene tilhører en langt senere tid. I København var det ordnet således, at der med mandtalslisterne fulgte skemaer, hvor de valgberettigede skulle opføre sig. Myndighederne havde ikke nogen pligt til at



Figur 1 a. Københavnske valgkredse før 1894.

indberette om mistet valgret, f. eks. på grund af modtaget fattighjælp. På valglisterne skulle bl. a. opføres vælgernes livsstilling, og her skulle undgås vildledende angivelser af stillingen. Til valglisterne skulle slutte sig tillægs-lister over de vælgere, som først opnåede valgret i årets løb »med udtrykkelig angivelse af den dag i året, da de enten fyldte det 30te år eller ville have haft fast bopæl i eet år i valgkredsen«⁹.

Selve afstemningen blev indledt med, at de forsamlede vælgere stemte ved håndsoprækning. Den kandidat, som fik flest stemmer, var da valgt ved kåring, medmindre en eller flere af de andre forlangte navnlig afstemning, hvorefter valglisterne kom til anvendelse – ved kåringen kontrollerede man ikke, om vælgerne var valgberettigede¹⁰. Ved navnlig afstemning gik valget for sig på den måde, at vælgerne meldte sig hos valglisteføreren og oplyste, hvem de stemte på, hvorefter han noterede kandidatens navn ud for vælgerens, og samtidig skrev en stemmelistefører vælgerens valglistennummer og navn ned sammen med navnet på den kandidat, han stemte på. Under en folketingsdrøftelse blev det fremhævet, at som listeførere burde ikke anvendes personer, der kunne bevirke, at vælgerne følte sig ufrie¹¹.

Ser man foreløbig bort fra samtidens kritik af valglovens bestemmelser, er der grund til at fæstne sig ved de tekniske vanskeligheder, man havde at kæmpe mod. I København sorterede valglisterne under det statistiske kontor; chefen for dette, Marcus Rubin, giver i sine erindringer et indtryk af valglisternes udarbejdelse: »Det var et betydeligt arbejde at få de hidtil noget forsømte valglister bragt i god orden og fuldstændiggjort; i 1881 udviste valglisterne et vælgertal af 32.000, i 1886 af 42.000, en stigning i et femår med en tredjedel, der naturligvis mere skyldtes bedre valglister end forøgelse i vælgertal«. Rubin fortæller også om de stadige angreb i 80'erne på valglistearbejdet, bl. a. med klage over, at døde vælgere stemte¹². I 1884 foreslog Højres Arbejder- og Vælgerforening Københavns magistrat, at man kvartersvis skulle lade folk med et særligt personalkendskab revidere grundmaterialet, inden valglisterne blev udarbejdede; et forslag, som magistraten dog ikke fandt hensigtsmæssigt at følge¹³. Klager over valglisternes udarbejdelse stilnede vel efterhånden af, men kunne fortsat blusse op, når et valg var afgjort med kun få stemmers overvægt¹⁴.

Spørgsmålet er, når man holder sig til den samtidige kritik, om ankerne mod valglisterne er så væsentlige, at de svækker listernes kildeværdi. Ingen af de fremsatte klager påstår, at fejlene er så store, at det drejer sig om hundreder af vælgere, der uberettiget er undladt optaget på listerne, og når dette

ikke er tilfældet, får forsømmelser eller bevidste undladelser ikke nogen indflydelse på listernes kildeværdi. Langt alvorligere er Marcus Rubins oplysning om stigningen på 10.000 i vælgertallet fra 1881 til 1886, ikke mindst fordi man på forhånd må formode, at forsømmelserne især er gået ud over en bestemt befolkningsgruppe, nemlig den mest jævne, for hvem skemaudfyldelsen i november har været mest fremmed. En stor del af forskellen mellem de to års tal skyldes dog folketallets vækst; den mandlige befolkning over 30 år voksede fra 1880 til 1885 – de to år, hvor folketællingerne ligger nærmest – fra 44.035 til 51.613 eller med i alt 7.578, og for årene 1881 til 1886 har tallet sikkert været nogenlunde tilsvarende¹⁵. Herefter skulle der således være optaget 2.500 på listerne, som ved forsømmelighed har været undladt i 1881. De lister fra 1881, der vil blive behandlet her, er fra 1. og 5. kreds, netop de kredse, der havde den største stigning i antal valgberettigede, henholdsvis fra 5.239 til 7.978 og fra 11.797 til 17.828, uden at man derfor kan slutte, at disse kredse (de hastigt voksende brokvarterer) i særlig grad har været ramt af forsømmelserne¹⁶. Da listerne fra 1886 og 87 ikke er bevarede, er det ikke muligt at skønne over, om forsømmelserne især har ramt en særlig erhvervsgruppe, og derfor er der mulighed for, at der i listerne fra 1881 kan gemme sig en skjult fejlkilde.

Valglisterne er her – som tidligere nævnt – benyttet til at klargøre de forskellige erhvervs stemmegivning, herunder manglende stemmeafgivning, og den erhvervsmæssige sammensætning af kandidaternes vælgere. Den erhvervsmæssige gruppering har voldt adskillige vanskeligheder; nogle fag har det formeligt været vanskeligt at bestemme karakteren af, andre har det været vanskeligt at rubricere under hovedgrupperne, fordi opgivelserne ikke siger tilstrækkeligt om stillingernes karakter, eller fordi der ved en undersøgelse som denne kan være tvivl om berettigelsen i at følge den gængse placering af stillingen. I bilag 1 er optrykt en fuldstændig fortegnelse over de ved valget 26. juli 1881 i Københavns 5. kreds anførte stillinger. Der kan til illustration af den gennemførte rubricering gøres følgende bemærkninger:

Der er lagt vægt på at henføre de enkelte til den erhvervsgruppe, man må formode, de selv følte sig knyttet til. Da tallet her er så stort, har der imidlertid ikke været mulighed for at foretage undersøgelser for den enkeltes vedkommende, og derfor har for eksempel placeringen af en lang række akademikere været usikker, titlen professor var således meget vidtfaavnende og dækkede over universitetsprofessorer, veltjente skolemænd og kunstnere;

gruppen er derfor placeret under liberale erhverv, selv om den også rummer embedsmænd. Hvor der opgives to stillinger, hvoraf den ene er rentier eller partikulier (f. eks. sukkerraffinadør, partikulier), er det oprindelige erhverv valgt. Vanskeligere har det været med stillinger som bødker-detailhandler og bogbinder-bedemand; i begge tilfælde er det første erhverv regnet som hovederhverv. Samtlige assistenter er, om end med nogen usikkerhed, ført hen under civile embedsmænd. I gruppen selvstændige handlende træffes så vidt forskellige erhverv som f. eks. apoteker, brødhandler, hestehandler, grosserer, detailhandler, sandhandler, skønt interessefællesskabet måske kan være tvivlsomt. Håndværksmestre har voldt særlige vanskeligheder i henseende til adskillelse fra de enkelte fags svende¹⁷. I ret vid udstrækning er her rådspurgt handelskalendere og vejvisere for at søge klarlagt, om f. eks. en bogbinder er mester eller svend; det viser sig, at det er sjældent, at en mester ikke er anført som mester. Enkelte håndværksmestre kan måske også gemme sig blandt industridrivende, f. eks. møbelfabrikant. Gruppen kommissærer o. lign. rummer flere ret ubestemte erhverv, det samme gør liberale erhverv (tekniker f. eks.), hvorom også er talt ovenfor. Delingen mellem faglærte og ufaglærte er også på flere punkter usikker; men fælles for dette og de andre nævnte eksempler på grænsetilfælde er, at der kun er tale om usikkerhed med hensyn til erhverv, som har meget få udøvere, hvorfor eventuelle fejl formentlig ikke har nogen mulighed for at forrykke det helhedsbillede, som valglisten giver¹⁸.

Spørgsmålet er da, om valglisternes billede er korrekt. Her tænkes navnlig på, om den stemmeafgivning, de anfører, svarer til standpunkterne, eller om vælgerne, fordi der ikke var hemmelig afstemning, lod sig påvirke af andre hensyn. Spørgsmålet kan ikke afvises med en bemærkning om, at det ingen interesse har, fordi det kun er den afgivne stemme, der har betydning. Skiftet i 1901 til hemmelig afstemning umuliggør at klarlægge stemmeafgivningen efter dette år, og det er derfor af betydning for muligheden for at ræsonnere ud over 1901 på grundlag af valglisten at søge klarlagt, om valgtryk kan have spillet nogen afgørende rolle under den åbne stemmeafgivning, navnlig i byerne.

Venstrejournalisten Anthon Maaløe fortæller i sine erindringer bl. a. om rigsdagsvalgene i Assens i 1870'erne¹⁹. Byen var en af Højres faste borge: »Der var i halvfjerdserne vist ikke flere venstremænd i byen, end man kunne tælle på sine fingre. Alle vidste, hvem de var, og de var godt uglesete.» Hvad

går der af ølhandleren under hotel »Phønix«? – Han stemte Venstre ved sidste valg«; og så havde han fået det sorte stempel. Sådan blev de pegede ud, og de fik på forskellig måde at føle, at det var Højre, der regerede her, og at mukken i geledderne ikke tåltes«. Efter at have talt om flagsmykningen på valgdagen fortæller Maaløe videre: »Den skriftlige afstemning, som alle og enhver kunne følge og kontrollere, foregik i den store sal på rådhuset, og her kunne man være sikker på i eftermiddagstimerne at træffe egnens herremænd og store forpagtere, der nok ville have et øje med, hvorledes deres husmænd stemte«. Kendt er fra 1890 en skriftlig henstilling fra Chr. Fr. Daneskiold-Samsøe til Gisselfeldt, rettet til godsets husmænd og opfordrende til at stemme på højrekandidaten ²⁰. Fra Horns Herred foreligger et vidnesbyrd om, at Højre i 1887 til 27 husmænd, der stemte Højre, udbetalte 50 øre; det var husmænd, »som ikke har fast vinterarbejde, hvisfølge de vanskelig kunne dække valgdagens udgifter« ²¹. Baron A. Reedtz-Thott oplyste i 1887 på de konservative klubbers delegeretmøde, at han åbent meddelte sine husmænd og daglejere, at de ville blive afskediget, hvis de ikke stemte på Højre ²². Valgtryk, som Maaløe skildrer det, har imidlertid ikke kunnet spille nogen afgørende rolle i de store kredse, hvor vælgertallet gik op i tusinder; her måtte man gå ad andre veje, hvis det skulle gennemføres.

I »Socialdemokratiets århundrede« fortælles om valgtryk ud fra kendskab til stemmelisterne. »Valgene var den gang offentlige,« hedder det, »og afstemningslisterne tilgængelige for det i kommunen rådende parti. Agitatorerne kunne altså kende hver eneste vælgers standpunkt og påvirke ham personlig. Naturligvis beskyldte under disse forhold partierne hinanden for valgtryk og stemmekøb, men sandsynligheden talte for, at det parti, der sad inde med den økonomiske magt eller rådede i kommunen og kunne besætte valgbestyrelserne, havde størst fordel af valgets offentlighed« ²³.

Højreorganisationernes kendskab til stemmelisterne fremgår af forhandlingerne på »De forenede konservative Klubber«s delegeretmøde i 1887, netop det år, som ovenstående citat navnlig sigter på. I Fredericia havde man afskrifter af stemmelisterne, og i Ålborg havde man dem for de to sidste valg, dog ikke fra landdistrikterne, og taleren mente, at det her ville strande på, at »der på steder, hvor venstremænd er de dominerende i sognerådene, vil blive sagt, at der ikke må gives oplysninger«. Den delegerede fra Århus mente imidlertid, at det ville være aldeles umuligt at få adgang til afstemningsprotokollerne; dette fandt han i øvrigt rigtigt, da hemmelig afstemning var »ubetinget korrektest«. I Randers havde man også skaf-

fet sig stemmelisterne, endda illegalt. Da agitationslederen henvendte sig til borgmesteren for at få listerne, blev det ham nægtet; men derefter fik han – mere eller mindre med borgmesterens vidende – listerne hos fuldmægtigen og lod dem afskrive. Nogle af Højres agitatorer havde i øvrigt været inde under Venstres økonomiske krig, men havde ikke ladet sig standse, selv om de mistede kunder²⁴. At der har foreligget valgtryk også fra Venstre, kan der næppe være tvivl om. I 1891 berettes det, at man i Vendsyssel havde ladet trykke lister over højresindede forretningsmænd²⁵.

Adgang til listerne havde man således nok; men det synes dog ikke at være nogen umiddelbar selvfølge. Klarhed blev ikke skabt gennem Indenrigsministeriets cirkulære af 17. oktober 1888, der bestemte, »at efter opfordring af vælgere skulle valglisterne eller afskrift af dem under tilbørlig kontrol være tilgængelige«²⁶. I praksis blev det fortolket forskelligt, om det var valg- eller stemmelisterne, der var tilgængelige, og på de konservative klubbers delegeretmøde i 1889 drøftede man spørgsmålet; selve det tyder på, at Højre ikke så umiddelbart havde listerne i besiddelse, som der gives udtryk for i »Socialdemokratiets århundrede«²⁷. Man satte imidlertid meget ind på arbejdet med valglisterne. I 1890 skrev til eksempel formanden for den konservative klub i Sakskøbing til Lars Dinesen om klubbens arbejde, at man lagde vægt på at få en bestyrelse, der »fuldt ud kan udfylde sin bestemmelse, som med hensyn til den egentlige politik er en planmæssig revision af valglisterne«²⁸. Samme år spurgte Højres formand i Århus Lars Dinesen om en københavnsk snedkersvends stemmeafgivning; anledningen var, at »en her-værende større fabrikant, der efterhånden har vidst at få alle socialister udrensedt af sin fabrik, skal have en ny formand eller mester«, og han vil da sikre sig, at den ansøgende snedkersvend ikke var socialist²⁹. Noget rimeligvis enestående i Danmark var det, at der i hvert fald i 1892 og 1898 udsendtes trykte lister over stemmeafgivningen i Thisted³⁰. De pågældende lister anfører samtlige vælgere ved navn, stilling og alder, samt hvem de har stemt på, evt. at de ikke har stemt. I England var udgivelsen af sådanne lister »poll-books« meget udbredt; for tiden 1694–1872 er eksistensen af omkring 1.750 titler kendt; et udvalg af dem for tiden 1830–1872 er behandlet i en nyere undersøgelse³¹.

En enkelt samfundsgruppe var i særlig grad udsat for at blive genstand for valgtryk, nemlig tjenestemændene. Et par breve i Lars Dinesens arkiv fortæller om sådanne planer – i hvor høj grad de er blevet effektueret, foreligger der ikke oplysninger om. Krigsminister Jesper Bahnson skrev i juli 1889,

at han og Matzen var enige om, at det var heldigt, om man havde en oversigt over, hvorledes statens arbejdere stemte; han sendte derfor Dinesen en fortegnelse over arbejdere ved forskellige militære etablissementer og bad Dinesen skaffe de fornødne oplysninger³². Hvad der kom ud af sagen er ikke oplyst, listerne er imidlertid ikke til stede i Dinesens arkiv. Kendt er, hvordan regeringen netop i disse år afskedigede arbejdere ved Orlogsværftet og Hærens laboratorium, når de deltog i socialdemokratisk agitation, dette ramte i 1890 bl. a. M. C. Lyngsie³³. Fra samme år foreligger et oplysende brev fra justitsminister J. Nellemann til Lars Dinesen³⁴. Ministeren foreslog her, at Højres Arbejder- og Vælgerforening efter gennemgang af stemmelisterne fra sidste valg skulle opstille fortegnelser over de embeds- og bestillingsmænd – for eksempel ved postvæsen, jernbane etc. – som havde stemt på oppositionen; listerne skulle derefter sendes til vedkommende minister. »Det bør gøres i stilhed, men dog således, at det sveder ud, at sligt gøres«. Ved dette vil man for det første opnå, »at vedkommende minister fik oplysninger, som vel i reglen ikke kunne lede til umiddelbar afskedigelse af vedkommende; men som kunne benyttes på mange måder f. eks. ved ikke at benytte ham til tillidshverv, ved at skille sig af med ham ved lejlighed o. s. v. Kort sagt sætte ham på det sorte bræt«. For det andet ville mange, især bestillingsmænd, som ikke havde fast pensionsberettiget ansættelse, afholde sig fra at stemme på oppositionens kandidater, når de vidste, at ministeren straks eller snart fik det at vide. Af den grund skulle viden om foranstaltningens eksistens spredes under hånden, medens der i bladene fra Højres side ikke skulle skrives om den. Nellemann sluttede: »Når jeg mener, at Højres Arbejder- og Vælgerforening skulle gøre det, er det, fordi det ville tage sig meget odiøst ud, om regeringen selv lod valglisterne undersøge i det øjemed. Jeg tror, at der på denne måde vil kunne udøves et valgtryk fra Højres side, som meget kan opveje Venstres her i byen«. At listerne er blevet udarbejdede fremgår af, at Højres forretningsudvalg i december fik forelagt resultatet af undersøgelser over de kgl. embedsmænds og de ministerielle embedsmænds stemmeafgivning³⁵. Socialdemokratiet har dog også haft adgang til stemmelisterne, i hvert fald omtales det på et bestyrelsesmøde i 1890, at man har taget skridt til at lade stemmelisterne fra det foregående valg afskrive³⁶.

Var der således tale om valgtryk, så betragtedes det dog ikke, selv i Højres inderkreds, som noget givet. Drøftelserne på de konservative klubbers delegeretmøde vidner nok om, at der i visse provinsbyer med stemmelisterne som

udgangspunkt førtes en håndfast agitation – resultaterne uomtalte – men på højeste sted var man endnu omkring 1890 i den henseende ikke kommet videre, end at der stilledes forslag om et indirekte valgtryk rettende sig specielt mod tjenestemændene; om den er blevet effektueret, foreligger der ikke vidnesbyrd om. I årene derefter svækkedes bitterheden i den politiske kamp, og det forekommer ikke sandsynligt, at drastiske metoder, som endnu i kampårene ikke havde kunnet slå igennem, da skulle være blevet taget op ³⁷.

Materialet i de enkelte kredse

Stemmelisterne, der ville være et så værdifuldt hjælpemiddel til belysning af befolkningsgruppernes politiske stilling er kun sparsomt bevaret. Bortset fra København og Århus er der tilsyneladende kun bevaret enkelte, spredte lister ¹. Det lader sig ikke gøre uden videre at slutte fra disse lister fra landets to største byer til hele landet; men de vil – således som det vil fremgå af det følgende – dog kunne bruges til sammen med andet kildemateriale at give et helhedsbillede, ligesom de for nærværende formål, hvor hovedvægten lægges på Højres og Socialdemokratiets forhold til byerhvervene er de mest relevante. Til dette kommer yderligere, at i netop disse to byer, hvor vælgertallet var så stort, er det mindre sandsynligt, at valgtrykket har kunnet spille så stor en rolle som i de mindre byer. Idet der i øvrigt henvises til tabellerne I–X, skal her redegøres for materialet fra de enkelte kredse.

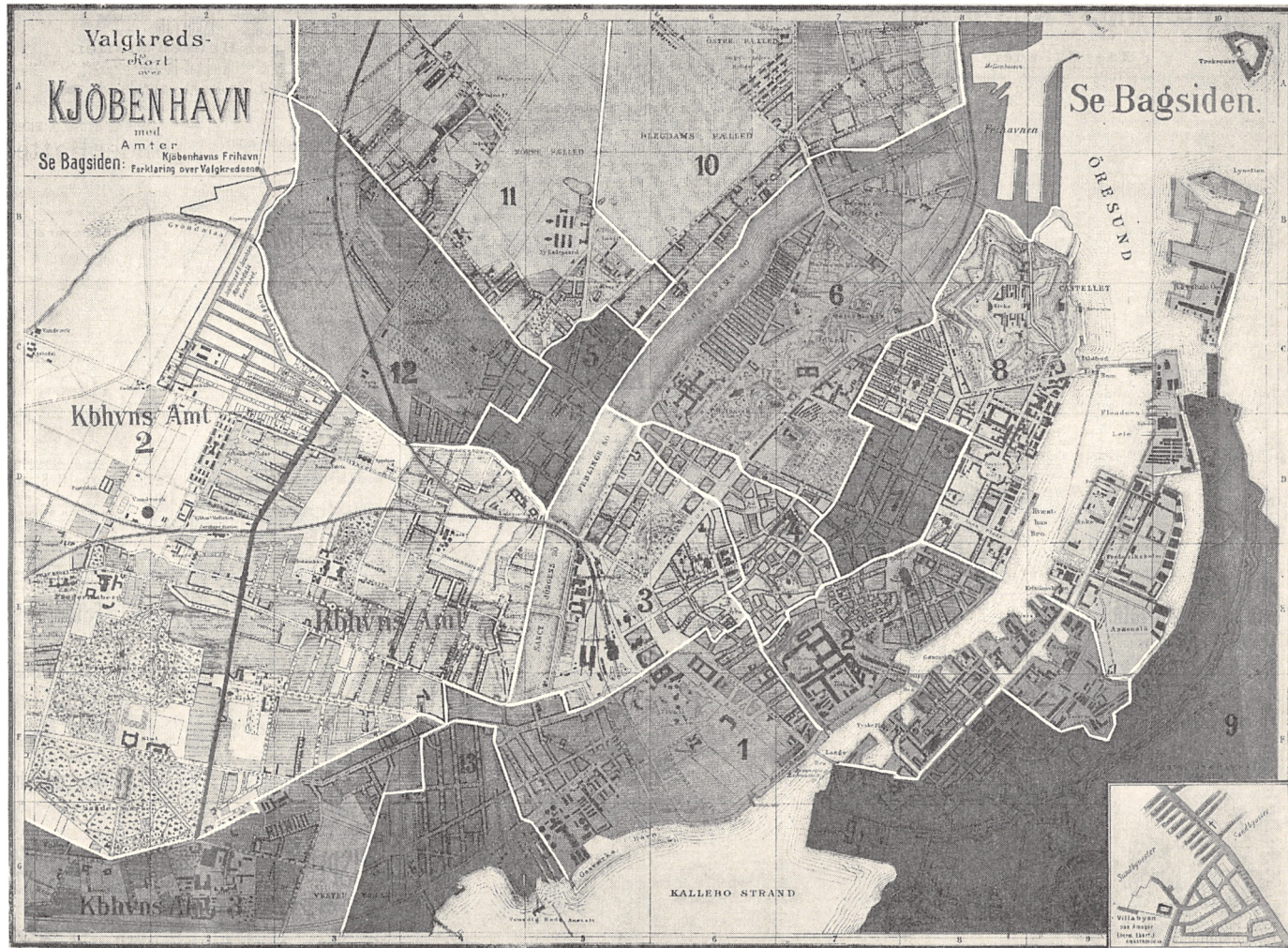
Københavns 1. kreds, 26. juli 1881. Tabel I. Tabellen omfatter kun hovedlistens 5.062 personer, idet supplementslisten (fortegnelsen over de vælgere, der i årets løb ville opnå valgret) ikke er bevaret. Af den grund er der ikke overensstemmelse mellem skemaets tal og de sluttal, der er opført på hovedlisten og derfra er gået videre til opgørelsen i »Statistiske meddelelser« ². Efter slutopgørelsen fik Rimestad 811 og V. T. Holst 260 stemmer, mens skemaets tal er 803 og 255. Det bemærkes, at en række personer, der er opført med blyant, ikke er talt med ved opgørelsen; de er tilsyneladende opført, fordi listen har været anvendt som kladder til folketingsvalglisten for finansåret 1882–83 ³.

Københavns 5. kreds, 24. maj 1881. Tabel II. Tabellen omfatter kun de vælgere i kredsen, hvis efternavne begynder med bogstaverne A–K. Resten af den pågældende folketingsvalgliste er formentlig ikke bevaret. Folketingsvalglisten består af en hovedliste indeholdende de vælgere, der havde valg-

ret 1. april 1881, og en supplementsliste omfattende de personer, der i løbet af 1881–82 ville opnå valgret. Ved hver person på supplementslisten er der i rubrikken »alder« tilføjet en dato, formentlig den dato valgretten indtræder. Fra supplementslisten er medtaget de personer, hvis valgret var indtrådt 24. maj 1881. Endvidere er medtaget de personer, som stemte den 24. maj, uanset at de endnu ikke havde opnået valgret; det drejer sig om i alt 5–6 personer (løbenr. 29, 37, 38, 94 og 95; ved nr. 35 står datoen 15/2 1881, formentlig en fejlskrivning for 5/12, da han ellers skulle have stået på hovedlisten). Hovedlisten omfatter 5.818 personer, og der skulle være medtaget 5.817 (løbenr. 1.622 er udskudt som ubestemmelig stemme) samt 72 fra supplementslisten, i alt 5.889; på grund af en tællingsfejl omfatter tabellen dog kun 5.888 personer. Det tilføjes, at valgledelsens optælling af stemmer fra afsnittet med efternavne E–G for Goos er 195 og for Holm 70, mens tallene skal være 197 og 72.

Københavns 8. kreds, 9. april 1895. Tabel III. Tabellen omfatter kun hovedlistens vælgere. Blandt supplementslistens vælgere har kun to stemt, hvoraf i hvert fald den enes stemme ikke er talt med af valgbestyrelsen, idet den pågældende (nr. 118) ikke opnåede stemmeret før 1. nov. 1895. Mellem de officielle stemmetal og tabellens stemmetal er der mindre uoverensstemmelser⁴. De officielle tal er: Ravn 1.479 og Olsen 792, mens tabellens tal er 1.477 og 789. For Ravns vedkommende skyldes afvigelserne, at valgbestyrelsen har optalt hovedlistens 5. og 6. bog til henholdsvis 209 og 243, mens de rigtige tal skal være 208 og 242. For Olsens vedkommende skyldes afvigelsen, at valgbestyrelsen har optalt hovedlistens 2. og 5. bog til henholdsvis 114 og 157 stemmer, mens de rigtige tal skal være 112 og 156. Disse i sig selv for denne undersøgelses formål ganske betydningsløse afvigelser nævnes kun dels for at forklare disse, dels og navnlig for at give et indtryk af vanskelighederne ved tidens valgteknik. Af den sidste grund vil sådanne afvigelser også blive nærmere omtalt i det følgende.

Endelig skal der gøres nogle bemærkninger om antallet af ikke-stemmer og dermed om det samlede vælgertal. Bortset fra en enkelt vælger (nr. 418, om hvem det bemærkes »Bor dels i Søllerød, dels her«, og som er udtaget her) er der en difference i det samlede vælgertal mellem den officielle statistik og tabellens (henholdsvis 3.597 og 3.476). Dette skyldes, at den officielle statistik medregner samtlige på tillægslisten opførte personer som vælgere, uanset om de ikke ved valget havde opnået valgret. Forklaringen på dette er, at det havde vist sig umuligt at opnå faste retningslinier ad anden



Figur 1 b. Københavnske valgkredse efter 1894.

vej, og fravigelsen fra det virkelige tal er udmærket begrundet deri, at af hovedlistens personer vil der ved død, fraflytning m. m. være et omtrentligt tilsvarende antal, som ikke havde mulighed for at udnytte deres valgret⁵. Dette forhold var ikke blevet bemærket ved tabellernes udarbejdelse, hvorfor det samlede vælgertal kan afvige fra det, der opgives i den officielle statistik.

Københavns 13. kreds, 5. april 1898, Tabel IV. Bortset fra de uoverensstemmelser, der er en følge af forskellen i behandlingsmåde af supplementslisten, er der ingen afvigelser fra de officielle tal⁶. Det bemærkes, at supplementslistens nr. 42 har stemt, skønt hans valgret først indtrådte 22. april 1898; hans stemmeafgivelse er talt med.

Københavns amts 3. kreds, 5. april 1898, Tabel V. Tabellens tal afviger i tre tilfælde fra den officielle statistik⁷. Det er en følge af den forskellige anvendelse af supplementslisten, hvor tabellen kun medtager 3 af listens 95 personer; endvidere er der i den officielle statistik ikke taget hensyn til, at der af hovedlistens 2.142 numre mangler nr. 510, og endelig er der en difference i optællingen af Oscar Hansens stemmer (den officielle statistik 1.144, tabellen 1.145), som ikke har kunnet klarlægges. Tabellen omfatter ikke resultaterne fra hele kredsen, men kun den del af den, der hørte til København.

Del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 31. januar 1882 (omvalg). Tabel VI. Tabellen omfatter kun den del af Århus amts 2. kreds, der udgjordes af Århus købstad. Fra de øvrige kommuner i valgkredsen (Ormslev-Kolt, Holme-Tranbjerg, Vejlbj, Tiset, Viby, Hasle, Skejby og Lisbjerg) findes der kun stemmelister (valgbestyrelsens nedskrivninger under selve valghandlingen, hvorfra stemmeafgivningen skulle overføres til valglisten). På disse stemmelister er ikke anført erhverv ved alle personer, ligesom de ikke-stemmende naturligvis mangler. Valglisten, dateret 30. januar 1882, er delvis udarbejdet med henblik på dette omvalg og rummer samtlige vælgere, idet vælgere, der ellers ville have været opført på supplementslisten er indarbejdet i hovedlisten. Tabellens tal har ingen afvigelser fra de officielle⁸.

Del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 25. juni 1884. Tabel VII. Tabellen omfatter samme område som for valget 1882. Valglisten er dateret 23. juni 1884 og udarbejdet ved sammensætning af en hovedliste og af de valgberettigede fra en tillægsliste; de sidste (103) danner en mindre gruppe i slutningen af hvert bogstav. Hovedlistens vælgere er nummereret 1-4.115,

men da der mangler nr.ne 621, 1.160 og 1.215, og der på den anden side er 16 dobbeltnumre, bliver det 4.128 vælgere, hvortil kommer 103 vælgere, der er indført fra supplementslisten, således at det samlede tal bliver 4.231 ⁹.

Valglistens nr. 2367 skrædder Mogensen er opført som stemmende på begge kandidater. Han er af valgbestyrelsen – og dermed også af Statistisk Bureau – talt med i begge kandidaters stemmetal, mens hans stemme i tabellen er betragtet som ugyldig, hvorved tallene i den er blevet en mindre end i den officielle statistik. At han virkelig med et mindre mellemrum har stemt på begge kandidater fremgår af stemmelisten, hvor han på side 4, 1. 9 f. o. er opført som stemmende på Ingerslev og på side 5, 1.18 f. n. er opført som stemmende på Pingel.

Del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 28. januar 1887. Tabel VIII. Tabellen omfatter samme område som de to foregående. Valglisten er dateret 28. januar 1887 og er tilvejebragt på samme måde som den foregående. Hovedlistens vælgere er nummereret 1-4406, af disse mangler nr.'ne 3.171, 3.484, 3.755 og 4.389; men til gengæld er der 8 dobbeltnumre ¹⁰. Endvidere findes 2 personer opført bag i listen I og J uden numre. Fra tillægslisten er tilføjet 252 numre. Det samlede vælgertal bliver herefter $4.406 \div 4 + 8 + 2 + 252$, i alt 4.664; den officielle statistik har vælgertallet 4.663 ¹¹. I stemmetallet for J. M. Mørk er der divergens mellem den officielle statistik og tabellen; tallene er henholdsvis 2.279 og 2.281. Differencen svarer til de ovenfor nævnte to vælgere uden numre, der begge stemte på Mørk ¹².

Del af Århus amts 2. kreds, Århus købstad, 20. april 1892. Tabel IX. Tabellen omfatter samme område som de tre foregående. Valglisten er dateret 20. april 1892 og er tilvejebragt på samme måde som de to foregående. Tabellens tal svarer nøje til den officielle statistiks tal ¹³.

Del af Århus amts 3. kreds, del af Århus købstad, 9. april 1895. Tabel X. Tabellen omfatter kun en del af Århus købstad. Ved den nye valgkredsinddeling af 24. december 1894 var den nordre del af Århus købstad blevet en selvstændig valgkreds, nemlig Århus amts 2. kreds, mens den øvrige del af byen blev henført til Århus amts 3. kreds sammen med de landkommuner, der hidtil havde hørt sammen med Århus købstad. Valglisterne for nordre kreds er også bevarede, men her er kun behandlet listerne fra søndre kreds, idet de frembyder den særlige interesse, at der her er opstillet kandidater både af Socialdemokratiet, Venstre og Højre.

Valglisten er dateret 9. april 1895 og består af en hovedliste, hvori tillige er opført de valgberettigede fra tillægslisten. Nogle mindre afvigelser fra den

officielle statistik har ikke kunnet klarlægges. Tabellen har vælgertallet 2.088 og stemmetallene for Harald Jensen og Rafn 825 og 749, mens de tilsvarende tal i den officielle statistik er 2.090, 826 og 750¹⁴.

De mangler, der knyttede sig til udarbejdelsen af datidens vælgerlister, således som det foran er skildret dels principielt, dels i praksis ved gennemgang af listerne fra de enkelte kredse, er ikke afsvækkende for benyttelsen af dem. Den foretagne gennemgang er da også snarere blevet en karakteristisk af valgteknikken end en afsvækkelse af kilderne. Derimod må det konstateres, at resultaterne fra de 10 kredse – fordelt over årene 1881–95 – ikke kan benyttes til alene at give et billede af forholdene i hele landet.

Listerne er kun fra landets to største byer. For hovedstadens vedkommende er det endog kun et fåtal af kredsene, der er repræsenteret, og selv om man ikke alene bør fæstne sig ved de små tal, der arbejdes med, når der tales om kredse, men derimod bør have for øje, at det er vælgermassen med de tusinder af stemmer, der betragtes, så må man dog på forhånd formode, at der kan være karakteristiske forskelle fra kreds til kreds. Forskelle, der forhindrer, at de 10 kredse kan betragtes som repræsentative, endog blot for bybefolkningens vedkommende. Dette vil dog næppe forhindre, at visse almene træk med støtte fra andre kilder kan udtrages af resultaterne, ligesom netop disse kredse vil være egnede til at belyse særlige træk i stemmeafgivningen.

Til nærmere karakteristik af de pågældende kredse er opstillet tabel XI. Tabellen viser vælgernes erhvervsfordeling i de 10 kredse; som grundlag er benyttet valglisternes egne erhvervsoplysninger. Til en almen karakteristik af kredsenes erhvervsstruktur rummer valglisterne den fejlkilde, at de vælgere, der havde mistet stemmeretten, ikke er med. Nogen større fejl vil dette dog sikkert ikke rumme, idet man må formode, at det fortrinsvis vil være blandt arbejderne, at det store flertal af disse forliste »stemmer« befinder sig, og som det vil fremgå af tabellen og det følgende udskiller »arbejderkredsene« sig alligevel tilstrækkelig tydeligt. Til dette kommer, at der næppe vil være grund til at formode, at antallet af forliste stemmer vil være forholdsvis større i den ene kreds end i den anden, selv om nok arbejdernes andel af vælgerne i Københavns 5. kreds forekommer mindre, end man almindeligvis antager. Kredsenes geografi fremgår af figur 1 a og 1 b.

Om erhvervsfordelingen i kredsene kan i øvrigt bemærkes følgende: grupperne »ude af erhverv« og »andre« fordeler sig nogenlunde ens i de 10

kredse og er ydermere ikke særlig talstærke. Når Københavns 8. kreds når op på procenttallet 3,1 i »andre«, skyldes det et ret stort antal skibsførere (41 af 110). Forskellen mellem de enkelte kredse viser sig ellers tydeligt. Københavns 1. kreds har mere end de andre kredse et præg af dominans hos de højere socialt placerede erhverv. Embedsmandstallet er det største af samtlige kredse; det skyldes i øvrigt et betydeligt antal ministerielle embedsmænd; til gengæld er antallet af bestillingsmænd forholdsvis mindre. Blandt de københavnske kredse har 1. kreds det største antal erhvervsdrivende; i hvert fald for en del skyldes dette et ret stort antal grosserere og fabrikanter; samme kreds har også det største tal for liberale erhverv. Over for disse grupper står dog på samme tid et ret stort antal arbejdere 43,4 pct., således at kredsen ikke er homogen; den er også meget stor (se kortet figur 1 a) og dækker både en række af de bedre beboelseskvarterer i den indre by og det yderste Vesterbro, netop den del af kredsen, som i 1894 blev udskilt som den udprægede arbejderkreds, 13. kreds. – 5. kreds ligger i forhold til 1. kreds med lavere procenttal for samtlige erhvervsgrupper, undtagen for arbejdere og bestillingsmænd, arbejdetallet er endda vel nok mindre, end man, som nævnt, skulle være tilbøjelig til at vente. – 8. kreds har sit tydelige særpræg; med hoffet, Kastellet og Nyboder har bestillingsmandsgruppen fået et betydeligt antal vælgere tilført sammenlignet med andre kredse. Det forholdsvis store antal funktionærer skyldes især tre grupper: maskinmestre, portnere og styrmænd, hvoraf mange fra den første sikkert dog tilhører orlogsmarinen, de mange portnere (i alt 42) er vel noget karakteristisk for datidens Bredgadekvarter. – For så vidt angår Københavns 13. kreds og en del af Københavns amts 3. kreds (det var den del af staden, som lå vest for 13. kreds, d. v. s. omtrentlig Valby), da er det iøjnespringende, at det her drejer sig om kvarterer, der præges af et meget stort antal arbejdere. Forskellen i bestillingsmændenes antal i de to kredse skyldes, at 13. kreds har et forholdsvis betydeligt antal i de fire grupper knyttede til: jernbane, postvæsen, politi og gasværk, hvorimod forskellen inden for de liberale erhverv skyldes en jævn fordelt højere procentdel; jfr. kortet figur 1 b.

Århus-kredsen omfatter for årene 1882–92 samme område. Der er ikke tale om nævneværdige forandringer; fra 1882 til 1885 stiger arbejdetallet, og stort set falder de andre erhvervsgrupper tilsvarende; i 1887 er der sket et fald i embedsmandsgruppen (det er assistenter og fuldmægtige, der gør udslaget), hvilket formentlig hænger sammen med omlægningen i 1885 af jernbanernes administration¹⁵. Da kredsen omfatter en hel by, er det natur-

ligt, at der ikke er noget bestemt erhverv, der sætter sit præg på fordelings-tallene. Anderledes med den del af byen, der i 1895 hører til Århus amts 3. kreds (nu kaldet Århus Søndre). Denne del af byen, væsentligst kvarteret syd for Sønder Allé-Vester Allé, har et tydeligt arbejderpræg, ligesom der er et forholdsvis stort tilskud af bestillingsmænd (underofficerer, jernbane- og postpersonale); den tilsvarende svagere repræsentation falder først og fremmest på de erhvervsdrivende og dernæst de liberale erhverv.

2. Stemmetallene

Valgdeltagelsen

Valgdeltagelsens størrelse er det første udtryk for de forskellige erhvervsgruppers politiske aktivitet. Selv om det ikke er afgørende for vurderingen af det relative forhold mellem erhvervsgrupperne, skal det bemærkes, at de ti kredse er vidt forskellige med hensyn til valgdeltagelse, således som det fremgår af tabel 1.

Tabel 1. Valgdeltagelsen efter erhverv samt valgdeltagelsen i købstæderne og hele landet, angivet i pct.

Erhverv	Kreds			
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898
Embedsmænd	33,7	58,2	68,1	49,1
Bestillingsmænd	15,5	31,4	73,0	49,7
Erhvervsdrivende	26,4	36,6	60,8	47,4
Liberale erhverv	27,7	45,5	60,4	46,1
Funktionærer	18,1	36,3	50,0	36,7
Arbejdere	14,0	29,2	68,2	63,7
Samtlige vælgere	20,9	34,3	65,2	57,8
Valgdeltagelsen i købstæderne ¹	67,0	64,6	68,9	68,7
Valgdeltagelsen i hele landet ³	55,6	47,8	59,9	59,7
Den valgte kandidats andel i stemmerne i pct. ⁴	75,7	65,6	65,1	87,6
Den valgte kandidats partifarve	H	H	H	S

De kursiverede tal angiver en valgdeltagelse for det pågældende erhverv større end valgdeltagelsen for samtlige grupper.

1. Efter tallene i tabel XIV.
2. Valget er omvalg, derfor foreligger ikke tal fra andre kredse.
3. Stat. medd. 4,3, IV, s. 17.
4. Beregnet på grundlag af stemmetallene i hele kredsen.

Den generelle regel for disse år er, at valgdeltagelsen var størst i København og derefter større i købstæderne, hvor valgstedet i reglen lå, end på landet¹. Endvidere er det det almindelige, og som man kunne vente, at nogenlunde jævnbyrdige kandidater afføder større valgdeltagelse, selv om påfaldende undtagelser forekommer². Det samme er tilfældet med de her betragtede kredse, hvor der er en tendens til større valgdeltagelse i kredse, hvor den valgte kandidat ikke opnår mere end lige under eller lige over 50 pct. af stemmerne.

Blandt erhvervsgrupperne er embedsmændene ubetinget førende med hensyn til valgdeltagelse. Førerstillingen er ikke alene udtrykt ved, at de i 8 af 10 kredse ligger over valgdeltagelsen som helhed, men også derved, at de ligger væsentligt over dette tal. De to kredse, hvor dette ikke er tilfældet (Københavns 13. og Københavns amts 3.), er samtidig karakteristiske derved, at det er udprægede arbejderkredse, og derved at de var udpræget socialdemokratiske. Københavns 13. kreds var allerede i 1895 erobret med stort

København amt 3. 1898	Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
70,0	89,7	87,4	82,3	87,5	84,7
55,4	87,2	81,8	82,7	76,1	64,6
63,6	85,1	85,1	85,6	78,5	77,5
62,2	81,4	81,8	81,7	83,1	79,2
69,5	78,3	77,1	80,1	79,3	72,4
78,8	72,8	80,5	79,3	70,9	80,7
73,0	79,5	82,4	81,7	74,9	77,5
68,7	²	65,3	74,5	73,3	68,9
59,7		59,0	69,6	63,8	59,9
55,7 V	50,2 H	55,7 V	53,7 V	53,6 H	45,7 S

flertal af A. C. Meyer, og selv om Københavns amts 3. nok valgte venstremanden Oscar Hansen, så skyldtes sejren dog givetvis socialdemokratiske stemmer³. Omstændighederne lader således formode, at embedsmændenes tilbageholdenhed skyldes erkendelsen af ikke alligevel at kunne øve indflydelse på valgets udfald. Noget tilsvarende synes at gøre sig gældende for erhvervsdrivende og udøvere af liberale erhverv, der også ellers har en ret betydelig valgdeltagelse. Bestillingsmænd og funktionærer viser noget mindre valgdeltagelse, ligeledes med større tilbageholdenhed i de to københavnske og til dels i den århusianske arbejderkreds.

Arbejdernes valgdeltagelse er indtil sidste halvdel af 1890'erne den mindste, hvorefter deres stemmeprocent er stigende; påfaldende er den tidligt ret høje stemmeprocent hos de århusianske arbejdere. I 1892 er der et pludseligt fald i denne gruppes stemmeprocent, også sammenlignet med det almindelige fald, der var ved dette valg i stemmeprocenten. 1892-valget var i øvrigt det første valg i Århus, hvor Socialdemokratiet opstillede en kandidat. Forklaringen kan muligvis ligge i, at arbejderne var tilbageholdende over for Socialdemokratiet på grund af dets modstand mod alderdomsunderstøttelsesloven, i hvert fald skal Harald Jensen senere have sagt: »Personlig betragtede jeg det som en enorm dumhed, at vi fulgte Berg og ved 3. behandling stemte mod alderdomsloven. Den betød dog, at for første gang anerkendte man fra samfundets side enhver fattig mands og kvindes ret til på deres gamle dage – lige såvel som embedsstandens pensionister at blive sikret det daglige brød. Som socialdemokrat at skulle stemme imod en sådan erkendelse fra Rigsdagens side var fuldkommen tåbeligt, og det kostede os sikkert mange stemmer ved det følgende valg, . . .«⁴.

De valgte erhvervsgrupper er sikkert, bortset fra de erhvervsdrivende, så ensartede i sammensætningen, som man kan forlange af et så stort talmateriale. Anderledes med de erhvervsdrivende, der socialt og fagligt rummer vidt forskellige grupper. Af de tre hovedgrupper handlende, håndværksmestre og industridrivende er de to sidste umulige at opdele i sociale grupper, når der kun kan skønnes på grundlag af stillingsbetegnelserne. De handlende kan lettere adskilles i visse grupper, selv om der også i disse kan være afvigelser fra det, der må anses for normen, især inden for detailhandelen. For den tids København støttes opdelingen dog noget af lovgivningen. Grossererne udskilte sig bl. a. gennem det tvungne medlemskab af Grosserer-Societetet, og selv om det gamle krav om en vis, større formue var bortfaldet i 1862, så har dog grosserereren uden tvivl haft en ret høj social placering, og

det skønt antallet af grosserer-borgerskaber lå på omkring 2.000⁵. Høkere og handlende følte sig lige som detaillister eller detailhandlende vel oftest – jfr. også senere om deres politiske holdning – socialt lavere placeret og var det også. Urtekræmmere og hørkræmmere er mindre skarpt afgrænsede; fra nogle årtier før den her betragtede periode har Vilh. Bergsøe skildret, hvordan der kunne tjenes gode penge i disse erhverv, men at det samtidigt kunne knibe med at nå en tilsvarende social placering⁶.

En opdeling af gruppen erhvervsdrivende giver imidlertid et tydeligt indtryk af, at erhvervslivets mænd ikke i politisk adfærd er nogen enhed. Af tabellen over københavnske erhvervsdrivendes valgdeltagelse, tabel 2, fremgår det, at der også ved en sådan mere detaljeret opdeling af vælgerne synes at være en tendens til større valgdeltagelse for de socialt højere placerede (grosserere).

Denne tendens tager til gengæld af i den udprægede arbejderkreds – 13. kreds; i Københavns amts 3. kreds, Valbykredsen, ellers også en arbejderkreds, har grossererne dog en ret høj valgdeltagelse. Detaillisternes og hørkernes valgdeltagelse er tydeligt stigende fra 1881 til slutningen af 1890'erne, en tendens svarende til den, der gjorde sig gældende blandt arbejderne. Tallene for hørkræmmere er vel for små til, at man kan drage egentlige slut-

Tabel 2. Valgdeltagelsen i udvalgte grupper inden for de erhvervsdrivende, angivet i pct.

Erhverv	Kreds									
	København 1. 1881		København 5. 1881		København 8. 1895		København 13. 1898		Københavns amt 3. 1898	
Detaillister	38/132	28,7	63/178	35,4	52/180	65,0	74/128	57,8	36/53	67,9
Høkere	14/72	19,4	22/75	29,3	16/27	59,3	14/27	51,9	15/19	78,9
Hørkræmmere	2/16	12,5	8/11	72,7		1	16/25	64,0		2
Urtekræmmere	16/51	31,4	29/55	52,7	11/15	73,3	15/40	37,5	8/16	50,0
Grosserere	54/154	35,1	55/123	44,7	71/116	61,2	9/24	37,5	10/15	66,7
Håndværksmestre	79/236	33,5	138/339	40,7	108/156	69,2	62/137	45,3	55/86	64,0
Industridrivende	43/80	53,8	39/115	33,9	16/29	55,1	17/42	40,5	22/30	73,3
Erhvervsdrivende	26,4		36,6		60,8		47,4		63,6	

Tallene over og under brøkstregene angiver henholdsvis antal stemmende og antal stemmeberettigede.

1. Tallene er 3/4 – 75 pct., men skønnes for små til indsættelse i tabellen.
2. Tallene er 2/3 – 66,7 pct., men skønnes for små til indsættelse i tabellen.

ninger af dem. Antallet af urtekræmmere er heller ikke stort, og i hvert fald afspejler valgdeltagelsen ikke nogen bestemt linie, måske er stillingsbetegnelsen urtekræmmer også noget usikker. Håndværksmestrene aftegner sig heller ikke skarpt; de store udsving i denne gruppe fremgår også af følgende tal:

I 13. kreds (1898) stemte af 11 malermestre de 6
stemte af 12 skomagermestre de 7
stemte af 8 slagtermestre de 3
I Valby (1898) stemte af 14 skomagermestre de 9
stemte af 10 snedkermestre de 9
stemte af 8 murermestre de 3

Påfaldende er tallene for de industridrivende, der i de tre af kredsene (5.-1881, 8.-1895 og 13.-1898) har ret lav valgdeltagelse. I de to andre kredse er valgdeltagelsen til gengæld meget høj, i begge kredse båret af den upræcise gruppe »fabrikant«.

En så detaljeret opdeling som for Københavns vedkommende kan ikke foretages af de århusianske erhvervsdrivende. Grosserer er ikke en tydelig udskilt stand som i København, og tilmed ligger antallet af handlende, der benytter denne titel, så lavt som 2–3 personer. Stillingsbetegnelsen købmand, der kan dække over både engros- og detailhandel, er ikke en blot nogenlunde ensartet gruppe, idet den spænder fra storhandelen til butikshandelen i alle dens former. Til gengæld kan man dog sikkert gå ud fra, at gruppen detaillister kun omfatter handelsstandens socialt lavest placerede medlem-

Tabel 3. Valgdeltagelsen i udvalgte grupper inden for de erhvervsdrivende, angivet i pct.

Erhverv	Kreds									
	Århus 1882		Århus 1884		Århus 1887		Århus 1892		Århus Søndre 1895	
Detaillister	56/70	80,0	75/89	84,3	73/92	79,3	79/115	68,7	31/42	73,8
Købmænd	183/203	90,1	214/243	88,1	234/261	89,7	236/279	84,6	50/61	82,0
Håndværksmestre	473/537	88,1	345/406	85,0	478/544	87,9	530/646	82,0	97/124	78,2
Industridrivende	56/61	91,8	54/64	84,4	54/62	87,1	69/80	86,3	13/14	92,9
Erhvervsdrivende		85,1		85,1		85,6		78,5		77,5

Tallene over og under brøkstregene angiver henholdsvis antal stemmende og antal stemmeberettigede.

mer. Høkere, hørkræmmere og urtekræmmere forekommer, ligesom gresserere, kun med enkelte repræsentanter.

I Århus gjorde sig – som tabel 3 viser – samme tendens gældende som i København.

Det er de socialt højst placerede erhvervsdrivende, der udviser den største valgdeltagelse, mens detaillisterne ved alle fem valg ligger under de erhvervsdrivendes samlede valgdeltagelse. I arbejderkredsen Århus Søndre er der imidlertid ikke så store udsving som i de københavnske arbejderkredse, dog bemærkes det, at detaillisternes stemmedeltagelse her, i modsætning til købmændenes og håndværksmestrenes, ligger højere end i det samlede Århus i 1892. De industridrivendes stemmetal ligger sammenlignet med København påfaldende højt.

Generelt kan det da siges, at et hovedresultat er, at der er betydelige udsving i valgdeltagelsen blandt de erhvervsdrivende, således at denne gruppe ikke fremtræder som en enhed. Dernæst er det karakteristisk, at gruppens underafdelinger som for andre samfundsgrupper viser en større valgdeltagelse ved social højere placering; men at de socialt lavest placerede gruppers valgdeltagelse viser en stigende tendens mod periodens slutning. Bemærkelsesværdig er videre, at embedsmændene i København i alle kredse, undtagen 1. kreds 1881, har en større valgdeltagelse end grossererne, mens de i Århus ligger på omtrent samme niveau som købmændene (1882–87 under, 1892–95 over).

Partiernes vælgerkorps

Selv om der allerede ved betragtning af de forskellige erhvervsgruppers valgdeltagelse er ydet et bidrag til karakteristik af erhvervslivets politiske stilling, må det centrale dog være: hvordan fordelte de erhvervsdrivendes stemmer sig på de politiske partier? Spørgsmålets besvarelse medfører straks, at et nyt og ligeså væsentligt spørgsmål stilles: hvor stor en andel udgjorde de erhvervsdrivende af det enkelte partis stemmer? I det første tilfælde betragter man de forskellige erhvervs udøvere som et samlet korps og undersøger, hvordan de enkelte gruppers medlemmer fordeler sine stemmer på kandidaterne (og dermed partierne); i det andet tilfælde betragter man den enkelte kandidats (o: partiets) vælgere som et samlet korps og ser, hvordan det er sammensat af de forskellige erhvervsgrupper.

De to spørgsmåls besvarelse kan give, om det kan udtrykkes på den måde, vidt forskellige resultater. Det, at et betydeligt flertal af en erhvervsgruppes medlemmer slutter sig til et bestemt parti, tyder nok på, at partiet fører en politik, der tiltaler de pågældende; men måske udgør gruppen en så forholdsvis ringe del af partiets vælgere, at hensynet til gruppen ellers ikke vil præge partiets politik. Omvendt kan man have det forhold, at kun en mindre del af en erhvervsgruppe slutter sig til et parti; men at denne del til gengæld er så stor en del af partiets vælgere, at det i dets politik uvilkårligt vil tage hensyn til denne gruppes ønsker eller formodede ønsker. I disse betragtninger er der gået ud fra, at udøvelsen af et bestemt erhverv og et partis politik uvilkårligt har et indbyrdes forhold, der påvirker det forhold, som det pågældende erhvervs udøvere står i til partiet. Undersøgelsen af de forskellige erhvervsgruppers valgdeltagelse lader imidlertid formode, at en gruppes sociale placering måske er lige så afgørende for den politiske aktivitet. Dette udelukker på den anden side dog ikke, at en gruppes socialt betingede tilslutning til et parti alligevel kan påvirke partiets politik i erhvervsbetonede spørgsmål.

En vanskelighed ved den stillede opgave er at dele vælgerne op på de tre partier, idet der på grund af valgsystemet og aftaler mellem partierne (Venstre og Socialdemokratiet) i reglen kun blev opstillet en højremand og en oppositionstilhænger ¹.

Det lader sig nok herefter gøre at skabe et overblik over Højres sammen-

Tabel 4. Højres procentvise andel i de enkelte erhverv og de enkelte erhvervs andel i Højre

Erhverv	Kreds				
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898	København amt 3. 1898
Embedsmænd	33/15	57/15	68/10	46/16	59/13
Bestillingsmænd	15/3	28/6	70/22	11/10	28/6
Selvstændige erhvervsdrivende	22/43	28/34	41/18	12/28	24/23
Liberale erhverv	26/12	45/12	50/5	28/8	34/7
Arbejdere	6/16	9/20	31/33	3/24	13/40

Tabellen er et uddrag af procenttallene i tabellerne I-X. Tallene til venstre for brøkstregene angiver andelen i samtlige vælgere af det pågældende erhverv; tallene til højre angiver, hvor stor en del af samtlige højrevælgere det pågældende erhvervs højrevælgere udgør.

sætning – de venstremænd, der ikke ville stemme socialistisk, har nok afholdt sig fra at stemme fremfor at stemme på en højremand – hvorimod forholdene er vanskeligere for de to oppositionspartier.

De betragtede 10 kredse (tabellerne I–X) har højre-kandidater ved alle 10 valg, og som tabel 4 viser, er både højrestemmernes fordeling og vælgerkorpsets sammensætning ret iøjnefaldende.

Af de 10 kredse falder Københavns 1. og 5. noget uden for de øvrige, fordi arbejdernes valgdeltagelse her endnu er ganske lav (jfr. tabel 1), ligesom de to kredse i det hele taget har en lav valgdeltagelse. Med enkelte undtagelser er det i øvrigt påfaldende, så ensartede tallene i begge grupper er fra kreds til kreds og fra år til år.

Embedsmændene synes i København at udgøre ca. 15 pct. af Højres vælgere; når tallet er lavere i 8. kreds, skyldes det det store antal bestillingsmænd (jfr. ovenfor s. 36). I Århus ligger tallet gennem 13 år nogenlunde konstant på 7–8 pct.; når tallet er mindre end i hovedstaden, er det givetvis, fordi der her i det hele taget er forholdsvis færre embedsmænd (jfr. tabel XI). Som det var at vente, er det en overvældende del af embedsmændene, der slutter op om Højre, i Århus til stadighed mere end de 4/5. De relativt små tal i de to københavnske kredse fra 1881 skyldes formentlig udelukkende den meget ringe valgdeltagelse (se tabel 1), som netop i disse kredse søger sin forklaring i, at de endnu på den tid var sikre højrekredse. Når antallet af højresindede embedsmænd er så lavt i Københavns 13.

Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
90/7	86/8	82/7	86/7	83/8
82/11	72/11	74/12	72/12	47/17
65/42	62/42	63/41	62/40	46/23
77/5	70/5	69/5	72/5	68/5
32/25	27/25	29/27	31/27	23/36

kreds, skyldes det upåtvivlelig opgivenesshed – lav valgdeltagelse – i den udprægede arbejderkreds (jfr. s. 36).

Bestillingsmandsgruppen omfatter forskelligartede stillinger, og det kan da heller ikke overraske, at tallene er stærkt varierende. Når Københavns 8. kreds har 22 pct. af højrevælgerne som bestillingsmænd, skyldes dette dog de særlige forhold i denne kreds (se s. 36). Påfaldende svagt står Højre for denne gruppes vedkommende i Københavns 13. kreds. Idet der henvises til de grundlæggende tabeller, må det påpeges, at de militære bestillingsmænd er stærkt medvirkende til at hæve procenttallet, der vel som helhed kan siges at ligge omkring 10 pct.

De selvstændige erhvervsdrivende viser store svingninger i begge talgrupper. Der er dog et konstant præg over de ti års resultater fra Århus. Her stemmer 62–65 pct. af de erhvervsdrivende Højre, og de udgør godt 40 pct. af højrevælgerne i det hele taget; i de arbejderprægede kredse (Københavns 13. og Københavns amts 3. samt Århus Søndre) udgør de erhvervsdrivendes andel af højrevælgerne nogenlunde det samme tal: 28, 23 og 23, mens antallet højresindede erhvervsdrivende er stærkt svingende: 12, 24 og 46. Dette sidste tal er større i Københavns 8., mens til gengæld andelen i højrestemmer er mindre på grund af kredsens særlige forhold. En større udspecificering af de erhvervsdrivende grupper viser imidlertid betydelige forskelle fra erhverv til erhverv; i tabel 5 er der set bort fra landmænd, værtshusholdere samt kommissionærer o. lgn., idet de to første kun er lidet talstærke, mens den sidste dækker over meget vidt forskellige erhverv og inden for det enkelte erhverv formentlig også meget store sociale forskelle.

De industridrivendes stilling er stærkt iøjnefaldende. I samtlige kredse er

Tabel 5. Højres andel i udvalgte grupper af erhvervsdrivende og disses andel i Højres vælgere

	Kreds				
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898	Københavns amt 3. 1898
Erhverv					
Handlende	25/22	29/16	40/9	11/13	21/8
Håndværksmestre	21/8	32/8	55/6	13/5	26/5
Industridrivende	32/5	32/3	45/1	14/2	47/3

Tabellen er et uddrag af procenttallene i tabellerne I–X. Om brøkstregernes betydning se tabel 4.

der en større del af de industridrivende, der er højrevælgere, end blandt de handlende; flere steder er der endog en ret betydelig forskel. Håndværksmestrene ligger, bortset fra Københavns 1. kreds mellem handlende og industridrivende (i 8. kreds dog over) og nærmest de sidste. Naturligt nok udgør de industridrivende kun en ringe del af højrevælgere.

En yderligere opdeling af de handlendes gruppe giver et endnu tydeligere billede af den varierende politiske stillingtagen. Tabel 6 omfatter handelens »underklasse« og »overklasse«, idet der dog måske (jfr. s. 42) må tages et forbehold med hensyn til placeringen af »købmænd« i Århus.

Tallene afspejler tydeligt en stærk forskel i de politiske standpunkter. Blandt detailhandlerne er Højres »procent« så lav, at den ligger meget nær arbejderne, og særlig lav er den i arbejderkredsene – Københavns 13., Københavns amt 3. og Århus Søndre. Den samme tendens (lavere højreprocent i arbejderkredse) træffes også blandt grossererne og købmænd, der i øvrigt placerer sig med tal stort set svarende til industridrivende og embedsmænd.

De liberale erhvervs udøvere udgør i alle kredse den mindste del af Højres vælgere. Deres højreprocent er forholdsvis høj; sammen med bestillingmændene konkurrerer de om andenpladsen efter embedsmændene. Det kan bemærkes, at deres højreprocent svækkes mindre i arbejderkredsene end bestillingsmændenes – man kunne fristes til at tale om en fastere klassebevidsthed; men forholdet kan naturligvis også søge sin forklaring i en anden social sammensætning af bestillingsmandskorpset. Bortset fra de to københavnske kredse i 1881 optager de liberale erhverv med deres 5–7 pct. den mindste del af Højres vælgerkorps.

For så vidt angår arbejderne er der en tydelig forskel mellem de køben-

Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
64/14	59/15	61/15	59/14	41/8
71/18	69/17	69/16	67/16	44/7
87/3	77/2	73/2	78/2	79/2

Tabel 6. Højres andel af vælgerne i grupperne detailhandlere og grosserere

Erhverv	Kreds				
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898	Københavns amt 3. 1898
»Detailhandlere« i alt	204	253	107	155	72
heraf stemte på højre	34	44	23	10	8
Højres andel i procent	17	17	22	6	11
Grosserere og købmænd i alt	154	123	116	24	15
heraf stemte på højre	53	54	67	9	6
Højres andel i procent	33	44	58	38	40

Grundlaget er valglisterne fra de pågældende kredse. »Detailhandlere« omfatter i de københavnske kredse kun sådanne, der er betegnede som sådanne eller som høkere, og i Århus-kredsene kun vælgere, der er angivet som detailhandlere; grupper som isenkræmmere, cigarhandlere o. a. detailhandlergrupper er ikke medtaget. Grosserere og købmænd omfatter i København kun grosserere, i Århus kun købmænd.

havnske og århusianske kredse. I de københavnske kredse indtager 8. kreds atter en særstilling, idet 31 pct. af arbejderne stemmer højre (marinemini-ster Ravn), og disse vælgere udgør en trediedel af Højres vælgere. Den nære tilknytning til marinen fremgår af følgende tal: Ravn har 266 faglærte arbej-deres stemmer, heraf er der 73 skibsbyggersvende, hvoraf kun 1 stemmer socialdemokratisk. Af ufaglærte arbejdere har Ravn 220 stemmer, hvoraf 38 formænd, 37 fyrbødere og 68 værftsarbejdere. De tilsvarende socialdemo-kratiske tal er 13, 9 og 0. De andre københavnske kredse har kun fra 3 til

Tabel 7. Højres andel i faglærte og ufaglærte arbejdere og disses andel i Højres vælgere.

Erhverv	Kreds				
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898	Københavns amt 3. 1898
Faglærte arbejdere	8/12	11/17	34/18	3/15	13/19
Ufaglærte arbejdere	3/4	4/3	28/15	2/9	13/21

Tabellen er et uddrag af procenttallene i tabellerne I-X. Om brøkstregernes betydning se tabel 4.

Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
70	89	92	115	42
28	33	32	39	6
40	37	35	34	14
203	243	261	279	61
172	192	202	215	42
85	79	77	77	69

13 pct. højresindede arbejdere, som dog ikke desto mindre udgør fra 16 til 40 pct. af partiets vælgere og dermed placerer sig som den næststørste (efter de erhvervsdrivende) hovedgruppe blandt Højres vælgere. I Århus nyder Højre også en betydelig tilslutning fra arbejderne, fra 23 til 31 pct., ligesom de udgør fra en fjerdedel til godt en trediedel af partiets vælgere.

Den deling i politisk stillingtagen mellem en socialt højere og en socialt lavere gruppe med varierende politisk holdning, som er truffet i andre grupper, møder vi også blandt arbejdere. I tabel 7 er arbejderne opdelt i faglærte

Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
38/15	33/15	35/16	35/16	29/22
26/10	21/10	23/10	27/12	17/13

Tabel 8. Oppositionens andel i de enkelte erhverv; de enkelte erhvervs andel i oppositionen

Erhverv	Kreds				
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898	Københavns amt 3. 1898
Embedsmænd	0/0	1/1	1/0	4/0	11/1
Bestillingsmænd	1/0	4/1	3/2	39/5	28/2
Selvst. erhvervsdrivende	4/24	8/17	19/16	36/12	39/13
Liberale erhverv	2/3	1/0	10/2	18/1	28/2
Arbejdere	8/69	20/79	38/76	67/80	66/77

Tallene er et uddrag af tabellerne I-X. Tallene til venstre for brøkstregene angiver andelen i samtlige vælgere af det pågældende erhverv; tallene til højre angiver, hvor stor en del af samtlige oppositionsvælgere det pågældende erhvervs oppositionsvælgere udgør. Nul angiver et tal mindre end 0,5; tal fra 0,5 til 0,9 er forhøjede til 1. I Århus 1892 og Århus Sønder 1895 er tallene i venstre side af kolonnerne socialdemokratiske, tallene i højre side (i parentes) er venstrestemmer.

og ufaglærte. Bortset fra Københavns 13. og Københavns amts 3. viser tabellen en betydelig større højreprocent hos de faglærte end hos de ufaglærte arbejdere.

De to oppositionspartier er det vanskeligere at behandle på grund af valgalliancerne, der som hovedregel medførte, at Venstre og Socialdemokratiet ikke opstillede i samme kreds. En følge af dette var, at det ikke-opstillende parti anbefalede at stemme på det andet. Dette princip, der set fra oppositionens side var det eneste taktisk forsvarlige, affødte naturligt nok en

Tabel 9. Oppositionens andel i udvalgte grupper af erhvervsdrivende og disses andel i oppositionens vælgere

Erhverv	Kreds				
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898	Københavns amt 3. 1898
Handlende	4/11	9/8	21/9	42/7	44/6
Håndværksmestre	4/5	9/4	15/3	33/2	38/3
Industridrivende	3/2	2/0	10/0	26/1	27/1

Tabellen er et uddrag af procenttallene i tabellerne I-X. Om brøkstregernes betydning se tabel 4.

Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
1/0	1/0	–	(2/2)	1/0 –
5/1	10/2	9/2	3/1 (1/2)	17/5 (1/4)
20/27	28/23	23/22	9/15 (7/54)	27/13 (5/38)
5/1	12/1	13/2	3/1 (8/7)	8/1 (4/4)
41/68	53/71	51/70	38/82 (2/25)	56/78 (1/36)

række indre vanskeligheder i partierne, også fordi det lagde en betydelig indflydelse på kandidatopstillingen over til centralledelsen ².

Under indtryk af valgalliancerne må det erkendes, at afstemningsresultaterne blot repræsenterer den samlede opposition, ikke Venstre og heller ikke Socialdemokratiet. I to tilfælde er der opstillet både en socialist og en venstremand, i Århus 1892 og i Århus Søndre 1895. I begge tilfælde er det imidlertid moderate forligsmænd, der repræsenterer Venstre og i øvrigt derved i 1892 medvirker til, at Højre genvinder Århuskredsen, hvorved den resterende del af oppositionsstemmerne formentlig dækker over både socialister

Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
21/9	27/10	26/9	11/6 (8/24)	31/6 (7/25)
17/9	19/7	19/7	9/5 (7/5)	31/5 (4/11)
5/0	8/0	15/1	4/0 (5/0)	14/0 (–/–)

Tallene i parenteser er venstrestemmer.

og forligsfjendtlige venstremænd. Man kan dog måske formulere det sådan, at de procenttal, der bliver tilbage, når de moderate venstrestemmer falder fra, stærkt nærmer sig de virkelige socialdemokratiske; til støtte for dette synspunkt tjener også de øvrige foreliggende oplysninger om erhvervsfordelingen blandt Socialdemokratiets tilhængere (se side 244 ff.). For den del af Københavns amts 3. kreds, som her betragtes (Valby), lader det sig også gøre at opstille en talmæssig vurdering. Venstrekandidaten, dr. phil. Oscar Hansen, fortsatte som folketingsmand i denne kreds indtil 1903, da Socialdemokratiets kandidat, cigarfabrikant N. E. Hyller, sejrede stort over både Oscar Hansen og Højres kandidat – som medlem af Venstrereformpartiet kunne Oscar Hansen nu ikke gøre regning på socialdemokratisk støtte. Resultaterne ved de to valg var følgende:

	1898		1903		
	V.	H.	S.	V.	H.
Landkommuner	660	420			
Del af København	1.144	1.014			
Hele kredsen	1.804	1.434	1.718	692	1.026

Selv om man ikke kan vente, at alle venstrestemmerne i 1903 kommer fra landkommunerne, er der dog grund til at formode, at det er tilfældet for hovedpartens vedkommende³. Resultatet må da blive, at den langt

Tabel 10. Oppositionens andel af vælgerne i grupperne detailhandlere og grosserere

Erhverv	Kreds				
	København 1. 1881	København 5. 1881	København 8. 1895	København 13. 1898	Københavns amt 3. 1898
»Detailhandlere« i alt	204	253	107	155	72
heraf stemte på oppositionen	18	41	45	78	43
Oppositionens andel i pct.	9	16	42	50	60
Grosserere og købmænd i alt	154	123	116	24	15
heraf stemte på oppositionen	1	1	4	0	4
Oppositionens andel i pct.	1	1	3	–	27

Om grundlaget og gruppernes sammensætning se underskriften til tabel 6.

overvejende del af Oscar Hansens stemmer i København i 1898 er socialdemokratiske. Omvendt kan man måske formode, at den væsentlige del af oppositionens 260 stemmer i 1. kreds 1881 var socialdemokratiske, da oppositionens stemmetal i 1884 med en venstrekandidat springer op på 2.141 ⁴.

En opdeling af oppositionens stemmer på hovederhverv, svarende til tabel 4, side 44, er foretaget i tabel 8.

En sammenligning mellem denne tabel og tabel 4 viser straks for de første gruppers vedkommende, at de – som det var at vente – stort set er omvendt korrelerede. Embedsmandsgruppen er meget sparsomt repræsenteret; dens andel i oppositionens stemmer er ganske betydningsløs, og kun i en enkelt kreds når oppositionen op på at samle en tiendedel af embedsmændene. Bestillingsmændene udgør heller ikke nogen større del af oppositionen. I København synes de som helhed i omtrent lige grad at følge Højre og oppositionen, mens de i Århus, når bortses fra Søndre kreds (jernbane- og postfunktionærer stemte højre), kun i mindre grad sluttede sig til oppositionen ⁵.

De selvstændige erhvervsdrivende er som for Højre oppositionens næststørste vælgergruppe. Ikke blot er de den erhvervsgruppe, der efter arbejderne har den største »oppositionsprocent«; men de er også den næststørste gruppe blandt oppositionsvælgerne. Størst er tallene i arbejderkredsene, hvor mellem 32 og 39 procent af de erhvervsdrivende slutter sig til oppositionen; på grundlag af tallene fra Århus 1892 og Århus Søndre 1895 tager man

Århus 1882	Århus 1884	Århus 1887	Århus 1892	Århus Søndre 1895
70	89	92	115	42
28	42	41	25 (15)	19 (6)
40	47	45	22 (13)	45 (14)
203	243	261	279	61
11	22	32	5 (16)	6 (2)
5	9	12	2 (6)	10 (3)

Tallene i parenteser er venstrestemmer.

næppe fejl, når man siger, at Socialdemokratiet deraf tager ca. 10 pct. – i arbejderkredse måske op til 20 pct. Formentlig udgør de erhvervsdrivende 10–12 pct. af Socialdemokratiets vælgere (jfr. også s. 244 ff.).

Som for Højres vedkommende viser en udspecificering af erhvervene betydelige udsving. Opdelingen på handlende, håndværksmestre og industridrivende giver tallene i tabel 9. Som det efter analysen af Højres tal var at vente, er de industridrivende de lavest repræsenterede i begge talgrupper, men med størst tilslutning i arbejderkredsene. Håndværksmestrene ligger mellem industridrivende og gruppen handlende, som er mest oppositionsorienteret og tæller omkring 10 pct. af oppositionens vælgere. Den socialt betonedede forskel i politisk holdning er dog i denne gruppe (jfr. tabel 10), som ventet efter forholdene for Højres vedkommende, meget stor.

Oppositionen når i flere kredse op på at tage næsten halvdelen af detailhandlerne, mens grossererne viser et noget mere broget billede, der ikke tillader videregående slutninger.

Bybefolkningens politiske standpunkt

Købstæderne

Den foreliggende valgstatistik oplyser ikke umiddelbart om bybefolkningens standpunkt. Dette er for en del en følge af valgene i enkeltmandskredse. Det forhold, at flere kredse ved hvert valg falder ud på grund af kåring, bevirker, at man ikke umiddelbart har haft mulighed for at sammenligne købstadbefolkningens samlede stemmeafgivning fra valg til valg. Muligvis skyldes det også, at ledelsen af Statistisk Bureau i sine stærke bestræbelser for at bevare den politiske neutralitet i disse år ikke mente det hensigtsmæssigt at foretage egentlige analyser af valgresultaternes indhold¹.

Det er kendt, at valget i enkeltmandskredse, hvor byerne ofte lå omgivet af et befolkningsrigere landområde, måtte byde Venstre fordele ved mandatfordelingen. Selv om stemmetallene ofte nævnes i forbindelse med mandatfordelingen, er det klart, at sådanne samlede stemmetal med et varierende antal kåringskredse let vil kunne give et forgrovet billede af det politiske styrkeforhold². Til og med valget 1898 giver den offentlige valgstatistik oplysninger om stemmetallene for hver kommune, således at det er muligt at uddrage stemmerne fra købstæderne. Kåringssystemet og det forhold, at det er forskellige kredse, der fra valg til valg har kåring, gør det imidlertid ikke

muligt umiddelbart at opstille en tabel for valgene. Antallet af kåringskredse svingede stærkt; årene 1876–98 var deres tal ved de enkelte valg:

1876	32	1887	4
1879	21	1890	8
1881, maj	21	1892	12
1881, juli	30	1895	6
1884	27	1898	12 ³

Det lader sig imidlertid gøre at udskille 23 købstæder fra kredse, der i hele perioden har kampvalg ved alle valg. De 23 byer er:

Ålborg	Nykøbing F.	Hobro	Rødby
Horsens	Hjørring	Maribo	St. Hedinge
Fredericia	Nyborg	Kerteminde	Sakskøbing
Roskilde	Thisted	Lemvig	Nysted
Slagelse	Korsør	Skelskør	Mariager
Nakskov	Holbæk	Bogense	

En betingelse for, at valgresultaterne for disse 23 byer kan anses for at repræsentere købstadbefolkningen som helhed, er dog, at byerne fremtræder som et repræsentativt udvalg af landets samlede 67 købstæder. Allerede derved, at de omfatter omkring en tredjedel af byerne, er der tilkendegivet en ret stor chance for, at dette er tilfældet, og dette underbygges yderligere gennem følgende forhold:

I henseende til folketal rummer de 23 byer knap en tredjedel af den samlede købstadbefolkning, når folketællingen 1890 lægges til grund, jfr. tabel XII. Valget har her stået mellem at benytte folketællingen 1880 eller tællingen 1890. Når den sidste er valgt, skyldes det dels hensynet til dennes mere oplysende næringsvejopdeling sammenlignet med tællingen 1880⁴, dels at der fra denne tælling i 3. udg. af »Trap: Danmark« foreligger næringsvejoplysninger for hver by. Uanset de mellem 1880 og 1890 skete forskydninger i folketal og erhvervsfordeling⁵, synes der dog ikke at være tale om forandringer, der svækker de 23 byers repræsentative karakter med hensyn til stemmefordeling, idet en sammenligning mellem tallene i tabel XIII fra samtlige købstæder (i alt 48), hvor der var afstemningsvalg i 1876, og tallene fra de 23 byer alene (tabel XIV A) kun viser betydningsløse afvigelser.

Som det vil fremgå af tabel XII viser de 23 udvalgte købstæders erhvervs-

fordeling sammenlignet med fordelingen i samtlige købstæder, at der for de enkelte erhverv kun er tale om så beskedne forskelle, at det er rimeligt i den henseende at betegne de 23 byer som et repræsentativt udsnit.

Inden for de 23 byer er der i fordelingen mellem større og mindre byer en udtalt skævhed i forhold til fordelingen i rækken af samtlige købstæder. I de 23 byers række har de noget større byer overvægt, idet 43,4 pct. af dem ligger over gennemsnittet 5.256 indbyggere, mens hele rækken af købstæder kun har 29,9 pct. over deres gennemsnit 5.234 indbyggere. Da erhvervsfordelingen imidlertid ikke viser nogen afvigelse fra helheden, er der dog næppe grund til at lægge synderlig vægt på den skæve størrelsesfordeling.

Endelig kunne der være grund til at betragte de 23 byers geografiske fordeling. Også den viser en skævhed, idet der af

26 jyske byer er medtaget	8, dvs. 31 pct.
10 fynske byer er medtaget	3, dvs. 30 pct.
17 sjællandske byer er medtaget	6, dvs. 35 pct.
8 lolland-falst. byer er medtaget	6, dvs. 75 pct.

En betragtning af de virkelig foreliggende valgresultater viser dog, at de lolland-falsterske byers overvægt ikke øver nogen indflydelse på helhedsbilledet, idet gennemsnittet for Højres andel af stemmerne i disse byer for udvalgte år svarer ret nøje til tallene i samtlige andre 17 byer:

	De 17 byer	De 6 byer
1876	83,0	82,8
1884	82,1	83,1
1887	81,2	78,5
1895	78,8	76,5

Et yderligere moment til belysning af de 23 byers repræsentativitet kan være valgdeltagelsen sammenlignet med andre byer. En sådan beregning kan for hele perioden foretages på grundlag af opgivelserne i »Statistiske meddelelser«, men her skal blot anføres de tre år 1887, 1890 og 1892, for hvilke de forskellige områders stemmeprocent allerede foreligger udregnet ⁶:

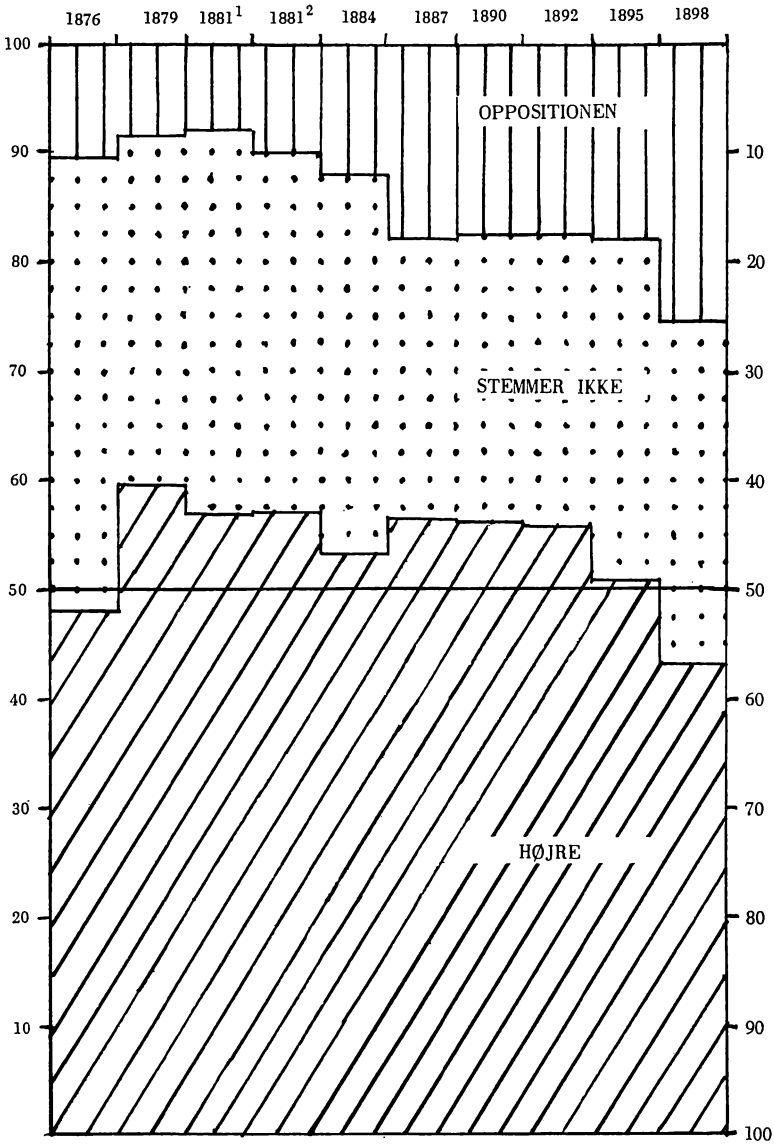
	Hele landet	Landdistrikter	Byer	De 23 købstæder
1887	70	68	72	75
1890	66	63	71	74
1892	64	61	67	73

Forskellen mellem by og land bekræfter den almindelige erfaring; at de 23 udvalgte byer har større valgdeltagelse end samtlige byer har sikkert sin forklaring i det forhold, at de som kredse, hvor kåring ikke forekommer i en lang årrække, er udprægede kampkredse, hvor der i særlig grad kaldes på vælgerne. Dette kommer bl. a. til udtryk gennem forholdet mellem det antal stemmer, den valgte og den ikke valgte kandidat opnåede. For de kredse, hvor de 23 byer er beliggende, er tallene i et enkelt år, 1890, vist i tabel 11. Man må gå ud fra, at jo nærmere den valgte kandidats andel i de afgivne stemmer ligger 50 pct., i desto højere grad er der tale om en »kampkreds«. Som det var at vente, ligger gennemsnitstallet for de 23 byers kredse – 56,7 – under gennemsnittet for de øvrige kredse, der var 59,4⁷. Forskellen her er dog heller ikke så stor, at den virker påfaldende.

Tabel 11. Den valgte kandidats stemmeandel 1890 i de kredse, hvor de 23 byer er beliggende

Amt	Kreds	By	Stemmetal		Valgte kandidats andel i procent
			Valgte kandidat	Ikke-valgte kandidat	
Sorø	4.	Skelskør	1210	1184	50,5
Maribo	2.	Maribo	1401	1351	50,9
Maribo	2.	Rødby	1401	1351	50,9
Sorø	3.	Slagelse	1546	1481	51,1
Sorø	3.	Korsør	1546	1481	51,1
København	3.	Roskilde	1424	1347	51,4
Maribo	3.	Nysted	1323	1197	52,5
Maribo	3.	Sakskøbing	1323	1197	52,5
Maribo	1.	Nakskov	1606	1473	52,2
Vejle	1.	Fredericia	1491	1252	54,4
Svendborg	1.	Nyborg	1490	1250	54,4
Præstø	1.	St. Hedinge	1508	1224	55,2
Holbæk	1.	Holbæk	1334	1068	55,5
Odense	2.	Kerteminde	1319	1026	56,2
Odense	5.	Bogense	1122	817	57,9
Ringkøbing	2.	Lemvig	1283	928	58,0
Ålborg	2.	Ålborg	1540	1090	58,6
Hjørring	3.	Hjørring	1452	974	59,9
forr. Skanderborg	1.	Horsens	2308	1428	61,8
Maribo	4.	Nykøbing F.	1541	906	63,0
Randers	1.	Hobro	1367	766	64,1
Randers	1.	Mariager	1367	766	64,1
Thisted	2.	Thisted	1234	289	81,0
Gennemsnit					56,7

Sidste kolonne angiver den valgte kandidats procentvise andel i afgivne stemmer.
Grundlag: Stat. medd. 3, 13, 1.



Figur 2. Højres, oppositionens og »stemmer ikke«s procentvise andel ved folketingsvalgene i købstæderne 1876–1898.

De uddragne valgresultater for de 23 byer er opstillede i tabellerne XIV A–XIV I. Der er i opstillingen især sigtet mod at fremstille Højres position i byerhvervene, hvorfor der ikke er skelnet mellem Venstre og Forhandlende Venstre, der sammen med Socialdemokratiet er samlet under et som: oppositionen. Socialdemokratiets stemmetal er dog anført i noter, mens det i denne forbindelse har været uden betydning at skelne mellem Venstre og Forhandlende Venstre, idet det sidste kun opstillede i ganske få af de 23 kredse, og uden at Højre trak sine kandidater tilbage. Omvendt kunne man naturligvis tænke sig, at venstrestemmer, der hørte hjemme i det Forhandlende Venstre, i 1892 og 1895 flyttede til Højre; men det synes ikke at have været tilfældet i større udstrækning (oppositionen går ikke tilbage – bortset fra ganske lidt i 1892 – og Højre går ikke frem, og selv om det meget vel kan have fået tilgang af moderate venstremænd og samtidig være blevet svigtet af tidligere tilhængere, som nu blev hjemme, så antyder dog det første forhold, at vi næsten udelukkende har rene højrestemmer for os) ⁸.

Det mest iøjnefaldende træk i tabellernes tal er Højres så ganske dominerende position. Højdepunktet nås allerede i 1879–81 med ca. 88 pct. af de afgivne stemmer, derefter går det nedad ved de følgende valg; men over hele perioden 1887–95 holder regeringspartiet dog sin position med omkring 3/4 af de afgivne stemmer, først fra 1895 til 1898 sker der en væsentlig forskydning, idet Højres andel daler ned til 64 pct. af de afgivne stemmer. Mens Højre ved dette valg mister ca. 400 stemmer, vinder oppositionen 2.211 stemmer, hvoraf Socialdemokratiet alene tegner sig for 1.484 stemmer. Også her bekræftes således indtrykket af, at det er mellem Højre og Socialdemokratiet, kampen står i byerne.

Til nærmere belysning af udsvingene ved de enkelte valg er opstillet tabel 12. Tabellens tre øverste kolonner er fremstillet grafisk i figur 2.

Tabellen giver anledning til endnu en gang at konstatere Højres dominans i købstæderne med mere end halvdelen af de stemmeberettigede over tidsrummet 1879 til 1895. Højres position er gennem hele perioden ikke underkastet så store forandringer som oppositionens, hvis styrke er jævnt stigende undtagen i tiden 1887–1895, hvor dens stilling er konstant. Som det ret tydeligt fremgår af figur 2, er Højres stemmetal korrelativ med antallet af »stemmer ikke«, således at variationerne i Højres stemmetal fortrinsvis fremkommer ved, at partiet tiltrækker en større eller mindre del af vælgergruppen »stemmer ikke«, hvorimod oppositionens tal kun i ringe eller mindre grad har forbindelse med de to andre talrækker. I 1898 sker der et påfaldende

Tabel 12. Sammendrag af stemmefordelingen i de 23 byer 1876–98

	1876	1879	1881 24/5	1881 26/7
Højres andel i pct. af valgberettigede	48,0	59,4	56,8	56,9
Oppositionens andel i pct. af valgberettigede	10,4	8,3	7,8	10,1
»Stemmer ikke« i pct. af valgberettigede	41,6	32,3	35,4	33,0
Højres andel i pct. af afgivne stemmer	82,2	87,9	88	84,9
Højres stemmetal	6534	8525	8507	8574
Oppositionens stemmetal	1419	1186	1160	1520
Samlede vælgertal	13623	14347	14971	15067

brud i rækkerne: Højre går stærkt tilbage, oppositionen stærkt frem, mens »stemmer ikke« næsten er uforandret. Som nævnt ligger en væsentlig del af oppositionens vækst fra 1895 til 1898 i kredse med socialdemokratiske kandidater; det, der sker fra 1895 til 1898, er upåtvivlelig, at vælgertallet stiger i kraft af 1890'ernes sociallovgivning, der formindsker antallet af »valgrets-mistelser«⁹. Dette tilskud til vælgerkorpset søger til oppositionen, mens Højres vælgertal forbliver nogenlunde uforandret (10.511-10.076).

Set i forhold til de almene vurderinger af de enkelte valg aftegner det foreliggende materiale et noget andet og mere nuanceret indtryk af resultaterne for købstadbefolkningens vedkommende. P. Munch viser således, at Venstre fra 1879 til det første valg 1881 gik frem fra 75.000 stemmer til 88.000, og Højre tilbage fra 57.000 til 55.000¹⁰. Povl Engelstoft karakteriserer valget som »et tillidsvotum til oppositionen«; betragtes købstadbefolkningen alene, viser det sig, at her er Højres stilling så nogenlunde stationær. Det store tilbageslag for Højre ved juli-valget samme år (P. Munch: »Alt, hvad Højre havde vundet i 1879 ved Venstres indbyrdes strid, var nu tabt igen«) slog heller ikke så stærkt igennem ved dette valg, slet ikke i absolutte tal, og de relative tal nåede heller ikke ned på 1876-niveau'et. Ja, partiets andel af de valgberettigede var endda uændret.

Valget 1884 (Povl Engelstoft: »en drønende tillidserklæring til oppositionen«¹¹) bragte et tilbageslag for Højre; valget i 1887 betyder til gengæld i byerne ikke den store højresejr, som valget ellers var med en fremgang i stemmetal fra 57.000 til 87.000¹². Højres andel i de stemmeberettigede steg godt nok, men ikke nær i samme forhold som oppositionens, og mens valgdelta-

1884	1887	1890	1892	1895	1898
53,1	56,5	56,3	55,7	50,9	43,3
12,2	18,0	17,6	17,6	18,0	25,4
34,7	25,5	26,1	26,7	31,1	31,3
81	76	76	76	74	64
8423	9764	10620	10724	10511	10076
1933	3121	3323	3399	3709	5920
15855	17294	18879	19267	20652	23262

gelsen i landet som helhed steg fra 59 til 70 pct., var stigningerne i byerne (fra 65,3 til 74,5) forholdsvis mindre. Valget 1890 karakteriseres af Povl Engelstoft som en sejr for Venstre¹³. I byerne er styrkeforholdet dog stort set uforandret, og det samme er tilfældet ved valget i 1892.

Det store tilbageslag for Højre i 1895 viser sig heller ikke tydeligt i byerne; ganske vist bliver en del af højrevælgerne hjemme, men i det hele er der ikke tale om store udsving. Valget 1898 bragte endnu større tilbagegang for Højre, men medens den for hele landet var fra 64.000 til 58.000 – eller 9,4 pct. – var den i de 23 byer kun fra 10.511 til 10.076 – eller 4,1 pct.¹⁴. I byerne rådede Højre da også fortsat over næsten 2/3 af de afgivne stemmer. De store forandringer i partiets styrkemæssige stilling må være sket i hovedstaden og i landdistrikterne.

Tilbagegangen i hovedstaden er ganske flagrant; mens Højre i de 13 københavnske og de to Frederiksbergkredse i 1895 opnåede 16.217 stemmer, var tallet i 1898 dalet til 14.078 stemmer – en tilbagegang på 14 pct¹⁵. I provinsen er partiets »urbanisering« i det her betragtede tidsrum særdeles tydelig; som det fremgår af tabel XV var Højres købstadstemmer følgende:

1879: 16.259

1898: 20.662,

mens de samlede stemmetal (der er afrundede) for hele landet var

1879: 57.000

1898: 58.000.

Fra disse tal skal imidlertid fradrages hovedstadsområdets stemmetal, der de

Tabel 13. Kåringsvalg og kampvalg 1879–1913 i København

Kreds								
År	1	2	3	4	5	6	7	8
1879					HS			
1881					HS			
1881	HS				HS			
1884	HS	HV	HV	HV	SH		VH	HS
1887	HV	HV	HV	HV	SH	HV	HV	HS
1890	VH		HV	HV	SH		VH	HS
1892	VH		HV	HV	SH		VH	HS

Valgkredsomlægning

1895	VH	HV	VH	HV	SH	HV	VH	HS
1898	VH	HV	VH	VH	SH	HV	VH	HS
1901	VH	VH	VH	VH	SH	HV	VH	SH
1903	VH	HV	VH	HV	SV	HV	SVH	SHV
1906	RH	HR	RH	HR	SH	HR	SHV	SHV
1909	HR	HR	HR	HR	SH	HR	VS	HS
1910	HR	RH	RH	HR	SH	HR	SV	SH
1913	HR	RH	RH	HR	SH	HR	HS	SH

Hvor intet er anført var der kåringsvalg; i andre tilfælde anføres kandidaternes partitilhør således: H=Højre, R=Radikale Venstre, S=Socialdemokratiet og V=Venstre.

to år var henholdsvis 3.535 (der var kåringsvalg i de fleste kredse) og 14.078, således at de samlede stemmetal for Højre i provinsen var:

1879: 53.465

1898: 43.922.

Med henvisning til de lige nævnte tal for købstadstemmer bliver resultatet da, at købstadernes andel i Højres stemmer fra 1879 til 1898 er steget fra 30,4 pct. til 46,9 pct. Tal, der tydeligt viser, hvordan Højre er blevet mere og mere »urbaniseret«, også selv om man tager hensyn til den usikkerhed, der ligger i, at de manglende stemmetal på grund af kåringsvalg ved de to valg ikke er fra samme byer; at bybefolkningens relative størrelse er steget i samme periode har i denne forbindelse ingen betydning. Tages der hensyn til hovedstadsvælgerne, bliver det samlede tal på Højres byvælgere i 1898 i alt 34.740 eller 59,7 pct.¹⁶

9	10	11	12	13	Frede- riksberg 1	Frede- riksberg 2
	Oprettes først 1894					Oprettes først 1894
HS					HV	
SH					VH	
HS					HV	
SH					HS	
SH					HS	
SH	SH	SH	SH	SH	VH	SH
SH	SH	SH		SH	HV	SH
SHV	SH			SH	VH	SH
SH	SH	SH	SH	SH	HV	
SH	SH	SH	SH	SH	HR	SH
SH	SH	SH	SH	SH	HS	SH
SH	SH	SH	SH	SH	HS	SH
SH	SH	SH	SH	SH	HS	SH

Hovedstaden og Højre

Vanskelighederne ved at belyse Højres valgresultater i hovedstaden i samme tidsrum er større end for købstædernes vedkommende. Til gengæld er det her muligt at fremskaffe tallene også efter 1901, fordi stemmerne ikke som i købstæderne herefter går i »pulje« med landsstemmer ¹⁷.

Det er for hovedstaden ikke muligt at fremlægge stemmetal fra et større antal kredse før 1884, idet kåringsvalg indtil dette år var det almindelige. I tabel 13 er vist, i hvilke københavnske kredse der 1879 til 1913 var kampvalg, og hvilke partier der opstillede kandidater. Som det fremgår af tabellen, er der ikke i alle kredse hele perioden igennem kampvalg med højrekandidater; en sådan mulighed ville uanset valgkredsoplægningen i 1894 have givet mulighed for at belyse Højres stemmetal som helhed i hovedstaden, selv om der også da skulle have været taget forbehold over for valgalliancernes indflydelse. Skellet ved 1894 nødvendiggør en opdeling af valgpre-

Tabel 14. Valgresultater 1884–1892 for 8 københavnske kredse

	1884	1887	1890	1892
Vælgertal	41.634	46.914	52.891	56.710
Stemmeprocent	62,4	76,5	75,3	72,9
Højre	12.573	19.761	20.464	20.263
Opposition	13.400	16.141	19.364	21.054
Højres andel i procent	48,4	55,1	51,4	49,0

sultaterne i to grupper: før og efter 1894. Perioden før 1894 må, som allerede bemærket, have 1884-valget som udgangspunkt, da kåringsvalg i 1879 og 1881 var det almindelige i københavnske kredse.

Valgresultaterne 1884–92 for 8 københavnske kredse er opstillet i tabel XVI A; 2. og 6. kreds, der flere gange valgte højre ved kåring, er udeladt. Tabellens hovedresultat fremgår af tabel 14. Bortset fra de store udsving i 1887 er det mest iøjnefaldende dels Højres relative styrke, dels at den tilbagegang, der er, ikke er absolut, men sker ved, at oppositionen har større andel i det øgede vælgertal. En sammenligning med stemmetallene fra »de 23 købstæder« (tabel 12, side 60) viser, at Højre i hovedstaden måske var knap så stærk som i købstæderne; udsvinget i 1887 er meget større end i købstæderne, til gengæld er den store fremgang ikke så stabil.

Valgresultaterne i perioden 1895–1913 kan ikke betragtes under et. Af de 15 hovedstadskredse (13 i København og 2 på Frederiksberg) er der 8, som har kampvalg med højrekandidater i hele perioden, dernæst er der 4 kredse, der har tilsvarende valg 1895–1901 og 6, der har kampvalg 1906–1913. Resultaterne er sammenstillede i tabellerne XVI B–D, hvoraf det bl. a. fremgår, at de førstnævnte 8 kredse er de kredse, hvor Højres styrke er størst, mens partiet står svagere i de øvrige.

Betragtes først valgene 1895 og 1898, de år, hvor Højres tab i købstæderne er størst (fra 74 til 64 pct.s andel i afgivne stemmer), da viser tabel XVI B kun en tilbagegang fra 48,2 til 46,5 pct., mens tabel XVI C viser en tilbagegang fra 33,9 til 24,8 pct., eller ret nøje svarende til tilbagegangen i provinsbyerne. Det er bemærkelsesværdigt, at blandt kredsene i tabel XVI B er den eneste, der har en tilbagegang, der ligger nær købstæderne, 8. kreds (7,8 – fra 65,1 pct. til 57,3 pct.), som da var på vej til at blive socialdemokratisk (det sker 1901), en tendens, som også synes at afspejle sig for tilsva-

rende købstadskredse med en forholdsvis større tilbagegang end andre købstæder (se tabel XIV).

Fra 1898 til 1901 er der atter tilbagegang for Højre i hovedstaden (XVI B og XVI C), om end ikke voldsomt. Efter systemskiftet synes partiet derimod at have stabiliseret sig, bortset fra forsvarsvalget 1909, der gav en øjeblikkelig fremgang. I partiets bedste kredse (tabel XVI B) har det omkring halvdelen af de afgivne stemmer og i de svageste (tabel XVI D) omkring en fjerdedel af stemmerne.

Højres urbanisering 1898–1913

Sammenlignes tallene for 1898 og 1910 i tabellerne XVI B, XVI C og XVI D viser de, at Højre har holdt stillingen, ja nærmest kan notere fremgang, usikkerheden ligger i de manglende kredse i 1898. Når dette er tilfældet, og når der henses til hovedstadens stadige vækst, understøttes formodningen om en fortsat urbanisering af Højre. Denne udvikling belyses også ad anden vej. Ovenfor (s. 62) blev byvælgerens andel i Højre beregnet til 59,7 pct. De samme beregningmuligheder foreligger ikke for tiden efter 1901, hvor købstadvælgere ikke kan adskilles fra landvælgere. I enkelte af de større byer indgår der imidlertid ikke eller i hvert fald kun et meget ringe antal landboere, således at der dog foreligger et vist talmateriale. Her er 1910 valgt som normalår, og det giver følgende antal højrestemmer for København og større byer fra kredse uden landkommuner:

København	23.733
Odense 1	1.346
Odense 2	2.304
Ålborg	2.207
Randers	2.052
Århus Nordre	2.052
Århus Søndre	1.012
Horsens	1.583
<hr/> I alt	<hr/> 36.289

Højres samlede stemmetal i 1910 opgøres til 64.904¹⁸. I København og de 7 store bykredse alene er da samlet 55,9 pct. af partiets vælgere; de samme kredse (÷ Århus Søndre) havde i 1898

København	14.078
Odense 1	835
Odense 2	1.375
Ålborg	1.537
Randers	1.260
Århus Nordre	1.709
Horsens	1.160
<hr/>	
I alt	21.954

Det samlede stemmetal for Højre var samme år (se ovenfor s. 61) 58.000, således at disse kredse samlede 38,1 pct. af partiets »vælgerkorps«, alt med den reservation, at den resterende del af det ikke var sammensat af de samme kredse i 1898 og 1910. Det samlede antal byvælgere i Højre var i 1898 34.740; fratrækkes hovedstaden og de 6 andre kredse på 21.954, bliver der til de andre byer 12.786. Forudsættes det, at samme stemmetal også var gældende i 1910 bliver det samlede antal byvælgere i Højre:

Hovedstaden og de 7 kredse	36.289
Øvrige byer	12.786
<hr/>	
I alt	49.075

Dette tal betyder, at der i 1910 af vælgerkorpset på 64.904 skulle være 75,2 pct. byvælgere. I 1910 var det samlede antal byvælgere 181.829, hvoraf 77 pct. eller 140.008 stemte¹⁹. Er det anslåede antal højrevælgere, 49.075, nogenlunde rigtigt, bliver Højres andel i byvælgerne ca. 35 pct.

Som hovedresultat af de foretagne undersøgelser står da, at partiet Højre trods modgang og tab af regeringsmagten fortsat stod som det parti, der i en lang række bykredse samlede op mod halvdelen af stemmerne og i det hele omfattede ca. 35 pct. af byernes vælgere, en andel, der atter udgjorde omkring de tre fjerdedele af partiets vælgere. Hovedparten af partiets byvælgere var atter igen samlede i hovedstaden og de største provinsbyer; denne stærke koncentration i de mest industrialiserede byer peger også på – ligesom undersøgelserne på grundlag af valglisten før 1901, at vi står over for et parti, der modtog tilslutning fra meget brede kredse i byerne. Højre var således ikke fortrinsvis et parti dels af godsejere med de af dem afhængige landboere, dels af byernes overklasse.

II

Rigsdagskandidaterne

1. Folketinget

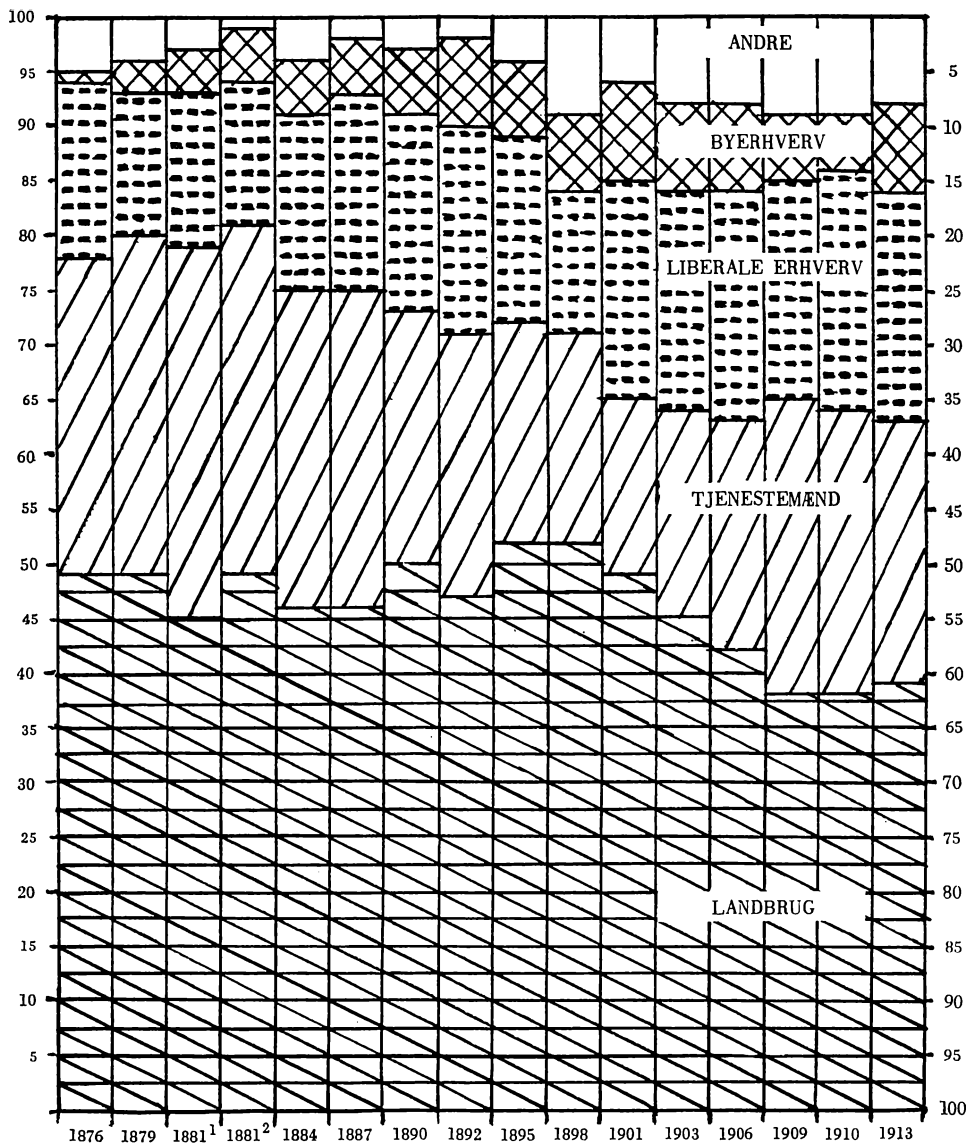
En undersøgelse af folketingskandidaternes livsstilling siger ikke umiddelbart noget om de forskellige befolkningsgruppers politiske engagement. Man kunne meget vel tænke sig en befolkningsgruppe, der var stærk politisk aktiv (organiseret politisk, stor valgdeltagelse); men som fortrinsvis var repræsenteret af en anden befolkningsgruppe, fordi dens medlemmer ikke besad den uddannelsesmæssige standard, der var nødvendig for at kunne gøre sig gældende i en parlamentarisk forsamling.

Kandidaternes livsstilling vil derimod sige noget om, hvilke samfundsgrupper der er de bærende i det politiske arbejde. En vis kontrol med andre oplysninger må dog finde sted. Selv om man vil sige, at kandidaterne er de politisk særlig aktive, er dem, der tegner partierne, så kan også sociale og erhvervmæssige faktorer forrykke billedet. Der kan være samfundsgrupper, som af erhvervmæssige grunde ikke kan tillade sig at være borte fra hjemstedet (mindre og middelstore forretningsdrivende, i nyere tid husmødre), men som på hjemstedet er politisk ledende som organisationsformænd og lignende.

Med disse forbehold i erindring skal i det følgende betragtes folketingskandidaternes erhvervmæssige tilknytning. I tabel XVII er kandidaterne fordelt på partier og erhverv ¹.

Allerede antallet af kandidater bidrager til en uddybet forståelse af valgstatistikken. I tabel 15 er disse uddraget og fordelt på partier.

Antallet af kandidater var de 16 valg igennem stærkt stigende; fra 1895 af den naturlige grund, at valgkredstallet det år var steget fra 102 til 114. Stigningen fra 1884 skyldes den skærpede politiske kamp med vækst i venstrekandidater, i 1887 og 1890 tillige i højrekandidater. Fra 1890 betyder Socialdemokratiets fremvækst et støt tilskud til kandidattallet. I 1892 indtræffer et fald i højrekandidater, der hænger sammen med valgaftaler med Det



Figur 3. Erhvervenes procentvise andel af folketingskandidaterne 1876–1913.

Tabel 15. Antal opstillede folketingskandidater 1876–1913

	1876	1879	1881 ^I	1881 ^{II}	1884	1887	1890	1892
Højre	69	82	73	68	68	86	87	63
Venstre	90	100	102	94	102	105	114	122
Socialdemokratiet	7	1	1	5	3	4	9	15
I alt	106	183	176	167	173	195	210	200
	1895	1898	1901	1903	1906	1909	1910	1913
Højre	63	61	59	49	69	49	47	91
Venstre	141	133	128	131	167	172	148	143
Socialdemokratiet	25	22	30	56	62	72	54	68
I alt	229	216	217	236	298	293	249	302

moderate Venstre (jfr. s. 147 ff.). Tilsvarende er der i 1895 en stigning i venstrekandidater, fordi modsætningerne mellem de moderate og Reformvenstre førte til opstilling af flere venstremænd i en række kredse; det samme i 1906 efter dannelsen af det Radikale Venstre, hvis alliance med Socialdemokratiet i 1910 førte til fald i kandidattallet.

Svingningerne i kandidattallet understreger nødvendigheden af at betragte partiernes samlede stemmetal med varsomhed, jfr. s. 60 ff. Tilbageslaget for Højre fra 1890 bør ses i sammenhæng med, at der simpelthen ikke var mulighed for at afgive så mange højrestemmer.

Tabel 16. Folketingskandidaternes procentvise fordeling på hovederhverv 1876–1913

	1876	1879	1881 ^I	1881 ^{II}	1884	1887	1890	1892
Landbrug	49	49	45	49	46	46	50	47
Byerhverv	1	3	4	5	5	5	6	8
Tjenestemænd	29	31	34	32	29	29	23	24
Liberale erhverv	16	13	14	13	16	18	18	19
	1895	1898	1901	1903	1906	1909	1910	1913
Landbrug	52	52	49	45	42	38	38	39
Byerhverv	7	7	9	8	8	6	5	8
Tjenestemænd	20	19	16	19	21	27	26	24
Liberale erhverv	17	13	20	20	21	20	22	21

Tabel 17. De enkelte partiers folketingskandidater procentmæssig fordelt efter erhverv 1876–1913

Højres folketingskandidater procentmæssig fordelt efter erhverv

	1876	1879	1881 ^I	1881 ^{II}	1884	1887	1890	1892	1895
Landbrug	45	44	36	46	41	43	46	41	40
Byerhverv			7			6	9	14	16
Tjenestemænd	41	41	49	46	41	38	31	35	31
Liberale erhverv	9	10	7		10	13	13	10	11

Venstres folketingskandidater procentmæssig fordelt efter erhverv

	1876	1879	1881 ^I	1881 ^{II}	1884	1887	1890	1892	1895
Landbrug	54	54	55	53	51	50	56	54	66
Byerhverv									
Tjenestemænd	22	23	24	23	23	22	19	20	17
Liberale erhverv	19	16	19	19	21	23	19	21	13

Socialdemokratiets folketingskandidater procentmæssig fordelt efter erhverv

	1876	1879	1881 ^I	1881 ^{II}	1884	1887	1890	1892	1895
Landbrug									
Byerhverv									
Tjenestemænd									
Liberale erhverv									48
Arbejdere									24

De forskellige erhvervs procentvise andel i kandidaterne er vist i tabel 16 og fremstillet grafisk i figur 3. Det mest iøjnefaldende er landbrugets svigtende andel fra 1898 (i årene forud en svag stigning: agrarbevægelsen); dette skyldes kun i ringe grad tilbagegang i det absolutte tal, men derimod den stærke vækst i de liberale erhverv. Denne hænger sammen med de mange socialdemokratiske pressefolk, der i øvrigt i overvejende grad har deres livsstart som arbejdere. Byerhvervene er hele perioden igennem meget svagt repræsenteret.

Inden for de enkelte partier er sammensætningen varierende, således som vist i tabel 17. Som det var at vente, har Venstre den største landbrugsandel, selv om også Højre har en stærk repræsentation af landbruget; heri

1898	1901	1903	1906	1909	1910	1913
41	41	47	35	33	40	40
13	22	14	13		6	12
31	20	18	29	39	30	26
8	14	14	16	14	13	14

1898	1901	1903	1906	1909	1910	1913
66	63	58	57	50	48	51
5		6				
15	16	24	23	31	33	29
10	14	11	13	12	12	11

1898	1901	1903	1906	1909	1910	1913
		14	8	11	9	15
		7	11	13	7	9
		9	8	10	6	10
45	60	48	47	46	57	51
27	23	18	18	14	17	13

sker der ikke nogen ændring trods partiets voksende urbanisering, (jfr. s. 65 ff.). Byerhvervene spiller kun nogen rolle hos Højre og Socialdemokratiet, hvor de er repræsenteret med omtrent lige styrke. Tjenestemændene udgør i de første år en meget betydelig del i Højre; i Venstre er den væsentlig mindre. Tjenestemændenes andel hos Højre er fra 1887 stadig dalende – stigningen i 1906 skyldes officerer (forsvarsbevægelsen); det samme er tilfældet hos Venstre indtil 1901; men derefter er den stigende. Man fristes til at opstille følgende mønster: tjenestemændenes tilbøjelighed til at deltage i et partis virksomhed aftager i takt med partiets regeringsstyrke og tiltager med denne. Tilsvarende kunne man om de liberale erhverv sige, at der er en tendens til, at liberale erhverv står som fortalere for nye partier i opposition;

hos Venstre udgør de liberale erhverv omkring 20 pct. i de første valg, men tager af fra 1895. Hos socialdemokraterne er de liberale erhvervs repræsentanter som nævnt væsentligst arbejdere, der er gået over i pressen.

Betragtes de enkelte hovedgrupper nøjere, er der væsentlige forskelle fra parti til parti. Husmænd er der i alle partier; men først fra 1890 begynder de at gøre sig gældende og da kun hos Venstre, fra 1903 også hos Socialdemokratiet. Gårdmændene er alt dominerende hos Venstre, hos Højre er de færre end de større landbrugere, i perioder udgør de kun det halve af antallet af proprietærer og godsejere.

Tallene fra byerhvervene er så små, at tilfældigheder ganske kan forrykke billedet. Der kan dog peges på, at da håndværkernes krav om en ny næringslov var på sin højde i 1890'erne, var der en overgang en vækst i håndværksmestrenes andel. Gruppen detailhandlere er næsten ikke repræsenteret; en undtagelse danner Socialdemokratiet og da især i 1909, mens detailhandler-spørgsmålet var særlig aktuelt (jfr. s. 277 f.).

Inden for tjenestemændene er det især officerer, etatsmænd, civile embedsmænd og skolelærere, der frembyder interesse. I Højre samler officererne 10–18 pct. af kandidaterne, og etatsembedsmændene fra 1906 6–16 pct. – begge disse grupper spiller ingen større rolle inden for Venstre. I Højre ligger de civile embedsmænd omkring 10 pct. indtil 1895, men falder derefter stærkere og stærkere og er efter systemskiftet under 5 pct.; på samme tid vokser deres andel i Venstre og når her i 1910 op på 5 pct. Skolelærerne betyder ikke noget i Højre, mens de i Venstre ved de første valg udgør omkring 15 pct. for i 1887 at være nede på 5 pct. (mundkurvcirkulæret) og derefter atter stige til 10–12 pct. Latinskolelærerne betyder kun noget for Højre, men udgør dog kun et beskedent tal, der kulminerer i kampårene 1884 og 1887 med 5–6 pct.

For så vidt gælder de liberale erhverv er der ikke store forskelligheder mellem Venstre og Højre – om Socialdemokratiet er der allerede talt. Der er hos Højre en vis stigning i disse erhvervsgrupper, efter at partiet kom i opposition.

Det er endelig bemærkelsesværdigt, at blandt Socialdemokratiets arbejdere betyder de ufaglærtes gruppe intet. Dette svarer til det indtryk, som en undersøgelse af organisationsapparatet også efterlader, se side 224 og 231.

Sluttelig kunne man spørge, om der var nogen væsentlig forskel på sammensætningen af kandidater og valgte. En sammenligning med tallene i Victor Elberlings afhandling om rigsdagsmændenes livsstilling tyder ikke på dette ².

Fordelingen mellem landbrug og byerhverv hos de valgte varierer kun få procent i forhold til fordelingen blandt kandidaterne; variationerne kan, foruden den usikkerhed, der altid knytter sig til erhvervsfordelingen, måske bl. a. skyldes, at håndværksmestre på landet i nærværende fremstilling er henført til landbruget. De to andre hovedgrupper, tjenestemænd og liberale erhverv, kan ikke sammenlignes direkte, bl. a. fordi der her er valgt at placere højskoleforstandere blandt tjenestemænd under hensyn til fluktuationerne mellem højskole, skole, seminarium og kirke. Endelig forrykkes sammenligningsgrundlaget noget, fordi Elberlings afhandling ikke omfatter »husere, rentiers« samt »andre og ubestemte«.

2. Landstinget

Det er ikke muligt at foretage en undersøgelse over landstingskandidaternes erhvervsmæssige fordeling. Som hovedregel – i hvert fald efter 1866 og 1870 – blev der ikke opstillet flere kandidater, end der kunne vælges, hvilket betyder, at kandidatopstillingen i realiteten skete inden for partierne og i reglen var skjult; om overvejelser i Højre se side 142 f. ¹.

Der var en tydelig forskel på landstingsmedlemmernes erhvervsmæssige fordeling i Venstre og Højre. I Venstre var det næsten udelukkende landbefolkningen, der var repræsenteret. Selv de undtagelser, der var tale om, var som regel mænd med nær tilknytning til landbruget. Det gjaldt lærerne (Madsen-Mygdal, M. Andersen og S. Jensen), højskolefolkene (Konrad Jørgensen og Ludvig Schrøder) samt den ene købmand (A. Dam), endvidere konsul P. Nørgård og fabrikant Johs. Lauridsen; uden for stod egentlig kun seks (Oluf Krag, Jørgen Pedersen, Adolf Mikkelsen, Bernhard Rée, C. L. Lomborg og P. Bojsen).

I Højre var opdelingen mere alsidig ². I tabel 18 er der foretaget en opdeling, der sigter på, om medlemmerne hørte hjemme i byerne eller på landet. Under »andre« er for byerne samlet gejstlige, der boede på landet, for landet sådanne erhverv som smed, væver, maskinbygger (alle tre var i øvrigt også husmænd). Medlemmerne er talt med, hvis de gik af de betragtede år, men ikke, hvis de tiltrådte.

Det er umiddelbart iøjnefaldende, at der er en udpræget stabilitet over fordelingen; en undtagelse er den agrare periode i 1890'erne, hvor landbruget relativt rykkede frem. Bemærkelsesværdigt er det, at by og land var omtrent jævnbyrdigt repræsenteret trods landbefolkningens dominans (1890: by: 726.000, land: 1,4 mill.); selv om godsejerne er overrepræsenteret, så er landet det ikke.

Byernes repræsentation var ikke noget tilfælde. I figur 4 er der foretaget

Tabel 18. Højres valgmandsvalgte landstingsmænd 1866–1910 fordelt efter by og land; for landet tillige erhvervsgruppe

	1866	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910
København	7	7	7	7	7	4	4	4	6	4
Købstæder	10	10	10	10	10	11	9	9	8	11
Andre	1	1					1	1		
Byer i alt	18	18	17	17	17	15	14	14	14	15
Godsejer	9	9	11	11	11	12	13	10	10	8
Proprietær	6	5	6	5	4	3	4	3	3	5
Gårdejer	4	4	1	3	3	3	2	2	2	1
Andre	1	2	2	2	2	1				
Landet i alt	20	20	20	21	20	19	19	15	15	14
I alt	38	38	37	38	37	34	33	29	29	29

en skematisk opstilling af repræsentationen fra kreds til kreds. Når denne opstilling sammenholdes med oplysningerne (s. 142 f.) om overvejelserne i Højre angående opstillinger til Landstinget, er det klart, at man systematisk stillede mod at få de forskellige grupper repræsenteret. Om de enkelte kredse kan nærmere oplyses:

2. *kreds*: Bortset fra et enkelt år (1866–67) er bybefolkningen her repræsenteret med to mandater; tilsyneladende følges fast, at Frederiksberg skal være repræsenteret (fra 1874 er det ved en jurist); det samme gælder købstæderne (Hillerød og Helsingør) ³. Det store landbrug har også – bortset fra 1882–90 – to repræsentanter, en stor del af tiden er det godsejere. Endelig er gårdmandsstanden repræsenteret helt til 1906, 1878–98 tilmed ved 2 mandater. I korte perioder – 1889–90 og fra 1906 – er Frederiksberg yderligere repræsenteret ved et mandat.

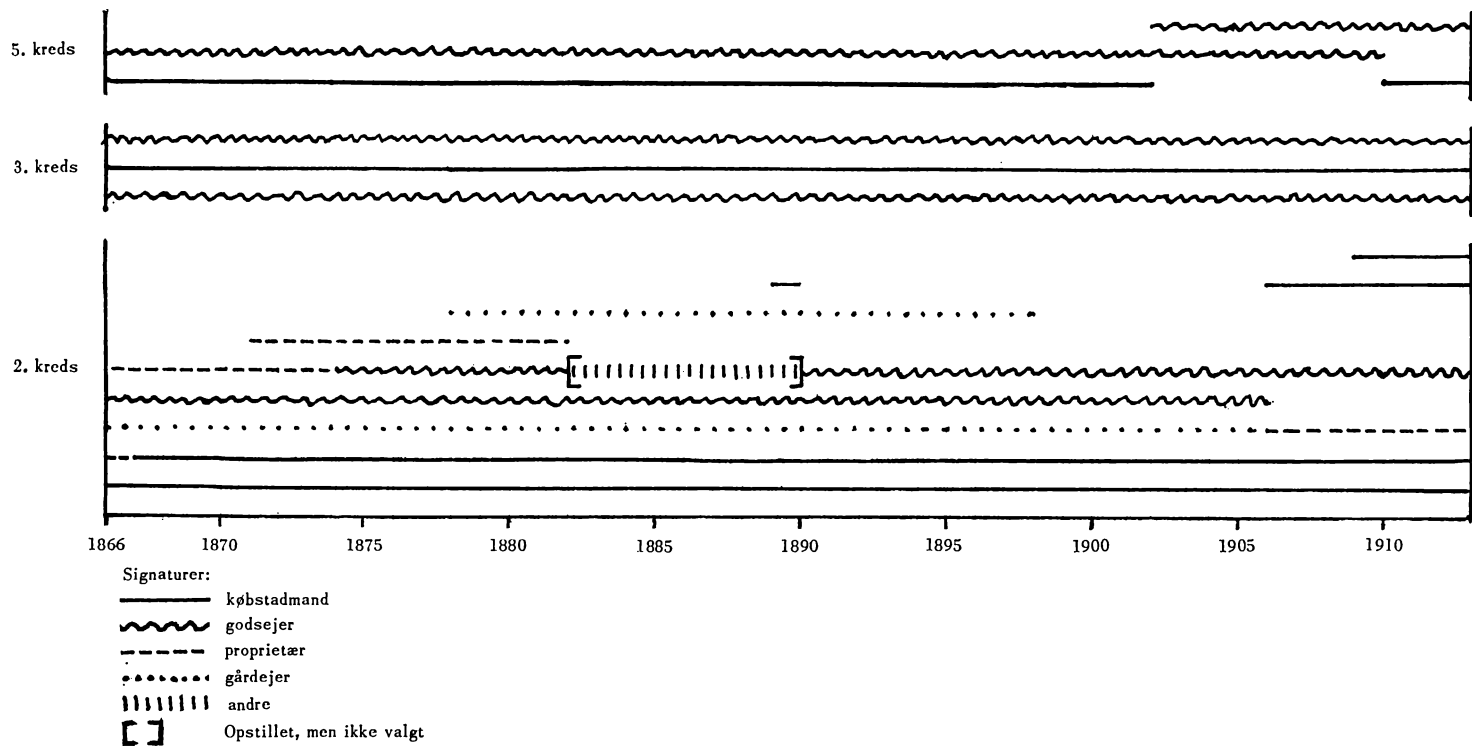
3. *kreds*: Her er en fast fordeling hele perioden igennem, nemlig 2 godsjeje og 1 købstadmand (Præstø, Korsør og Slagelse) ⁴.

4. *kreds* (Bornholm) er udeladt, da der kun er et enkelt mandat.

5. *kreds*: Også her er der megen stabilitet, nemlig 1 godsejer og 1 købstadmand, idet vanskeligheder i forbindelse med de Frikonservative dog medfører, at godsejerne 1902–10 besætter begge poster.

6. *kreds*: Harmonien er også tydelig her med 2 repræsentanter for godsjeerne og 2 for købstæderne, den ene dog først fra 1870; de to købstadfolk er fast henholdsvis fra Odense og fra en af de mindre byer.





Figur 4. Højres kredsvalgte landstingsmænd 1866–1914 fordelt efter erhverv; København, Bornholm og Færøerne ikke medtaget.

7. *kreds*: Her er mønstret forladt. Ved det første valg er byerne ganske vist repræsenteret (overlærer Forchhammer, Ålborg), og ved valget i 1868 var der opstillet en højremand, oberst A. C. Myhre, Ålborg; men efter flere valg blev med Venstres stemmer valgt den mere medierende højremand, smed Søren Pedersen, Jetsmark. I nogen grad har byerne vel været dækket fra 1884–90 med borgmester H. E. Høst og derefter til 1901 med provst Bjerre.

8. *kreds*: Er atter mere typisk. Fra 1870 er her 1 købstadmand og 1 proprietær, hvortil i perioder kom andre landbrugere.

9. *kreds*: I starten var det meget regelmæssigt: 2 købstadfolk og 2 landbrugere; men allerede i 1874 gled den ene købstadmand ud, så der kun var 1 over for 3 godsejere. Fra 1884 og frem til 1890 er tilmed alle fire pladser besat med godsejere. Dette skal dog givetvis ses i sammenhæng med, at man ønskede at bevare Ingerslev som rigsdagsmand; han var netop i 1884 faldet ved folketingsvalget i Århus. Skønt godsejer kunne hans nære tilknytning til Århus måske også lade ham være passabel som byernes mand. Disse sidste fik atter fra 1890 en repræsentant; mens Højre i 1896 forgæves søgte at bevare et mandat for Århus, da Ingerslev døde, men mistede det, fordi der blev opstillet en særlig højreagrar, der dog heller ikke valgtes⁵.

10. *kreds*: Her er der atter et fast mønster med 1 godsejer og 1 købstadmand (med undtagelse af 1886–88) hele perioden igennem; dertil kommer et par perioder med en landbruger mere.

11. *kreds*: Højre kunne her kun besætte et enkelt mandat, og der var således ikke mulighed for at foretage nogen fordeling.

I København træffes en tydelig tendens til at tage erhvervsmæssige hensyn ved udvælgelse af landstingsmænd. Klarest kommer det til udtryk gennem det mandat, som grossererne besatte. Fra 1866 til 1906 var uafbrudt en af de ledende grosserere medlem af Landstinget, Grosserer-Societetet havde her i hvert fald periodisk en væsentlig indflydelse på personvalget (se s. 145 f.)⁶. Militæret har øjensynlig også haft mandater. I 1866 besatte Andræ en post, hvad der kan skyldes hans politiske virksomhed, i hvert fald efterfølges han af en civilist (David); men fra 1870 til 1890 var mandatet beklædt af landofficerer⁷. Søetaten havde også sin repræsentant; om William Carstensen hedder det, at han blev valgt i 1874, da man havde besluttet at vælge en søofficer ind i tinget⁸. Netop hans afgang i 1890 og senere overgang til kongevalgt er forbundet med, at posten skulle besættes med en hånd-

værker (se s. 144). Denne håndværker, muremester Fussing, var den første valgte håndværker; allerede i 1898 blev han afløst af fabrikant Holger Petersen, og først i 1903 blev håndværket atter repræsenteret (muremester Niels Rasmussen).

Mens der således kan peges på klare erhvervsbetonede valg, var det næppe tilfældet med de øvrige af Højres mandater (1866: 7, 1890: 4, 1903: 6, 1910: 4). Om Matzens valg hedder det dog: »Da professor Aagesens pludselige død berøvede Landstinget en juridisk kraft, hvortil det absolut trængte, faldt blikket på Matzen«⁹. For rigtigheden i dette omtrent samtidige udsagn taler, at selv om Højre havde andre fremragende jurister i Landstinget, så var de bundne, idet Nellesmann var minister og Liebe formand. Man havde ganske vist også nationalbankdirektør, højesteretsassessor W. Ussing; men han var ikke politisk pålidelig¹⁰. Muligvis har Matzen også skullet repræsentere universitetet; 1866–74 havde Madvig været medlem, fra 1870 tillige Nellesmann, som imidlertid var blevet minister i 1875. De øvrige mandater virker, som om de var besat ud fra den pågældendes politiske kvalifikationer¹¹.

Også for de kongevalgte kan der påvises klare erhvervsbetonede kriterier for valgene eller udnævnelserne. I tabel XVIII er vist, hvordan de 12 pladser var besat. Der er en tydelig ensartethed over mandaterne 1, 3, 4, 5, 6 (med en afbrydelse 1876–82), 7, 8 og 9. Når det gælder 10, vil man kunne tale om, at mandatet blev besat med juridiske embedsmænd; men mere sandsynligt er det, jfr. nedenfor, at man af politiske hensyn har ønsket at sikre sig Steffensen; det samme gør sig gældende for Scheel Rygårds og Goos' vedkommende (11. og 12. mandat). Rimeligvis er det også sådanne hensyn, som bevirkede besættelsen af 2. mandat med Rump i 1894; udnævnelser af Estrup i 1900 var motiveret af blandede hensyn¹².

Forestillingerne om udnævnelse af landstingsmændene bekræfter det billede, som den systematiske opstilling viser¹³. Efter 1895 frembyder forestillingerne ingen interesse, idet der kun indstilles en enkelt, om hvem det siges, at han opfylder betingelserne i grundlovens § 39 (tidligere at have været medlem af en »af kongerigets tidligere eller bestående repræsentative forsamlinger«). Forud for den tid indeholder forestillingerne ofte en motive-ring.

Dette var dog ikke tilfældet med de første udnævnelser. Andræ, Friis, Ussing, Liebe og Fischer skete der indstilling om den 25. oktober 1866 og

Rosenørn-Teilmann samt de Thygeson den 26. sept. 1868 – alle uden nærmere motivering. Det samme var tilfældet, da man 11. juni 1870 indstillede Carlsen, Gl. Køgegård, til at efterfølge grev Frijs-Juellinge, der var udtrådt mere end et år før, nemlig 6. marts 1869. Ved denne lejlighed gjorde kongen imidlertid konsejlspræsidenten (Holstein) opmærksom på, at han plejede at få indstillet tre, mellem hvilke han da gjorde det endelige valg¹⁴. Grev Holstein refererede dette i et brev til forgængeren Frijs og spurgte, da man ikke kunne se nogle akter om sagen, om denne indstilling foregik underhånden¹⁵. Frijs' svar var, at man havde drøftet det mundtligt med kongen og derefter fået kandidatens tilsagn, hvorefter man foretog indstilling.

Ved de efterfølgende udnævnelser blev der indtil 1875 indstillet tre. Fra 1876 (ministeriet Estrup) blev der atter kun indstillet en. I 1871 blev det ved indstillingen nævnt, at brygger Jacobsen ansås for at repræsentere hovedstadens næringsdrivende, hvorfor man til at efterfølge ham indstillede tømrermester Kayser, C. A. Broberg og M. G. Melchior. Den førstnævnte blev udnævnt, og dette var også tilfældet ved de to udnævnelser i 1873 og udnævnelsen i 1875. Disse tre indstillinger skete uden motivering; en sådan fandt heller ikke sted i de følgende år til og med 1888. Motiveringen kan dog være givet mundtligt, idet der i 1876 (H. C. Nielsen) og 1879 (E. E. Rosenørn) udtrykkeligt henvises til et mundtligt forslag.

I 1892 indstilledes Carstensen i stedet for Tuxen med den motivering, at han (C.) ikke var genvalgt, og at Tuxen havde været søofficer. I 1893 indstilledes Juul-Rysensteen; han var ikke, hed det, blevet genvalgt, og forgængeren (de Neergaard) havde været repræsentant for de større jordbesiddere. Samme år blev oberst, senere general Hedemann indstillet til at efterfølge Andræ, da der ellers ikke ville være nogen repræsentant for hæren blandt de kongevalgte. Rump blev i 1894 indstillet som »en af de ved det sidst stedfundne landstingsvalg ikke genvalgte tidligere medlemmer af Landstinget«. I 1895 skete der samme dag indstilling af to, nemlig Scheel Rygård efter Liebe, og proprietær S. P. Raben efter gårdejer Chr. Rasmussen. I det første tilfælde var der ingen motivering; i det andet hed det, at det burde være en af de ved sidste valg ikke genvalgte landstingsmænd, »blandt disse må jeg, da gårdejer Rasmussen var repræsentant for de mindre jordbrugere, fortrinsvis henlede Deres Majestæts opmærksomhed på proprietær S. P. Raben«.

Besættelsen af posterne som kongevalgte landstingsmænd viser således, ligesom for de valgmandsvalgtes vedkommende, en klar korporativ tendens.

Den er dog ikke mere dominerende, end at politiske hensyn til enhver tid kunne spille afgørende ind; nogen fuldstændig dækning har man heller ikke tilstræbt, således mangler købstadrepræsentanter og repræsentanter for den mindre handel. Efter systemskiftet, da de kongevalgte blev indstillet af venstregeringen, ophørte, så vidt det kan skønnes, almene principper at være ledende – bortset naturligvis fra, at det nu som før udelukkende var regeringstro, der blev udnævnt ¹⁶.

III

Højre

Organisation og udvikling

1. Højres organisatoriske opbygning

Partiet organiseres

Højres organisation som et parti uden for rigsdagen skete i 1880'erne. Før den tid forekom spredtvis foreninger af højrevælgere; det var i hvert fald tilfældet i Kerteminde, Nyborg, Fredericia, Viborg og Århus. I de to sidste byer blev højrevælgerforeningerne oprettede i 1873 med det formål »at modarbejde valg af kandidater, der ville slutte sig til det parti, der har nægtet finansloven«¹.

Den første partiforening i moderne forstand blev grundlagt i 1881 i København og organiseret af manufakturhandler Emil Ryssel. Hans motiver var nok at støtte Højre; men han havde videregående planer om at samle arbejdere og middelstandsfolk om en politik, der kunne være en modvægt mod Socialdemokratiet; målet var at rejse en selvstændig arbejder- og middelstandsbevægelse. Foreningen blev da også i juli 1881 søgt stiftet under navnet »Fremad«, Arbejder- og Vælgerforening; men den endelige organisation skete under navnet Højres Arbejder- og Vælgerforening, og mens Ryssel i sit oprindelige program end ikke havde nævnt Højre, blev foreningen straks fra etableringen en ren højrevælgerforening. I efteråret 1882 var medlemstallet ca. 430, og man opbyggede en organisation bestående af en række kredsforeninger, som blev konstituerede i hver valgkreds, så snart man der havde 30 medlemmer². Foreningen fik i april 1882 sit eget blad »Højres Arbejder- og Vælgerforenings Medlemsblad«, der – da foreningens arkiv gik tabt ved schalburgtagen af Borgernes Hus – er den væsentligste kilde til vor viden om hovedstadens Højre i tiden til 1. verdenskrig. Det var dog først fra slutningen af 1882, at udbygningen af organisationen tog fart³.

I november 1882 udsendtes et opråb om tilslutning til foreningen, og i december samme år fulgte den opfordring fra rigsdagens højremænd til dannelse af højreforeninger, som det følgende år førte til en endelig organisation

af partiet. Opfordringen havde form af en udtalelse fremsat af Rigsdagens Højre, hvori man kort angav gruppens stilling i den øjeblikkelige situation og dernæst sluttede:

»Efter at der nu i hovedstaden, ligesom det alt tidligere har været tilfældet andetsteds, er gjort skridt til en organisation, idet der er dannet en Højres Arbejder- og Vælgerforening på et program, der stemmer med vore ovenfor fremsatte anskøelser, og som vi derfor i det væsentlige kunne bifalde, anser vi det for at være tidssvarende at opfordre vore meningsfæller over hele landet til overalt, hvor dette ikke allerede er sket, at organisere sig i foreninger, der ved indbyrdes sammenslutning kunne udvikle sig til en hele landet omfattende højreforening«⁴.

Et mindre udvalg af rigsdagsmænd og mænd uden for rigsdagen arbejdede nu i de følgende måneder på at skabe de lokale organisationer og indsamle en »driftskapital« for den fremtidige landsorganisation⁵. Den 14. april 1883 sammentrådte »på initiativ af landstingsmand, general Haffner« nogle medlemmer af Rigsdagens Højre og nogle fremtrædende højremænd fra landets forskellige dele og konstituerede sig som en »komité til varetagelse af Højres interesser«⁶. Komiteen havde 21 medlemmer, der alle senere gik over i Højres repræsentantskab⁷. Komiteen og dens forretningsudvalg udarbejdede love for den fremtidige landsorganisation og normallove for lokale foreninger og drøftede mere generelt, hvordan man fremtidig skulle arbejde⁸.

Et væsentligt formål for komiteen var at skabe et økonomisk grundfond. Det lykkedes hurtigt gennem bidrag fra hele landet at nå op på et ret betydeligt beløb; den 13. oktober var der indkommet 23.494 kr. og 24. november ca. 24.000 kr., som skulle benyttes til støtte for pressen og til tilskud til agitationsmøder. Enkelte beløb blev udbetalt; særlig bemærkelsesværdigt er det, at man efter »slaget« ved Jyderup udbetalte 25 kr. til de fire tilskadekomne politibetjente, 10 kr. til samtlige 32 politibetjente og 20 kr. til overbetjenten⁹. Det forberedende udvalg sluttede sit arbejde med, at Ploug og Rimestad udarbejdede den resolution, som det kommende første delegeretmøde skulle vedtage¹⁰. Den 10. december mødtes da delegerede fra lokalorganisationerne i København for at forme den planlagte »hele landet omfattende højreforening«.

Det hele havde et langt løsere præg og sigte, end vor tid kender det i de store landsorganisationer. Til stede var 63 delegerede fra lokalforeninger,

20 folketingsmedlemmer, 35 landstingsmedlemmer (af rigsdagsmændene er 4 allerede medtalt som delegerede) og 46 »særlig indbudte politiske mænd« (redaktører, folketingskandidater m. fl.)¹¹. Det er bemærkelsesværdigt, at ingen af ministrene deltog i mødet; denne mangel på umiddelbar kontakt mellem parti og ministerium vil senere blive omtalt i anden forbindelse (se side 116 f. og 132). På mødet var det H. P. Ingerslev, der førte ordet på det forberedende udvalgs vegne og dermed forelagde og motiverede »Vedtægt for en samvirken imellem landets højreforeninger og Rigsdagens Højre«¹². Forslaget gik ikke ud på dannelsen af en egentlig centralforening; »men kun på en samvirken, der iværksættes igennem et repræsentantskab og dets forretningsudvalg«. Den nærmere motivering for den løse opbygning gives blot deri, at man i en egentlig forening kunne vente at få tre led at arbejde med: først vælgerforeningerne for folketingskredsene, dernæst for landstingskredsene (som overbygning) og endelig centralforeningen. »Der kunne da let blive noget vel bindende for de enkelte foreninger ved en sådan ordning«. Umiddelbart er baggrunden ikke indlysende med denne forklaring; man kunne snarere tænke sig, at centralledelsen har frygtet, at en sammensvejsning af lokalforeninger i større, landsdelsbetonede sammenslutninger (landstingskredsene) ville fremme og styrke separatistiske strømninger med de enkelte landsdele som udgangspunkt¹³. Resultatet for udvalget var da blevet, at man i stedet ville etablere en samvirken mellem de lokale foreninger og rigsdagsmændene. Dette skulle få bredere basis gennem afholdelse af et årligt fællesmøde. Til mødet skulle enhver folketingsvalgkreds, hvor der var en højreforening, sende en valgt delegeret. Man ønskede imidlertid også at få repræsentanter fra de kredse, hvor der ingen foreninger var, hvorfor repræsentantskabet skulle skaffe sig en »korrespondent« sådanne steder og indbyde ham til deltagelse i mødet.

Hvor begrænset betydning selv en ledende politiker som Ingerslev endnu tillagde organisationerne fremgår af hans kommentar:

»I ikke få kredse er forholdet således, at der ikke er grund for Højre til der at organisere sig i en forening, ligesom der for øvrigt findes bestemt udtalte højrekredse, der er så sikre, at der i dem ingen grund er til at organisere sig, idet man der altid kan finde repræsentanter, og i mere spredte egne, hvor Venstre er meget stærkt, er der ikke grund til at organisere foreninger, som ikke har nogen praktisk opgave; men det er i sin orden at have foden inde der, hvad man kan opnå ved at søge en fast korrespondent«.

Det er så tydeligt valgkampen og enkeltmandskredsen, der er bestemmende for Ingerslev: man har kun brug for en organisation, hvor der er en kreds med et egentligt kampvalg. Organisationens formål lå i det agitatoriske og endda kun i det kortsigtede; om et alment politisk oplysende arbejde eller om det organiserede vælgerkorps' indflydelse på partiets linie var der ingen tale. I øvrigt skulle udviklingen ned i 1890'erne vise, at der heller ikke ude i de lokale foreninger var andet, som kunne holde dem oppe end agitatorisk indsats: med Højres tilbagegang og forligspolitikken sygnede mange foreninger hen (jfr. 99 f.).

Formålet for møderne skulle være »at styrke og støtte sammenslutning og samarbejde af politiske meningsfæller over hele landet«. Der indbydes således ikke til deltagelse i udformningen af nogen bestemt politisk linie, hvilket H. P. Ingerslev dog ikke sagde, hvorimod han kom ind på det nye samvirkes, eller rettere forretningsudvalgets og repræsentantskabets forhold til kandidatopstillingerne ude i kredsene. Der havde været nogen uklarhed på dette punkt ude blandt foreningerne, hvor enkelte – tilsyneladende med tilfredshed – havde forstået det således, at forretningsudvalget skulle træffe de nødvendige dispositioner i forbindelse med kandidatopstillingerne. »Det tror jeg er galt og en farlig misforståelse –. Det må absolut være således, at hver enkelt valgkreds direkte tager det spørgsmål i sin hånd, og at et forretningsudvalg, som vælges her, ikke indblander sig i spørgsmål mellem en folketingskreds og dens kandidat«. Noget andet var, at udvalget kunne give råd, hvis en kreds havde vanskeligheder på det punkt og selv henvendte sig. En enkelt taler omtalte dette spørgsmål, uden at det i øvrigt gav anledning til debat. Det var den kendte agitator (og tidligere folketingsmand), sognepræst H. C. D. Müller, Ledøje. Han fandt det »ønskeligt at have en centralbestyrelse«, som man kunne henvende sig til, ellers kunne forhandlingerne tage en uendelig tid. »Det ville være meget lettere at opstille kandidater, når der var et udvalg, som kunne komme os i møde ude i provinserne ved vor søgen om kandidater; dermed er det ikke givet, at det bliver den københavnske komité, der regerer«.

H. P. Ingerslev motiverede videre forslaget om oprettelse af et 25-mands repræsentantskab, der skulle vælges frit af delegeretmødet. Dets opgave skulle være at vælge forretningsudvalget og fastsætte dets størrelse, ligesom det skulle være et smidigere, rådgivende organ end selve delegeretmødet. Dernæst skulle repræsentantskabet indsamle og forvalte de frivillige pengebidrag; der var således ikke tale om noget kontingent fra lokalfore-

ningerne til det foreslåede »samvirke«. Det valgte repræsentantskab afspejlede ingenlunde Højres vælgerkorps, således som det er beskrevet i de foregående kapitler. Af de 25 medlemmer var kun 5 købstadfolk, og i øvrigt var dets erhvervsmæssige og sociale sammensætning nøje i overensstemmelse med de almindelige forestillinger om det gamle Højre ¹⁴. Medlemmerne fordelte sig på følgende erhverv:

- 6 godsejere (hvoraf 3 adelige og 1 general)
- 1 proprietær (justitsråd, tidl. embedsmand)
- 1 gårdejer
- 6 embedsmænd
- 1 overlærer
- 1 landvæsenskommissær og forsikringsdirektør (tidl. proprietær)
- 1 højesteretsadvokat
- 1 avisudgiver
- 2 »politikere« (Dinesen og Ploug)
- 1 industridrivende
- 1 apoteker
- 1 dampmøller
- 1 større provinskøbmand ¹⁵
- 1 manufakturhandler (Ryssel).

De konservative klubber fra 1885

Som det straks skal vises, blev opfordringen til at organisere sig fulgt over det meste af landet. Ved siden af de vælgerforeninger, som rigsdagsgruppen skabte, opstod yderligere i 1885 en række sideordnede organisationer, de konservative klubber. Oprindelsen til dem var den endnu eksisterende konservative klub i København, der blev stiftet i 1882 af brødrene Gustav Vermehren (maleren, f. 1863) og Johannes Vermehren (sparekassefuldmægtig, f. 1858) ¹. Klubben blev stiftet med det formål »at vække og styrke konservative anskuelse hos ungdommen« og var åben for mænd over 18 år ². Klubben fik en næsten lavineagtig udvikling i kampårene 1885–88; men derefter døde medlemskredsen langsomt ud, og den skiftede over til at blive en diskussionsklub for særligt interesserede. Ved grundlæggelsen hed det om klubbens virksomhed, at man skulle virke for formålet »ved foredrag og diskussioner, idet der tillige tages hensyn til selskabeligheden«. Klubben henvendte sig således til en yngre kreds, idet ikke-vælgerne kunne være med, og man havde »lokkemidler« i selskabeligt samvær; men det, der kende-

tegnede den på sit højeste punkt, var virksomheden som agitationskorps og som »beskyttelsesvagt« for konservative politikere.

I sommeren 1885 drog tre af klubbens bestyrelsesmedlemmer ud i landet for at virke for oprettelse af tilsvarende klubber i provinsen. Det var lærer på Frederiksberg N. Th. Hvidberg, der senere indtog en fremskudt plads i Højres organisationsarbejde, løjtnant H. Jul. Rasmussen og formanden Johs. Vermehren³. Det var således ikke de ganske unge, der rykkede ud, og de oprettede klubber blev da heller ikke deciderede ungdomsforeninger, men på flere steder den eneste højreorganisation. Derimod var der en udtalt tendens til i de byer, hvor klubber oprettedes ved siden af vælgerforeninger, at give klubberne et bredere og mere folkeligt grundlag.

I august 1885 var man så vidt, at der i København kunne holdes et delegeretmøde med repræsentanter for den københavnske klub og for 17 klubber i købstæderne. De delegerede var udprægede byerhvervsrepræsentanter og efter deres stillingsbetegnelser at dømme i vælgeralderen; det var:

4 sagførere og -fuldmægtige	1 partikulier
6 købmænd og lign.	1 journalist
3 skolelærere	2 »assistenter«
2 officerer	1 bogholder
1 branddirektør (landstingsmand, f. 1811)	1 proprietær
	1 cand. polit. (ass. i forsikringselskab).

Fra mødet foreligger et kort referat, der kun omtaler vedtagelserne⁴. Vedtagelserne var udelukkende af organisatorisk karakter, og i vedtægterne for »De forenede konservative klubber« blev politisk program og arbejdsopgaver ikke nærmere omtalt; det hed i § 2:

»Øjemedet med møderne er at styrke og støtte sammenslutningen og samarbejdet af de konservative klubber i hele landet samt at udveksle de erfaringer, der måtte være indvundne med hensyn til den hensigtsmæssigste måde, hvorpå det fælles formål kan fremmes«.

Mødet har utvivlsomt haft en mere forberedende karakter, for allerede i december samme år holdtes et nyt delegeretmøde, hvor man ændrede vedtægterne og nærmere drøftede virksomheden⁵. På mødet blev der meddelt, at 27 klubber foruden den københavnske nu havde tilsluttet sig sammenslutningen⁶.

Drøftelserne af vedtægterne samlede sig om tre emner: forholdet til København, til de andre højreorganisationer og endelig de enkelte klubbers arbejdsform, som dog var nøje sammenhængende med forholdet til højreforeningerne (vælgerforeningerne). Til de i august vedtagne vedtægter var der kommet ændringsforslag fra klubberne i bl. a. Århus, Odense og Svendborg ⁷. De to sidste forslag angik sammenslutningens opbygning, hvor man i Odense ønskede at begrænse den københavnske klubs indflydelse, mens man i Svendborg ville have sammenslutningen løsere end tilsigtet af forslagsstillerne. Efter Odenseforslaget var mødestedet ikke bundet til København, og i § 2 (den ovenfor citerede) foreslog man at erstatte »samt at« med »ved«, hvormed muligheden for at forstå formålet som i første række at være en sammenslutning af klubberne bortfaldt. Endvidere foreslog den københavnske klub, at forretningsudvalget på 3 medlemmer skulle være bosiddende i København, mens man fra Odense foreslog, at forretningsudvalget skulle være på 5 medlemmer, hvoraf kun 2 skulle bo i København. Forretningsudvalget skulle både efter Odense- og Københavnsforslaget vælges af et repræsentantskab på 9 medlemmer, mens man fra Svendborg foreslog, at repræsentantskabet helt skulle bortfalde. I ændringsforslaget fra Århus var enhver bopælsbetingelse for forretningsudvalgets medlemmer bortfaldet. Som noget særligt var der fra Århus indsendt forslag om, at formålet efter § 2 blev udvidet til også at omfatte højrevælgerforeningerne, således at formålet var at »styrke og støtte sammenslutningen af og samarbejdet mellem de konservative klubber i hele landet og mellem disse og Danmarks højreforeninger«.

På grundlag af de indkomne ændringsforslag havde den københavnske klubs bestyrelse udarbejdet et samlet forslag til nye vedtægter ⁸. Til Svendborg-klubbens forslag om at lade repræsentantskabet helt udgå var der ikke taget hensyn, og man opretholdt kravet om, at forretningsudvalgets medlemmer skulle bo i København, men tog hensyn til Århus-forslaget om samarbejde med højreforeningerne, ligesom man – om end i afdæmpet form – gentog Odense-forslaget om indskydelse af ordet »ved«. Formålsparagraffen fik da ordlyden:

»Øjemedet med møderne er at styrke og støtte sammenslutningen af og samarbejdet mellem de konservative klubber i hele landet og mellem disse og Danmarks højreforeninger, bl. a. ved at udveksle de erfaringer, der måtte være indvundne med hensyn til den hensigtsmæssigste måde, hvorpå det fælles formål kan fremmes.«

Bortset fra enkelte fortrinsvis redaktionelle ændringer blev den københavnske version vedtaget ⁹.

Debatten blev indledt af redaktør C. Carstensen, der var formand for klubben i København. At København altid skulle være mødested, begrundede han i det praktiske forhold, at delegeretmødet jo skulle være på samme tid som Højres delegeretmøde, der altid var i København; nogen nærmere begrundelse for, at forretningsudvalgets medlemmer skulle være fra København, blev ikke givet ¹⁰. Odense-klubben havde ikke sendt delegerede til mødet, så der blev ikke nogen opposition derfra, hvorimod Århusrepræsentanten, overlærer Wiggers, advarede mod københavneri og foreslog, at repræsentantskabets formand skulle fastsætte dets møder, mens det københavnske forslag gik ud på, at forretningsudvalget skulle indkalde repræsentantskabet; dette forslag blev vedtaget ¹¹. Overlærer Wiggers forslag var blevet støttet af repræsentanten for Varde og godkendt af den københavnske delegation ¹².

Forslaget fra Svendborg om helt at udelade et repræsentantskab, en overbygning, der ville koste penge, blev af klubbens delegerede motiveret med, at bidrag til en fælleskasse ville, »når de udredes til formål, der ligger uden for klubbens lokale interesser, få en odids betydning; selv om det ikke sker med føje, vil der blive lagt en urigtig betydning ind deri«. Videre hedder det i referatet: »For sin del har taleren ikke kunnet indse, hvorfor forbindelsen (mellem klubberne) skal være så snæver; der kan jo dog ikke være tale om, at den enkelte klub skulle modtage nogen bestemt ordre fra repræsentantskabet« ¹³. Svendborg-synspunkterne vandt ikke tilslutning; således bemærkede den delegerede fra Fredericia, at han fandt, at det var en fejl hos Højre, at man ikke lod sig kommandere, og »Venstre har netop haft sin styrke i sin disciplin, og før Højre efterligner det i den henseende, kan det ikke opnå noget. Venstre møder og stemmer efter kommando på Per og Poul. Så galt skal det ikke være, men Højre skal ikke lade lokale interesser og jalousi komme til stede; i hovedspørgsmål skal der gives en norm, og den skal partiet slutte sig til« ¹⁴.

I forholdet til højreforeningerne blev der ikke givet udtryk for nogen politisk modsætning; men drøftelserne var alligevel vidnesbyrd om de højst uensartede organisationsforhold. Redaktør Carstensen kom ikke nærmere ind på spørgsmålet; den københavnske klub var jo også adskilt fra vælgerforeningen ved særligt at virke blandt ungdommen. Overlærer Wiggers, Århus, under-

stregede, at man måtte virke for samme mål og påpegede faren for rivalisering mellem de to foreninger, »der består nemlig i hver by en højreforening«¹⁵. I Varde bestod klubben og foreningen stort set af de samme medlemmer og bestyrelserne ligeledes; men nu var højreforeningen nærmest en skinforening, som man opretholdt, for at Venstre ikke skulle hovere¹⁶. I Fredericia havde vælgerforeningen haft 700 medlemmer, men efter klubbens oprettelse var tallet gået ned til ca. 150, som også var medlemmer af klubben, men nu ikke ville betale kontingent begge steder; der var ikke tale om fælles bestyrelsesmedlemmer¹⁷. På Mors var klubben dannet på et møde i højreforeningen, hvis formand var med i klubbens bestyrelse; det var tanken, at klubben »skulle være forposten, gøre arbejdet og lægge det til rette, og så skulle højreforeningen træde til, når tid var«¹⁸. I Vejle var klubbens formand også bestyrelsesmedlem i vælgerforeningen; man overvejede at skiftes til at holde møderne¹⁹. I Næstved havde man været i tvivl om, om man skulle slutte sig til sammenslutningen; »thi man har været ængstelig for, at klubben i København ikke skulle have blik for, at de konservative klubber i provinserne har en anden karakter end den i København. I Næstved består den konservative klub af de samme medlemmer som højrevælgerforeningen samt endvidere 300 arbejdere og husmænd, nogle få gårdmænd og 100 à 120 yngre mennesker. Det er en hel anden sammensætning, end man kender i København, og taleren tror, at det er det almindelige forhold uden for København. Derfor er det også på mange steder vanskeligt at holde både højreforeningerne og de konservative klubber i gang; thi det er det samme mål, de to foreninger må arbejde hen til«²⁰. I Ålborg var det sådan, at man ikke rigtig ville anerkende klubben, fordi den mest bestod af ikke-vælgere; derfor gik det ikke at lade højreforeningen gå over styr, også fordi man da ville få de samme anker mod klubberne, som nu var rettede mod foreningerne²¹. Århusrepræsentanten fandt det naturligt, at klubberne underordnede sig foreningerne²². I Sorø var der nedsat et fællesudvalg af foreningens og klubbens bestyrelser²³.

Provinsklubbernes sigte som et mere folkeligt organ kom flere gange frem under mødet; ovenfor er allerede citeret bemærkningerne om Næstvedklubbens sammensætning. I Varde holdt man »assembleer« med en entré af 50 øre, hvor man kunne tage damer med; der var i byen »en stor mængde« håndværkssvende, »som tidligere regnede sig til Venstre og var påvirkede dertil af mestrene; mange af dem har nu sluttet sig til den konservative klub. Fremdeles har klubben små gemytlige punchesold. Den

har bestemt sig til at vedblive på den måde, da den tror, det går bedst således«²⁴. Foreningen på Mors havde 550 medlemmer, heraf ca. 250 på landet; kontingentet var 50 øre halvårlig, »og husmænd under 2 skpr. hartkorn kunne blive fri for at betale kontingent«²⁵. Det samme kontingent arbejdede man med i Kalundborg²⁶. Fra et senere tidspunkt – 1890 – er det oplyst, at årskontingentet i Den konservative Klub for Mariager og Omegn var 1 kr.²⁷.

Repræsentanten for Nykøbing F. fremhævede, at klubberne arbejdede med fattige folk; i Nykøbing havde man medlemmer af alle samfundslag; »men flertallet af dem er uheldigt stillet i pekuniær henseende; købmændene i byen har ikke turdet gå med; men klubben består væsentlig af unge mennesker, husmænd, håndværkere o. s. v.« – kontingentet var 10 øre om måneden²⁸. I Fredericia sad der tre »virkelige« arbejdere i bestyrelsen; man havde fået 200 medlemmer og efter de provisoriske love mindst 100, også der var kontingentet 50 øre halvårlig²⁹. Fra Århus blev det fremhævet, at ingen måtte være for fine til at deltage i klubbernes arbejde. »Det er velgørende at se, hvilken pris arbejderne sætter på, at de andre samfundsklasser vil omgås dem, ikke som ligemænd – thi de have megen takt – men ved at være sammen med dem«³⁰. I den konservative klub i Helsingør var der intet kontingent³¹.

Klubbernes virksomhed omtaltes også af de delegerede. Alle arbejdede med foredragsvirksomhed, gerne koordineret med selskabelighed; enkelte af klubberne udsendte gratis højreaviser til mulige medlemmer. I Næstved var det nye aviser, som man købte for tilskud fra egnens godsejere, i Århus indsamlede man gamle aviser, som man så sendte ud³². Mere systematisk blev denne agitation i øvrigt drevet af den københavnske organisation »Agitationen«, der i 1886 dagligt udsendte ca. 500 aviser til landets forskellige egne, dog fortrinsvis Jylland³³. Aviserne blev indsamlede på den måde, at københavnske abonnenter afleverede deres blade i forskellige butikker, hvorfra de så blev samlet og sendt ud til tillidsmænd, der satte dem i cirkulation på deres egn³⁴.

Lokalorganisationernes antal 1882–1914

Den kraft, Højre i disse år satte ind i organisationsarbejdet, bar frugt. En lang række foreninger – vælgerforeninger og klubber – blev oprettet landet over. At skabe et pålideligt overblik over alle eksisterende foreninger er

næppe muligt; der har givetvis været foreninger, hvis spor man i dag kun tilfældigt støder på. I »Konservatismens historie« har E. Finnemann Bruun skrevet en oversigt over organisationernes udvikling ude i kredsene, tydeligt nok byggende på indberetninger fra lokalforeningerne¹. Oplysningerne fra de enkelte kredse er meget uegale; men det lader sig dog gøre at opstille en kronologisk oversigt over eksisterende foreninger og oplyse om enkelte af disses medlemstal. E. Finnemann Bruuns oplysninger kan yderligere, som det er sket i det følgende, suppleres fra listerne i delegeretmødeberetninger.

Om flere af foreningerne gælder det, at de periodevis har ligget stille. Dette oplyses for enkelte foreningers vedkommende, men kan også udmærket have været tilfældet med foreninger, hvor der ikke ligefrem er oplysninger om sådanne »hvileperioder«. I det følgende er foreningerne rubriceret kronologisk, når ikke andet anføres er der tale om en vælgerforening, »+ klub« i parentes betyder, at der det pågældende sted var både vælgerforening og klub, et tal efter et årstal og kolon angiver medlemstal det pågældende år. Nogen fuldstændighed er ikke tilstræbt; men derved at formentlig kun et ringe antal ikke er medtaget, giver oversigten det indtryk af organisationsarbejdets udvikling, som er tilsigtet. Kursiverede oplysninger er fra de forenede konservative klubbers beretninger 1885–90.

Højreorganisationer efter grundlæggelsesår.

Før 1882:

København (1884: 7.200, 1885: 13.000, slutng. af 1880'erne: 30.000), Hillerød, Stubbekøbing, Kerteminde, Nyborg, Ærø, Viborg, Århus, Fredericia².

1883–85:

Roskilde (+ klub, 1885: 200, slås sammen efter 1894), Køge (klub), Lejre, Helsingør (klub, omdannes til højreforening i 90'erne), Kalundborg (klub, 1885: 600), Sorø (klub, 1885: 112, »hensovet« 1897), Slagelse (klub), Skelskør (+ klub, 1887, går i stå i 90'erne, rekonstrueres 1904), Store Hedinge (1898: 1.000), Næstved (klub, ophørt 99, ny forening 1909), Rønne (klub, ingen organisation 1902–05), Nakskov (+ klub, 1884: 1040), Nykøbing F. (klub, 1880'erne: 550, 1901 omdannes til vælgerforening), Maribo (muligvis samme som den klub, der omtales i Højres delegeretmøde 1889), Saksøbing (1884: ca. 400 muligvis samme som den klub, der omtales i Højres delegeretmøde 1889), Odense (+ klub 1885: 1.100, sammenslutning 1890), Munkebo (klub), Assens (+ klub), Bogense, Visenbjerg og Omegn, Hindevad, Fåborg, Kværndrup, Svendborg (klub, hviler periodevis), Frederikshavn (+ klub 1888), Hjørring (klub, omdannes 1896 til vælgerforening, rekonstrueres flere gange), Thisted (klub, omdannes 1903 til vælger-

forening), Vestervig (klub), Hvidbjerg (klub, slås i 90'erne sammen med Vestervig til vælgerf. for Hurup), Nykøbing M. (klub, 1885: ca. 450 + vælgerforening), Ålborg (+ klub 1885), Nr. Sundby, Skive (klub, 1885: 350), Viborg (klub, 1885: 250, 1898 slået sammen med vælgerforening), Hobro-Mariager (Hobro, klub, 1885: 300; Mariager, klub i Højres delegeretmøde 1889), Randers (klub, 1885: 628, fra 1894 vælgerforening), Grenå (klub i 1889 i Højres delegeretmøde), Ebeltoft (klub i 1889 i Højres delegeretmøde), Århus (klub, sammensluttet med vælgerforening 1891, 1892: ? 396), Fredericia (klub, 1885: 450 + vælgerforening, sammensluttet 1896), Vejle (klub + vælgerforening), Horsens (klub, 1886: 6–700), Lemvig (+ klub 1888), Holstebro (+ klub i Højres delegeretmøde 89), Struer (klub, »hensøvet« i 90'erne), Varde (+ klub 1885), Esbjerg (+ klub 1888), Ribe, *Kjøng pr. Lundby* (klub), Vamdrup (klub).

1886–90:

Asminderød-Grønholt, Helsing, Holbæk Amts 1., Nykøbing S., Ruds Vedby, Ringsted, Slagelse (vælgerforening, nævnes kun 1887), Hindsholm, Fraugde, Kerteminde (klub, sammenlægges med vælgerforening 1895), Glamsbjerg, Hårby, Sørslev, Otterup, Nyborg (klub, 1888: 700, sammenslås 1898 med vælgerforening, sygner hen, ny forening 1905), Ringe (muligvis klub, jfr. Højres delegeretmøde 1889), Fåborg (klub, 1886: 430), Gislev (muligvis klub, jfr. Højres delegeretmøde 1889), Skagen (eksisterer ikke 1903–13), Løgstør (klub, 1886–87: 70), »Ravnstrup, Finderup, Dollerup m. fl. sogne«, Skanderborg (hensyget 1892), Silkeborg, »Ørum, Daugård og Stauby« (Bjerrekredsen, 1886: ca. 200, går i stå i 90'erne, i Højres delegeretmøde 1889 klub både i Daugård og Bjerre), *Hørsholm* (klub), *Ødis-Bramdrup* (klub), *Børkop* (klub), *Sindal* (klub), »Flade, Gjørnum m. fl. sogne« (klub), *Hornslet* (klub), *Dronninglund herred* (klub), *Horns herred* (klub), *Slangerup* (klub), *Frederiksværk* (klub), *Allested* (klub), *Farum* (klub), *Tåstrup* (klub), *Hillerød* (klub), *Svinninge* (klub), *Brædstrup* (klub), *Brønderslev* (klub) *Bælum* (klub), *Hornborg* (klub), *Hesselager* (klub), *Rynkeby* (klub), *Kvissel* (klub), »Tjele, Vorning m. fl. sogne« (klub), »Lindum, Bigum m. fl. sogne« (klub), *Glumsø* (klub), *Kjær herred* (klub). I »Beretning om Højres 7. delegeretmøde 1889«³ er endvidere optaget følgende klubber: Kgs. Lyngby, Tikøb, Frederiksborg nordre, Birkerød-Bloustrød, Roskilde, Holbæk amts 2., Holbæk amts 3. Fensmark, Vordingborg, Allinge, Allesø m. fl. sogne, Midtfn, Vigerslev, Tvede, Hørning, Ålborg amts 3., Løkken, Hvetbo herred, Højslev, Gudum m. fl. sogne, Kolding.

1891–1900:

Haslev, Korsør, Kolding. – Om situationen 1894 se bilag 2, jfr. note 6.

1901–1914:

Frederiksværk, Præstøkredsen, Stege-Vordingborg, Åkirkeby, Middelfart, Langeland, Vonsild, Struer.

I »Beretning om Højres 8. delegeretmøde 1890«⁴ er optaget klubber fra Højen, Skibet og omegn, Han herreder og i »Beretning om Højres delegeretmøde 1891«⁵ Tjæreby, L. Lyngby-Ølsted, Toreby, Hårslev.

Opstillingen giver et indtryk af den eksplosionsagtige udvikling, der fra 1883 skete i Højres organisatoriske opbygning. Samtidig viser den, hvordan væksten stort set standsede efter 1890⁶. Fortrinsvis skyldes dette naturligvis, at man var ved at have landet dækket; men de ikke få bemærkninger om sammenslutninger mellem klubber og vælgerforeninger eller også »hensøvet« el. Ign. vidner tillige om tilbagegang. Et udtryk for det samme er, at forretningsudvalget i 1894 bevilgede 1.000 kr. til foredragsmøder i Højres foreninger, hvor man skulle lægge særlig vægt på at indskærpe nødvendigheden af at opretholde organisationerne⁷. Svagheden fremgår også deraf, at Dinesen i 1895 bemyndigedes til at indhente oplysninger om, hvem »der var ledere af Højres organisationer i de valgkredse, hvorfra sådan oplysning ikke allerede haves«⁸. I 1896 gøres det i forretningsudvalget op, at man på et cirkulære havde modtaget svar fra 105 foreninger og klubber, og at der altså manglede svar fra ca. 75⁹. Bemærkes må også, at om mange af lokalforeningerne gælder det, at oplysningerne er så spinkle, at de ikke tillader at slutte noget om deres virksomhed; mange af dem kan udmærket periodevis eller gennem længere tidsrum fuldstændigt have indstillet deres arbejde, uden at der er oplyst noget derom. Et vidnesbyrd om tilbagegangen i det organisatoriske arbejde er antallet af indbudte repræsentanter fra klubberne til Højres delegeretmøder¹⁰. Antallet af indbudte klubber var

1885	31	1889	96	1893	} mangler
1886	70	1890	97	1894	
1887	88	1891	100	1895	
1888	96	1892	mangler		

Af de 75 indbudte i 1895 var tilmed de 20 samtidig indbudt i anden egenskab, for fleres vedkommende øjensynlig som vælgerforeningsformand, således at der har fundet en sammenslutning sted¹². Tilbageslaget i klubberne slog endeligt igennem efter det for Højre uheldige april-valg 1895. Klubbernes grundlag smeltede bort, og situationen afspejles i ytringerne på deres sidste delegeretmøde. Repræsentanten for Slagelse gjorde stillingen op i ordene:

»Men var man i grunden rigtig klar over, hvad de konservative klubber var for øjeblikket? Hvor mange af de tilstedeværende stod på dette møde med en samlet trop bagved sig (Hør!), hvor mange var ikke førere uden soldater? Taleren var formand for en konservativ klub, som bogstavelig talt ingen medlemmer havde, og det gik vist adskillige af de tilstedeværende på samme måde (afbrydelse). Der er altså en formand for en konservativ klub, der har 33 medlemmer! ¹³.

Fra Vendsyssel hed det:

»I Vendsyssel var der klubber i dusinvis på papiret, men ikke ret mange af dem var levende. Den, taleren repræsenterede, var den mest levende, og den var halvvejs død« ¹⁴.

En tredje delegeret, den i organisationsarbejdet meget erfarne skoleinspektør L. Wiggers gjorde situationen op med ordene:

»Den bevægelse, der satte sin frugt i de konservative klubber, er ved at dø hen; der er bleven sagt, at adskillige klubber ingen medlemmer har, og det samme gælder højreforeningerne« ¹⁵.

Organisationsarbejdets bærende kræfter 1885 og 1895

Det er efter dette naturligt at rejse spørgsmålet, hvilke kredse der bar hele dette organisationsapparat frem. De ledende i arbejdet må antages at være den kreds, der årligt mødtes på partiets delegeretmøder. Foruden repræsentanter for valgkredsene og for de konservative klubber var der en større gruppe af »andre politiske mænd«, der vedtægtsmæssigt blev defineret som »mænd, hvis medvirkning der måtte være særlige grunde til at ønske« ¹. I tabel XIX er foretaget en erhvervsmæssig gruppering af deltagerne i delegeretmøderne 1885 og 1895 (det sidste år, hvor listen bringes i beretningen). Iøjnefaldende er det, at der ikke er sket store udsving i sammensætningen af hovedgrupperne i løbet af de 10 år. Det eneste påfaldende er, at landbrugets repræsentation i tiårets løb er steget fra 28,4 til 31,7 pct. af de delegerede; en stigning, der skete i en periode, hvor partiet ellers var inde i en urbanisering (jfr. s. 65 ff.). På den anden side er der ikke tale om nogen overvægt for landbruget, idet byvælgernes andel i partiets stemmer som nævnt (s. 62) kan anslås til ca. 59 pct., og betragtet ud fra landbefolkningens andel i folketallet er der snarere tale om underrepræsentation,

Tabel 19. Erhvervsfordelingen blandt højreforeningernes ledere 1885 og 1895

Erhverv	1885		1895	
	Kreds- og klub-repræsentanter	Pct.	Kreds- og klub-repræsentanter	Pct.
Embedsmænd	29	12,8	54	14,9
Liberale erhverv	44	19,5	73	20,2
Byerhverv	74	32,7	79	21,8
Landbrug	60	26,5	118	32,6
Repræsentanter i alt	226	91,5	362	89,5

idet landbefolkningens hovedpersoner i 1880 udgjorde 39,5 pct. af samtlige hovedpersoner (168.077 af 425.761), mens landbefolkningen som helhed 1880 udgjorde 71,4 pct., 1890: 66 pct. og 1901–06: 60 pct. ².

Hvis man udelader »andre politiske mænd«, som må antages i mindre grad at være et udtryk for arbejdet ude i organisationerne, er forskydningerne imidlertid, som det fremgår af tabel 19, mere iøjnefaldende.

Landbrugets andel er også her stigende, både absolut og relativ. Det samme gælder, om end i mindre grad, embedsmændene og de liberale erhverv, mens byerhvervenes andel er stærkt reduceret, hvorimod deres absolutte tal er steget lidt. Alt i alt kan tallene formentlig anses for at være et udtryk for, at organisationstilbøjeligheden har været stigende i landdistrikterne, på samme tid som partiets vælgerkorps som helhed blev mere bypræget; men de er tillige et vidnesbyrd om, at de såkaldte byerhverv i mindre grad præger organisationsarbejdet som helhed. Det skal dog erindres, at netop i 1895 havde agrarbevægelsen stimuleret den politiske interesse på landet.

Er forskydningerne mellem hovedgrupperne ikke i særlig grad påfaldende, så var sammensætningen af de indbudtes kreds til gengæld helt uden forbindelse med sammensætningen af et så stort vælgerkorps som Højres.

Som vist i tabel 20 var den »immaterielle produktion«s udøvere blandt delegeretmødernes indbudte stærkt overrepræsenteret i forhold til disse erhvervs andel af befolkningen som helhed.

Inden for embedsmændene var de militære overrepræsenteret i forhold til de civile embedsmænd, idet de efter fordelingen i befolkningen kun skulle

Tabel 20. Erhvervsfordelingen blandt højreforeningernes ledere sammenlignet med erhvervsfordelingen i befolkningen

Erhverv	Andel i befolkningen 1880	Andel i delegeretmøderne	
		1885	1895
Embedsmænd	1,0	14,6	15,4
Bestillingsmænd	2,6	0,4	1,8
Lærere	1,4	5,5	7,7
Liberales erhverv	1,1	12,8	10,4
I alt	6,1	33,3	35,3

Kilde til erhvervsfordelingen i befolkningen Falbe-Hansen & Scharling I, 677.

have været 1/5 af embedsmændene, men i virkeligheden var ca. 1/3.

Handelen var også – om end ikke så udtalt – overrepræsenteret. Efter folketællingen skulle den kun have haft 6,5 pct. af de delegerede, men havde henholdsvis 14,7 og 10,8; industrien og håndværket var derimod underrepræsenteret, idet tallet skulle have været 21,4 pct., men kun var henholdsvis 13,2 og 10,5 pct.³ Denne underrepræsentation bevirkede, at byerhvervenes repræsentation i det hele kom til næsten at svare til deres befolkningsandel, nemlig i 1885 28,6 pct. og 1895 22,5 pct. mod 27,9 pct. af befolkningen⁴.

Inden for de forskellige landbrug kom uregelmæssigheden mellem repræsentation og andel i befolkningstallet tydeligt til udtryk. Godsejere og

Tabel 21. Erhvervsfordelingen blandt byforeningernes ledere sammenlignet med fordelingen blandt vælgerne 1895

Erhverv	Antal	Andel i pct.	Andel i vælgere
Embedsmænd	126	26,4	7–16
Bestillingsmænd	15	3,1	3–17
Liberales	148	31,0	5–12
Selvstændige erhvervsdrivende	185	38,7	18–43
Arbejdere	4	0,8	16–40

Tallene i 3. kolonne fra side 44–45; bestillingsmændene i 8. kreds er der set bort fra (Nyboder).

proprietærer udgjorde i fællesskab henholdsvis 66,2 pct. (51 af 77) og 51,9 pct. (135 af 260) af de indbudte landbrugere, mens de kun udgjorde 2,7 pct. af samtlige større gårde og bøndergårde i Danmark (1.954 af 73.632) i 1885⁵. Selv om honnet ambition og uskarpe grænser gør afgrænsningen nedad usikker, her er efter sædvane 12 tdr. hartkorn regnet som minimum for en proprietærgård, så afbødes denne usikkerhed dog sikkert mere end rigeligt af, at de fleste i »forpagter«-gruppen efter sædvanlig sprogbrug formentlig rettelig skulle henføres til godsejere og proprietærer.

Tilbage står hovedgrupperne arbejdere og husmænd. De første er ikke mere end lige repræsenterede, de andre slet ikke. Dette forhold tjener yderligere til at understrege det umiskendelige overklassepræg, der var over delegeretmøderne, hvor 409 af de 820 indbudte repræsenterede embedsmænd, liberale erhverv og det store landbrug, hvortil kom at formentlig en hel del af byerhvervsrepræsentanterne var »større« erhvervsdrivende.

Endnu et problem knytter sig til den erhvervsmæssige fordeling af dette lederlag: dets forhold til vælgerkorpsets sammensætning. Som allerede bemærket må man – med den store tilslutning, partiet havde – formode, at dette forhold var uharmonisk. Vælgerkorpsets sammensætning ud over hele landet har vi ikke oplysning om; vi har kun tallene fra de københavnske og århusianske kredse, som er behandlet i kapitel I; uanset at det for højremødets vedkommende drejer sig om et udsnit for hele landet, og valgkredsresultaterne kun er fra de to største byer, er det dog sikkert ikke uberegtiget at sammenligne tallene, selv om det må ske med alt mulig forbehold⁶. En sådan sammenligning er for 1895 foretaget i tabel 21.

Det er iøjnefaldende, at de liberale erhverv efter dette var særdeles overrepræsenteret. Overrepræsenteret var også embedsmændene; ikke mindst når det betænkes, at hovedstadskredsene havde et stort embedsmandskorps – i samtlige Århuskredse var embedsmændenes andel i vælgerne 7 og 8 pct.

De selvstændige erhvervsdrivendes repræsentation var den, som nærmest svarede til vælgerkorpset, hvorfra der i tabellerne I–X foreligger tallene:

43	42
34	42
18	41
28	40
23	23

Underrepræsenterede er derimod bestillingsmændene, for hvilke tallene i kredsene er

3	11
6	11
22	12
10	12
6	17

Endelig er der slet ikke noget forhold mellem arbejdere på højremødet og de mange ude i kredsene.

2. Højre i hovedstaden

Medlemstallet 1881–1914

Højre som et bredt udsnit af hele befolkningen belyses tydeligt af forholdene i hovedstaden efter Ryssels udbygning af den i 1881 grundlagte organisation. Den stiftende kreds var kun på 45 medlemmer, der indtil 1. oktober 1882 nåede op på 430 medlemmer; men derefter tog udviklingen fart, som det fremgår af følgende tal:

1. oktober 1883	3.248	1. januar 1891	24.129
1. oktober 1884	7.263	1. januar 1892	21.406
1. oktober 1885	12.866	1. januar 1893	20.663
1. oktober 1886	24.037	1. januar 1894	19.077
1. oktober 1887	28.487	1. januar 1895	17.160
Ultimo 1887	29.000	1. januar 1896	16.435
Ultimo 1888	27.920	1. januar 1897	14.846 ¹
sept. 1890	25.000		

Efter 1896 ophører generalforsamlingsreferaterne i foreningens blad at bringe medlemstal eller regnskabsoplysninger, som oplyser om udviklingen. For en enkelt kreds – 7. kreds – foreligger dog følgende tal:

1. januar 1896	1.054	31. juli 1900	499
1. januar 1897	878	30. nov. 1901	439 ²
15. marts 1897	857		

De pågældende tal kan rimeligvis anses for karakteristiske for udviklingen i alle kredse. Tilbagegangsårene skærpede det målbevidste organisationsarbejde. I 1897 vedtog hovedbestyrelsen at henstille til kredsbestyrelserne, at der blev drevet medlemsakkvisition ved betalt hjælp, og at der holdtes månedlige kredsbestyrelsesmøder til behandling af afgangslisterne, hvorefter yngre bestyrelsesmedlemmer skulle opsøge de udmeldte for at påvirke dem til på ny at indmelde sig. Fra formanden for 7. kreds (kammerherre

Bille) blev der bl. a. svaret, at deltagelse i sådanne månedlige møder var mere, end man kunne forlange af medlemmer, »som havde andre pligter og forretninger at varetage«. Formanden kunne i øvrigt ikke anbefale de personlige henvendelser, »da enhver tilgang til en politisk forening efter min anskuelse bør være fuldstændig frivillig«³. I en historisk artikel på 25-årsdagen hedder det om disse år: »Tilbagegangen fortsattes, navnlig efter det politiske forlig i 1894 og Estrups afgang – fortsattes stadig igennem en lang årrække, og først i de senere år kan derouten endelig siges at være standset. Vi er nu atter i jævn og stadig fremgang«⁴. På generalforsamlingen i 1905 hed det bl. a. i regnskabsaflæggelsen: »Det forløbne års stærke tilgang af nye medlemmer«⁵. Som det fremgår af talrækken, er medlemstilgangen nøje knyttet til kampårene; et karakteristisk udtryk for dette er, at der i tiden 1. oktober til 6. november 1885 – attentatet på Estrup fandt sted den 21. oktober – alene var en tilvækst på 2.324 medlemmer⁶.

Mod periodens slutning kom der på ny en stigning i medlemstallet. Medvirkende har uden tvivl været, at man i 1907 åbnede adgang for kvinder⁷. I 1907 var der således ca. 2.000 indmeldelser, i 1909 var der 2.829 indmeldelser og i 1912 2.859 (afgangen samme år 1.400); medlemstallet var i april 1909 ca. 11.000⁸. I 1912 hed det på generalforsamlingen, at hvis hvert medlem skaffede et nyt medlem, ville man være over 30.000; medlemstallet skulle således i 1912 være ca. 15.000⁹.

En sammenligning med medlemstallet fra 1896 er ikke umiddelbart mulig på grund af kvindernes indtræden.

Tabel 22. Højres stemmetal og medlemstal i københavnske kredse 1887

	Stemmetal	Antal medlemmer december 1886	Heraf vælgere
1. kreds	3.259	4.404	
2. kreds	1.751	2.076	1.243
3. kreds	1.088	c. 1.400	
4. kreds	749	1.044	630
5. kreds	6.727	8.000	
6. kreds	1.114	1.138	571
7. kreds	674	952	544
8. kreds	1.470	1.183	
9. kreds	1.161	1.350–1.400	
I alt	17.993	21.597	

Kilde: *Højrebladet* 7., 14. og 18. januar samt 4. februar 1887.

Det store medlemstal lå over det antal vælgere, Højre kunne mønstre. Som det fremgår af nedenstående tal, opnåede Højre i de 9 hovedstads-kredse i januar 1887 knap 18.000 stemmer, mens medlemstallet da var ca. 21.600¹⁰. I tabel 22 er tallene fordelt på de enkelte kredse.

For de fire kredse, hvorfra vælgeres andel i medlemstallet er angivet, er det således muligt at opgive organisationsprocenterne, der er:

2. kreds	71,0	6. kreds	51,3
4. kreds	84,1	7. kreds	80,7

Tallene uddybes yderligere gennem en opgørelse, som »Agitationen« i november 1886 sendte til Matzen (Højres forretningsudvalg)¹¹. Efter den kan meddeles følgende tal, hvori der ved medlemmer forstås valgberettigede medlemmer:

	3. kreds	4. kreds	7. kreds
Medlemstal	995	551	529
Tilhængere *	196	213	188
Standpunkt ukendt		374	162
Oppositionsmænd		315	508

* andre højremænd, der af forskellige grunde endnu ikke har været at formå til at indtræde i foreningen.

Medlemmerne blev skaffet ved 18–20 agitatorers virke i kredsen; det oplyses, at de i 3. kreds havde skaffet 209 medlemmer, i 4. kreds 171 og i 7. kreds 139 – øjensynlig over kort tid.

For to år – 1896 og 1897 – foreligger medlemstallene fra samtlige enkelt-kredse. Disse tal – tabel 23 – bærer også vidnesbyrd om en høj organisationsprocent, som dog ikke kan bestemmes nærmere, fordi der ikke er oplyst noget om, hvor stor en del af medlemmerne, der er vælgere¹². I tabellens to sidste kolonner er anført antal vælgere i kredsene 1895, og hvor stor en del medlemmerne af vælgerforeningen, år 1896, udgør deraf i procent (stadig må det erindres, at en del af medlemmerne ikke var vælgere). Som det var at vente, er Højres medlemskorps ulige stærkt i de forskellige kredse, svagest på Vesterbro, Nørrebro og Christianshavn-Sundbyerne (13., 12. og 9. kreds), stærkest inde omkring Christiansborg og Strøget, Universitetet samt Nyboder (2., 4. og 8. kreds). Procenttallene er meget høje sammenlignet med de nutidige forhold, hvor tallene for de seks folketingspartier bevæger sig fra 15 til 37 (konservative 24 pct.)¹³. For 1. kreds' vedkom-

Tabel 23. Højres medlemstal i de københavnske kredse pr. 1. januar 1896 og 18 samt stemmetallene 9. april 1895

Kredsene	Stemmetal 1895	Medlemstal 1896	Medlemstal 1897	Vælgertal 1895	Medlemstal i pct. af vælgertal
1.	1.386	1.353	1.206	4.528	29,9
2.	1.492	1.580	1.415	3.807	41,5
3.	1.315	1.208	1.086	3.777	32,0
4.	1.343	1.489	1.303	3.588	41,5
5.	1.253	990	876	4.279	23,1
6.	1.740	1.221	1.122	4.145	29,5
7.	1.049	1.054	878	3.387	31,1
8.	1.479	1.217	1.055	3.597	33,8
9.	694	583	506	4.175	14,0
10.	1.033	710	726	4.423	16,1
11.	745	573	529	4.308	13,3
12.	393	406	355	3.459	11,7
13.	560	607	536	4.125	14,7
Københavns amt 1.	1.694	1.657	1.562	5.547	29,9
Københavns amt 2.	1.128	791	734	4.840	16,3
Københavns amt 3.	1.468	996	957	4.197	23,7
I alt	18.772	16.435	14.846	66.182	24,8

mende er der fra maj 1886 oplyst, at medlemstallet var ca. 3.000 – altså væsentligt mindre end ovenfor – hvoraf ca. 2.500 var vælgere¹⁴. Men det må yderligere bemærkes, at den store andel, som ikke-vælgere udgør, skaber en situation modsat vor tids, hvor en mindre del af partiets vælgere har den afgørende indflydelse, idet det københavnske Højres dispositioner i hvert fald formelt var påvirkede af et ikke ringe antal ikke-vælgere. Spørgsmålet synes ikke at have været diskuteret i samtiden.

Alene medlemstallet viser, på hvor bredt et grundlag, foreningen virkede, også efter at det oprindelige stærkt socialt betonedede program var blevet udskiftet med et mere »traditionelt« højreprogram. I de første numre af foreningens blad hed det:

»Højres Arbejder- og Vælgerforening

optager som medlem enhver uberygtet mand over 18 år, der har interesse for foreningens formål:

at udbrede oplysning og kundskab blandt arbejder- og middelstanden, for at modarbejde socialistiske agitationer og lignende stats- og samfundsopløsende bevægelser;

at støtte enhver bestræbelse der på en rolig og besindig måde tjener til at forbedre og fremme arbejderne og middelstandens interesser og kår; at virke for, at der kan blive valgt dygtige, frisindede og fædrelandskærlige mænd til Rigsdagens tvende ting samt indsigtfulde repræsentanter til borgerrepræsentationen.

Foreningen vil søge at nå dette mål ved jævnlige sammenkomster af medlemmerne, større møder, foredrag, diskussioner, udgivelsen af blade, småpjecer o. lign. Kontingentet er 10 øre månedlig, i hvilken pris foreningens blad portofrit leveres«¹⁵.

Det beskedne kontingent forblev uændret indtil 1896, da det blev forhøjet til 2 kr. om året, om end med betænkelighed; på forslag af en arbejdsmand bibeholdt man ved den lejlighed lovenes bestemmelse om, at »enhver kan erlægge et større bidrag, men kan ikke derved erhverve større rettigheder«¹⁶.

Den stærke betoning af arbejderne og middelstandens interesser blev på generalforsamlingen i 1882 kritiseret af Lars Dinesen, som »ytrede ønsket om at få lovene ændrede således, at foreningen ikke indskrænkede sig til at virke blot med arbejderne og middelstandens, men med det almenes interesse for øje«. Ryssel gik mod dette; »han ønskede udtrykkelig betonet i lovene, at man særlig holdt sig arbejderne og middelstandens interesser for øje«¹⁷.

Året efter skiftede organisationen formand. Ryssel trådte tilbage, og Ploug overtog formandsposten. Om dette skifte hedder det lakonisk i medlemsbladets referat: »Dette (repræsentantskabet) valgte på forslag af formanden for kredsbestyrelsen i 5te kreds, manufakturhandler E. H. Ryssel, til formand for foreningen dr. phil. C. Ploug«¹⁸. Senere i samme måned valgte hovedbestyrelsen Ryssel til foreningens næstformand¹⁹. Ved en fest for Ryssel ni år senere omtalte Goos formandsskiftet med ordene: »Og da [efter at foreningen var udbygget] erkendte Ryssel uegennyttig og fædrelandskærlig, at den øverste styrelse af den store forening måtte lægges i en andens, i den mands, dr. Plougs, hånd, der skulle indtage den plads med al den anseelse og myndighed, der knyttede sig til hans navn og personlighed«²⁰. Jul. Schovelin, der ved udarbejdelsen af foreningens jubilæumsskrift i 1931 tilsyneladende byggede både på de nu tabte arkivalier og på en tradition, siger herom: »Da forslaget om Plougs valg blev stillet, udtalte ritmester Deichmann sig med stor skarphed herimod – det ville ligne for meget at sige til foreningens skaber: mohren har gjort sin pligt – mohren

kan gå! Ploug blev meget ilde berørt deraf, skal endog have været en besvimelse nær – da Ryssel frelste situationen ved at stå frem og sige, det også stemmede med hans ønsker, at en mand med et i så vide kredse højt anset navn, hvorom partiet lettere kunne samle sig, nu afløste ham. Han havde bragt foreningen så langt, som han mente at kunne«²¹.

Med de nye love og formandsskiftet blev det andre toner (Lars Dinesen'ske?), der prægede foreningen. Det hed nu i foreningsbladet, at formålet var »ved sammenkomster af medlemmerne, foredrag og forhandlinger, udgivelsen af blade og småskrifter, at fremme en besindig, fremskridende udvikling af alle vort fædrelands forhold ad den ved grundloven anviste vej«²². I selve lovene var hensynet til arbejderne og middelstanden stadig bevaret, men ikke på så fremtrædende plads. Det hed heri, efter den lige omtalte almindelige formulering, at foreningen derfor ville:

»Udbrede sådan oplysning og kundskab, som kan modvirke stats- og samfundsopløsende bestræbelser;
hævde den bestående grundlovmæssige ordning;
støtte enhver stræben, der kan fremme hele samfundets vel og middelbart eller umiddelbart lette og betrygge arbejderne og middelstandens stilling;
arbejde for valg af fædrelandskærlige, dygtige og frisindede mænd til begge Rigsdagens afdelinger samt selvstændige og indsigtfulde medlemmer til de kommunale råd«²³.

Efter oplysningerne i bladets jubilæumsartikel i 1906 lykkedes det heller aldrig at vinde arbejderne; »thi vel blev der afholdt særdeles vellykkede julefester for rhabarberkvarterets fattige børn – en af disse bæredes endog med majestæternes nærværelse – men arbejderne holdt sig desuagtet tilbage, og deres tal fyldte ikke op i foreningens medlemsprotokoller, trods det lave kontingent«²⁴.

Et udtryk for den svigtende tilgang fra arbejderside er måske også den ringe tilslutning, som foreningens sygekasse fik. På generalforsamlingen i 1891 meddelte formanden, at hovedbestyrelsen havde overvejet, »om det ikke ville være rigtigt at forbinde nogle andre formål med det i strengeste forstand politiske. Man havde således fra 1. januar tilbudt ubemidlede medlemmer gratis retshjælp. Endvidere drev man underhandlinger om arbejderundervisning, ligesom man forhandlede om oprettelsen af en sygekasse«²⁵. I et cirkulære til repræsentantskabets medlemmer knyttede Ploug

ligefrem sygekassen sammen med hensynet til at fastholde medlemmerne. Det hed heri:

»Siden oktober 1889 har der i Højres Arbejder- og Vælgerforening vist sig betydelig større afgang end tilgang, og navnlig har afgangens været stærk i afvigte måned. Dette har hovedbestyrelsen ikke kunnet se rolig på, men har måttet anse det for sin pligt om muligt at udfinde midler, hvorved medlemmer, hvis politiske interesse er for svag til at kunne holde sig oppe i slappe tider, kunne bindes fastere til foreningen og lettere modstå modstandernes lokkelser«²⁶.

Man tænkte sig, at et kraftigt middel ville være oprettelsen af en syge- og begravelseskasse for foreningens medlemmer med ringere kår. Sygekassen begyndte sin virksomhed den 16. marts samme år; berettigede til optagelse var »de medlemmer af foreningen, som hører til arbejdere, ubemidlede håndværkere eller næringsdrivende, kontorister, betjente, lavtlønnede bestillingsmænd og andre med disse ligestillede«²⁷. Medlemstallet var

1893	229	1901	566
1898	449	1910	573 ²⁸

Til belysning af medlemskredsens karakter foreligger enkelte mere almindelige udtalelser. I 1890 hedder det i anledning af en kritik af foreningens arbejde, foranlediget af nederlaget ved valgmandsvalget: »Vistnok tæller foreningen et meget stort tal medlemmer; men det er en naturlig følge af dens bestemmelse, at den store flerhed af disse tilhører de samfundsklasser, der i alle henseender kun kan yde små bidrag, så at dens egentlige arbejderkræfter ikke kan være så betydelige, som tallet på medlemmerne (c. 25.000) synes at love, . . .«²⁹. I 1894 sagde formanden i sin beretning bl. a.: »Højres Arbejder- og Vælgerforening, hvis vigtigste livskilder har deres udspring fra mellemklasserne . . .«³⁰. I 1900 flyttede foreningens 3. og 4. kredse sine sammenkomster fra lørdag til fredag aften, da medlemmerne for en stor del var handlende og andre næringsdrivende, hvis lørdag aften som regel var optaget³¹.

Fra en enkelt kreds – 7. kreds – er bevaret en række lister over henholdsvis indmeldte/tilflyttede og udmeldte/fracflyttede for årene 1899, 1900 og 1901 (de to sidste år ikke komplette)³². Listerne omfatter 190 personer; da de er lokalbegrænsede, er det ikke muligt på forhånd at betragte dem som repræsentative for hele hovedstaden, hvortil kommer, at der netop, da det er flyttelister, kan være tale om, at der er social slagside, hvis man kan

formode, at arbejdere flytter oftere end andre samfundsklasser. Trods disse indvendinger tør det dog nok anses for givet, at personernes erhvervsfordeling gengiver hovedtrækkene for hele medlemskredsen. Som det fremgår af tabel 24 indtager det jævner befolkningselement en fremtrædende plads i dette udsnit af medlemskredsen. De største andele falder på faglærte arbejdere og funktionærer, hvorefter følger håndværksmestre og detailhandelens folk. Betragtes gruppen erhvervsdrivende under et, er den med sine 39,5 pct. altdominerende. I det hele er der tale om en erhvervsfordeling, som mere svarer til sammensætningen af vælgerkorpset end af partiets ledelse (jfr. side 44 ff.)⁸³.

Er det således ikke muligt at belyse medlemskorpsets sammensætning som helhed, så giver kredsbestyrelsernes sammensætning, takket være det betydelige antal bestyrelsesmedlemmer, dog et klart indtryk af de organisatorisk

Tabel 24. Den erhvervmæssige fordeling af 190 medlemmer af Højre i Københavns 7. kreds 1899–1901

Erhverv	Antal	Andel i pct.
Embedsmænd, civile	4	2,1
Officerer	2	1,1
Embedsmænd i alt	6	3,2
Bestillingsmænd, civile		
Bestillingsmænd, militære	4	2,1
Bestillingsmænd i alt	4	2,1
Liberala erhverv	12	6,3
Detailhandlere	18	9,5
Grosserere og lignende	15	7,9
Direktører, fabrikanter	5	2,6
Håndværksmestre	30	15,8
Restauratører	7	3,7
Erhvervsdrivende i alt	75	39,5
Funktionærer	35	18,4
Faglærte arbejdere	35	18,4
Ufaglærte arbejdere	4	2,1
Arbejdere i alt	39	20,5
Andre	19	10,0
I alt	190	100,0

bærende befolkningsgrupper. Foreningen var delt op i kredsafdelinger efter de københavnske (og Københavns amts 1.) valgkredse; afdelingerne blev ledet af kredsbestyrelser på mindst 7 medlemmer, hvoraf den mindre og større del afvekslende omvalgte hvert år³⁴. I foreningens første tiår offentliggjordes jævnlige fuldstændige fortegnelser over samtlige bestyrelsesmedlemmer. I 1890'erne ophørte denne praksis; i stedet nævnes i referater af kredsafdelingernes generalforsamlinger ved navn og stilling genvalgte, nyvalgte og afgåede bestyrelsesmedlemmer, hvorimod de medlemmer, der ikke var på valg, ikke nævnes. Fra denne regel er der imidlertid adskillige undtagelser; undertiden står der blot genvalg af de bestyrelsesmedlemmer, der var på valg, til andre tider udelades stillingerne, og atter andre steder står der »genvalg af bl. a.«. I tabel XX er foretaget en gruppering af bestyrelsesmedlemmerne i forskellige år mellem 1883 og 1912. Til og med 1891 er anvendt fuldstændige fortegnelser, derefter er benyttet referater af kreds- mødegeneralforsamlinger. De uregelmæssige mellemrum mellem årene er for så vidt tilfældige, som valget er sket efter år, hvor der nævnes særlig mange bestyrelsesmedlemmer.

Tabellens tal viser især for de erhvervsdrivendes og funktionærernes vedkommende en tydelig linie. Den første gruppe omfattede ved oprettelsen mere end halvdelen af bestyrelsesmedlemmerne, men faldt derefter støt og udgjorde i 1912 kun knap en tredjedel. Forandringen skyldtes håndværksmestre og detailhandlende, mens grosserere, direktører og fabrikanter (der udgør den mindre del) er nogenlunde uforandrede. Håndværksmestrene var af samtlige erhverv det størst repræsenterede indtil 1907; i starten udgjorde de endog mere end en fjerdedel, mens de detailhandlende, hvor de er højst, kun når op på 15 pct. Begge grupper falder stærkt til 1912, men med udsving, der dog kan skyldes tilfældigheder, selv om det kunne være fristende at sætte den lille stigning i detailhandlende i 1907 i forbindelse med brugsforeningsagitationen³⁵. Funktionærgruppens støtte stigning op til godt en femtedel i 1912 er formentlig ikke et udtryk for, at denne gruppe i højere grad sluttede sig til Højre; men for at den var stigende i samfundet som helhed.

Af de øvrige grupper er det kun de ret få arbejdere, der viser en bestemt linie – nemlig en stadig tilbagegang fra 1885. Embedsmændenes og de liberale erhvervs andel er svingende; det samme gælder bestillingsmændenes, der dog holder sig nogenlunde konstant.

Betragtes dernæst bestyrelsernes sammensætning på en noget anden må-

de, viser den, at personer med tilknytning til erhvervslivet er dominerende. I de seks år udgør erhvervsdrivende og funktionærer tilsammen følgende procentvise andel:

1883	59,7	1899	54,9
1885	57,6	1907	49,0
1891	54,3	1912	51,7

Af disse må sikkert hovedparten af grosserere, direktører og fabrikanter henføres til tidens overklasse, således at der af »middelstanden« bliver tilbage:

1883	40,3	1899	36,6
1885	40,8	1907	36,8
1891	38,6	1912	33,8

Tallene klargør, at Ryssels tanker og planer om en middelstandsorganisation ikke blev virkeliggjort, og at Højres Arbejder- og Vælgerforening i årenes løb snarere fjernede sig fra idealbilledet. På den anden side var den erhvervsdrivende middelstand dog fremdeles en meget stor del af organisationen, hvorimod arbejderne kun i ringere grad var med. For begge grupper vedkommende gælder dog, at de meget vel kan have været forholdsvist stærkere repræsenteret blandt de menige medlemmer; på forhånd vil man i hvert fald formode, at embedsmænd og liberale erhvervs udøvere på denne tid vil være særlig foretrukne som organisationsledere. Disse to erhverv tager tilsammen følgende andele

1883	33,3	1899	20,7
1885	21,2	1907	25,5
1891	15,8	1912	28,3

De to grupper har da også en betydelig overrepræsentation, hvis udgangspunktet er fordelingen i den københavnske befolkning. I denne periode udgjorde de »immaterielle erhverv« (her også medregnet sygeplejersker, kontorister i administrationen m. m.) omkring 8 pct. af hovedstadens befolkning ³⁶.

Foreningens virke

Det mere »jævne« præg over foreningens medlemskreds, som disse tal trods alt vidner om, understreges også af foreningens »hverdag«, der i meget minder om almindeligt klubliv. Baller, festmåltider, udflugter, faste ugentlige, selskabeligt prægede sammenkomster, sangkor, karnevaller o. lgn. kendetegnede virksomheden mellem valgene. Her skal blot nævnes enkelte eksempler. Ret tidligt begyndte man at »holde sommerlokale«. Om disses karakter siges der allerede i reglerne for dem en hel del:

»1. Foreningen har sommerlokale på St. Thomas, Frederiksberg Allé 12, hver lørdag og på Sortedamslund, Sortedams Dossering 63, hver tirsdag. Begge steder er den store dansesal med tilstødende lokaler samt de nærmere betegnede værelser i hovedbygningen, tilligemed den dertil hørende afspærrede del af haven til udelukkende rådighed for foreningens medlemmer med damer og børn. Indgangen åbnes kl. 7. Efter kl. 11 indlades ingen (august og september kl. 10). Når der er dans, lukkes lokalerne kl. 3; de andre aftener kl. 12.

...

6. Medlemmer med familie, som selv medbringer mad, kan nyde den i haven. Drikkevarer skal købes på stedet. Priskurant vil blive ophængt i haven og stuerne ...¹«

Under sammenkomsterne var der oplæsning, »musikalsk-deklamatorisk« underholdning, politiske og alment oplysende foredrag m. m.². Til hver sammenkomst var udvalgt 2 tilsynshavende, og en gennemgang af fortegnelserne over disse for en sommer efterlader et indtryk af et jævner udsnit af kredsbestyrelserne³. Om vinteren var »aftenunderholdning og bal« også et stadigt tilbagevendende punkt på dagsordenen for kredsenes sammenkomster, vekslende med kulturelle og politiske foredrag; ved festerne var talerne for kongen bestandig et af de faste punkter⁴. Yderst virksomt var foreningens sangkor, grundlagt 1885⁵.

I foreningens mere politisk betonede sammenkomster træffes også blandt talerne de samme befolkningsgrupper, som prægede bestyrelserne. Nok var det jævnlige, især i de første år, Matzen og Dinesen, der talte; men også håndværksmestre og større og mindre handlende var med. Ved den første stiftelsesfest i 1882 holdt Lars Dinesen hovedtalen; men blandt talerne var også en fabrikant, en detailhandler og tre håndværksmestre⁶. Ved stiftel-

sesfesten året efter talte Matzen og Ploug; men ellers var det Ryssel samt en tømremester og en isenkræmmer ⁷. I 1884 var blandt talerne foruden Ploug, Matzen og kommandør Carstensen »formand« Melby (der talte for »den frie, rettænkende arbejder«), Ryssel og en mægler ⁸. På kongens fødselsdag i 1885 var blandt talerne foruden Ryssel 2 fabrikanter og en håndværksmester. Ved årets grundlovsfest var borgerrepræsentant, bagermester C. F. Lichtenberg (Håndværkerforeningens formand 1889–96) og Ploug hovedtalerne ⁹.

Ved stiftelsesfesten i november samme år talte selve konsejlspræsidenten – en ganske exceptionel foreteelse, der formentlig havde sin begrundelse i de af attentatet skabte særlige stemninger. I hvert fald var det første gang, som det fremgår af referatet, at Estrup gav møde i denne sit partis største organisation, hvoraf han i øvrigt var æresmedlem; et talende vidnesbyrd om den afstand, der var mellem regering og parti. En afstand, der også kom til udtryk i Plougs tale til Estrup, om den nære kontakt til ministeriet (!). Ploug sagde bl. a.:

»Jeg byder nu Deres Excellence et ærbødigt og hjerteligt velkommen. Jeg takker Dem, fordi De har modtaget vor kaldelse. Thi vel har vi vist Dem den største ære, der stod i vor magt at vise nogen; men vi føler dybt, at De har vist os en langt større ære ved at modtage, hvad vi bød. Jeg takker Dem fremdeles for det gode eksempel, De derved har givet. Thi det har været en stor skavank ved vort politiske liv, der har svækket og skadet det meget, at de forskellige samfundsklasser hyppigst har stået isolerede, uden at ville slutte sig sammen om fælles formål og samme sag. Godsejeren har ikke forhandlet om de offentlige anliggender med sine fæstere og husmænd, fabrikherren ikke med sine arbejdere, embedsmanden ikke med de jævne borgere. Men når Deres Excellence, statens højeste embedsmand, nu har sat Dem på de samme bænge, hvorpå der sidder over 800 virkelige arbejdere og flere tusinde jævne borgere [ifølge referatet var der solgt 2.000 billetter til festen], så vil mange deraf forstå, at også de tør og bør søge samkvem og samfund med deres ligesindede medborgere, af hvad stand og stilling de end er, for at tjene det fælles fædrelands, frihedens og fremskridtets, sag.«

Estrup talte derefter »under åndeløs tavshed« for »en *fri* konge over et *frit* folk« ¹⁰.

Med Estrups tale indledtes en ny praksis, hvorefter ministre nu deltog som talere i politiske møder; det skulle dog vare år, før det blev almindeligt. Ved grundlovsfesten i 1886 var foruden Ploug og Matzen en købmand,

en overlærer og entreprenør Niels Andersen talere¹¹. Men i samme sommer talte Scavenius og Bahnson ved højremøder. Det foranledigede i øvrigt »Ugeblad for Danmarks Højreforeninger« til nogle principielle betragtninger over ministre som politiske talere. Efter at have bemærket, at alt som tiden går, viser det sig, at vi ville have været ilde faren, hvis vi havde nærmet os England i konstitutionel henseende, konstateres det, at vi i en enkelt retning kommer ind på en engelsk praksis, »som vi kun kunne anse for heldig. Vi sigter hermed til den gamle engelske skik, at ministre nu og da udtaler sig i offentlige forsamlinger, hvad enten det nu er ved offentlige folkemøder eller ved officielle fester . . . Vi er i den henseende kommet ganske godt med under ministeriet Estrup . . . Det er navnlig Ds. Excellencer Scavenius og Bahnson, der i den sidste tid nu og da har bæret store møder med deres nærværelse og oplyst dem ved deres udtalelser«¹². Ved stiftelsesfesten i november var en række ministre – med Estrup i spidsen – til stede, men holdt ikke politiske taler; det var overladt brygger Jacobsen, Ploug og Matzen¹³. Grundlovsfesten 1887 havde som talere egentlige politikere, dog ikke ministre, hvorimod alle ministre var til stede ved stiftelsesfesten i oktober, hvor der også blev talt af Estrup og Scavenius¹⁴. Ved grundlovsfesten 1888 talte bl. a. Matzen og justitsminister Nellemann¹⁵. De to store årlige møder – grundlovsfesten og stiftelsesfesten – havde nu fundet en form og fået et format, der gjorde det naturligt, at ministeriets medlemmer og partiets ledende mænd optrådte som talere ved dem (om grundlovsfesterne s. 118 f.).

Den bredere medlemskreds havde dog fremdeles af og til en repræsentant blandt talerne ved disse lejligheder. Ved grundlovsfesten 1889 talte indenrigsminister Ingerslev, Matzen og borgerrepræsentant, malermester Engmann; dette år var der ingen stiftelsesfest, fordi deltagelsen det foregående år ikke var så stor som tidligere (i referatet fra stiftelsesfesten 1888 hed det dog »som sædvanligt godt hus i Kasinos store sal«)¹⁶. Talerne ved grundlovsfesten 1890 var foruden justitsminister Nellemann og Matzen en dekorationsmaler, og ved stiftelsesfesten samme år – den samlede »en kreds af foreningens mest trofaste medlemmer« – var blandt talerne ud over fremtrædende partifolk en fabrikant, en tømrermester og en grosserer¹⁷.

I de følgende år var ministre og rigsdagsmænd alene på talerstolen. Ministerierne efter forliget 1894 var med mellemrum repræsenteret; men kun en enkelt gang var en minister taler, nemlig justitsminister Nellemann ved stiftelsesfesten i 1895. Efter systemskiftet bortfaldt i øvrigt grundlovsfesterne

flere gange og erstattedes af møder i omegnen, ligesom mindre fremtrædende mænd atter rykkede op¹⁸. På de mindre officielle og ikke så udadvendte møder vedblev der hele perioden igennem at optræde repræsentanter for de jævne medlemmer. Dette gjaldt også generalforsamlingerne ude i kredsene, hvor »menige« medlemmer fra »middelstanden« jævnligt forekommer i referaterne¹⁹.

De grundlovsfester, Højres Arbejder- og Vælgerforening arrangerede med en i en række år overvældende tilslutning, er også et vidnesbyrd om, at den virkede i og mødte tilslutning fra meget vide kredse i hovedstaden. Alene deltagertallene, som foreligger fra flere år, understreger dette:

1885	19.245 (13.419 mænd)
1886	42.000 (ca. 18.000 i toget gennem byen)
1887	45.061
1888	44.747
1889	42.000
1890	(tallet opgives ikke)
1891	»aldrig så mange«
1892	ingen fest (pinsedag)
1893	32.521
1894	26.404
1895	»voksede efterhånden til henimod 22.000«
1896	»over en halv snes tusinde« opgives i 1898 til 23.185
1897	ingen fest (pinselørdag)
1898	24.254
1899	ingen tal.

I årene derefter opgives ingen tal; deltagelsen omtales i upræcise vendinger som »en talrig forsamling« (1901), »et betydeligt antal« (1902), og »en masse mennesker« (1904). De opgivne, ikke afrundede tal, angiver antallet af solgte billetter til festpladsen²⁰.

Mens grundlovsfesterne var på deres højde, var programmet i hovedtræk dette: Mellem kl. 3 og 4 stillede processionen op på Christiansborg Slots ridebane – »kvinder og børn kunne ikke optages i rækkerne«. Derfra marcherede man til eksercerpladsen ved Gothersgade; under marchen kastede damer blomster til processionen og vinkede med flag. På eksercerpladsen blev der sunget og holdt taler for kongen, fædrelandet, grundloven og mi-

nisteriet. Efter dette var der fest i Kongens Have, hvor der var opstillet gøgl, beværtningstelte og dansestrader.

Det har været foreningen magtpåliggende gennem festerne at demonstrere Højres brede, folkelige basis. I »Ugeblad for Danmarks Højre-Foreninger« for 30. maj 1884 var der en opfordring til at deltage i festen (dette år i Tivoli), som havde været indrykket i dagbladene med – fremhæves det – »114 underskrifter af alle samfundets klasser«, og i referatet af festen understregedes det, at deltagerne bestod af jævne borgere.

En række typiske middelstandsforeninger sluttede op i processionen, herunder også rent erhvervsbetonede organisationer. Denne praksis indledtes småt i 1885 og havde derefter et stort omfang til og med 1891. I 1892 var der ikke grundlovsfest, i 1893 var det kun et beskedent antal foreninger, som deltog, og derefter omtales de ikke. Fra årene 1885–91 kan nævnes følgende:

Arbejderforeningen af 1860	Tømrerlavet
Gl. Carlsbergs arbejdere	Smedemesterforeningen
Ny Carlsbergs arbejdere	Slagterlavet
Fabrikken Alliances arbejdere	Konditorforeningen af 12. jan. 1866
Smede- og maskinarbejderforeningen af 1885 ²¹	Murer- og Stenhuggerlavet
Alm. dansk Skibsførerforening af 1874	Vognmandsforeningen
Sømandsforeningen af 1856	Glarmesterforeningen af 1870
Snedkerlavet	Buntmagerlavet
Blikkenslagerlavet	Malerlavet
Skorstensfejerforeningen	Sadelmagerlavet.

I 1893 var det som nævnt sidste gang, at organisationerne optrådte i forbindelse med grundlovsfesten. Forud for mødet var gået en opfordring til »medborgere og meningsfæller« om at deltage, underskrevet af formænd eller oldermænd for bl. a. Glarmesterforeningen, Sømandsforeningen af 1856, Buntmagerlavet, Konditorforeningen af 12. januar 1866, Slagterlavet, Vognmandsforeningen, Nålemagerlavet, Arbejderforeningen af 1860 og Blikkenslagerlavet.

Tilslutningen til foreningen og dens arrangementer er sammen med kredsbestyrelsernes sammensætning et vidnesbyrd om de brede kredse, der sluttede op om Højres Arbejder- og Vælgerforening. Det var imidlertid ikke de

samme befolkningsgrupper, der prægede foreningens ledelse. Når der ses bort fra generalforsamlingen som foreningens øverste myndighed, var der følgende organer:

Repræsentantskab	Forretningsudvalg
Hovedbestyrelse	Formand.

Repræsentantskabet (§ 4 i lovene af 1883, § 5 i lovene af 1896) var sammensat af kredsbestyrelsernes medlemmer (oversteg en kredsbestyrelses medlemstal 10, skete der en reduktion) og af de københavnske rigsdagsmænd, der var medlemmer af henholdsvis Folketingets eller Landstingets Højre²². Repræsentantskabet havde – bortset fra formandsvalget – ikke nogen afgørende indflydelse i foreningen, hvis ledelse lå hos hovedbestyrelsen. Om denne hedder det i lovene (ret ændret fra 1883 og 1896), at den »leder og styrer alle foreningens anliggender, dels på egen hånd og på eget ansvar, dels efter samråd med repræsentantskabet. Den tager beslutning om generalforsamlinger og andre almindelige møder, om afholdelsen af foredrag og forhandlinger«. Endvidere hedder det (først fra 1896), at »opstilling af folketingskandidater afgøres af bestyrelsen for den pågældende kreds efter samråd med hovedbestyrelsen«. Forretningsudvalget synes mest at være oprettet med henblik på de mere administrative opgaver, idet det skulle have »stadigt tilsyn med foreningens pengevæsen og regnskabsførelse samt hovedkontorets øvrige arbejde« (§ 8 i lovene af 1896).

Hovedbestyrelsen fremtræder da som det centrale og besluttende organ. Den var sammensat af formanden, kredsformændene samt (fra 1896) af »6 af repræsentantskabet valgte medlemmer, hvoraf 3 under 45 år« (§ 5). I de oprindelige love var der blot mulighed, ikke pligt for kredsformændene til at supplere sig med indtil 3 mand (§ 4). Den afgørende kreds inden for Højres Arbejder- og Vælgerforening har således været kredsformændene. I tabel XXI er for årene 1883 til 1912 opstillet en fortegnelse over kredsformændene. Enkelte år, hvor kildematerialet (jfr. side 113 om kredsbestyrelsernes sammensætning) ikke er fuldstændigt, er her udeladt. Ved den enkelte kredsformand er anført – for denne periodes vedkommende – hans eventuelle medlemsskab af Rigsdagen. Dette viser i øvrigt, at der ikke synes at være nogen sammenhæng mellem formandsskabet og medlemsskab af Rigsdagen²³.

Erhvervsmæssigt og socialt adskilte kredsformændene sig stærkt fra medlemskredsen. Selv om der vel nok i reglen selv ned til vore dage vil gøre sig

en sådan tendens gældende, synes den her særlig fremherskende. Indtil 1892 var Ryssel og folketingsmand, malermester A. Chr. Jensen ene om at repræsentere middelstanden, karakteristisk nok henholdsvis i 5. og 9. (Christianshavn) kreds, derefter kom i 1892 en gartner og en assistent ved Statsbanerne, hvoraf den sidste muligvis snarere bør tilknyttes embedsstanden. I 1893 fulgte en »tapetserer og dekoratør« samt en pens. skibsbygmester Gullach fra flåden, der nu var ansat i en kontorstilling i D.F.D.S.²⁴ I 1894 kom slagtermester W. Juul²⁵, og fra 1895 kommer der flere fra erhvervs-livet, hvis sociale position er vanskeligere at bestemme.

I den erhvervsmæssige sammensætning var der fra periodens begyndelse til dens slutning tale om væsentlige ændringer. I tabel 25 er opstillet en fortegnelse for de enkelte års vedkommende over antal repræsentanter for erhvervsliv og for funktionærer samt antal kredsformænd. Alene kildematerialets natur påbyder denne opstilling, selv om det også kunne være berettiget at betragte udelukkende den årlige tilgang, der principielt i højere grad vil vise den eventuelle strømpil. Hvis man imidlertid – som her – især stiler mod at se, hvilke kredse der dominerede partiets ledelse, er det mere rimeligt at betragte det enkelte års samtlige kredsformænd. I begge tilfælde gælder dog, at man må erindre sig de små tal, der arbejdes med.

Trods al mulig forbehold er det uomtvisteligt, at der fra 90'erne og ikke

Tabel 25. Kredsformændene i Højres Vælger- og Arbejderforening udskilt på erhvervsdrivende og funktionærer

År	Erhvervs- drivende	Funktio- nærer	Antal i alt
1883	1		10
1885	3		10
1887	3		10
1888	3		10
1889	3		10
1890	3		10
1891	2		10
1892	3		13
1893	5	1	13
1894	4	1	12
1895	4	2	14
1897	4	2	14
1899	5	2	13
1907	4	4	14
1912	8	1	14

mindst efter århundredskiftet skete en ændring. De erhvervsdrivende og funktionærerne udgjorde en stadig voksende andel af kredsformændene. I foreningens første halve snes år var det de klassiske højregrupper – embedsmænd og liberale erhverv – der var dominerende. En undtagelse var den første bestyrelse, valgt ved stiftelsen i 1881, som foruden Ryssel bestod af: dekorationsmaler Aamodt, skræddermester J. P. Hjorth, maskinfabrikant Rudolph Koefoed, lærer L. Larsen, typograf Løber og isenkræmmer Viggo Rasmussen ²⁶.

Det samme kendetegnede formændene. Her har det tilsyneladende drejet sig om at have et »navn« i spidsen for foreningen. Ploug fortsatte som formand indtil nytår 1893/94 ²⁷. Efter Plougs afgang fungerede kommune-læge, dr. med L. F. Toft som formand, hvortil han valgtes i marts 1894 ²⁸. L. F. Toft – kendt som forfatter af populære skrifter om den franske revolution – havde ikke egentlig politisk erfaring, og han formåede lige så lidt som efterfølgeren, skoleinspektør L. Wiggers, at sætte noget præg på foren-ingen. Om L. F. Tofts formandsskab hedder det i »Højrebladet«s nekrolog 1901: »Højre gennemgik i den periode en af de kriser, som nu og da har hjemsøgt vort parti, særlig efter et valgnederlag; der rejser sig da oppositionelle retninger inden for partiet, der mener at kunne gøre det bedre, men som næsten altid ender med snarere at have gjort det værre. Dr. Toft omfattede foreningen med den varmeste interesse og var rede til at ofre den både tid og møje; men i en sådan krisetid var han ikke manden. Han blev nervøs over for uretfærdighederne og de hensynsløse angreb, og han savnede den kraftige hånd, der krævedes, for at vise hin opposition tilbage inden for rimelige grænser« ²⁹. Vanskelighederne skyldtes navnlig »Det unge Højre«s virksomhed, der med Scavenius som fører bl. a. krævede (jfr. nedenfor s. 191) en mere moderne politisk virksomhed ³. Den nye formand var skoleinspektør og blev samme år redaktør af Nationaltidende, han havde siden 1885 været med i Højres ledelse på forskellige poster ³¹.

Wiggers' formandstid varede i fire år. Da han trådte tilbage, var det i realiteten på grund af utilfredshed fra de samme kredse som i 1896, idet Jacob Scavenius fremstod som kritiker af virksomheden på generalforsamlingen i marts 1900, hvor han ankede over, at »den forandring i foren-ingens kurs, som mange dengang ventede – – – er ikke kommet til stede, og det står nu for taleren som nødvendigt, at der gøres noget for at hindre voksende tilbagegang« ³². Som udgang valgtes Scavenius til formand ³³. Dette blev dog kun et mellemspil af kort varighed – allerede næste år trådte

han tilbage; han havde lige fra sit valg været i modsætning til hovedbestyrelsens flertal, og hans stillingtagen i skattelovskommissionen som dennes formand havde nu vakt en sådan modstand, at det ikke var muligt at fortsætte³⁴. En artikel, signeret H. W. (H. Wulff), efter Scavenius' fratræden beklagede, at man det foregående år havde ligget under for at få en fremtrædende personlighed som formand, skønt »hr. kammerherren var jo hverken i følge sin sociale position eller i følge sit politiske standpunkt nogen egentlig byrepræsentant, og en sådan måtte dog helst en forening som vor have i spidsen, men hertil kom, at kammerherren i sin politik mere og mere skilte sig fra den, der var rådende inden for foreningen, og navnlig bekæmpede han det ministerium, som foreningens medlemmer foreløbig mente at burde støtte«³⁵. Samme artikel bød højesteretsassessor Florian Larsen velkommen som formand³⁶. »Han har,« hedder det, »det store fortrin fremfor sin forgænger, at han er i nøje overensstemmelse med den politik, Højres Arbejder- og Vælgerforening altid har ført og fremdeles vil føre«. Videre fremdrog artiklen Florian Larsens fortrolighed med foreningens organisation og fremhævede betydningen af, at han tillige var formand for Højres forretningsudvalg. Schovelin, der må have kendt Florian Larsens formandsvirke, karakteriserer ham som en »fin, højt kultiveret mand, en bleg stuelærd, høflig og eftergivende . . . Under hans matte styrelse kom foreningen endelig helt ned i bølgedalen«³⁷.

Med Florian Larsen bredte sig, efter Schovelin, misfornøjelse blandt dem, »der som vestalinder holdt den hellige ild vedlige«. Misfornøjelsen blev »efterhånden så stor og levende, at hans genvalg 27. april 1903 forkastedes«. Efter referatet i »Højrebladet« havde Florian Larsen flere gange ønsket at træde tilbage, sidst var det tilfældet ved et hovedbestyrelsesmøde kort tid før formandsskiftet. Her indvilgede han dog i at fortsætte, fordi man ikke havde nogen afløser³⁸. En sådan lykkedes det imidlertid kort efter at finde i kammerherre Frederik Münter³⁹. Münter, der havde været amtsforvalter i Skanderborg og Odense og begge steder virksomt taget del i Højres arbejde, var i 1903 kommet til København og indtog i det hele ikke nogen fremskudt position i byen. Schovelin oplyser, at han uden at være nogen betydelig mand havde »gode repræsentative egenskaber, kunne bære en frejdig stemning til skue (Florian Larsen havde en sand grædekone-apparition), havde endelig også et vist praktisk greb på tingene«⁴⁰. Münter fortsatte som formand, til han få måneder før sin død i maj 1907 af helbredsgrunde måtte trække sig tilbage⁴¹. Hans efterfølger blev kaptajn i marinen Georg

Schack, der i 1906 var højrekandidat i 8. kreds, men i øvrigt ikke havde nogen politisk erfaring, hvorimod han 1909–10 var folketingsmand for 8. kreds ⁴². Schacks formandstid – hvorunder medlemstallet steg ca. 3000 – varede i to år, og den 14. april 1909 blev han afløst af nationaløkonomen Will. Scharling ⁴³. Den 71-årige tidligere minister og mangeårige folketingsmand ledede foreningen til sin død i 1911, hvorpå man efter nogle måneders »interregnum« valgte folketingsmand, ingeniør, etatsråd Holger Hammerich; ved samme lejlighed trådte foreningens næstformand, papirhandler Helge Kjeldskov, tilbage efter længere tids sygdom. Kjeldskov havde i 8 år været næstformand og tilsyneladende bag de vekslende formænd den egentlig samlende kraft i foreningen ⁴⁴. Som formand blev Hammerich den 22. april 1913 afløst af overretssagfører Lauritz Heine, der havde virket i foreningens ledelse i nogle år, men i øvrigt ikke havde nogen politisk position ⁴⁵.

3. Højre i to provinskredse

Århus Søndre og landdistriktet i Randers amts 2. kreds

Udgivelsen af medlemsbladet for Højres Arbejder- og Vælgerforening i København gør, at de organisatoriske forhold i hovedstaden lader sig belyse forholdsvis indgående. Anderledes stiller det sig for provinsens vedkommende, hvor man nok kan oplyse om, hvem de ledende var (jfr. s. 100 ff. om de delegerede på Højres møder), hvorimod der ikke for forfatteren har foreligget kildemateriale om medlemskredsen i de enkelte lokalforeninger. En undtagelse udgør de dele af Århus Søndre kreds, som hørte til Århus købstad, idet der her fra året 1904 foreligger en trykt medlemsliste: »Uddrag af medlemsprotokollen. Den konservative vælgerforening. Søndre kreds« (1904)¹. Listen, der omfatter 199 personer, er efter alt at dømme fuldstændig, i hvert fald er der ikke taget noget forbehold, ligesom heller ikke noget tyder på, at der er sket noget udvalg.

Medlemstallet – 199 – betyder en ret høj organisationsprocent i partiets vælgerkorps. Ved valgene 1895–1903 var stemmetallene i hele kredsen:

	1895	1898	1901	1903
Socialdemokratiet	1287	1759	2039	2190
Højre	841		924	888
Forhandlende Venstre	687	1303	656	768 ²

De specielle tal for den del af kredsen, der hørte til Århus købstad, foreligger kun for 1895, idet kommunetallene som tidligere omtalt ikke opgives fra og med 1901. I 1895 havde Højre i Søndre kreds 750 bystemmer; da der ikke ved de følgende valg sker store udsving i partiets stemmetal i hele kredsen, kan man formentlig gå ud fra, at det i byen stadig har hentet mellem 750 og 800 stemmer, hvilket giver en organisationsprocent på ca. 25³. Tallet passer godt ind i de tal, der fra 1896 og 1897 foreligger fra de københavnske kredse (se foran s. 106 f.).

Den erhvervsmæssige og sociale sammensætning af kredsens højremed-

lemmer er vist i tabel 26, der heller ikke byder på nogen overraskelse. De forholdsvis mange embeds- og bestillingsmænd skyldes det ret store antal ansatte ved Statsbanerne. En adskillelse af engros- og detailhandel har ikke som i København været mulig (jfr. ovenfor s. 42).

En tilsvarende trykt medlemsfortegnelse for året 1886 foreligger for »Højre-vælgerforeningen for landdistriktet i Randers Amts 2. valgkreds«⁴. Vælgerforeningen, hvor kontingentet var mindst 25 øre om året, omfattede 409 medlemmer, der fordelte sig således:

Gårdejere	184	Arbejdsmænd	4
Husmænd	81	Præster	2
Håndværkere	45	Skovridere	1
Lærere	13	Høkere	1
Forpagtere og proprietærer	13	Godsejere	1
Møllere	5	Uangivne	27
		Andre	32

Gårdejerne udgjorde således 45 pct., husmændene 20 pct., håndværkerne 11 pct. og lærere samt forpagtere og proprietærer hver 3 pct.

De foretagne undersøgelser over de lokale ledere og medlemskredsens sammensætning viser således Højre som et parti, hvis medlemmer kom fra alle kredse af samfundet. Den største enkeltgruppe i partiet var de erhvervsdrivende og deraf igen de mindre: detailhandlere og håndværksmestre. Sammenlignes sammensætningen af de 190 medlemmer 1899–1901 i Københavns 7. kreds (se ovenfor s. 111 f.) med de 199 medlemmer fra Århus, da er der ret stor ensartethed. Erhvervsdrivende, liberale erhverv, funktionærer og »andre« viser nogenlunde samme tal. Embeds- og bestillingsmændenes andel i København er væsentlig mindre end i Århus, mens arbejderne andel til gengæld er dobbelt så stor. Disse afvigelser kan imidlertid meget vel være begrundet i særlige forhold i de pågældende kredses erhvervsmæssige sammensætning; erindres må også det særlige forhold, at den københavnske liste kun omfatter afgåede medlemmer.

Det er endvidere karakteristisk for Højre, at det i det hele har en stor del af partiets vælgere organiserede. Hvorledes »organisationsprocenten« var inden for de enkelte erhverv, kan klarlægges for Århus-kredsens vedkommende. Som ovenfor bemærket var 1895 det nærmeste år før 1904, hvor der i kredsen var opstillet en højrekandidat. Forskellen i stemmetal mellem de to år (1899 og 1904) er kun ringe, således at der næppe er sket store

Tabel 26. Den erhvervmæssige fordeling af bymedlemmerne af den konservative vælgerforening i Århus søndre kreds 1904

Erhverv	Antal	Pct.
Embedsmænd, civile Officerer	22	11,1
Embedsmænd i alt	22	11,1
Bestillingsmænd, civile Bestillingsmænd, militære	24 4	12,1 2,0
Bestillingsmænd i alt	28	14,1
Liberales erhverv	13	6,5
Handlende Håndværksmestre Industridrivende Værtshusholdere Kommissionærer Landmænd	33 24 7 2 10 2	16,6 12,1 3,5 1,0 5,0 1,1
Erhvervsdrivende i alt	78	39,2
Funktionærer	27	13,6
Faglærte arbejdere Ufaglærte arbejdere	11 5	5,5 2,5
Arbejdere i alt	16	8,0
Andre	15	7,5
I alt	199	100

forandringer på de ni år. Derimod kan muligheden for forskydninger inden for medlemskredsen selvfølgelig ikke afvises. Såfremt man opstiller stemmetallene og medlemstallene for de enkelte erhverv, giver det tallene i tabel 27.

Ser man bort fra de små grupper: officerer, værtshusholdere og landmænd, hvor udsving på en enkelt person vil kunne medføre misvisninger, tegner tabellen et tydeligt billede af forholdene. Den største organisationsprocent træffes hos de erhvervsdrivende, hvorefter følger funktionærerne og derefter liberale erhverv og embedsmænd med samme styrke. Der er derefter et ret stort spring til bestillingsmændene og et endnu større til arbejderne.

Som et hovedresultat står da, at Højre omkring århundredskiftet havde ca. 60 pct. af sine vælgere i byerne (s. 62). Af disse vælgere udgjorde de er-

Tabel 27. Den erhvervsmæssige fordeling af vælgere og medlemmer af Højre i Århus Søndre, bydistriktet

Erhverv	Vælgere 1895	Medlemmer 1904	Medlemmer i pct. af vælgere
Embedsmænd, civile Officerer	57 3	22	38,6
Embedsmænd i alt	60	22	36,7
Bestillingsmænd, civile Bestillingsmænd, militære	92 33	24 4	26,1 12,1
Bestillingsmænd i alt	125	28	22,4
Liberale erhverv	36	13	36,1
Handlende Håndværksmestre Industridrivende Værtshusholdere Kommissionærer Landmænd	62 54 11 6 33 9	33 24 7 2 10 2	53,2 44,4 63,6 33,3 30,3 22,2
Erhvervsdrivende i alt	175	78	44,5
Funktionærer	42	27	64,3
Faglærte arbejdere Ufaglærte arbejdere	168 98	11 5	6,5 5,1
Arbejdere i alt	266	16	6,0
Andre (og ude af erhverv)	45	15	33,3
I alt	749	199	26,6

Vælgertallene fra tabel X.

hvervsdrivende og arbejderne en betydelig andel, henholdsvis 18–43 pct. og 16–40 pct. Den sidste gruppe viser den mindste organisationsprocent (tallene fra Århus, udtalelserne fra København), mens de erhvervsdrivende blandt medlemmerne i Århus udgør 39,2 pct. og i København (dels tallene fra 7. kreds, dels de øvrige oplysninger) efter alt at dømme ligger på samme niveau. Mens arbejderne helt forsvinder på lederplanet, så indtager de erhvervsdrivende som lokale ledere en tilsvarende stilling som i medlemskredsen (s. 101 f. og 113 samt tabel 20 og XX). De liberale erhvervs udøvere og embedsmændene er stærkt overrepræsenteret (jfr. også s. 120 om den københavnske hovedbestyrelse). Spørgsmålet er da, om de enkelte erhvervsgrupper havde samme stilling i de organer, der formede Højres politik.

4. Centralledelsen

Dinesens epoke 1883–1895

De ledende organers sammensætning

I den samvirken mellem landets højreforeninger, som blev skabt i 1883, var det naturligvis de årlige delegeretmøder, der skulle være det øverste organ. Disse delegeretmøder formede da også i de følgende årtier programerklæringer for partiet, og på møderne blev udkæmpet slagene mellem Højres forskellige grupper og afskygninger. I årenes løb steg antallet af deltagere i delegeretmøderne. Det første år var der udsendt ca. 170 indbydelser, næste år 250 og 1887 ca. 600; i 1896 var tallet 8–900 og 1907 »næsten 1400«¹. Selv om ikke alle mødte – ofte kun omkring halvdelen – var der dog tale om en stor og derfor mindre effektiv forsamling, hvis opgave da også ret tidligt blev – så vidt man kunne blive enige derom – at afstikke almene retningslinier og i en vis udstrækning være dommer, når brydningerne i ledelsen tog overhånd.

Som udøvende organer mellem delegeretmøderne oprettede man Højres repræsentantskab og Højres forretningsudvalg. Formelt kunne disse to organer naturligvis aldrig – lige så lidt som en partiorganisation i dag – komme til at forme partiets politik på Rigsdagen, endsige regeringens, og med de løsere »partiapparater«, man havde dengang, var mulighederne yderligere små. På den anden side havde de to organers mandat dog en vis folkelig styrke; ved dette, ligesom ved den centralposition, de havde i det organisatoriske arbejde, var der skabt mulighed for at udøve en indflydelse ved deres blotte eksistens som talerør for den politisk aktive del af Højres vælgerkorps; udviklingen skulle vise, at man ikke blev stående derved.

Udviklingen i Højres centrale ledelse 1883–1914 falder i tre afsnit: 1883–1895: Lars Dinesens epoke, 1895–1901: det gamle Højre under afvikling og 1902–1913: reorganisationsforsøg.

Organisatorisk voksede Højres repræsentantskab ud fra det 21-mands forberedende udvalg, som blev nedsat til at virke for oprettelsen af »en hele

landet omfattende højreforening«². Dette 21-mands udvalg bestod af 11 rigsdagsmedlemmer og 10 mand uden for Rigsdagen – en sammensætning, der med varieret styrkeforhold i alle tre perioder karakteriserede repræsentantskabet. I de vedtægter, man enedes om på det første delegeretmøde, fastsattes følgende om centralledelsen:

»§ 4. Til at lede de fælles anliggender og råde over de ved frivillige bidrag tilvebragte pengemidler i det følgende år vælges på det ordinære møde et repræsentantskab på 25 medlemmer, hvilke vælges frit.

§ 5. Repræsentantskabet vælger en formand, en næstformand, en sekretær, en kasserer samt et forretningsudvalg, der mellem repræsentantskabets møder fungerer på dets vegne. Forretningsudvalget vælger en formand. På forslag af forretningsudvalget kan repræsentantskabets formand træffe nærmere bestemmelse om ordningen af forholdet mellem repræsentantskabet og forretningsudvalget og om forretningsførelsen i det hele«³.

I disse bestemmelser, der i princippet stod uændrede til 1895, skete i 1885 den ændring, at repræsentantskabets medlemstal blev forhøjet til 30, og man knyttede dertil, at »sker der afgang i årets løb, kan repræsentantskabet supplere sig selv«⁴. Allerede på det første møde i 1883 var man inde på de to problemer, der i årene til 1914 vedblev at være kilden til bestandig uro omkring repræsentantskabet. For det første måtte det ikke være overrigsdag; men man forventede alligevel, at rigsdagsmændene formede deres synspunkter efter organisationens. Og for det andet: det måtte ikke være en overbestyrelse; men alligevel ventede man i de lokale bestyrelser hjælp fra centralledelsen, når man selv gik i stå.

Om repræsentantskabets principielle forhold til kandidatopstillingerne er der tidligere talt (s. 90). De øvrige opgaver, der navnlig skulle hvile på repræsentantskabet, var: være vejledende for forretningsudvalget og være pengeforvaltende, herunder søge at tilvejebringe penge gennem frivillige bidrag. Endelig skulle det vælge forretningsudvalget og bestemme antallet af dets medlemmer: »Antallet vil vist blive bestemt efter muligheden af at finde mænd, der kunne gå ind deri; thi det bør siges ligefrem, at accenten på den hele samvirken ligger i forretningsudvalget, og at det derfor vil være meget vanskeligt at tage sæde i dette. Der hører dertil visse egenskaber og speciel politisk erfaring, og det må altså især bestå af rigsdagsmænd og overvejende af mænd, der bor her i København . . . Det bliver forretningsudvalget, der skal tage ansvaret for den årlige virksomhed«⁵.

Efter disse linier blev de to organers virksomhed indrettet. Repræsentantskabet var efter det foreliggende ikke meget arbejdende; det har været et kontrolorgan og det, der organisatorisk »tegnede« partiet, mens forretningsudvalget var det virksomme centralorgan.

Repræsentantskabets mindre aktivitet fremgår af tabel 28's oversigt over møder i repræsentantskabet og forretningsudvalget.

Repræsentantskabets funktion som kontrollerende organ fremgår af, at man stort set begrænsede sig til at godkende forretningsudvalgets økonomiske dispositioner (jfr. nedenfor) ⁶. Endvidere blev der redegjort for den almindelige organisatoriske virksomhed samt vedtaget et udkast til det forestående delegeretmødes afslutningsresolution. Dette udkast var på forhånd udarbejdet af forretningsudvalget (jfr. nedenfor), og det blev gennem hele perioden ikke omredigeret af repræsentantskabet. Lejlighedsvis blev også enkelte andre punkter taget op; men der synes ikke på møderne at have været nogen organiseret politisk drøftelse. Om repræsentantskabets deltagelse i dets eget valg se side 136.

Repræsentantskabet valgte forretningsudvalget – ligeledes efter dets eget forslag ⁷. Valget skete på den måde, at man valgte repræsentantskabets formand, næstformand, sekretær og kasserer. De to sidste dannede da sammen med 4–6 andre valgte forretningsudvalget. Af dette var repræsentantskabsformanden ikke medlem; men han deltog af og til i udvalgets møder og altid i de møder, hvor delegeretmødet blev planlagt.

Tabel 28. Antal årlige møder i Højres repræsentantskab og forretningsudvalg

	Repræsentantskab	Forretningsudvalg
1885	2	14
1886	4	21
1887	2	17
1888	1	12
1889	1	13
1890	1	11
1891	1	12
1892	3	15
1893	1	14
1894	2	15
1895	2	28

Kilde: Højres protokoller. 1885 omfatter kun maj-december. Flere møder samme dag er regnet for 1 møde.

Endnu en funktion havde repræsentantskabet; det formidlede bidrag fra Højres Fond (om dette se nedenfor). Fra bidragyderne landet over gik pengene til bidragssamlere og derfra til repræsentanterne, der atter sendte beløbene til forretningsudvalgets kasserer⁸. Senere udbyggedes denne indsamling gennem særlige distriktsformænd for fondet, udnævnt af forretningsudvalget⁹.

Forretningsudvalgets virksomhed blev i første række båret oppe af Lars Dinesen, der var dets sekretær indtil 1895, og indtil 1893 af H. Matzen, der dette år blev udskiftet som formand med grev Christian Moltke, Lystrup¹⁰. Det blev senere den almindelige opfattelse, at Højres forretningsudvalg var identisk med Lars Dinesen, og at det undertiden overskred sin kompetence¹¹. At Lars Dinesen tiltog sig betydelig magt er uomtvisteligt. Formanden, Matzen, har givet udtryk for det i en række breve til Dinesen fra 1886¹². Matzen var utilfreds med i længden at agere formand, når Dinesen som sekretær forestod hele ledelsen, således modtog og afsendte korrespondancen. Få dage efter var det galt, fordi Dinesen på forretningsudvalgets vegne havde undertegnet en anbefaling for »Folkets Nisse«, uden at Matzen havde kendt noget til sagen. Rent galt var det – værre end at Dinesen til andre havde kaldt M. for en vildmand – da Dinesen sendte et regnskab til Matzen til attestation uden bilag, og det så, da Matzen henvendte sig til kassereren for at se bilagene, viste sig, at beløbene var udbetalt. Modsætningen mellem Dinesen og Matzen førte til, at der i december 1886 blev nedfældet en række regler for udvalgets forretningsgang. Det centrale i dem var, at de bandt sekretæren til at virke gennem formanden; for yderligere at bremse sekretærens muligheder fastsloges, at der skulle være møde ordentligvis hver anden uge¹³. Dette sidste blev overholdt i de nærmest følgende måneder; men derefter blev intervallerne atter større (jfr. tabel 28). I sommermånederne (juli-sept.) holdtes næsten aldrig møder.

Den formelle adskillelse mellem parti og regering betød naturligvis ikke, at der ikke var forbindelse mellem de to organer. Der foreligger ikke vidnesbyrd om, at ministeriets medlemmer havde tilknytning til det organisatoriske arbejde, og det var i den første periode det centrale for organisationen, mens denne ikke deltog i udformningen af politikken, i hvert fald ikke direkte. De tilløb, der var i den retning, indskrænkede sig til den resolution, som sluttede delegeretmøderne. Som nævnt (s. 131) kom den til delegeret-

mødet fra forretningsudvalget via repræsentantskabet. Forinden havde forretningsudvalget dog forelagt den for regeringen. I 1885 affattedes udkastet af Haffner, Tvermoes og Matzen og forelagdes derefter af Haffner for regeringen¹⁴. I 1886 forelå der udkast til resolution fra både Tvermoes og Matzen, og det overlodes Ploug at redigere dem sammen; men det siges ikke udtrykkeligt, at regeringen skulle se den¹⁵. Året efter forelagde Tvermoes udkastet for konsejlspræsidenten og kunne meddele, at denne var tilfreds med det¹⁶. De tre følgende år siges det ikke udtrykkeligt, at regeringen har fået forelagt udkastet; men i 1891 forhandlede Ploug med Estrup om det¹⁷. I 1892 havde Estrup haft det forelagt og havde ikke noget at bemærke til det reelle indhold, »men havde angivet en anden form; det valgtes dog af hensigtsmæssighedshensyn at blive ved den foreslåede«¹⁸. Ved den endelige behandling i det næste møde havde regeringen på ny været inde i billedet, idet Matzen af justitsminister Nellemann havde modtaget et forslag til omredaktion af indledningen, et forslag som vedtoges¹⁹. Ved samme lejlighed oplyste Dinesen, at han havde meddelt Estrup hovedpunkterne af sit indlæg på det kommende delegeretmøde.

I 1893 havde Axel Meyer på Fællesrepræsentationens vegne sendt et udkast til et punkt i resolutionen, der udtalte industriens og håndværkets krav. Dinesen havde skrevet en redaktion af dette og forelagt dem begge for konsejlspræsidenten, der havde foretrukket Dinesens. Han havde så sendt sit udkast til Steffensen, der omredigerede det, og i den form vedtoges det²⁰.

Om det er behandlingen af de to sidste resolutionsforslag, der var den aktuelle anledning til, at Matzen få dage efter trak sig ud af repræsentantskabet, er nok usikkert. På repræsentantskabsmødet den 8. december 1893 meddelte Matzen, at han ville udtræde; forretningsudvalget var ikke i overensstemmelse med regeringen, og det forberedte sagerne på en sådan måde, at regeringens handlefrihed blev den berøvet – selv blev han også holdt uden for forhandlingerne²¹. Udtalelsen sigter næppe på politiske handlinger fra forretningsudvalget i dets egenskab af sådant, men på, at forretningsudvalgsmedlemmer og navnlig Dinesen førte an i forligsforhandlingerne, som på denne tid havde bragt Dinesen i åben modsætning til Bahnson²².

Forbindelsen til rigsdagsgruppen har naturligvis personelt været snæver. Derimod er der ikke, hverken i forretningsudvalgets eller gruppens forhandlingsprotokoller, vidnesbyrd om, at partiorganisatoriske spørgsmål formelt har været behandlet i gruppen; i 1889 er et cirkulære til vælgerforeningerne

dog blevet forelagt gruppen, og i 1895 redegjorde Dinesen for valgkartellet med de moderate. Gruppens forhandlinger vedrørte i øvrigt i reglen udelukkende rigsdagsarbejdet; i 1889–90 holdt gruppen 14 møder, 1890–91 9 møder og 1891–92 16 møder; de følgende år blev møderne hyppigere og nåede i forligsåret op på 29. Karakteristisk nok deltog ministrene heller ikke i gruppemøderne ²³.

Som nævnt var der en snæver personel forbindelse mellem rigsdagsgruppe og parti, og rigsdagsmændene dominerede da også forretningsudvalget. Som det fremgår af tabel XXII, var der fra 1886 kun et enkelt forretningsudvalgsmedlem, der ikke var rigsdagsmand, og i 1890 og 1891 er det det alle, hvorefter der 1892 var 1 og 1894 2, der ikke var rigsdagsmænd. Udsiftningerne var kun få; af principiel karakter er det (jfr. også nedenfor s. 163), at udnævnelse til minister automatisk medførte, at man trådte ud af partiledelsen. Dette gjaldt H. P. Ingerslev, C. Goos og Reedtz-Thott ²⁴. Chr. Rimestad trådte ud i forbindelse med, at han i det hele forlod politisk liv ²⁵. Bemærkelsesværdigt, formentlig også karakteristisk, er det, at der i forretningsudvalget højst var en enkelt repræsentant for byerhvervene – apoteker H. P. Madsen til 1889 og grosserer Hindenburg fra 1892. Det var godsejere, officerer og embedsmænd, der prægede udvalget. Kun i et enkelt tilfælde er det oplyst, hvad der førte til medlemsskab af forretningsudvalget. I 1893 enedes man om, at det ville være af betydning, at formanden for Højres Arbejder- og Vælgerforening i København var medlem, og i april 1894 indvælges læge Toft som medlem, så længe han var formand ²⁶.

Repræsentantskabet havde det samme sociale erhvervsmæssige præg som forretningsudvalget. Medlemmerne er opstillet efter erhverv i tabel XXIII, jfr. bilag 4. Generelt kan det siges, at repræsentantskabet kun er underkastet få ændringer i den første periode; tabel 29 viser antal medlemmer i hvert »anciennitetsgruppe«. Tallene viser en betydelig overvægt for medlemmer, der vælges over en lang årrække; det store antal med kun et års anciennitet skyldes fire medlemmer, som først blev indvalgt det sidste år. Det stationære i repræsentantskabets sammensætning understreges yderligere

Tabel 29. Medlemmer af Højres repræsentantskab 1883–94 fordelt efter antal år i repræsentantskabet

Antal år	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Antal medlemmer	7	4	6	3	6	2	1	4	6	3	4	6

derved, at nogle udskiftninger måtte ske ved udefra kommende årsager: ministerudnævnelser, sygdom, dødsfald o. s. v. I 1886 genvalgtes hele repræsentantskabet, og i treåret fra repræsentantvalget 1887 til valget 1890 skete slet ingen udskiftninger, idet der uden debat er genvalg på delegeretmøderne²⁷. Af de i alt 52 medlemmer i perioden 1883–94 var de 26 repræsentantskabsmedlemmer i 8 år og derover. Ved nyvalgene fulgte man visse retningslinier – navnlig geografiske – selv om man understregede, »at repræsentantskabet blev valgt ved frit valg af forsamlingen«²⁸. Principperne var fastlagt allerede fra begyndelsen og belyses gennem H. P. Ingerslevs motivering for tre nyvalg på delegeretmødet i 1884:

»Det medlem af repræsentantskabet, som er afgået ved døden, er højesteretsadvokat Henrichsen, der var formand for Københavns borgerrepræsentation, og i stedet for ham vil jeg henlede opmærksomheden på overretsassessor Koch, som er viceformand i Københavns borgerrepræsentation. Den nuværende formand for Københavns borgerrepræsentation er jo medlem af Landstinget, og da man gerne skal bevare forholdet mellem rigsdagsmænd og ikke-rigsdagsmænd i repræsentantskabet, vil jeg altså foreslå borgerrepræsentationens viceformand i stedet for dens afdøde formand (ja! ja!)«²⁹.

Som det straks skal omtales, er bemærkningerne om rigsdagsmænd/ikke-rigsdagsmænd sikkert principielt rigtige; men i det foreliggende tilfælde fristes man til at antage, at man af den ene eller den anden grund ikke har ønsket den nye formand, tømremester H. H. Kayser, idet forholdet mellem rigsdagsmænd/ikke-rigsdagsmænd netop, som det fremgår af tabel XXIII, ved dette delegeretmøde blev forrykket i rigsdagsmændenes disfavør; H. Wulff omtaler ham i 1882 som en vaklende højremand³⁰. Ved de to andre nyvalg blev også anlagt principielle synspunkter. Højesteretsassessor Rimestad var faldet ved valget 1884 og ønskede at træde ud af repræsentantskabet:

»Rimestad var valgt ind i dette væsentlig som formand for Højres forretningsudvalg i Folketinget. Som følge deraf henstiller jeg, at den som i stedet for ham har fået denne post vælges ind i repræsentantskabet; det er general Thomsen (ja! ja!). Den tredje plads er blevet ledig ved overlærer Wiggers' forflyttelse fra Lolland-Falsters stift til Århus. Overlærer Wiggers . . . var formand for højreforeningen for hele Maribo amt, der i stedet for ham har valgt proprietær Bertelsen, og denne bør nu også vælges til repræsentant i overlærer Wiggers' sted (ja! ja!)«³¹.

Tilsvarende hensyn til repræsentation af rigsdagsgruppen og lokale organisationer træffes også ved nyvalg i 1887³². I det ene tilfælde var det repræ-

sentanten for Maribo Amt, der var udtrådt, i det andet repræsentanten for Århus, som var flyttet fra byen. Forretningsudvalget behandlede sagen forud for repræsentantskabsmødet og delegeretmødet³³. I det første tilfælde havde man øjensynlig ikke nogen kandidat og skrev derfor til den lokale organisation og spurgte, hvem man ville foreslå; i det andet tilfælde spurgte man ikke foreningen, men direkte et emne, man ønskede indvalgt. Derefter var proceduren, at de pågældende blev godkendt af repræsentantskabet og derpå valgt af delegeretmødet³⁴. Tilsvarende forhåndsudpegning af kandidater var det almindelige, skønt repræsentantskabet formelt valgtes frit og netop var delegeretmødernes kontrolorgan over for forretningsudvalget³⁵. Da der i 1893 – efter koalitionsvalget med Det forhandlende Venstre – var begyndende opposition (sml. s. 147 f.), enedes repræsentantskabet om, at hvis der på delegeretmødet blev stillet forslag om skriftlig afstemning, ville dette ikke blive modtaget³⁶.

Repræsentantskabets formand var partiets øverste leder. I 1887 døde den første formand, general Wolfgang Haffner; forretningsudvalget vedtog, at der om valget af hans efterfølger skulle forhandles med de medlemmer af repræsentantskabet, der var medlemmer af Landstinget³⁷. Man enedes om Ploug, og dette fulgte repræsentantskabet³⁸. Ved Plougs død i 1894 ses der ikke at have fundet tilsvarende forhandlinger sted; her foreslog Dinesen i forretningsudvalget, at man valgte kammerherre Sophus Skeel, hvilket man fulgte³⁹.

Styrkeforholdet mellem repræsentantskabets rigsdagsmænd og ikke-rigsdagsmænd fremgår af tabel XXIII. Denne viser, at de to grupper står omtrent lige: i 1883 var rigsdagsmændene i mindretal med et enkelt medlem, i 1885 og 1893 har de to grupper lige mange medlemmer, og resten af tiden har rigsdagsmændene et flertal på et, to eller tre medlemmer.

Betragtes dernæst repræsentantskabets erhvervsmæssige sammensætning (tabel XXIII), da viser denne sig at være et tydeligt udtryk for den tendens, der bestandig er truffet som karakteristisk for Højre: det ret brede sociale grundlag indsnævres stærkere og stærkere, jo mere man nærmer sig partiets ledelse. På delegeretmøderne 1885 og 1895 (se tabel XIX) udgjorde større landbrugere (godsejere og proprietærer) henholdsvis 18,8 og 16,4 pct.; mens den samme gruppe i repræsentantskabet udgjorde omkring 40 pct. af medlemmerne. På delegeretmøderne var de ca. 15 pct. embedsmænd (civile og militære), i repræsentantskabet udgjorde de ca. 20 pct.. De liberale erhvervs udøvere beslaglagde 18 pct. af delegeretmødernes pladser, men om-

kring 27 pct. i repræsentantskabet. Denne overrepræsentation for disse tre grupper fremkommer fortrinsvis dels ved, at de erhvervsdrivende i de første år kun udgør 12 pct. og i de senere år 3–7 pct., mens de på delegeretmøderne udgør 30–25 pct. – altså en tilsvarende nedgang, dels ved at gårdejernes tilsvarende tal er 6–10 pct. og omkring 1 pct. Endelig er det påfaldende, at mens folketallene i hovedstaden og provinsbyerne er omtrent lige store, så besatte hovedstaden i 1891 12 pladser i repræsentantskabet mod provinsbyerne kun 4 ⁴⁰.

Forretningsudvalgets virksomhed

Forretningsudvalgets virksomhed omfattede navnlig den almindelige agitation, pressens virksomhed og kandidatopstillingerne. Den almindelige agitation blev udøvet gennem udgivelse af pjecer dels internt til agitatorerne, dels til offentligheden ⁴¹. Den blev også ydet som hjælp til den enkelte taler, som f. eks. når amtmænd N. R. Rump, Hjørring, i 1890 skulle tale i Frederikshavn og beder om råd i den delikate situation: »Giv mig Deres vink om, hvad jeg bør fremdrage og hvad lade ligge, med særligt hensyn til, at det er en købstadsbefolkning (købmænd, håndværkere, arbejdere, sømænd og fiskere), for hvem jeg skal tale, med en landmand som kandidat« ⁴².

En væsentlig del af forretningsudvalgets opgave var at administrere de midler, som gennem repræsentantskabet indsamledes til Højres Fond. På næsten alle forretningsudvalgsmøder blev der drøftet tilskud til pressen og til agitationsarbejdet.

Hvordan fondet fik sine penge, og hvor mange det fik, kan ikke klarlægges på grundlag af det materiale, der er til rådighed. Det er dog tydeligt, at der er indkommet bidrag fra et større antal personer. På et møde for tillidsmænd på Fyn i 1886 oplystes det, at der fra 98 personer i Fyns stift var modtaget 1.800–2.000 kr. – det siges ikke, om det var i engangsbidrag ⁴³. Samme år havde man et møde med ca. 150 københavnske bidragsydere ⁴⁴. Nogle breve beretter om årsbidrag på 5 og 10 kr. ⁴⁵. De mindre bidrag blev rundt i kredsene indsamlede af særlige distriktsformænd, som i øvrigt ikke havde nogen politisk eller organisatorisk position ⁴⁶. I en udtalelse fra kassereren i 1886 hed det: »Højres indtægter var i begyndelsen meget små, ca. 24.000 kr.; de tre år, i hvilke der var arbejdet, var de imidlertid steget til ca. 32.000 kr.« ⁴⁷. Sammenholdes dette tal med nedenstående tabel over udgifterne, må man gå ud fra, at det kun kan have været i

de mest intense kampår, man nåede en så stor årlig indtægt, også fordi beholdningerne sammenholdt med udgifterne ikke antyder så store beløb. Om beholdningerne foreligger spredte oplysninger:

29. dec. 1885:	ca. 10.000 kr.
7. okt. 1890:	ca. 22.247 kr.
dec. 1893:	9.315 kr.
17. dec. 1894:	12.590 kr. ⁴⁸

I 1894 var der således en vækst i beholdningerne på 3.275 kr. Af tabel 30 fremgår, at der har været udgifter på 3.700 kr., hvortil kommer (jfr. nedenfor) lønninger 6.464 kr. og tilskud til Lars Dinesen på 800 kr. Til beholdningstilvækst og udgifter er således disponeret over 14.239 kr., som må være indtægten.

At der har været tale om nedgang i indtægterne fremgår også af andre vidnesbyrd. Måske har der været en afdæmpning allerede i 1888, hvor man af hensyn til Højre henstillede til Selvbeskatningsforeningen at være knap så forceret i indsamlingen⁴⁹. I 1891 tales der om udsigter for tilbagegang i bidrag, i november 1892 måtte man på grund af »utilstrækkelige midler« give afslag på anmodninger om støtte, og i april 1894 omtales »kassens nedadgående beholdning«⁵⁰.

Udgifterne fordelte sig især på tre områder, således som det fremgår af tabel 30. I den første gruppe indgår udgifter til foredragsholdere, til køb af pjecer og tilskud til disses forfattere samt ikke ubetydelige beløb til valgpropaganda. I 1887 bevilgedes således 3.000 kr. til Højres Arbejder- og Vælgerforening i København til delvis dækning af et underskud fra valgkampen på 6.400 kr⁵¹. Beløb af tilsvarende størrelsesorden blev flere gange i de føl-

Tabel 30. Højres Fond's udgifter 1885–95; faste udgifter ikke medregnet

	1885	1886	1887
Foredrag, udg. af pjecer, alm. propaganda	2.850	1.675	7.419
Lån og tilskud til aviser og blade	5.800	6.100	8.800
Tilskud til enk. personer uden angivet specificeret formål	1.547	820	500
I alt	10.197	8.595	16.719

Kilde: Referater i forretningsudvalgets møde i Højres protokoller; de enkelte møders bevillinger er sammenlagt for hvert år.

gende år bevilget til samme forening til valgkamp: 1890 2×4.000 kr. (folketings- og landstingsvalg), 1892 atter 4.000 kr. og 1895 igen 4.000 kr.⁵². Også uden for København kunne der være tale om ret betydelige valgudgifter; i en stærk truet højrekreds som Skælskørkredsen var udgifterne i 1890 i alt 2.500 kr., hvoraf fondet betalte de 1.300 kr.⁵³. Men ellers var tilskuddene til kredsens valgarbejde gerne på 200–300 kr. og ofte – ligesom tilskud til pressen – betinget af, at der lokalt blev tilvejebragt et lignende beløb. I denne gruppe af udgifter forekommer også enkelte tilskud til konservative højskoler⁵⁴.

Forholdet til pressen afspejlede sig navnlig gennem direkte pekuniær støtte og ved forsyning med politiske artikler. Allerede det første år begyndte man at udsende fællesstof til højrebladene, mens man endnu ikke havde mulighed for økonomisk støtte⁵⁵. Denne mulighed forelå dog snart, enten direkte eller ved formidling⁵⁶.

Støtten til pressen gik, målt i antal tilskud, især til provinspressen. Beløbene – undertiden, men sjældent, lån – var i reglen ret små, gerne fra 100 kr. til op mod 500 kr. Enkelte særlige undtagelser forekommer; i 1893 fik »Punch« et lån på 2.500 kr., og samme år bevilgedes et tilsvarende lån til »Puk«, der yderligere i 1894 ydes et tilskud på 1.600 kr., så det kunne holdes gående til efter valget⁵⁷. Særlig kapitalslugende var »Dagbladet«, der i 1887 fik et tilskud på 3.000 kr., i 1889 et på 2.000 kr. og i 1891 et på 3.000 kr.⁵⁸. Dette var dog ikke tilstrækkeligt til at redde bladet, hvis formand var Goos, og man trådte i forhandlinger med Ferslew om en overtagelse af bladet, men måtte alligevel regne med et underskud på ca. 20.000 kr.⁵⁹. Forhandlingerne endte med, at regeringen – gennem forretnings-

1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
1.765	4.528	19.704	963	8.946	967	1.200	6.788
3.300	5.950	2.650	6.900	850	6.250	2.200	600
1.500	1.100	300	1.100	1.250	450	300	486
6.565	11.578	22.654	8.963	11.046	7.667	3.700	7.874

udvalgsmedlemmet, generalauditør Steffensen – aftalte med Ferslew, at han skulle overtage »Dagbladet« og forpligte sig til at drive det videre, så det i økonomisk henseende i et og alt var hans; men at Højre blev herre over det, både i politisk og litterær henseende, med ret til at afsætte og indsætte redaktøren (som skulle lønnes af Ferslew), til at instruere ham m. m.; til gengæld forpligtede ministeriet sig til at overlade Ferslew trykarbejde fra Indenrigsministeriets, Justitsministeriets og Finansministeriets ressourcer⁶⁰. Det store underskud vedtog man at søge dækket ved en indsamling og et tilskud fra Højres Fond (i første omgang lånte man 6.000 kr. i Landmandsbanken, som var fondets bankforbindelse); i løbet af nogle måneder indsamlede man 3.200 kr., og da man tilsyneladende ordnede sig med resten af underskuddet på anden måde, blev fondets bidrag kun 1.083,62 kr.⁶¹.

Den økonomiske forbindelse mellem forretningsudvalget og bladene synes også at have medført et redaktionelt afhængighedsforhold. Lars Dinesens breve til redaktør Chr. Nielsen, Jyllands-Posten, indeholder således en række henstillinger, der ofte nærmest har karakter af direktiver⁶². På delegeretmødet 1895 drøftede man også de henstillinger, der var givet den Ferslewske presse⁶³. Der foreligger også vidnesbyrd om, at Dinesen (og Matzen) i disse år øvede en betydelig indflydelse på »Berlingske Tidende«s redaktionelle holdning⁶⁴. I en tid, hvor bladenes muligheder for stofforsyning var mindre, havde forretningsudvalget tillige gode muligheder for at præge indholdet gennem det fællesstof, man udsendte.

Dette fællesstof blev udsendt gennem to kanaler: Højres Generalkorrespondance og De konservative Klubbers Fælleskorrespondance. Som ovenfor nævnt startede generalkorrespondancen ret hurtigt efter partistiftelsen. Den udviklede sig snart til at omfatte to områder, dels en nyhedskorrespondance, dels en kommenterende korrespondance⁶⁵. Nogle blade betalte for den, andre fik den gratis.

Klubbernes fælleskorrespondance begyndte i 1887, men var fortrinsvis berettende om deres virksomhed⁶⁶. Fra 1891 blev den imidlertid politisk præget samtidigt med, at den nu betaltes af Højres Fond. Forretningsudvalget gav de politiske informationer til fælleskorrespondenten (H. Wulff), som skrev artiklerne, der blev udsendt af klubbernes formand; undertiden havde klubbernes formand foretaget rettelser i korrespondancerne, og da forholdet mellem klubberne og forretningsudvalget tilspidsedes i 1894/95, førte dette til, at fælleskorrespondancen blev henlagt direkte under forretningsudvalget⁶⁷.

Udgifterne til fællesstoffet belastede fondets midler stærkt. I 1893 udgjorde de pr. kvartal:

Generalkorrespondenten	1.066 kr.
Fælleskorrespondancen	200 kr.
M. P. Friis for artikler til »Dagbladet«	250 kr.

Tillige modtog en assistent Alfr. Andersen 100 kr. i kvartalet for kontor-medhjælp for udvalget⁶⁸. Halvdelen af generalkorrespondentens løn blev godtgjort fondet af Godsejerforeningen⁶⁹.

Det tredje og mindste af fondets tilskudsområder omfattede de penge, der blev ydet enkeltpersoner. Det var i reglen ret beskedne beløb – 100 eller 200 kr. – og blev ydet til forskellige, der arbejdede for Højre, og som man gerne ville støtte; f. eks. fik Ryssel en gang 500 kr. og en anden gang 200 kr.⁷⁰.

I tabellen er ikke medtaget alle beløb. Det gælder flere mindre summer for forretningsudvalgsmedlemmers udlæg. Med er heller ikke, at Dinesen til og med 1888 fik 600 kr. om året for medhjælp ved statsrevisionen; fra 1889 forhøjedes beløbet til 800 kr.⁷¹. Lejlighedsvis forekom andre enkeltstående udgifter, således i 1885 360 kr. i dusører til politiet og i 1886 til stikkere, der underrettede om socialdemokraternes virksomhed⁷². På det fællesstof, der udsendtes fra Ritzaus bureau, synes Højres forretningsudvalg ikke at have kunnet øve nogen indflydelse. I 1880'erne var stoffet upåtvivlelig højreorienteret, men derefter blev det mere neutralt eller selvstændigt, og i hvert fald var bureauet ikke alene økonomisk uafhængigt, men tilmed i stand til at yde støtte til Højres Fond⁷³.

I den udstrækning, forretningsudvalget ville eller kunne øve indflydelse på kandidatopstillingerne, havde det mulighed for at tiltage sig en politisk magt af betydning. Ofte vil spørgsmål af den karakter rimeligvis være blevet afhandlet mundtligt. Forretningsudvalgets forhandlingsprotokol synes dog at pege på, at centralledelsen har været ret tilbageholdende, indtil forhandlingspolitikken blev indledt. I kampårene var der ikke problemer med at sikre sig enighed i rækkerne, og de vidnesbyrd, der er i forretningsudvalgets og Lars Dinesens arkiv, peger snarere i retning af, at centralledelsen måtte bistå kredsen med at skaffe egnede kandidater, end af at den søgte at presse kredsen til at tage bestemte kandidater.

Typisk for udvalgets virke i denne periode er følgende principielle vedta-

gelse fra 1887: »Det overdrages formanden og sekretæren, når der fremkom ønsker fra en valgkreds om herfra at få gjort skridt til at formå en nærmere angiven mand til at stille sig i en kreds, da at tilstille denne en opfordring i forretningsudvalgets navn«⁷⁴. Nogle ønskede vel kun at stille sig, hvis der var chance for valg⁷⁵. Der synes dog at have været en forskel i synsmåden alt efter, om det drejede sig om landstings- eller folketingskandidater. I 1886 formuleredes det i udvalget på den måde, at når det gjaldt landstingskandidater, måtte hver kreds finde sin, mens det, når det gjaldt folketingskandidater, kunne være rimeligt, at man henvendte sig til forretningsudvalget.

Landstingsvalgene blev fra forretningsudvalget organiseret på den måde, at man drog omsorg for, at der i de enkelte kredse blev nedsat komiteer for at finde frem til fælles kandidater. Ligeledes drog man omsorg for, at der blev afholdt prøvevalg; komiteerne skulle i reglen bestå af vælgerforeningernes formænd⁷⁶. I 1889 udtalte man udtrykkeligt, at udvalget ikke ville anbefale nogen bestemt kandidat ved suppleringsvalget i 2. kreds. I 1892 vedtog man, at hvis der kom forespørgsler om, hvem der burde være Rosenørn-Lehns efterfølger, så skulle Dinesen svare, at også efterfølgeren burde være en større landejendomsbesidder. Havde man ønsket at dirigere landstingsvalgene, ville det i øvrigt også have været langt mere kompliceret, end når det gjaldt folketingsvalg. Valgmændene og de umiddelbare vælgere ville gøre det meget vanskeligt at tilrettelægge kandidatopstilling og valg, fordi en så talrig skare skulle indvies i taktikken, og fordi (jfr. s. 76 ff.) erhvervs- og lokaltbetonede interesser skulle varetages ved siden af de politiske. Dette var sikkert også baggrunden for, at man i 1894, på hvilket tidspunkt man ellers var begyndt at gribe ind i folketingsvalgene, måtte enes om, at med landstingsvalgene »fandtes for tiden intet at kunne gøres«⁷⁷. I august ændrede man dog opfattelse og udsendte et almindeligt dekret om sammen med de moderate at søge at holde de radikale ude⁷⁸.

Det kunne naturligvis, trods principperne, ikke undgås, at det af og til forekom, at forretningsudvalget eller dets sekretær kunne have en særlig interesse i et valg. Fra 1886 foreligger i privatbrev nogle principielle synspunkter fra Dinesen. Talen var om et påtænkt landstingskandidatur for borgmester C. L. Scharling i Fredericia, formentlig ved suppleringsvalget i 10. kreds 26. sept. 1888⁷⁹. Lars Dinesen skriver, efter at have omtalt, hvem der har rejst sagen: »Derefter er der korresponderet med Matzen derom, som nægtede at have med sagen at gøre, og som gav anvisning på mig.

Ved henvendelse til mig afviste jeg dem begge [de lokale forslagsstillere] meget bestemt. Sagde, at jeg ikke kunne beskæftige mig med kandidatspørgsmål, men dog alvorligt måtte sige, at jeg fandt fremsættelse af ethvert *nyt* kandidatspørgsmål utidigt, i hvert fald før *prøvevalget*. Derefter tror jeg, at dr. Vogelius har frafaldet spørgsmålet, men Madsen er fremdeles ivrig«⁸⁰. Trods Dinesens formelle tilbageholdenhed har han dog således ikke afholdt sig fra at tale »alvorligt« – og med virkning! – om sagen. I 1890 gik Dinesen tilsyneladende også ind i lokale stridsspørgsmål i 7. kreds (Ålborg og Hjørring amter), hvor der skulle være valg 30. sept. 1890. Amtmanden i Hjørring, den ivrige estrupianer, N. R. Rump skrev til Dinesen, at han havde foreholdt alle de købstadvalgmænd, han havde talt med, at provst Bjerre umulig kunne være en virkelig købstadrepræsentant, ligesom han havde imødegået de indvendinger, der er fremkommet mod Jelstrup⁸¹. Rump formåede brøderier Th. P. Olesen, Hjørring, til at prøve at påvirke folkene i Ålborg, men det var forgæves⁸². Motiveringen for Bjerre kommer frem i et brev fra konsul P. Rechnitzer, Ålborg, der viste, hvor vanskeligt det kunne være centralt at lede kandidatopstillinger, fordi lokale hensyn greb ind; det hedder i brevet bl. a.: »Højre i Ålborg, Nibe, Løgstør samt Nørresundby ønskede Bjerre af mange grunde. – Enhver næringsdrivende i disse byer kunne *ikke* acceptere en mand fra Frederikshavn, der på forhånd er imod vore planer om baner og dertil er bypatriot for den stad, der skal konkurrere med hovedstaden Ålborg, som stabelplads for oplandet ved Limfjorden. Bjerre er derhos en mand, som Højre kan bruge overalt som taler og ikke burde tabes for lovgivningsmagten«⁸³.

At vedtagelser i forretningsudvalget ikke altid har været fulgt, foreligger der også vidnesbyrd om. I december 1890 er man enige om, at kandidatspørgsmålet ved et forestående suppleringsvalg i 2. kreds skal overlades frit til de umiddelbare vælgere og valgmændenes afgørelse. Valget skulle finde sted den 7. april. Søndag den 22. marts mødtes repræsentanter for håndværkerforeningerne i kredsen i Roskilde for at drøfte kandidatspørgsmålet⁸⁴. Man enedes her om at opstille byrådsmedlem, urmager Th. Schwartz, Roskilde, fordi det var ønskeligt »at få valgt en håndværker, der kan varetage standens tarv, når told- og næringsloven kommer til behandling i Rigsdagen«, som det hed i den opfordring, man udsendte fra mødet om at støtte hans valg. Opfordringen var underskrevet af lederne for håndværkerforeningerne i Frederikssund, Frederiksværk, Helsingør, Hillerød, Holbæk, Kalundborg, Køge, Nykøbing og Roskilde samt Centralforeningen af Maler-

mestre i Østifterne. »Håndværkerbladet« omtalte opfordringen kort og bemærkede: »Som det vil ses, er Frederiksberg, kredsens største kommune, ikke repræsenteret«.

Efter dette har Dinesen øjensynlig alligevel grebet ind. I hvert fald skrev Axel Meyer, formanden for Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri, få dage senere til ham. I brevet, mærket fortroligt, hed det: »Tak for meddelelsen; højesteretssagfører [P. G. C.] Jensen, med hvem jeg i går formiddags havde en lang samtale, er meget tilfreds over den store tilslutning, hans kandidatur fik . . . Håndværkerne i provinsen må selvfølgelig holde på deres kandidat, men de er fuldt pålidelige højremænd, underkaster sig disciplinen og tager deres kandidat tilbage, når udfaldet [af prøvevalget?] viser, at han ingen chancer har. »Håndværkerbladet« kan naturligvis ikke træde op mod håndværkets kandidat, men anbefaler ham svagt, anbefaler P. G. C. Jensen, og drager stærkt tilfelts imod V. Hjorth«⁸⁵.

»Håndværkerbladet« gik stærkt mod Vald. Hjorth: han, der var Toldreformforeningens mand, og han, der var »repræsentant for udenlandske fabrikanter«, burde ikke »fra vor kreds kunne påregne en eneste stemme«⁸⁶. Om urmager Schwartz havde man en række anerkendende ord; men han omtaltes som en mand, kun kendt af en snævrere kreds. P. G. C. Jensen blev stærkt anbefalet med henvisning til hans indsats i næringslovkommissionen og Købstadforeningen. Da P. G. C. Jensen var blevet valgt, hilste »Håndværkerbladet« dette med tilfredshed, men understregede, at Schwartz' kandidatur havde haft sin betydning⁸⁷. Om Dinesens indgriben har været politisk dikteret eller bestemt af ønsket om at sikre en plads for P. G. C. Jensen får stå hen; der foreligger også den mulighed, at man har følt, at Frederiksberg har haft krav på den plads, der var blevet ledig, og som kommunen havde besat fra 1866 først med professor Vilh. J. Bjerring og fra 1874 til 1891 med justitiarius N. F. Schlegel.

Axel Meyers villighed til indrømmelse skal måske ses på baggrund af, at han året før havde gennemtruffet murermester Hans Fussings valg. Under pres fra Fællesrepræsentationens, Københavns Håndværkerforenings og Industriforeningens formænd var det opnået, at kommandør William Carstensen, der havde været landstingsmand, skulle afstå fra genvalg⁸⁸. »Håndværkerbladet« omtalte Carstensens resignation; denne havde sin baggrund i, at der var blevet lovet kommandøren, at han ved ledighed skulle blive kongevalgt medlem, hvilket skete i 1892⁸⁹.

I 1891 var der også suppleringsvalg i 1. kreds (København), hvor grosse-

rer, kaptajn S. Chr. Knudtzon – den senere nationalbankdirektør – blev valgt. Den henvendelse, man foretog til Lars Dinesen for at få valget »konfirmeret« hos centralledelsen, er i sig selv et ejendommeligt vidnesbyrd om, hvor upræcise oplysningerne om partiforholdet kunne være, selv under forfatningskampens skarpe modsætninger. Det er formanden for Højres Arbejder- og Vælgerforenings 7. kreds, kammerherre, kaptajn Steen Andersen Bille, der skriver til Dinesen:

»Kære hr. statsrevisor.

Må jeg til Deres velvillige opmærksomhed anbefale kaptajn, grosserer Knudtzons kandidatur til det forestående landstingsvalg. Jeg ved, at grosserer K., som har modtaget en opfordring fra Grosserer-Societetet om at stille sig, er villig dertil. Efter hvad der med bestemthed er sagt mig, er grosserer K. ubetinget højremand og en udpræget modstander af den såkaldte »europæiske« retning såvel i politisk som i literair henseende. Grosserer K. har på min forespørgsel modtaget valget som valgmand i foreningens VI. kreds og alene derved forekommer det mig, at der haves al mulig garanti for hans kons. anskuelser . . . Jeg har som et rygte ladet mig fortælle, at der var enkelte i Højre, som hellere ville indvælge en mand i Landstinget, som ikke hørte til handelsstanden. Efter min anskuelse ville dette ikke være rigtigt, handelsstanden har som hidindtil ret til sin repræsentant i Landstinget, og har så denne stand fundet en mand, som efter at have overvejet sagen, erklærer sig villig til at modtage det eventuelle valg, så bør vi støtte dette valg, når vedkommende samstemmer med os i politisk henseende. Efter hvad jeg således kort har udviklet, tør jeg endnu engang anbefale K.s kandidatur til Deres velvillige opmærksomhed.«⁹⁰

Foruden disse sager foreligger der refererede henvendelser i forretningsudvalgets protokoller og breve i Lars Dinesens arkiv fra forskellige kredse, hvor man var gået i stå med at skaffe sig kandidater og derefter overlod sagen til Dinesen eller forretningsudvalget.

I 1886 henvendte man sig fra Vestervig og meddelte, at folketingsmand, proprietær C. E. Carstensen lå for døden; nu ville man gerne have udvalgets støtte til at overtale entreprenør Niels Andersen til at tage kredsen. Dette lovede udvalget, men ville dog vente, til spørgsmålet forelå⁹¹. Da Carstensen døde den 6. september, efterfulgtes han ved suppleringsvalget den 28. september af Niels Andersen⁹². I 1887 skrev redaktør V. F. Welsch i Holstebro Avis om Løjtnant H. Jul. Rasmussen, som Dinesen havde skaffet som kandidat, »at han stiller sig efter opfordring af Højres ledende mænd her i kredsen«⁹³. Samme år spurgte man fra Vejle, hvad udvalget ville

råde til med hensyn til et forestående suppleringsvalg, og fik det svar, at man kun burde opstille, hvis stillingen fra sidste valg kunne holdes ⁹⁴. Højre stillede op og holdt stillingen: 767 st. mod sidst 770 – venstrekandidaten fik 1.656 st. ⁹⁵. I 1889 spurgte man fra Grenå, om man burde stemme på gods-ejer W. Dinesen, der stillede op som løsgænger; men dette frarådede udvalget ⁹⁶.

I 1886 pressede man fra Århus hårdt på for at få forretningsudvalget til at skaffe en kandidat ⁹⁷. De gode chancer blev fremhævet, herunder hvad der var gjort gennem »Arbejdernes Værn«; bl. a. var det »ikke af liden betydning, at det lykkedes mig i år at gennemføre, at byens indsamling og uddeling til trængende og arbejdsløse sker gennem bestyrelsen for »Arbejderværnet«, selvfølgelig under *navnet* »upolitisk««. Det lykkedes i øvrigt ikke at skaffe nogen kandidat, og kredsen, hvori der ikke fandtes »nogen blot nogenlunde tilfredsstillende kandidat«, måtte opstille redaktør J. M. Mørk, der havde været folketingsmand 1861–73, han opnåede 2.377 stemmer mod Pingels 2.760 ⁹⁸. I 1889 formidlede forretningsudvalget med større held forbindelsen mellem Århus og overretssagfører E. Reisz ⁹⁹.

Forretningsudvalgets virksomhed ved kandidatopstillinger blev også strejft på delegeretmøderne; men det har tydeligvis været et emne, man ønskede at gå let hen over. I 1884 siges det i beretningen, at udvalget ved det sidste valg gjorde »en del nytte som mellemed imellem forskellige kredse og valgkandidater . . .« ¹⁰⁰. I 1887 fremhævede Lars Dinesen, at repræsentantskabet og forretningsudvalget søgte at »foretage den praktiske ledelse efter det princip, at de vil kommandere så lidt som muligt, men være til tjeneste så meget som muligt«. En delegeret, overretsassessor Hindenburg, Frederiksberg, ønskede dog mindre tilbageholdenhed fra forretningsudvalgets side ¹⁰¹. Over for dette gjorde den fungerende repræsentantskabsformand opmærksom på, at der på foregående års delegeretmøde var blevet ytret, at forretningsudvalget ville blande sig for meget i de lokale bestyrelser anliggender ¹⁰². Det er givet, at det altid vil være vanskeligt for den centrale ledelse at finde det rette balancepunkt i forholdet til de lokale organisationer, og det blev forretningsudvalgets problem i årene omkring forliget. I 1895, under det store opgør med Lars Dinesens regime, kritiseredes stærkt tilbageholdenheden ved valg, valgagitation og kandidatopstillinger, hvor centralledelsen af hensyn til de løbende forhandlinger med de moderate – således fremstillede Jacob Scavenius det, og øjensynlig med rette – dæmpede agitationen og undlod kandidatopstillinger i flere kredse ¹⁰³.

Baggrunden for disse klager var – bortset fra politiske meningsforskelle – at med forhandlingspolitikken ændredes forretningsudvalgets politik i opstillingsspørgsmålene. Allerede i 1891 var man indstillet på, at det kunne blive aktuelt at gennemføre valgkarteller med Det forhandlende Venstre. I marts 1891 meddelte Matzen til generalauditør Steffensen, at han ønskede at fratæde som formand for forretningsudvalget; den pludselige mulighed for et valgkartel mellem Højre og Det danske Venstre ville afføde et så stort arbejde, at Matzen ikke ville kunne overkomme det¹⁰⁴. På det følgende forretningsudvalgsmøde lod Matzen sig alligevel overtale til at fortsætte¹⁰⁵. Hans utilbøjelighed til at fortsætte bør formentlig ses i sammenhæng med hans uvilje mod forligsbestræbelserne¹⁰⁶.

Ved valget den 20. april 1892 trådte forretningsudvalget klart frem som dirigerende. Allerede i januar fik Dinesen tilslutning til at bede højremænd ude i kredsene om ikke at rejse modbevægelse mod »forhandlende« venstremænd, før man havde set, hvordan det gik på Rigsdagen¹⁰⁷. Den 5. april samlede man en lang række fynske politikere for at instruere om valget, og dermed var det klart, at udvalget også for en større kreds vedstod, at man nu greb ind i kredsenes forhold¹⁰⁸. Mødet blev ledet af et særligt valgudvalg, man havde nedsat, bestående af Reedtz-Thott, Steffensen og Dinesen; det var dog givetvis den sidste, som var den egentlige ledende. Bojsen skriver også, at »det forhandlende Højre havde faktisk overladt ledelsen til Dinesen, og forholdet til Højre bestod da alene i samtaler mellem Dinesen, mig og N. J. Larsen«¹⁰⁹. Princippet for samarbejdet var, at Højre i reglen ikke opstillede i kredse, hvor det ikke havde chancer, og hvor det da ville forhindre valget af en forhandlende venstremand; det har været en forudsætning, at Det forhandlende Venstres vælgere til gengæld skulle stemme på højrekandidater, hvor de blev opstillet. Højres kandidattal gik da også, se tabel 15, side 71, tilbage til 63 efter de to foregående år at have været oppe på 86 og 87. Et arrangement, der trådte uden for hensynet til brydningerne inden for Venstre, blev truffet i Skjoldelev-kredsen, som socialdemokraten Harald Jensen havde erobret i 1890. Her var der planer om at opstille en højremand; men formanden for vælgerforeningen i Århus modtog en alvorlig henstilling fra Dinesen om at undlade opstilling – kredsen burde ikke »spilles i socialisternes hænder anden gang«¹¹⁰. Når Højre i øvrigt ikke havde chancer for at vinde valget, ville det også være af betydning, at venstremanden kunne takke Højre for sit valg.

Som det var at vente, medførte forretningsudvalgets indgriben brydninger

med de lokale ledere. Allerede op mod valget blev den valgte taktik både privat og offentligt kritiseret af Jyllands-Postens redaktør Chr. Nielsen ¹¹¹. Offentligt blev taktikken også kritiseret af bl. a. Jacob Scavenius ¹¹². Og da Højres repræsentantskab den 10. oktober vedtog en udtalelse som svar på kritikken, stemte Villars Lunn imod, fordi han ikke kunne godkende den måde, som forretningsudvalget havde ledet valget på ¹¹³. På mødet redegjorde udvalget i øvrigt for, hvordan man havde organiseret aftalerne med de moderate i forskellige kredse; repræsentantskabet erklærede, »at der ikke var påvist nogensomhelst kendsgerning, der kunne hjemle berettigelsen af de fremkomne angreb og sigtelser« ¹¹⁴. Matzen var allerede før valget fratrædt som formand, men var forblevet i udvalget ¹¹⁵. Ved delegeretmødet i 1894 ventede man kritik af valgledelsen i 1892; det aftaltes da mellem Dinesen og konsejlspræsident Reedtz-Thott, at Agravforeningens præsident – Barner – skulle tale om »økonomiske interesser« for at aflede opmærksomheden ¹¹⁶.

Brydningerne belyses også af et indlæg på de konservative klubbers delegeretmøde 1892, hvor det blev kritiseret, at der fra centralledelsen udgik parole til flere kredse om at støtte venstremanden og ikke højremanden ved valgene. »Den mand, der har gjort det, har gjort det fuldstændig på egen hånd, og det er ulykken, at de skrivelser, der udgår fra den mand, er underskrevet kun med hans navn, men ikke således, at man kan se, hvem der bærer ansvaret for dem; han kan altså skyde sig ind under, at det kun er personlige venskabelige råd, han giver. Det er en mangel ved de skrivelser, der udgår fra Højres forretningsudvalg, at de ikke underskrives »på forretningsudvalgets vegne« eller »Dinesen, sekretær«; thi så vidste man, hvem man havde at holde sig til« ¹¹⁷. Tilsvarende berettedes fra Bogensekredsen, Frederikssund og Nyborg ¹¹⁸.

I 1895 hedder det i en skrivelse til forretningsudvalget for de konservative klubber: »Forberedelserne til de forestående folketingsvalg træffes af Højres forretningsudvalg i forståelse med ministeriet«, ligesom der tales om »den fornødne enhed i valgledelsen« ¹¹⁹. I 1895 forsvarede Steffensen alliancen i 1892 med bl. a., at Højre takket være den vandt 7 mandater og Det forhandlende Venstre 1 mandat ¹²⁰. Bag dette forsvar lå, at man nu søgte gennemført en virkelig central ledelse af valget, både hos Højre og Det forhandlende Venstre. I et fortroligt cirkulære af 19. januar 1895 til Højres provinsredaktører meddelte forretningsudvalget, at et samlet kartel for hele landet ikke ville være heldigt. »Derimod vil lokale karteller på flere steder

være opnåelige, og forretningsudvalget medvirker til sådanne ved direkte forhandling med de enkelte kredse¹²¹. Der førtes indgående samtaler med Bojsen og gennemførtes en detaljeret planlægning kreds for kreds¹²². Men, som Bojsen skriver, »ingen af gruppernes ledere kunne på nogen måde disponere over kredsene eller lede vælgerne«. Bojsen beretter bl. a. om, hvordan han forgæves kæmpede for Slagelse-kredsen, »hvor begge venstregrupper ville forene sig om den af Højre så forhadte Peschcke Køedt imod den moderate højremand og eneste håndværker, P. Nielsen, så var dette at ramme Højre på det allerømmeste sted«. Også i Højre kneb det med at styre opstillingerne ude i kredsene. I trykte fortrolige cirkulærer fra forretningsudvalget og fra partiets folketingsmænd valgt uden for København advarede man mod at skabe forvirring ved at opstille kandidater mod moderate, også selv om der nogle steder blev opstillet moderate mod højremænd¹²³.

Det lykkedes ikke at gennemføre koalitionen i den tænkte udstrækning. Derimod havde forretningsudvalgets indgriben over for de lokale kredse skabt så megen misstemning, at denne sammenholdt med uenighed om den kommende politik førte til Dinesens fald. Under et forretningsudvalgsmøde den 11. juni kom repræsentantskabets formand, kammerherre Skeel, til stede¹²⁴. Under et ret formelt påskud bragte han Dinesen i en sådan situation, at han måtte meddele, at han trak sig tilbage som sekretær¹²⁵. Dermed indledtes et nyt afsnit i partiorganisationens historie. Først gjorde man op med partiets organisatoriske situation, og så gennemførte man en reorganisation¹²⁶. Oppositionen kom fra de konservative klubber.

Oppositionen mod Dinesen

Forretningsudvalgets myndighed strakte sig til de konservative klubber. Disse havde ganske vist (se side 92 f.) også sluttet sig sammen i en centralorganisation med eget repræsentantskab, men allerede i 1886 var det blevet besluttet, at i alt udadvendt politisk arbejde var klubberne underlagt Højres forretningsudvalg, og selv om der var åbnet adgang for formanden for klubbernes repræsentantskab til at deltage i forretningsudvalgsmøder efter særlig tilkaldelse, blev dette næsten aldrig praktiseret; repræsentantskabets opgaver indskrænkede sig derfor i reglen til blot at formidle en fælles foredragsvirksomhed¹²⁷. Klubberne havde i øvrigt udviklet sig med stor hast; i 1888 var der repræsenteret 87 klubber på delegeretmødet, og i 1891 opgjordes deres antal til i alt 82; det forhold, at kun 55 af dem dette år sendte delegerede, tyder dog på, at adskillige af dem ikke var særlig virksomme¹²⁸.

Klubberne var i det hele næppe meget livskraftige, så snart forhandlingspolitikken blev indledt; i 1891 drøftede man at ophæve det fælles repræsentantskab og i 1892 vanskelighederne ved at holde klubberne sammen¹²⁹. De konservative klubber havde haft deres blomstring under den hidsige agitationsperiode i 1880'erne, mens man nu ikke – da det politiske program hørte under Højres repræsentantskab – havde nogen stor fællesopgave; det blev dog nævnt, at klubberne stadig havde betydning ved at holde på »småfolk« og de unge¹³⁰. Tilslutningen til klubberne synes dog stadig at være gået tilbage. I 1895 registrerede man 79 klubber, men kun 36 var repræsenterede, da man i april mødtes til det delegeretmøde, der skulle blive klubbernes sidste ordinære årsmøde¹³¹. Fra dette delegeretmøde udgik den bevægelse, som skulle føre til reorganisation af partiet Højres opbygning.

Udgangspunktet for reorganisationen var valgnederlaget 1895 og utilfredsheden med den førte forligspolitik, som ikke mindst Lars Dinesen havde været eksponent for. I baggrunden står Jacob Scavenius; men det var formanden for de konservative klubber, den senere landstingsmand, lærer N. Th. Hvidberg, der førte slaget.

Kort efter Højres valgnederlag den 9. april 1895 havde de konservative klubber sammenkaldt til et ekstraordinært repræsentantskabsmøde, som fandt sted i København den 27. april, efter at »Berlingske Tidende« den foregående dag havde advaret mod at blusse op og følge den almindelige tendens til efter et nederlag at råbe på ny organisation og nye mænd¹³². N. Th. Hvidberg indledte forhandlingerne med en lang redegørelse for forholdet til Højres forretningsudvalg og dermed også og især til Lars Dinesen:

»Allerede på tilbagevejen fra valget havde det spørgsmål lydt til taleren fra højremænd: Hvad nu? Hvad skal man nu gøre? Men ingen havde kunnet give svar på spørgsmålet. Overalt havde der hersket utilfredshed med ledelsen ikke alene af de sidste valg, men af de sidste års højrepolitik her hjemme«¹³³.

Straks i optakten blev kritikken således rettet både mod ledelsens politik og mod dens organisatoriske virksomhed. Det var, hævdede Hvidberg, nødvendigt, at der skete noget nu, ellers ville man høre rundt om fra hele landet, at ævred var opgivet, og fra forskellige klubber lød det: »Klubben er sin opløsning nær, hvis den ikke allerede er opløst!«. Taleren ville ikke holde et politisk foredrag om, hvad der var sket ved valgene, men derimod indlede en debat om, hvad der nu burde gøres:

»Forretningsudvalget havde med tilslutning af repræsentantskabet (klubbernes, ikke Højres) vedtaget to ting, *for det første*: at der burde fremkomme en resolution fra dette møde, som sagde til hele Højre, at det gælder om at stå enigt og kraftigt i kampen for Højres sag efter det lidte nederlag, og *for det andet*: at der skulle fastslås noget vedrørende klubbernes forhold til Højres forretningsudvalg. De, der havde fulgt klubbernes delegeretmøder i de senere år, ville vide, hvor overordentlig vanskelig det var for repræsentantskabet og forretningsudvalget at opretholde forholdet til Højres forretningsudvalg, således at det ikke kom til en brydning inden for Højre. Den behandling, klubbernes forretningsudvalg og repræsentantskab havde modtaget fra Højres forretningsudvalg, havde bevirket, at der utvivlsomt hos klubbernes repræsentanter havde været den største lyst til at bryde forholdet; når man ikke havde gjort det tidligere, var det, fordi man ikke ville have, at det skulle kunne siges, at klubberne ville slå revne i Højre eller sprænge Højre.«

Efter at Hvidberg var blevet formand, var forholdet til Højres forretningsudvalg i begyndelsen venskabeligt, mens den foregående formand – det var redaktør C. Carstensen – havde været missliebige. Hvidberg havde også i det første par år efter 1890 deltaget i forretningsudvalgets møder. Det gik godt, »så længe taleren var af ganske samme mening som forretningsudvalgets medlemmer; men efter at det havde vist sig, at han havde en anden opfattelse end dette, kom han ikke mere med til møder, hvor der vedtoges noget af betydning.«

I beretningen gengives dernæst en række skrivelser, vekslede mellem Højres forretningsudvalg og klubbernes ledelse fra 21. december 1894 til 4. februar 1895. Emnet er forretningsudvalgets de facto overtagelse af den af klubberne (jfr. ovenfor s. 140) startede fælleskorrespondance til provinsbladene, en overtagelse, der skabte vanskeligheder, da klubbernes formand ændrede indhold og tendens i korrespondancer, der var udformede af Lars Dinesen eller efter dennes direktiver. Det centrale var imidlertid utilfredshed hos klubberne med den førte politik og med forretningsudvalgets organisatoriske ledelse. Ikke mindst på det sidste område gav emnet anledning til principielle betragtninger i de udvekslede breve.

Fra klubbernes side blev det fremført i kritikken af forretningsudvalget, at deres formand ikke havde været til stede i det besluttende forretningsudvalgs møde. Man anerkendte, at ledelsen af Højre udadtil lå hos forretningsudvalget; men fælleskorrespondancen var ikke en aktion udadtil. I øvrigt mente man selv at burde tage affære, når forretningsudvalget nu i længere tid ikke havde udsendt direktiver om virksomheden udadtil. Til-

bøjeligheden til at modtage sådanne direktiver var dog ikke større, end at man fra klubbernes side sluttede korrespondancen med følgende passus:

»... skulle vi dog i betragtning af den foreliggende politiske situations alvor, men idet vi på den anden side også fralægger os alt ansvar for de deraf mulig resulterende kalamiteter for højrepartiet som sådant, foreløbig indskrænke os til den fortsatte udgivelse af vor fælleskorrespondance og ganske overlade ledelsen af de forestående valg til Højres forretningsudvalg, idet vi dog henleder opmærksomheden på, at vi hverken kunne eller ville binde de enkelte klubber eller højreforeninger til at arbejde på anden måde, end de selv anser forsvarligt og overensstemmende med den enkelte valgkreds's tarv!«

Skrivelsen karakteriserer oppositionen mod partiledelsen derved, at den på samme tid, som den kritiserede centralledelsen for manglende virksomhed mere eller mindre udtalt også kritisk vender sig mod anslag mod den enkelte kreds' selvstændighed. For forretningsudvalget selv var der ingen tvivl om dets plads i partiorganisationen; i den skrivelse, der gik forud for den lige citerede, meddelte udvalget, at

»da forberedelserne til de forestående folketingsvalg træffes af Højres forretningsudvalg i forståelse med ministeriet, antager man, at forretningsudvalget for »De forenede konservative klubber og højreforeninger« bedst vil kunne tjene den fælles sag ved at henvise dem, der måtte henvende sig til samme med spørgsmål vedrørende valgene, til Højres forretningsudvalg og derimod ikke selv træffe nogen afgørelse af eller indlede nogen forhandling om den slags spørgsmål, hvorved det let ville kunne hænde, at den fornødne enhed i valgledelelsen kom til at mangle.«

Efter at brevvekslingen var fremlagt, fortsatte Hvidberg sin kritik af forretningsudvalget. Det havde ved at blande sig i de enkelte kredses forhold »gjort overordentlig skade rundt omkring, som det vil koste meget at få genoprettet igen (hør!)«. Sluttelig foreslog Hvidberg, at man skulle opsigte den organisatoriske overenskomst, der lagde klubberne under forretningsudvalgets ledelse.

Formandens kritiske holdning til partiets ledelse mødte udelt tilslutning fra mødets deltagere. En tilsvarende enighed var der i kritikken af samarbejdet med Det moderate Venstre, navnlig ved kandidatopstillingerne; men med hensyn til den taktik, man skulle følge, var der ikke enighed. Udgangen blev et krav om snarlig indkaldelse af et delegeretmøde, hvor man skulle foreslå en reorganisation af partiorganisationen ¹³⁴. Forinden havde

man på en række punkter kritiseret ledelsen, en kritik, der også kaster glimt over partiets organisatoriske forhold.

I kritikken af delegeretmøderne og repræsentantskabet lagde redaktør Carstensen, København, for. Blandt de ting, det var påtrængende nødvendigt at tage fat på, var

»en reorganisation af Højres delegeretmøder, som de sidste år har været en ren komedie, slet ikke andet (hør!). Man sidder der med et repræsentantskab og et forretningsudvalg, der i virkeligheden ikke er valgt ved en fri og selvstændig undersøgelse, en grundig vurdering af de mænds kapaciteter, men på forslag af 2–3 mænd, der laver det hele. Delegeretmødernes sammensætning er meningsløs. Foruden de herrer, der har ret til at give møde, tilkaldes »politiske mænd«, foreslået af en enkelt mand, og de har ret til at stemme med.«

Formålet var, udviklede redaktør Carstensen videre, at forhindre enhver alvorlig drøftelse og at få vedtaget de nødvendige resolutioner. Selve resolutionerne blev forelagt repræsentantskabet om morgenen, før delegeretmødet skulle begynde, og der blev således ikke tid til at underkaste dem nogen behandling. Der måtte vælges et virkeligt repræsentantskab, som et par måneder før delegeretmødet fik forelagt de sager, som skulle frem der, og derved fik tid til at underkaste dem en virkelig behandling ¹³⁵.

Om repræsentantskabets virksomhed hed det i et indlæg fra kaptajn Martin Madsen (senere Halsted), at det var meget begrænset:

»Så vidt taleren bekendt, havde der ikke været indkaldt noget repræsentantskabsmøde siden foråret 1894, da forliget blev sluttet (hør! højr!), han havde i hvert fald ikke været tilkaldt til noget møde.

...

Også efter valgene, da man så resultatet af det valgkartel, som *ikke* havde fundet sted, og den ledelse, som *ikke* havde været der, havde der været grund til en sammenkaldelse af repræsentantskabet, og det var en kapitalfejl, at det ikke skete. Men derpå kunne man også bygge den forvisning, at repræsentantskabet for Højre kun var et skilt og pynt, nogen nytte gjorde det ikke og kunne ikke gøre. Det er Højres forretningsudvalg, der har været det ledende.« ¹³⁶.

Et ejendommeligt forhold i forbindelse med delegeretmødernes sammensætning kom frem i to indlæg. I det ene tilfælde var det redaktør A. Damkiær, Rudkøbing, der stillede forslaget om at kræve snarlig afholdelse af et delegeretmøde:

»Det skulle tillige præciseres, at man ikke ville have den humbug, der havde været ved de tidligere delegeretmøder, hvor man fra Højres ledelses side ikke har indskrænket sig til at indbyde en hel masse mennesker uden for de egentlige delegerede, men man har selv delegeret, *hvem* man ville have fra vælgerforeningerne. Således var det i hvert fald gået på Langeland, og det burde ikke finde sted . . .«¹³⁷.

Dette udsagn suppleres med en udtalelse af købmand Mikael Johansen, Århus:

»Det var en fejltagelse at tro, at de stedlige bestyrelser havde fået lov til at vælge delegerede; en og anden gang kunne der komme et enkelt bestyrelsesmedlem fra provinserne med, men det var meget sjældent«¹³⁸.

De to indlæg er de eneste, der har foreligget for forfatteren, om denne særlige nominering af delegerede. Der kan ikke herske tvivl om, at det formelle grundlag for delegeretmødernes sammensætning sikrede lokalforeningernes repræsentation ved delegerede, valgt af foreningerne. I vedtægtens § 1 hed det:

»Til dette møde kan der for enhver folketingskreds, i hvilken der findes en højreforening, sendes en af denne valgt delegeret. Findes der i en kreds flere højreforeninger, vælges den delegerede af disse efter nærmere aftale imellem dem. For så vidt højreforeninger for flere folketingskredse slutter sig sammen i en fælles organisation – f. eks. for en landstingskreds – vælger en sådan centralforening en særlig delegeret«¹³⁹.

I hvor vid udstrækning forretningsudvalget virkelig har udpeget lokalforeningernes delegerede, foreligger der næppe vidnesbyrd om. Man må da sikkert betragte de to udsagn med et vist forbehold, således at det, der ligger bag, måske blot er henstillinger fra forretningsudvalget, muligvis kun givet, hvor man ikke i lokalforeningerne selv i tide havde draget omsorg for valg af delegerede. Det er også værd at nævne, selv om man kun med største varsomhed kan slutte deraf, at spørgsmålet ikke rejses på delegeretmødet i oktober, hvor man ellers havde forretningsudvalget »under anklage«¹⁴⁰. Heller ikke tager man hensyn til problemet ved den vedtægtsændring, mødet gennemfører, snarere afsvækkes det lokale valg af delegerede, idet det pågældende punkt indskrænkes til: »Til dette møde kan der for hver højreforening og hver konservativ klub sendes en delegeret«¹⁴¹.

På klubbernes delegeretmøde kritiserede man også forretningsudvalgets holdning til kandidatopstillinger. Det var dog mindre en kritik af det princi-

pielle, at forretningsudvalget blandede sig i opstillinger, men i højere grad en kritik af forretningsudvalgets koalitionsopstillinger med de moderate ¹⁴².

Af mere principiel karakter var kritikken af, at det var rigsdagsmænd, der dominerede partiets øverste ledelse. Formanden (Hvidberg) formulerede standpunktet:

»Så længe Højres forretningsudvalg, der var den egentlige styrelse, næsten udelukkende – somme tider udelukkende – var sammensat af rigsdagsmænd, var det tilbøjeligt til at se lidt vel meget på, hvad der gavnede forhandlingerne på Rigsdagen og tabe af sigte, hvad der gavnede organisationen og agitationen.«

Formanden erkendte, at rigsdagsmændene skulle anvendes i stort tal; men der burde være en modvægt af lokale ledere, så man ikke udelukkende havde opmærksomheden henledt på rigsdagsforhandlingerne, men også fulgte modstandernes arbejde ude i landet ¹⁴³.

Det gamle Højre under afvikling 1895–1901

Oppositionen mod det gamle repræsentantskab og forretningsudvalg førte i 1895 til en vedtægtsændring. Ændringen har kun væsentlig betydning på to punkter: selve vedtægternes titel og bestemmelserne for repræsentantskabets valg. Vedtægstitlen havde hidtil været:

Vedtægt for en samvirken mellem landets højreforeninger og Rigsdagens Højre ¹.

Titlen blev nu i 1895 ændret til:

Vedtægt for Højres repræsentantskab og delegeretmøder ².

Denne titelændring, så lille den end var, indebar, at man nu var på vej ind i mere faste rammer som en homogen partiorganisation for hele landet.

Det samme præg er der også over de nye bestemmelser for repræsentantskabets sammensætning. Det hedder heri:

»Til at lede de fælles anliggender og råde over de ved frivillige bidrag tilvejebragte pengemidler vælges på det ordinære møde et repræsentantskab på 30 medlemmer, således at

10 vælges af de i mødet deltagende medlemmer af Rigsdagens Højre,

10 af de delegerede for højreforeninger og konservative klubber, idet hver højreforening og hver konservativ klub, der har mindst 50 medlemmer, ved sin

delegerede har 1 stemme, og de foreninger og klubber, der har over 250 medlemmer, 1 stemme for hvert fuldt antal af 250 medlemmer, og 10 af repræsentanterne for højrepressen og andre politiske mænd«.

Disse bestemmelser står i deres fasthed i tydelig modsætning til de tidligere gældende, hvorefter man valgte »et repræsentantskab på 30 medlemmer, hvilke vælges frit«. Denne bestemmelse gav hver enkelt deltager i delegeretmødet stemmeret, og den sikrede ikke, at partiets hovedbestanddele blev repræsenteret.

Forud for de nye vedtægters vedtagelse gik en debat, der belyser de forskellige synspunkter på partiorganisationens formål og kompetence. Den blev indledt med en redegørelse for den organisationsmæssige baggrund for forslaget om ændrede vedtægter: formanden for repræsentantskabet havde fået en henvendelse fra et af de konservative klubber nedsat udvalg om indkaldelse og forberedelse af vedtægtsændringer, så Højre kunne blive en organisatorisk enhed. Repræsentantskabet var gået ind på forslaget, og der var blevet nedsat et fællesudvalg (7 fra hver af siderne) til at forhandle om vedtægtsændringerne³. Forslagets forhistorie blev refereret af landstingsmand, højesteretssagfører P. G. C. Jensen, der også motiverede det – det forelagte forslag havde samme skikkelse som det vedtagne. P. G. C. Jensen tilhørte det gamle repræsentantskab, men var forligsmodstander⁴. Hovedsagen for mændene fra klubberne havde været, sagde P. G. C. Jensen, at »søge at få minoriteten beskyttet eller i alt fald give minoriteten adgang til at være med i Højres repræsentantskab«. Det forelagte forslag, som var identisk med et forslag fra klubbernes mænd, gav set formelt og med nutidige øjne vel ikke nogen sikring af minoriteten, men tager tydeligvis sigte på at trænge den herskende fløj i rigsdagsgruppen tilbage. P. G. C. Jensen omtalte, at der i repræsentantskabet havde været nogen betænkelighed ved at forlade den hævdundne praksis, at mindst halvdelen af repræsentantskabsmedlemmerne skulle være rigsdagsmænd. Om Højres svækkede kraft vidner motiveringen for, at de delegerede skulle have forskelligt stemmeantal efter deres foreningers størrelse:

»Man mente, at det var unaturligt, at klubber og foreninger, der havde en bestyrelse, men ingen eller omtrent ingen medlemmer skulle have lige så meget at betyde som store foreninger.«

Endelig omtalte P. G. C. Jensen, at der havde været forslag fremme om, at

forretningsudvalget skulle vælges ved forholdstalsvalg. Dette var dog blevet afvist af repræsentantskabet, idet man mente, at der derved ikke blev skabt fornøden sikkerhed for, at udvalget blev sammensat af mænd, der kunne arbejde sammen.

Det var navnlig rigsdagsmændenes andel af repræsentantskabet, der gav anledning til debat. Det var forligsmanden, generalauditør Steffensen, der gav udtryk for kritikken mod forslaget ⁵. Han havde længe ment, at en ændring af repræsentantskabet var påkrævet, men fandt det uheldigt, at der ikke var sikret rigsdagsmændene flere mandater:

»Det forekommer mig nemlig, at ved den her foreslåede ordning kunne vi let – om ikke nu for tiden, så i tidens løb – komme dertil, at delegeretmøderne og den organisation, som Højre har, udvikler sig på en lignende uheldig måde, som det i sin tid gik med Venstre, da dette parti søgte at lave et delegeretmøde, idet det nemlig viste sig, at delegeretmødet udviklede sig i retning af at blive en overrigsdag. Det ville sikkert være meget uheldigt.«

Ville man ikke gå ind på, at mindst halvdelen af repræsentantskabet skulle være rigsdagsmænd, ville Steffensen foretrække, at rigsdagsmændene slet ikke var med:

»Så var det nemlig i hvert fald sikkert, at hvad der kom fra repræsentantskabets side, stod ikke som noget, de havde været med til at forhandle og stemme om i forvejen og var blevet overstemt i.«

Steffensen ville ikke gå imod forslaget, men havde ment det rigtigst at fremføre sine betænkeligheder. Steffensens understregning af, at delegeretmøderne ikke måtte blive »overrigsdage«, mødte tilslutning, derimod ikke hans krav om, at halvdelen af repræsentantskabet – for at forhindre dette – skulle være rigsdagsmænd. P. G. C. Jensen havde så god tro til, at højremænd var for kloge til at ville være det, Steffensen advarede mod, nemlig overrigsdag, at han ingen betænkeligheder havde ⁶. Steffensen var dog fremdeles bange for, at rigsdagsmændenes selvstændighed skulle blive undertrykt:

»Der er slet ingen tvivl om, at et delegeretmøde kan øve en aldeles afgørende og bestemmende indflydelse på rigsdagsmænd. Det er let nok for mig, der står som kongevalgt, at sige, at jeg blæser dets resolutioner et stykke, hvis de ikke passer mig, men en anden sag er det for de valgte rigsdagsmænd; thi vil de ikke følge parolen, så vil det let føre til, at der rejses en agitation imod dem, og det kan de ikke stå for. I Venstre kunne det ikke, jeg tror ganske vist, at Højres rigsdagsmænd er af en noget mere fast karakter, men jeg vil hverken nu eller i fremtiden indestå for, at de kan stå for det« ⁷.

En af klubbernes talsmænd, overretssagfører V. S. Salomonsen, gik kraftigt imod Steffensens synspunkter. Salomonsens indstilling, som rimeligvis dækkede en hel fløj i partiet, giver et karakteristisk synspunkt på forholdet mellem rigsdagsmand og parti/vælger. Der var ikke, mente Salomonsen, grund til at vente, at man ved valg af repræsentanter ville begrænse sig til de vedtægtsmæssige 10 rigsdagsmænd; der ville sikkert også blive valgt rigsdagsmænd af de andre grupper. Tidligere havde man valgt 15 eller derover, uden at dette var sket som en juridisk ret; nu fik de ret til 10 mandater, og Salomonsen troede, at de faktisk fik ret til at få 5 mere:

»... og skulle det tilfælde indtræde, at de ikke får de fem valgte af de andre grupper, så konstaterer dette et sådant modsætningsforhold mellem rigsdagsmændene og Højre ude i landet, at de herrer heller ikke har ret til at besætte repræsentantpladserne. Jeg vil ikke håbe, at det tilfælde nogen sinde indtræffer; men skulle dette indtræffe, så er det, fordi forholdene ligger således for, at Rigsdagens Højre har arbejdet i en retning, som Højre i landet ikke har kunnet billige, og så er det ganske berettiget for enhver, der ønsker fremgang for Højre i landet, at man ikke lader Højres rigsdagsmænd kommandere; thi så bliver forholdet det, at vi har nogle højrerigsdagsmænd i Rigsdagen, men ingen højremænd ude i landet, og så får vi heller ingen højrerigsdagsmænd ind i Rigsdagen ved næste valg«⁸.

De nye regler for repræsentantskabets sammensætning gav i øvrigt kun anledning til få principielle bemærkninger. En enkelt delegeret ankede over, at valgmetoden favoriserede byernes foreninger⁹.

De nye principper for repræsentantskabets valg blev aldrig gennemført i deres fulde udstrækning. Vedtagelsesåret 1895 var man ikke i stand til at følge dem, idet man af statutmæssige grunde måtte afvente, at »De forenede konservative Klubber og Højreforeninger« formelt opløste deres organisation, hvad der var en af den nye sammenslutnings forudsætninger. Man var derfor blevet enige om, at 20 af det gamle repræsentantskabs 29 medlemmer (1 plads var vakant) skulle genvælges, mens »oppositionen« skulle have adgang til at vælge 10 medlemmer¹⁰. De 9 medlemmer, der gik ud, var i hvert fald for en dels vedkommende forligsmænd og Lars Dinesen-tilhængere, f. eks. C. Åberg, Moltke (Lystrup), Steffensen og formentlig også Raben-Levetzau (den senere udenrigsminister i ministeriet J. C. Christensen)¹¹. På den anden side genvalgte forligsmanden William Scharling, der ydermere valgtes til formand, således at udgangen ikke blev noget fuldstændigt brud med den hidtidige toneangivende kreds. Mens således

20 af det hidtidige repræsentantskab blev genvalgt, og begge partiets fløje blev repræsenteret, kom rigsdagsmændene i mindretal, idet de kun blev repræsenteret med 13 medlemmer (jfr. tabel XXIII). Endnu mere fremherskende var tendensen til at tilbagetrænge rigsdagsmændene ved valget til forretningsudvalget, hvor der indvalgtes 4, der ikke var rigsdagsmænd (jfr. tabel XXII). I erhvervsmæssig henseende er det eneste iøjnefaldende en styrkelse af de liberale erhvervs repræsentation i repræsentantskabet (tabel XXIII), en tendens, der går igen i forretningsudvalgets sammensætning (tabel XXII).

Det følgende år – 1896 – da statutterne skulle træde i kraft, måtte man i stedet gennemføre en ændring af dem. Det var rigsdagsmændenes andel i repræsentantskabet, der var stridsspørgsmålet. På foranledning af Landstingets Højre meddelte højregrupperne i begge ting kort før delegeretmødet, at man ikke ville benytte sig af sin ret til at vælge 10 af de 30 repræsentantskabsmedlemmer. Tydeligt nok var det ønsket om flere medlemmer, der var grunden, selv om også forskellige andre formelle synspunkter blev nævnt¹². En gruppe af Højres folketingsmænd meddelte umiddelbart før delegeretmødet, at man havde besluttet ikke at deltage i dette; blandt disse var Lars Dinesen¹³. Man påpegede, at den gennemførte organisation indebar en fare for, at Højres ledelse kunne komme til at ligge uden for Rigsdagens Højre og den regering, dette støttede. »Vi forlanger, at Højres politiske ledelse i hovedsagen skal ligge hos de af landets Højre valgte rigsdagsmænd i forbindelse med den af disse støttede regering; thi hvor det politiske ansvar er, bør også den politiske ledelse være«. På baggrund af denne situation foreslog repræsentantskabet en vedtægtsændring, hvorefter de delegerede fra højreforeningerne og klubberne skulle vælge 10 medlemmer og det samlede delegeretmøde 20 medlemmer; forslaget blev fremsat af alle repræsentantskabsmedlemmer med en enkelt undtagelse¹⁴. Den ene undtagelse var overrettsagfører Salomonsen, en af oppositionens hovedpersoner foregående år. Salomonsen mente, at man i stedet skulle lade de 10 pladser stå ubesatte¹⁵. Forslaget blev trods denne opposition vedtaget, og principperne for valg af repræsentantskabet var derefter uændrede til 1902–03.

Bestemmelserne om forretningsudvalget var uændret, men alligevel skiftede det karakter i denne periode (jfr. tabel XXII). Medlemskredsen var måske nok noget mere labil end i den foregående periode; i de 8 år 1895–1902 var der 16 medlemmer, mens der i de 9 år 1883–91 var 12 medlem-

Tabel 31. Medlemmer af Højres repræsentantskab 1895–1902 fordelt efter antal år i repræsentantskabet

Antal år	8	7	6	5	4	3	2	1
Antal medlemmer	9	5	9	7	2	4	7	7

Kilde: Delegeretmødeberetningerne. Medlemskab forud for 1895 er ikke medregnet

mer; det bør dog bemærkes, at i den førstnævnte periode er der år, hvor forretningsudvalget var oppe på 9 medlemmer. Labiliteten skyldes fortrinsvis, at 3 af oppositionsmændene fra 1895 (Salomonsen, Hvidberg og Toft) trådte ud allerede året efter. Det stabile understreges yderligere deraf, at fra 1896 beklædtes de centrale poster som sekretær og kasserer af de samme personer, kaptajn Martin Madsen (-Halsted) og grosserer A. Hindenburg. Formand var fra 1896 provst Bjerre, indtil han ved ministerudnævnelsen i 1900, ligesom det andet forretningsudvalgsmedlem, Hannibal Sehested, forlod partiets ledelse¹⁶. Ny formand for forretningsudvalget blev derefter højsteretsassessor Florian Larsen.

Forholdet mellem rigsdagsmænd og ikke-rigsdagsmænd viser ikke nogen klar linje. Der var flere ikke-rigsdagsmænd end i den foregående periode; men rigsdagsmændene var i flertal til og med 1900; når forholdet ændredes derefter, kan den bestandige tilbagegang i Højres rigsdagsmandater have spillet ind. Det var de samme samfundsgrupper, der prægede forretningsudvalget som i den foregående periode; byerhvervene havde dog nu to repræsentanter: i hele perioden grosserer Hindenburg og fra 1900 de sjællandske købmænds tidligere formand, købmand H. V. Tolderlund, Næstved.

Repræsentantskabet viste nogen større tilbøjelighed til udskiftning, end tilfældet var i den foregående periode, selv om det stationære stadig var fremherskende. Efter anciennitet fordelte medlemmerne sig som vist i tabel 31.

Ved sammenligning med den foregående periode (se side 134 f.) er det iøjnefaldende, at der ikke var så stor en andel af medlemmerne, der sad i repræsentantskabet i hele perioden. Der er til gengæld nogenlunde lige mange medlemmer med ringe anciennitet; forskellen ligger i, at midtergrupperne i perioden 1895–1902 udgjorde en større andel.

I repræsentantskabets erhvervmæssige sammensætning skete der i disse år en påfaldende ændring, jfr. tabel XXIII. Det mest bemærkelsesværdige er, at de erhvervsdrivendes andel var bestandig stigende (fra 1 til 8 med-

lemmer); ved periodens slutning udgjorde de 26–27 pct. mod 3–7 pct. ved den foregående periodes slutning. Denne vækst skete fortrinsvis på bekostning af embedsmændene og de liberale erhverv. Gruppen større landbrugere var derimod nogenlunde uforandret; dette gjaldt imidlertid ikke inden for gruppen, hvor proprietærer fra at have været 16–17 pct. er steget til omkring 50 pct. – det må stadig, selv om tendensen er uomtvistelig, erindres, at det er små tal, der arbejdes med. I forholdet mellem hovedstad og provinsbyer skete der også en forskydning i disse år; mens forholdet i 1891 havde været 12 : 4 (se side 137), var det i 1895 11 : 7 og i 1902 9 : 6.

Rigsdagsmændenes andel i repræsentantskabet, det spørgsmål, der havde voldt så megen debat, løste sig efter 1895 og indtil 1901 ved, at de udgjorde halvdelen af repræsentanterne. Ved valget i 1901 kom rigsdagsmændene, som det senere skal omtales, i minoritet; da det trak op til dette udfald, sagde repræsentantskabets formand P. G. C. Jensen med nogen fordrejning af kendsgerningerne: »Da vedtægten blev lavet, var det forudsætningen, at rigsdagsmændene under alle omstændigheder ikke måtte være i minoritet«¹⁷.

Som i den foregående periode var der også, og i højere grad, tale om bestemte principper for besættelsen af repræsentantskabspladserne. De geografiske hensyn var klart aftegnet ved valget af de 10 repræsentanter, der skulle vælges af de delegerede for klubberne og højreforeningerne, som i 1896 valgte 3 for København, 2 for Sjælland, 1 for Lolland-Falster, 1 for Fyn og 3 for Jylland¹⁸. Det samme fordelingsgrundlag omtales i 1898 ikke som nogen vedtægt, men som en sædvane: »Vi plejer at foretage dette valg på den måde, at det foregår gruppevis inden for de forskellige kredse«¹⁹. Den geografiske fordeling indskrænkede sig dog ikke til de 10 mandater, men fulgte også stort set for de øvrige repræsentanters vedkommende: »Det er en gammel regel, at der ved dette valg tages hensyn til landsdelene, således at valgene falder nogenlunde ensartet for de forskellige dele af landet«²⁰.

I denne periode begyndte erhvervsmæssige hensyn også at gøre sig klart gældende. I 1896 var der kun »kampvalg« om et enkelt mandat. Kandidaterne var en gårdejer, en smedemester og redaktør Chr. Reventlow (den gang i Hjørring). Forud for valget gik en diskussion, som ikke er refereret; men diskussionens emne turde fremgå af den tale, hvormed Reventlow takkede for valget. I talen sagde han bl. a.:

»Men må jeg ikke over for de anskuelser, der er kommet frem, bemærke, at da jeg ifølge min stilling tillige er bogtrykker, betragter jeg mig også som håndvær-

kernes repræsentant, og da jeg ved den afstemning, der fandt sted ved valget af de 10, blev opstillet af landboerne, betragter jeg mig tillige som landboernes repræsentant. Med hensyn til det hele og store vil jeg bemærke, at jeg anser Højres opgave for at være den at bevare middelstanden i byerne, vinde den store besiddende del af befolkningen og bekæmpe Socialdemokratiet. (Bravo!)«²¹.

Også ved andre lejligheder var der tale om at sikre erhvervsrepræsentation. I 1898 valgtes håndværkerpolitikeren, landstingsmand, bagermester Herman Stilling. Han blev foreslået af P. G. C. Jensen med begrundelsen:

»Jeg anser det for at være hensigtsmæssigt, at der vælges en håndværker. Jeg tror, at det er et hensyn, der skyldes håndværkerstanden, og i den anledning vil jeg . . . tillade mig at foreslå landstingsmand, bagermester Stilling. Han er jo en mand, som spiller en betydelig rolle i Jylland, og han er meget populær i de kredse«²².

Året forud var en repræsentant blevet valgt med udtrykkelig henvisning til, at han repræsenterede de mindre landbrug²³. Det samme gentog sig året efter, da man valgte forhenværende folketingsmand, gårdejer Hans Jørgensen (Hald ved Frederiksværk). Forslaget blev af repræsentantskabsformanden kommenteret med ordene:

»Jeg vil blot bemærke, at man har ønsket at benytte lejligheden til at forstærke repræsentanterne for bondestanden i repræsentantskabet og derfor særlig har henledt opmærksomheden på en mindre landbruger i stedet for den fratrædende godsejer«²⁴.

På mødet i 1900 valgtes en landstingsmand, proprietær Christian la Cour, bl. a. med den motivering, »at landbruget i ham vil have fortrinlig talsmand i repræsentantskabet«. At man ved samme lejlighed indvalgte redaktør Vogel-Jørgensen, fordi man gerne ville have en provinsredaktør, er givetvis mindre et erhvervsbetonet hensyn, end det er et almindeligt partiorganisatorisk hensyn²⁵.

Rigsdagsmændenes repræsentation er allerede omtalt, som tallene viser det. Tallene klargør en utvivlsom stræben mod at sikre parlamentarikerne halvdelen af mandaterne. Denne stræben kom også flere gange til udtryk ved valgene. I 1897 udtalte repræsentantskabets formand, at man måtte gå ud fra, at det havde været meningen, »at man så vidt muligt ville se at få det dertil, at omtrent halvdelen af pladserne var besat af rigsdagsmænd«²⁶. I 1898 indvalgtes etatsråd Niels Andersen med den begrundelse, at han var blevet formand for Folketingets Højre²⁷. I 1900 hedder det: »Forholdet er

nemlig, som de herrer vil huske, at man fra gammel tid har holdt på, at halvdelen af repræsentantskabet skulle være rigsdagsmænd«²⁸.

Med disse principper og med den uomtvistelige tendens til på visse punkter at ændre repræsentantskabets sammensætning var tendensen til genvalg dog lige så uomtvistelig. Den er allerede dokumenteret i tal, men der foreligger også en formelig udtalelse derom. Det er repræsentantskabets formand, professor William Scharling, der i 1898 udtaler:

»Jeg har imidlertid troet at kunne gå ud fra, at en konservativ forsamling som denne ganske i al almindelighed vil ønske at vise sig konservativ også i disse valg og i det væsentlige bevare repræsentantskabet, som det er«²⁹.

Det følgende år genvalgte hele repræsentantskabet uden forhandling³⁰.

Som i foregående periode medførte overtagelsen af et ministerembede automatisk udtræden af partiledelsen, herunder repræsentantskabet, uden at der dog forelå nogen vedtægtsmæssig bestemmelse derom³¹. Ligeledes synes ministrene heller ikke i denne periode at have deltaget i delegeretmøderne, i hvert fald er der ingen ministre som talere, hvorimod konsejlspræsidenten sammen med ministrene gerne deltog i afslutningsmiddagen og der tog ordet for i almindelighed at tale om den politiske situation³². Den svage forbindelse mellem regering og parti var i øvrigt også, i hvert fald i denne periode, karakteristisk for rigsdagsarbejdet. I 1901 blev dette kritiseret af H. O. G. Ellinger, der da var ude af tinget efter at have været medlem 1898–01; han kom ind i Folketinget igen i 1903. Ellinger fandt, at denne manglende forbindelse havde været en hovedfejl i Højre:

»Det tryk, der hviler på Højre, hidrører fra dem, der har ført Højres politik på Rigsdagen, idet der i første række har manglet kontakt mellem regeringen og højremænd i Folketing og Landsting. I Venstre er det således, at ministrene endogså sidder i partibestyrelsen på tinge. Noget sådant har vi ikke haft, og jeg anser det heller ikke for heldigt; men der har i meget få tilfælde været direkte forhandlinger mellem højrepartiet på tinge og ministeriets medlemmer, og det har været i høj grad svækkende«³³.

Trods den mindre heldige sprogform, turde der ikke være tvivl om meningen.

Oplysningerne om repræsentantskabets og forretningsudvalgets virksomhed i denne periode er meget spinkle. De to perioder efter Dinesens fald er mere detaljeret behandlet under et side 176 ff.; her skal kun opridses, hvordan centralledelsens arbejde stod sig set udefra. Repræsentantskabets stilling i dets

forhold til rigsdagsgruppen som det organ, der angav partiets politiske linie, blev belyst på delegeretmødet 1896, hvor repræsentantskabet forelagde et udkast til en resolution om de aktuelle problemer. Om dette udkast oplystes, at det eller i hvert fald, som det udtryktes, »de tanker, som har givet sig udtryk i det« forud var blevet forelagt de to rigsdagsgrupper:

»Det må jo ikke og kan ikke misforstås på den måde, som om der skulle være tale om, at Landstingets og Folketingets Højre skulle ønske at påoktroyere delegeretmødet en udtalelse – selvfølgelig ikke. Delegeretmødet står fuldstændig frit, med hensyn til hvad det ønsker at udtale, derom kan der ikke være mindste tvivl. Lige så lidt som delegeretmødet nogensinde vil tænke på at anmasse sig en overhøjhed over de aktive politikere, lige så lidt vil de aktive politikere nogensinde anmasse sig en overhøjhed over delegeretmødet og søge at påoktroyere det noget. Delegeretmødet står ganske frit«³⁴.

Om ledelsens partiorganisatoriske arbejde faldt der enkelte bemærkninger på delegeretmødet i 1901, da man der blev stillet over for et forslag om nedsættelse af et udvalg til vedtægtsmæssigt at forberede en reorganisation af partiet. Både repræsentantskab og forretningsudvalg blev her kritiseret for manglende indsats, for ikke at lede partiet³⁵. Mere håndfast kom det samme krav frem i et andet indlæg:

»Det ville være meget behageligt, dersom vi, når vi skulle ud, fik en ordre om, hvad overbestyrelsen ønsker, vi skal sige, f. eks. en vejledning om, at ved det og det møde ønsker man, hvis der sendes en mand ud, at han særlig skal pointere de og de ting, som har særlig interesse. Nu står man fuldstændig hjælpeløs i provinserne, også ved rigsdagsvalgene«³⁶.

Kritikken blev afvist af forretningsudvalgets sekretær, Martin Madsen (-Halsted). Forud for hvert valg havde man udsendt pjecer »både om socialisterne og om de politiske forhold, hvilke forslag, der lå for, hvilke store numre, der stod på dagsordenen«. Dette var sendt til kredsformændene landet over; men nogle af dem var så lade, at de sendte det ubenyttet tilbage. Over for et forslag om øgede bidrag til partiets organisation sagde Martin Madsen, at man dog hidtil havde været i stand til at bestride udgifterne, selv om midlerne ikke flød rigeligt³⁷.

Reorganisationsforsøg 1902–1913

Nok tog kritikken på delegeretmødet i 1901 ikke så konkrete emner op, som det havde været tilfældet i 1895. På den anden side lå det upåtvivleligt i luften, at der skulle ske noget gennemgribende efter det store nederlag i 1901 og på baggrund af den almindelige splittelse i partiet. Hovedproblemet lå for mange i at finde en form for partiarbejdet nu, hvor man ikke mere var støtteparti for vekslende regeringer, hvis gåen og kommen havde været nogenlunde uafhængig af bevægelserne blandt vælgerne. Skulle sådanne bevægelser være afgørende i fremtiden måtte man søge at genopbygge det organisationsapparat ude over landet, som var brudt sammen efter kampårene. Man måtte imidlertid gå frem efter andre linier end dengang, hvor man opbyggede en organisation fra oven for at skabe baggrund eller støtte for den politik, man førte. Nu måtte man have et organisations-system, der byggede på det politiske arbejde ude i kredsene. Det var sådanne tanker, der lå bag drøftelserne på delegeretmødet. Debatten kom til at dreje sig om, hvordan man skulle starte reformen – selve dens indhold blev ikke taget op.

Spørgsmålet om en ændret organisationsform for Højre havde været oppe allerede på delegeretmødet i 1900. Dengang havde man navnlig været inde på ønsket om et snævrere samarbejde mellem repræsentantskabet og »disse særlige delegerede«, *o*: repræsentanterne fra de lokale organisationer. Repræsentantskabet havde ikke ment det nødvendigt at foretage vedtægtsændringer, i hvert fald ikke gennemgribende, for at tilvejebringe det ønskede samarbejde; det kunne ske inden for rammerne af de gældende vedtægter. Kort før delegeretmødet modtog man imidlertid fra Københavns konservative Klub et forslag om straks at ophæve vedtægten for repræsentantskabet og delegeretmøderne. Det forslag indebar, at repræsentantskabet helt blev opløst. I stedet skulle nedsættes et af delegeretmødet valgt udvalg på 30 medlemmer, der skulle »udarbejde og fastsætte regler for en ny organisation af landets konservative kræfter«. Til dette midlertidige udvalg skulle også henlægges bestyrelsen af Højres midler. Forslaget fra den i øvrigt på den tid ikke særlig virksomme klub¹ ville, hvis det blev gennemført, indebære en revolution i partiet. Formentlig har man villet søge ad denne vej at gennemføre en gennemgribende udskiftning af personerne i partiets ledelse, idet man ville komme uden om det intrikate spørgsmål at skulle af-

vide og motivere, at man ikke ønskede det eller det medlem af repræsentantskabet genvalgt.

Forslaget blev af repræsentantskabet mødt med det modforslag til beslutning, at:

»Der nedsættes et udvalg på 15 medlemmer til at overveje, hvorvidt der er anledning til at foretage forandring i vedtægterne og eventuelt fremsætte forslag derom. Resultatet forelægges næste årlige delegeretmøde, efter at det er behandlet af repræsentantskabet«².

Repræsentantskabets formand, højesteretsassessor Florian Larsen, anbefalede modforslaget. Hans tale var i det hele taget meget forbeholden over for egentlige reformer i organisationen; han lagde afgørende vægt på, at de ændringer, der skulle ske, skulle ligge i en øget agitation ude i kredsene; »det har i adskillige folketingskredse vist sig vanskeligt at komme i forbindelse med konservative foreninger, idet mange af de foreninger, som tidligere har bestået, i årenes løb har opløst sig, uden at nye er kommet i stedet«³. Repræsentantskabet ønskede 15-mands udvalget sammensat af medlemmer fra repræsentantskabet og repræsentanter fra de forskellige landsdele, men lagde samtidig vægt på, at alle retninger inden for partiet blev repræsenteret⁴.

Forslaget om nedsættelse af det »diktatorisk« beføjede udvalg blev anbefalet af skoleinspektør N. T. Hvidberg, der trådte i stedet for overretssagfører J. S. Ulrich, der var blevet syg; det er bemærkelsesværdigt, at disse to og overretssagfører V. S. Salomonsen, der også opponerede mod repræsentantskabet, netop havde været med i stormløbet i 1895, men var gledet ud af repræsentantskabet allerede året efter⁵. Hvidberg kritiserede repræsentantskabets passivitet; forslagsstillerne var bange for, at partiet ville gå helt til grunde, hvis der ikke snarest toges et kraftigere arbejde op:

»Nu har vi i årevis været samlede her til delegeretmøde, og vi har den ene gang efter den anden valgt repræsentantskab i overensstemmelse med det, der var valgt forrige gang; men der er i de senere år ikke lagt noget væsentligt agitatorisk eller organisatorisk arbejde ind. Det var angsten for, at dette heller ikke skulle ske i det kommende år, der har bragt os til at stille dette forslag«⁶.

Det »revolutionære« i forslaget kom ikke mindst frem gennem den motive-ring, at det foreslåede udvalg ville blive valgt med større tillid end repræsentantskabet, en pænt indsvøbt, men i virkeligheden sønderlemmende kritik af den måde, hvorpå repræsentantskabet erhvervede sit mandat⁷.

De følgende talere sparede ikke på kritikken af Højres politik; men der var dog overvejende stemning for repræsentantskabets forslag. Det lykkedes heller ikke oppositionen at vinde gehør for sit forslag selv efter at have modereret derhen, at de diktatoriske beføjelser kun skulle løbe til 1. februar 1901⁸. Udgangen blev, at man fulgte repræsentantskabets forslag »så godt som enstemmig«⁹. Ved valget af 15-mands udvalget viste der sig en ellers for delegeretmøderne ganske ukendt splittelse, navnlig stod striden om kammerherre Knud Sehested, den tidligere landbrugsminister, der hørte til »de otte«¹⁰. Som udgang på debatten vedtog man at udvide udvalget til 17 medlemmer, hvorefter Knud Sehested fik plads i det. Udvalget fik en traditionel højresammensætning: 7 proprietærer og godsejere, 6 fra liberale erhverv og 1 officer. Til dette kom 2 fra Højres Arbejder- og Vælgerforening i København og 1 fra den københavnske konservative klub¹¹.

Repræsentantskabets vanskeligheder standsede ikke med dette. For første gang blev et foreslået genvalg standset. Efter valget af de 10, der skulle vælges af de delegerede fra foreningerne, gik man på mødet over til valg af de 20, der skulle vælges af det samlede delegeretmøde. Af de sidst valgte 20 var der tre, der af forskellige grunde ikke kunne genvælges. L. V. Birck tog straks ordet og foreslog Jul. Schovelin, der kunne betragtes som repræsentant for industri og handel, men uanset at der var 3 ledige pladser, foreslog Birck, at landstingsmand Raben skulle gå ud til fordel for Schovelin¹². Om noget personligt eller politisk modsætningsforhold til den 82-årige landstingsmand har der vel næppe været tale; Raben deltog efterhånden kun lidt i det politiske arbejde¹³. Snarere må det tages som et udtryk for ønsket om at demonstrere behovet for en fornyelse af repræsentantskabet; i hvert fald tog Birck ikke forslaget op igen, selv om det støttedes fra anden side, men foreslog i stedet, at Raben erstattedes af fabrikant Lange, Slagelse, der var foreslået af andre som repræsentant for provinsbyerne. Skønt det var repræsentantskabet om at gøre så nogenlunde at bevare rigsdagsmedlemmernes andel i repræsentantskabet, blev Raben stemt ud til fordel for Lange; repræsentantskabets formand havde forinden sarkastisk bemærket: »Herefter er der endnu 16 tilbage at udskyde. Skyd væk«. Den øvrige del af repræsentantskabet blev imidlertid genvalgt, og selv om der havde lydt nye toner, var der ikke sket nogen revolution: en ændring af den organisatoriske opbygning af partiet var på vej, og rigsdagsmændenes repræsentation var kommet i mindretal: 12 af 30 medlemmer (jfr. tabel XXIII).

Begivenhederne på delegeretmødet i 1901 var optakten til en række mø-

der, der ganske ændrede partiets opbygning. Først på delegeretmødet i 1906 nåede man frem til vedtægter, der var nogenlunde holdbare. Nyordningen bar dog ikke fremtiden i sig; den var i for høj grad præget af en fastholden ved 1866-Landstinget som Højres sidste skanse efter systemskiftet, og hverken socialt eller erhvervmæssigt gjorde den plads for nye grupper.

Det udvalg, der blev nedsat på mødet i december 1901, afsluttede sit arbejde og forelagde sit forslag for repræsentantskabet så betids, at man kunne fremskynde det følgende delegeretmøde til 5. juli 1902. Udvalget havde foruden at udarbejde de formelle vedtægter også haft til opgave at søge at få »de otte« ind under organisationen, men dette var mislykkedes ¹⁴. Udvalget havde foreslået partiets navn ændret fra Højre til »det konservative parti«; forslaget skal navnlig ses i sammenhæng med bestræbelserne på at få »de otte« med. Navneændringen blev afvist både af repræsentantskabet og af delegeretmødet »med stort flertal« ¹⁵. Det vedtagne forslags hovedbestemmelser var følgende:

§ 1. Hver landstingskreds danner en enhed i Højres organisation. Denne enheds bestyrelse består af:

- a. de i kredsen valgte eller bosiddende rigsdagsmænd af Højre;
- b. en repræsentant for hver af dens folketingskredse, valgt af disses højreforeningers bestyrelser;
- c. 3 medlemmer valgt af de umiddelbare højre-vælgere.«

I København dannedes bestyrelsen af Arbejder- og Vælgerforeningens hovedbestyrelse og de under § 1 a nævnte rigsdagsmænd.

Repræsentantskabets sammensætning blev fastsat i § 2, der lød:

§ 2. Til at lede de fælles anliggender og råde over de ved frivillige bidrag tilvebragte pengemidler dannes et repræsentantskab, der sammensættes således:

- a. 9 medlemmer, valgt af delegeretmødet blandt Højres repræsentanter på Rigsdagen.
- b. 2 medlemmer valgt af hver landstingskreds' bestyrelse, dog kun 1 for Bornholm og ingen for Færøerne, men 3 for København.
- c. Disse 31 medlemmer kan yderligere supplere sig med 4.«

I den øverste ledelse foretoges den ændring, at repræsentantskabets formand, sekretær og kasserer var fødte medlemmer af forretningsudvalget. Ændringen betød naturligvis en koncentration af den øverste ledelse, men var bortset fra formandens medlemsskab blot en kodificering af gældende

praksis¹⁶. Et nyt organisatorisk led var oprettelsen af et agitationsudvalg på 9 medlemmer, der skulle arbejde under forretningsudvalgets ledelse.

Nyt var også, at vedtægterne fastsatte ganske bestemte regler for delegeretmødets sammensætning. Det hed herom i § 4, at det bestod af:

- »a. Højres rigsdagsmænd,
- b. højreprensens redaktører (eller repræsentanter for disse),
- c. formændene for landstingskredsens organisationer,
- d. formændene (eller disses stedfortrædere) for samtlige højreforeninger i landet, for så vidt disse er optaget under § 1 b,
- e. de mænd af Højre, som tidligere har været valgt til Rigsdagen, eller som ved foregående folketingsvalg har været opstillet som Højres kandidater uden at opnå valg.«

Den gamle gruppe »Andre politiske mænd« var ikke gledet helt ud, idet § 5 fastsatte:

»I forbindelse med delegeretmødet afholdes der et møde, til hvilket der indbydes mænd, som gennem bidrag til partiet eller på anden måde har vist særlig interesse for partiets sag, samt de mænd, som højreforeningernes bestyrelser ønsker indbudt«¹⁷.

Det er umiskendeligt, at de nye vedtægter betød opbygningen af et mere fast partiapparat. Det var ganske nyt, at man i disse »landsvedtægter« gav nærmere regler for det lokale apparat. Mønsteret er nærliggende, nemlig Socialdemokratiets organisation, hvilket man også i anden forbindelse åbent vedgik på mødet¹⁸. Nogen direkte kalkering var der dog ikke tale om; men inddelingen i landstingskredse kan minde om Socialdemokratiets agitationsdistrikter, ligesom repræsentantskabets sammensætning minder om sammensætningen af Socialdemokratiets hovedbestyrelse, jfr. i øvrigt s. 221 f.¹⁹.

Interessen for organisationen ude i provinsen var i nogen grad en følge af partiets ændrede stilling. Martin Madsen (-Halsted) udtrykte det i ordene:

»Oprindelig er delegeretmøderne skabt i en kamptid, hvor vi havde et absolut anerkendt førerskab, hvor altså partiets talsmænd skulle have parolen herinde fra. Men dette forhold er forandret. Nu skal møderne helst give parolen for partiet. Dermed skal ikke siges, at delegeretmødet skal være en overrigsdag, men det skal angive hovedsynspunkterne for partiet ude i landet, og det kunne også være ret heldigt for rigsdagsmændene, om de kom til klarhed derover«²⁰.

Selve den mere videregående udbygning af partiorganisationen havde ikke

vakt nogen opposition. Vedtægterne var dog ikke blevet gennemført uden kritisk drøftelse. Det for en forening usædvanlige, at nogle medlemmer var »mere medlemmer« end andre, nemlig de umiddelbare vælgere, vakte ikke nogen kritik, hvilket må ses i sammenhæng med partiets almindelige forfatningspolitiske synspunkter. En enkelt, overrettsagfører J. S. Ulrich, kritiserede dog, at man lagde landstingskredsen til grund for organisationen, dels fandt han det upraktisk, dels kunne det give det udseende af, at Højre havde opgivet at virke i folketingskredsene²¹. Kritikken samlede sig ellers fortrinsvis derom, at vedtægtsforslaget ikke gjorde afholdelsen af det store delegeretmøde (§ 5, jfr. ovenfor) obligatorisk²². Man fandt bl. a., at det drejede sig om at drage så mange som muligt med ind i arbejdet. Mod dette blev fra repræsentantskabets og vedtægtsudvalgets side indvendt, at mindre møder af særlig mandatforsynede deltagere var mere effektive²³. Oppositionen var imidlertid så stærk, at det udvidede delegeretmøde blev gjort obligatorisk²⁴.

Det følgende år viste, at det var adskilligt vanskeligere at føre det nye organisationsprincip ud i livet end at forme det på papiret. Det afgørende var naturligvis, at partiet i nogen grad savnede den »folkelige« baggrund, det havde i 1880'erne, men medvirkende har givetvis også været, at man savnede et forretningsudvalg, der i samme grad som Matzen og Dinesen var indstillet på at arbejde med de organisatoriske forhold. Forretningsudvalgets formand var Jacob Scavenius, der var en mand midt i tresserne, og hans interesse lå fortrinsvis på den politiske linje, ligesom hans person og politik næppe egnede sig som samlingsmærke. Om sekretæren, Martin Madsen (-Halsted)s arbejdsindsats foreligger ikke oplysninger; i 1903 kritiseres han af en enkelt for manglende initiativ, mens andre taler om hans store arbejde²⁵. Skulle man være dristig, kunne man sige, at det, at ingen kritiserer forretningsudvalget for at ville dominere, som man gjorde det i Dinesens tid, er et vidnesbyrd om manglende initiativ; i øvrigt karakteriserer N. Bransager Martin Madsen som en af dem i Højre, »der har arbejdet flittigt på at redde, hvad reddes kunne, men hans politiske talent har ikke slået til over for den opgave, der var givet ham og hans kampfæller«²⁶.

Den første vanskelighed var, at det viste sig umuligt i løbet af tiden fra delegeretmødet i juli 1902 til delegeretmødet i december 1903 at få udbygget organisationerne i landstingskredsene. I en kreds, 5. kreds, Lolland-Falsters stift, havde man fået valgt repræsentanter, men disse gik over til de frikonservative, hvorefter repræsentantskabet indkaldte en repræsentant.

7. og 8. kreds havde stort besvær med at etablere sig, men kunne dog fremvise en foreløbig ordning, mens man havde måttet opgive det for 11. kreds' vedkommende; de øvrige kredse havde organiseret sig²⁷. Det agitationsudvalg, man havde oprettet og valgt medlemmer til, havde det vist sig umuligt at få til at arbejde sammen, ikke mindst fordi nogle af de valgte medlemmer simpelthen var udtrådt. Under disse omstændigheder foreslog repræsentantskabet agitationsudvalget taget ud af lovene. Fra de delegerede rejste der sig dog en så kraftig modstand derimod, at man enedes om, uden at vælge et nyt udvalg, at vedtage at opfordre repræsentantskabet til »at tage spørgsmålet om en ændring i vedtægtens § 3 sidste stykke under fornyet overvejelse«²⁸.

Selv om repræsentantskabet næste år fik agitationsudvalget taget ud af vedtægterne, var det dog tydeligt, at vedtægterne fra 1902 ikke var blevet nogen succes. Forslaget om at ophæve bestemmelsen om agitationsudvalget blev motiveret med, at lokale udvalg i landstingskredsene ville være mere effektive, »der er allerede foretaget skridt i så henseende i enkelte kredse«. Repræsentantskabets forslag om lokale agitationsudvalg, der dog ikke skulle være vedtægtsmæssige, er muligvis påvirket af Socialdemokratiets agitationsudvalg²⁹. Forslaget om agitationsudvalgets ophævelse blev vedtaget med 59 stemmer mod 46³⁰. Trods den forholdsvis beskedne majoritet var der kun en enkelt af de delegerede, der havde opponeret mod det; det var journalist Blicher, der havde været medlem af det lovudvalg, som indførte agitationsudvalget. Hans indlæg forklarer sikkert også, hvorfor udvalget ikke var blevet støttet af repræsentantskabet; Blicher understregede nemlig, at »dette agitationsudvalg er, således som vedtægten er affattet, det middel eller det instrument, gennem hvilket de yngre mobile kræfter i partiet kunne komme til at virke«. Man har sikkert fra den siddende ledelses side frygtet, at agitationsudvalget ville kunne blive et instrument for fronderende elementer³¹.

Allerede de 46 stemmer mod forslaget om agitationsudvalgets ophævelse viser, at repræsentantskabet ikke mere havde den dominerende position, som det tidligere havde haft. De videre drøftelser på delegeretmødet af organisatoriske spørgsmål understregede yderligere dette forhold. Utilfredshed med Jacob Scavenius som forretningsudvalgets formand har sikkert været meget medvirkende her; men man kan næppe heller se bort fra det forhold, at repræsentantskabet nu ikke mere havde sit mandat netop fra delegeretmødet.

Begge disse momenter kom frem i forbindelse med de forslag til vedtægtsændringer, der blev forelagt på delegeretmødet 1904. Forslagsstilleren var redaktør Axel Damkiær; der siges ikke noget om, at han repræsenterede en gruppe af forslagsstillere, og selv veksler han i sin forelæggelsestale mellem »vi« og »jeg«³². Kærnepunktet i forslaget var, at delegeretmødet atter skulle have større indflydelse på ledelsens sammensætning. Dette skulle ske ved, at det valgte 10 rigsdagsmænd til repræsentantskabsmedlemmer (mod før 9), formændene for forretningsudvalg og repræsentantskab og 10 andre medlemmer – til disse 22 repræsentanter ville der komme de 22 fra landstingskredsene; formentlig for at hæmme tilbøjeligheden til genvalg foresloges skriftlig afstemning.

Forslagsstilleren, redaktør Damkiær, opholdt sig navnlig ved, at det gældende system betød en for svag forbindelse mellem repræsentantskabet, partiets ledende organ, og delegeretmødet, der skulle forme partiets politik³³. Dette synspunkt blev også støttet fra anden side, ligesom behovet for nye love i det hele blev understreget af flere talere³⁴. Uviljen mod Scavenius kom bl. a. til udtryk derved, at L. V. Birck hilste forslaget om direkte formandsvalg med tilfredshed; man kunne da få et svar på, om det var muligt, »at den mand, der i skattekommissionen var med til og var ivrig for at lave skatteloven og tiendeloven, vedblivende kan stå som formand for Højres officielle forretningsudvalg«³⁵. Det blev kritiseret, at forslaget tilsyneladende altså havde politisk sigte³⁶. Birck lod senere dette forslag falde, da Scharling i stedet foreslog, at formanden skulle være rigsdagsmand, hvilket Birck sluttede sig til – Scavenius var ikke rigsdagsmand³⁷. Det havde været forslagsstillerens tanke, at forslaget skulle behandles straks; men repræsentantskabet krævede nedsat et udvalg – repræsentantskabets formand ville heller ikke godkende, at udvalget skulle forpligtes til at gøre sig færdig til næste dag. Trods ikke ringe modstand gennemførtes repræsentantskabets indstilling; men til gengæld faldt den liste over udvalgets medlemmer, som repræsentantskabet foreslog, til fordel for en liste fra oppositionen³⁸. Et vidnesbyrd om det rigtige i synspunktet hos dem, der kritiserede den gældende ordning for ikke at sikre den fornødne overensstemmelse mellem delegeretmøde og repræsentantskab.

Det nedsatte udvalgs forslag til vedtægtsændringer forelå først – eller kom først – til behandling på et delegeretmøde næsten et år efter – 24.-25. nov. 1905. Det forelagte forslag, der var ledsaget af enkelte ændringsforslag, rejste kun på et enkelt punkt principiel debat, ellers fulgte man stort set

retningslinierne fra Axel Damkiærs forslag i 1904. Det ene punkt, som affødte principielle synspunkter, var forslaget om, at delegeretmødets valg af medlemmer af repræsentantskabet skulle kunne foregå efter forholdstalsvalg-måden. To synspunkter gjorde sig her gældende: talsmændene for forholdstalsvalgmåden lagde vægt på, at denne ville sikre det retfærdige, at forskellige retninger inden for partiet derved blev sikret repræsentation, mens modstanderne hævdede, at et partis ledelse af hensyn til effektiviteten skulle være så ensartet i politiske standpunkter som muligt ³⁹. Professor Scharling bemærkede i sit indlæg bl. a.:

»Endelig må jeg tilstå, at jeg nødig vil have, det skal siges, at Højre ved enhver lejlighed anbefaler forholdstalsvalg, men når det gælder dem selv, vil de ikke bringe det til anvendelse« ⁴⁰.

Forholdstalsvalgmåden blev vedtaget, men for at imødegå for vidtgående splittelse, blev der føjet til, at en liste skulle anbefales af mindst 30 medlemmer; man regnede tilsyneladende med et tal på omkring 300 stemmeberettigede delegerede ⁴¹.

Det centrale i de nye vedtægter var den forstærkede forbindelse mellem repræsentantskabet og delegeretmødet ⁴². Dette kom til udtryk derved, at repræsentantskabets formand fremtidig skulle vælges af delegeretmødet, »ordentligvis blandt Rigsdagens medlemmer«. Delegeretmødets direkte valg af repræsentantskabsmedlemmer blev yderligere forøget derved, at det ud over de 9 medlemmer af Rigsdagen skulle vælge 7 medlemmer i øvrigt; da man samtidig bevarede valgene i landstingskredsene, blev repræsentantskabets medlemstal øget fra 31 til 39 medlemmer med adgang til at supplere sig med 2 medlemmer. Valget til den centrale plads som formand for forretningsudvalget blev også mere bundet, idet han ordentligvis skulle være rigsdagsmand; denne bestemmelse betød i realiteten, at delegeretmødet også blev herre over, om ikke just hvem det skulle være, så dog inden for hvilken kreds han ville blive valgt, idet delegeretmødet valgte de 9 (10, hvis repræsentantskabsformanden tælles med) rigsdagsmænd i repræsentantskabet. De øvrige vedtægtsændringer sigtede øjensynlig mere på en ajourføring efter forholdene ude i de lokale organisationer; egentlig nyt var kun, at lokalforeninger med over 200 medlemmer blev tilsikret en øget repræsentation på delegeretmøderne. De nye vedtægter forblev uændrede perioden ud, bortset fra enkelte redaktionelle ændringer i 1906 ⁴³.

I de ledende organers sammensætning er der forskelle fra den foregående

periodes forhold, som næppe kan være tilfældige. Forretningsudvalgets personer vekslede i omtrent samme omfang som i tiden før 1902. I perioden 1903–13 var der i alt 20 medlemmer, mens der i tiden 1895–1902 var 16 medlemmer, jfr. s. 159; men dels er der i den førstnævnte periode et år mere, dels er der i alle årene 9 medlemmer af forretningsudvalget. Forretningsudvalgets ledende poster er også præget af stabilitet. I sekretærstillingen fortsatte fra forrige periode Martin Madsen Halsted, der vedblev at have den indtil sin død i 1911, hvorefter posten stod ubesat, idet man antog en lønnet sekretær⁴⁴. Den ansatte sekretær var assistent i ministeriet for offentlige arbejder, cand. jur. Oluf Bang, den senere forfatter. Politisk indtog Oluf Bang ikke nogen fremtrædende stilling; han havde skrevet politiske artikler i »Vort Land« og blev i 1913 og 1918 opstillet til folketinget i Helsingør⁴⁵. I kassererstillingen fortsatte også fra forrige periode grosserer A. Hindenburg, indtil han døde i 1906⁴⁶. Hindenburgs efterfølger var den tidligere konsejlspræsident Hørring, der virkede til sin død i 1909 og efterfulgtes af kontorchef Ludvig Jacobsen. Formandsposten blev i periodens to første år beklædt af Jacob Scavenius, der for de følgende tre år efterfulgtes af H. V. Tolderlund, dernæst fulgte perioden ud H. O. G. Ellinger.

Rigsdagsmændene opnåede i denne periode at »genvinde« det flertal i forretningsudvalget, som de havde mistet i den foregående periode (1901 og 1902 var der 2 rigsdagsmænd af 7 medlemmer). Medvirkende hertil var naturligvis de oven for omtalte vedtægtsændringer; men i det hele gælder, at efter Jacob Scavenius' formandstid ophørte tilsyneladende debatten om rigsdagsmænd contra parti. Indtil 1904 var rigsdagsmændene i mindretal (4 af 9); i 1905 har de flertallet med 5 af 9. I 1906 er styrkeforholdet det samme; men fra 1907 har de 6 eller 7 pladser. I erhvervmæssig henseende skete der ikke væsentlige ændringer i forretningsudvalgets sammensætning i denne periode; hvad særligt byerhvervene angår var der nærmest tale om en svækkelse af deres repræsentation. Frem til 1905–06 havde de to repræsentanter (Tolderlund og Hindenburg), derefter til 1908 een (Tolderlund) og 1908–10 atter to (Tolderlund og Holger Petersen), i 1911 var der atter kun een (Holger Petersen), men fra 1913 igen to (Tolderlund og Kjeldskov). Det må erindres, at udvalgets medlemstal samtidig permanent bliver på 9.

Den tilbøjelighed til større udskiftning inden for repræsentantskabet, som var til stede i foregående periode (s. 160), blev forstærket i denne periode. Fordelingen efter anciennitet var som vist i tabel 32.

Tabel 32. Medlemmer af Højres repræsentantskab 1903–1913 fordelt efter antal år i repræsentantskabet

Antal år	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Antal medlemmer	13	3	5	3	9	7	10	13	13

Kilde: Delegeretmødeberetningerne. Medlemsskab forud for 1903 er ikke medregnet. I 1909 og 1912 holdtes ikke delegeretmøde; i ovenstående er disse år ikke medregnet – tallet under antal år angiver således rettelig antal genvalg.

Selv om yderfløjene lige som sidst dominerer, er det dog tydeligt, at der er et større antal i midtergruppen. Tager man antallet af medlemmer med 7–9 års anciennitet, da udgør de 28 pct. af samtlige medlemmer, mens medlemmerne med 6–8 års anciennitet i foregående periode udgjorde 46 %.

Som i den sidste periode skete der også i denne (jfr. tabel XXIII) en påfaldende ændring i repræsentantskabets sammensætning. Den vækst, der havde været i byerhvervenes andel, standsede, og andelen var nu faldende. I 1902 besatte disse erhverv 8 af 29 pladser, derefter faldt tallet til 5 af 39–40 pladser i 1906–10, eller 12,5 pct. mod 26–27 pct. ved forrige periodes slutning. Denne tilbagegang modsvarede i den første del af perioden af fremgang for de liberale erhverv; mod periodens slutning af fremgang for det store landbrug, der i 1913 besatte 44 pct. af repræsentantskabets pladser. Bemærkelsesværdigt er også, at af de 13 medlemmer, der sad i hele perioden, var de 8 større landbrugere. De større landbrugeres stigende andel bør måske ses i sammenhæng med de privilegier, der i kredsorganisationerne var blevet tillagt de umiddelbare vælgere (jfr. ovenfor s. 168). Forholdet mellem hovedstad og provinsbyer var ikke underkastet væsentlige ændringer i forhold til foregående periode; i 1903 var det 9 : 7, i 1907 10 : 9 og i 1913 12 : 9.

Denne periodes delegeretmøde-beretninger bringer i øvrigt kun få oplysninger om det egentlige partiarbejde. For en del skyldes dette måske, at man blev mere sparsom i referaterne af det partiorganisatoriske arbejde, men lige så meget skyldes det utvivlsomt, at det var stagnerende. I 1903 foretoges repræsentantskabsvalg uden principielle motiveringer og i 1904 genvalg uden kommentarer⁴⁷. I 1905 var der opstillet to lister, men anbefalingerne var ret neutrale og gav ikke anledning til debat⁴⁸. I 1906 var der genvalg; fra 1907 ophører referaterne af repræsentantskabsvalgene⁴⁹. I 1913 refereres på ny repræsentantskabsvalgene⁵⁰. Her var der tale om et kampvalg, hvor delingen var mellem tilhængerne og modstanderne af grev

Frijs' standsning af grundlovsforslaget i april 1913; tilhængerne var dog i betydeligt mindretal.

Forretningsudvalgets og repræsentantskabets virke 1895–1913

En undersøgelse af repræsentantskabets og forretningsudvalgets arbejde i perioden efter Lars Dinesens tilbagetræden viser, at der ikke skete afgørende ændringer i dette. De forskellige vedtægtsændringer førte ikke til væsentlige forandringer i arbejdsopgaverne. Det var de samme problemer, man arbejdede med, navnlig fortsatte man også med at tage del i kandidatopstillingerne. Mødereferaterne afspejler dog en større debat på de to organers møder, end det tidligere var tilfældet. Dette kan naturligvis skyldes en ændring af referaternes karakter; men at referaterne virkelig dækker over ændrede mødeformer kan forekomme rimelig alene derved, at man i højere grad end tidligere blev stillet over for en række forskellige politiske problemer.

Mødefrekvensen var nogenlunde uændret, når det gjaldt forretningsudvalget. Repræsentantskabet mødtes imidlertid noget oftere, hvad der står som et udtryk for den mindre oligarkiske tendens i partiet. Antal møder fremgår af tabel 33.

Bortset fra 1896, 1898 og 1907 er der ikke store udsving i mødeaktiviteten. De mange møder i 1896 hænger sammen med omorganisationen og det nye program (se s. 191 ff.), mens de i 1898 skyldes folketingsvalget. De få

Tabel 33. Antal møder 1896–1911 i Højres forretningsudvalg og repræsentantskab

	Forretningsudvalg	Repræsentantskab		Forretningsudvalg	Repræsentantskab
1896	30	4	1904	14	2
1897	19	4	1905	17	3
1898	32	4	1906	13	4
1899	15	3	1907	9	3
1900	15	4	1908	13	3
1901	15	3	1909	13	3
1902	11	3	1910	16	5
1903	14	3	1911	7	1

Kilde: Højres protokoller. – 1911 kun talt til 7. september.

møder i 1907 kan måske forklares som en almindelig afmatning efter 1906-valget; der foreligger ikke konkrete udsagn om grunden til den mindre aktivitet, som naturligvis også kan skyldes langt mere nærliggende forhold, f. eks. svigtende helbred hos sekretæren eller lignende.

Repræsentantskabet fremtrådte i langt højere grad end hidtil som ledende organ. Organisatorisk drøftede man delegeretmødernes organisation og forholdet til rigsdagsgrupperne ¹. Endvidere kandidatopstillinger og forhold til ungdomsforeningerne ². Også den politiske linie deltog man i udformningen af. Dels behandlede repræsentantskabet i lange møder partiets program, dels udformede man i højere grad end tidligere de mere aktuelle manifeste, som hidtil blot var blevet godkendt i forretningsudvalgets form ³. Aktuelle politiske spørgsmål var ligeledes fremme til drøftelse; men der var ikke tale om, at man pålagde rigsdagsrepræsentanterne at gå ind for bestemte standpunkter ⁴. Som hidtil fulgtes den praksis, at udnævnelse til minister medførte udtræden af repræsentantskabet ⁵.

Forretningsudvalget varetog som nævnt de samme opgaver som tidligere. Det er imidlertid ikke muligt at trænge så dybt ind i dem, fordi der ikke er bevaret et kildemateriale svarende til Lars Dinesens omfattende privatarkiv. Trods de mange møder tyder også referaterne og forvaltningen af partiets midler på, at virksomheden ikke var så intensiv som i den foregående periode.

Højres fond blev fortsat forvaltet af forretningsudvalget. Fremdeles blev midlerne skaffet ved frivillige bidrag; men i et enkelt tilfælde omtales også en forening, der indbetaler en del af sit kontingent ⁶. Størrelsesordenen for indtægterne foreligger ikke oplyst; men i 1903 siges det, at kassebeholdningen var 34.500 kr., og at forbruget havde været ca. 10.000 kr. ⁷. I 1907 hedder det om regnskabet: »Nedgangen over 9.000 kr.« ⁸. Sammenholdt med opstillingen nedenfor, hvor der i 1906 (regnskabet fulgte finansåret; de store udgifter i 1906 falder efter 1. april) var »løse« udgifter på ca. 13.000 kr. og faste på ca. 4.000 (se side 178), skulle dette betyde, at indtægterne havde været ca. 8.000 kr. Dette forekommer at være en meget rimelig størrelsesorden sammenholdt med, at 10. landstingskreds i 1910 indsamlede 681 kr. ⁹. Det kan have været under indtryk af svigtende indtægter, at man i 1909 af kassebeholdningen udtog 15.000 kr., som på særlig måde bandtes i et fond henlagt under repræsentantskabets formand ¹⁰.

Fondets »løse« udgifter er vist i tabel 34. Denne viser større svingninger end i den foregående periode (se tabel 30, side 138), ligesom også de samlede

Tabel 34. Konstaterede udgifter for Højres Fond 1896–1910; faste udgifter er ikke medregnet

	1896	1897	1898	1899	1900
Foredrag, udg. af pjecer, alm. propaganda	2.300		3.050	500	850
Lån og tilskud til aviser	600	400	900	1.300	100
Tilskud til enkeltpersoner	150	250	300	300	350
I alt	3.050	650	4.250	2.100	1.300

Kilde: Referater af forretningsudvalgets møder i Højres protokoller; de enkelte møders bevillinger er sammenlagt for hvert år.

udgifter er mindre; ikke mindst er det påfaldende, at tilskuddene til pressen er blevet meget mindre. De store udsving knytter sig til valgene, hvor de enkelte kredse fik tilskud på 100 til 300 kr.; de største provinskredse dog op til omkring 700 kr.¹¹ Enkelte helt store tilskud forekom dog også, som f. eks. København, der 1903 fik 2.000 kr. og i 1906 2.500 kr. til landstingsvalget¹².

De enkelte tilskud til pressen var i samme beskedne størrelsesorden som i den tidligere periode. En undtagelse var »Nordjylland«, der i 1903 fik 2.000 og i 1906 1.500 kr.¹³.

Foruden de »løse« udgifter havde man fremdeles udgifter til drift af en generalkorrespondance. Frem til 1903 udgjorde udgifterne til denne og andre fælleskorrespondancer ca. 2.100 kr. om året¹⁴. Efter den tid blev stoffet til og med 1908 udsendt i stereotypi efter kontrakt med Asger Karstensen for et beløb af 1.200 kr. årlig; fortsat fik H. Wulff dog 600 kr. for at skrive fælleskorrespondancer¹⁵. Efter den tid synes der ikke at være ydet tilskud til noget pressebureau. Til disse udgifter kom forretningsudvalgets kontorholdsudgifter med i kvartalet 100 kr. til sekretæren og 400 kr. til kassereren¹⁶. De faste udgifter har således udgjort ca. 4.000 kr. om året¹⁷.

Hovedparten af propagandaudgifterne blev dog administreret af de enkelte kredse. Nyt var imidlertid, at forretningsudvalget fra 1898 lod udarbejde valgboøger op til i hvert fald nogle af valgene¹⁸.

Problemet for forretningsudvalget var forholdet til ministeriet, rigsdagsgrupperne og de lokale organisationer. Som omtalt under redegørelsen for omorganisationen efter 1895 var der adskillige brydninger mellem partiet og grupperne; men man orienterede sig dog i det første år hos grupperne, inden resolutionsforslagene blev forelagt delegeretmøderne – i hvilken ud-

1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
4.469	800	6.475	1.200	325	10.270	1.060	350	4.570	2.950
1.000		2.000		300	2.150			40	60
350	400	675	200	1.200	400	350	400	500	400
5.819	1.200	9.150	1.400	1.825	12.820	1.410	750	5.110	3.410

strækning man lod sig påvirke er ikke oplyst¹⁹. Protokollerne oplyser ikke, om denne praksis fortsatte; men i 1906 blev valgmanifestet forelagt grupperne²⁰. Man var gennemgående kritisk over for de sidste højreministerier; men ministeriet Sehested anerkendte man som partiets fører²¹. I hvert fald i 1897 forelagde man dog resolutionsforslaget for konsejlspræsidenten²².

Principielt hævdede forretningsudvalget, at man ikke havde noget med opstillingerne at gøre. I 1900 modtog man en henvendelse fra Dansk Sejlskibsrederiforening, hvori denne ønskede, at der skulle opstilles kandidater, som kunne tale for sønæringens tarv; udvalget vedtog at svare, at man gerne ville tage hensyn til foreningens ønsker; men at man havde ikke direkte indflydelse på opstillingerne²³. Knap en måned senere krævede flere repræsentantskabsmedlemmer, at forretningsudvalget skulle bistå med at skaffe kandidater²⁴. Som det skal vises, deltog forretningsudvalget da også i betydelig grad i løsning af opstillingsspørgsmålene. Det vil næppe være muligt at klarlægge faste retningslinier – eksempelvis afviste jyske landstingskredse i 1898 forretningsudvalgets indblanding i opstillingsspørgsmål²⁵. I 1897 afslog udvalget at indblende sig i lokale opstillingsstridigheder; men i 1898 vedtog man at lade formanden søge at bilægge tilsvarende stridigheder²⁶. Der er således tydeligvis tale om en argumentation ad hoc, der vel også har været påvirket af, om det drejede sig om en sikker kreds eller ej.

Følges forretningsudvalgets virke fra valg til valg, viser dette adskillige tilfælde af intervention. I 1897 bad Scavenius forretningsudvalget virke for, at han blev opstillet i Odense, hvad man imødekom²⁷. Det førte som bekendt til Scavenius' sidste rigsdagsperiode. I øvrigt søgte man ved 1898-valget at gennemføre opstillinger, hvor de lokale organisationer ikke havde bragt dem i orden²⁸. At der kunne være vanskeligheder, når udvalget

ukaldet mødte frem med en kandidat, viste sig også, da man forgæves søgte at få Chr. Sonne opstillet først i Store Hedinge, senere i Sakskøbing²⁹. Det forekom også, at man skred ind med et veto, nemlig da der fremkom rygter om, at journalist H. J. Blicher og Jul. Schovelin skulle opstilles i København³⁰. Hvor befæstede rygterne var, vides ikke; men i hvert fald blev ingen af de to opstillet.

1898-valget var det sidste, hvor man havde kraft til at søge at dirigere opstillingerne landet over, eller rettere hvor der lokalt var basis for sådanne undtagen i sikre kredse. I 1901 formidlede man godt nok nogle henvendelser til kandidater; men i øvrigt måtte udvalget konstatere, at man simpelt hen ikke kunne skaffe kandidater³¹. Da man efter valget planlagde et møde med repræsentantskabet og andre særlig virksomme mænd for at drøfte en reorganisation (jfr. ovenfor s. 165 f.), hedder det nærmest opgivende i referatet, at man ville indbyde repræsentanter for folketingskredse, »hvori der endnu findes nogen art højreorganisation«³².

Heller ikke ved de følgende valg udfoldede man nogen særlig aktivitet i forbindelse med opstillingerne. Horsens spurgte i 1903, om man kunne opstille sekretær Jul. Wulff; men dette frarådede man, og kredsen fulgte henstillingen³³. Til gengæld blev Wulff opstillet i Ålborg og samlede der mange stemmer – han var i øvrigt efter at have mistet Horsens-kredsen i 1898 på et repræsentantskabsmøde blevet kritiseret for at være mere interesse- end højremand³⁴. Københavns 7. kreds havde man på eget initiativ skrevet til med råd om ikke at opstille dr. phil. Johs. Østrup; men her fulgte man ikke henstillingen³⁵. I 1906 og 1909 var der landet over en tendens til at vise tilbageholdenhed med usikre opstillinger for ikke at skade valget af venstre-kandidater, der var forsvarsvenlige; i 1909 udstedte man en parole om i visse kredse at stemme på venstremænd, der støttede Neergårds fremskudte forter³⁶. I 1906 medvirkede forretningsudvalget ved et par opstillinger; i Fredericia, hvor der var tilbøjelighed til at undlade opstilling, fik man en sådan gennemført, og efter henstilling fra Axel Meyer lykkedes det at få Jul. Wulff opstillet i Odense; men ingen af stederne førte det til valg³⁷. Ved valgene i 1909 og 1910 synes udvalget ikke at have grebet ind i opstillingerne, selv om man drøftede disse og i 1910 nærmest indgik en alliance med de moderate³⁸.

Der var således i disse år en tydelig forskel i forhold til partiarbejdet i den Dinesen'ske periode. Et tydeligt indtryk deraf får man af nogle udtalelser af Martin Madsen Halsted i 1908, hvor han kategorisk afviste at

imødekomme et ønske om, at repræsentantskab eller forretningsudvalg – »overledelsen« – skulle virke for oprettelse af organisationer i folketingskredse – det måtte landstingskredsens bestyrelser tage sig af³⁹. I 1910 blev der klaget over, »at det var meget vanskeligt at få fat i repræsentantskabet, når man ude i landet ville have dets støtte⁴⁰. En klage, der ikke blev søgt afpareret fra repræsentantskabets side.

Billedet af Højres partiorganisation i disse år viser da en opbygning, der ikke svarer til det vælgerkorps, partiet byggede på. For en del skyldes det sikkert arv, men en væsentlig forklaring må uden tvivl søges deri, at det herskende valgsystem stillede partiet uden chancer i en række valgkredse. I et tilbageblik over delegeretmødernes historie ved 25-års jubilæet 1907 nævnte Martin Madsen Halsted, at man begyndte med at udsende ca. 170 indbydelser; da han blev sekretær i 1896, var tallet mellem 800 og 900, i jubilæumsåret var det steget til 1.400. Nu var der »måske ikke fuldt så mange »spidser« som i gamle dage, men til gengæld er den arbejdende middelstand såvel fra by som land stærkt repræsenteret«⁴¹. Hvordan delegeretmøderne var sammensat i disse år, foreligger der ikke noget om; men som nævnt spores der ingen »demokratisering« af partiorganerne, snarere tværtimod – et forhold som samtiden måske knapt har været opmærksom på. Spørgsmålet er da, hvordan disse forhold slog igennem i den politik, delegeretmøderne anlagde.

5. Programmet

I kampårene

Et partiprogram er næppe den prøvesten, som partiet daglig lægger sin politik på. Heller ikke vil den enkelte, inden han slutter sig til et parti nøje sammenholde sine almene politiske anskuelser med partiprogrammet. Denne manglende forbindelse mellem program og hverdagspolitik gjorde sig sikkert ikke mindst gældende blandt europæiske, konservative partier i 19. århundrede. Socialdemokratierne havde en fælles ideologi, hvor der ganske vist kunne være afskygninger, og man havde detaljerede programmer. Hvor snæver forbindelsen her var mellem program og hverdag, dagspolitik og tilhængerens synspunkter, kan også være et åbent spørgsmål; men her var dog både ideen og anvisningen på den politik, der skulle føres, og samtidig var der en vis social ensartethed hos tilhængerne, som ikke træffes i de konservative partier.

Det danske højreparti var, som det bl. a. fremgår af det foregående, et tværsnit af det danske samfund. Alle samfundsklasser var repræsenteret blandt partiets medlemmer og vælgere. Nogen stærk social samfølelse har der næppe været i partiet; spørgsmålet er da, om der har været nogen ideologisk, og i denne forbindelse da navnlig på det erhvervspolitiske.

Herbert Tingsten har fremdraget visse fællestræk ved den europæiske konservatisme i sidste halvdel af 19. århundrede. Han fremhæver, at det, der gav den konservative ideologi i denne periode, først og fremmest var indstillingen til de sociale problemer. I ly af liberalismen havde industrialismen, finans- og erhvervskapitalismen (företagarkapitalism) og proletariseringen udviklet sig. Dette havde skabt dels en ny overklasse, som truede den gængs dominerende stilling, dels en socialistisk bevægelse, der truede hele det borgerlige samfund. Som modvægt trådte her den bevægelse, som Tingsten med Heinrich Herkner kalder socialkonservatismen og karakteriserer således:

»Olika linjer eller rättare olika tendenser kunne urskiljas inom denna. På visse håll vill man vrida utvecklingen tillbaka, känner inför industrialismen samme vanmäktiga vrede, som kom engelska arbetare at slå sönder de maskiner, som befarades göra deres arbetskraft överflödig. Även om man icke tror sig kunna hejda industrialiseringsprocessen, vill man så långt möjligt bevara den hotade sociala miljön; jordbruket, småföretagen, hantverken skola stödjas och uppmuntras. En annan tendens, som också er reaktionär så till vida som den anknyter till äldre förhållanden, är i någon form återuppliva skråväsendet för at begränsa konkurrensen, knyta företagere och arbetare samman och förekomma extrem proletarisering. Slutligen inriktar man sig helt enkelt på att genom socialpolitik förbättra arbetarnas läge. Som motiv framföras dels den sociala medkänslan, dels behovet av att åstadkomma social avspänning för att bevara enheten och undgå den sociala revolutionen. Som det märkligasta praktiska uttrycket för denne konservative socialreformism framstår Bismarcks socialpolitik på 1880-talet«¹.

Blandt de socialkonservative var Sismondi den første teoretiker. Netop han lagde afgørende vægt på, at den industrielle udvikling blev dirigeret i en retning, der betød en forøgelse i antallet af mindre næringsdrivende og håndværkere og en styrkelse af lønarbejdernes stilling. Foranstaltninger af den karakter ville være til fordel både for de undertrykte og for de herskende sociale grupper². Tilsvarende tanker træffes i 1830'erne og 1840'erne hos Friedrich Stahl, der finder det ønskværdigt, at det store flertal af befolkningen udgøres af en middelklasse, en selvstændig bondestand og håndværkere. »Før at nå dette mål kan även lagstiftning tilgripas; äganderätten får dock aldrig trädas för nära«³. Lignende ideer træffes hos Treitschke; han understreger nødvendigheden af, at der findes økonomiske forskelle i samfundet, men lægger afgørende vægt på mellemklasserne; »de äro folkets egentliga kärna, bilda statens väsentliga grundval«. Treitschke står i det store og hele på et liberalt standpunkt, når det gælder erhvervslivet. Staten skal lade loven om tilbud og efterspørgsel herske, når da ikke kløfterne i samfundet derved bliver altfor truende. Storkapitalens vækst giver uro, og det er muligt, at staten her må skride begrænsende ind⁴.

Betegnende for konservatismen er ønsket om at undgå sociale forskydninger. Dette fører igen til at understrege betydningen af, at enhver borger på sin plads virker for fællesskabet. Disraëli, der har ydet væsentlige bidrag til konservatismens ideologi, vender sig mod den økonomiske liberalisme, der har ført til en klassesdeling så dyb, at nationens enhed trues. Man må genoplive folkets samhørighedsfølelse; de rige må kende ansvaret over for de lavere klasser, og staten må skride ind for at hjælpe dem gennem sociale

reformer⁵. Disraëli priser ligheden i den engelske forfatning. Der findes to former for lighed: den lighed, som nivellerer og ødelægger, og den lighed, som ophøjer og nyskaber. Det er den sidste lighed, som lever i de engelske love. Grundtanken i den første form for lighed er lav, jordisk og materialistisk, og at ingen skal være privilegeret, mens grundtanken i det engelske lighedsbegreb er, at alle skal være privilegerede. Engelskmanden erhverver ved fødslen den ædlest arve, lighed i borgerlige rettigheder, han fødes til frihed, retfærdighed og til ejendom. Der findes ingen stilling, som han ikke kan stræbe efter. Ligesom ligheden er grundlaget for det engelske folk, er en social graduering overbygningen. En vis formel ligestilling bør være til stede i et samfund, men ved siden af denne ligestilling kræves en social differentiering⁶.

I politisk henseende var der ofte, især i tysk og fransk konservatisme, et korporativt islæt. Dette gælder i særlig grad inden for den socialreformatoriske konservatisme. I Tyskland ønskede de konservative partier at erstatte den almindelige valgret med en korporativ repræsentation, knyttet til de fremvoksende interesseorganisationer⁷. Andre fællestræk for konservatismen var traditionalismen, nationalismen, organismeteorien og hævdelser af elitens politiske forrang. Traditionalismen påberåbte sig den historiske tradition til forsvar for det bestående, og uundgåelige reformer søgte man at give en udformning, så de tjente til at styrke den herskende samfundsorden. Organismeteorien førte bl. a. til opfattelsen af de enkelte klasser og erhverv som lemmer i statsorganismen med forskellige funktioner, alle uundværlige, men måske nok af forskellig værdi for »legemet«; organismeteorien var derfor bestandig afvisende over for særinteresser. Netop særinteresserne var eliten særlig egnet til at hæve sig over, derfor måtte den, d. v. s. de højere klasser, have magten.

I engelsk konservatisme fandt fra 1880'erne en betydningsfuld ændring sted. Man forlod lidt efter lidt den sociale linje. Omsvinget hænger sammen med de liberales overgang til en socialreformatorisk politik, der dels indleder »kollektivismens æra«, dels tvinger de konservative over i en mere individualistisk holdning. »Nu började man betrakta den expanderande demokratiska statsmakten som ett hot mod enskild äganderät och frihet. Samtidigt tenderade det konservativa partiet att överta liberalismens roll som förespråkare for industri – och finansintressena«. Til denne forklaring må sikkert føjes, at det havde vist sig, at man ikke gennem socialkonservatismen var i stand til at sikre den bestående samfundsorden eller i hvert fald bremse arbejderbevægelse-

sens fremvækst. Denne ændring i konservatismen kom dog adskilligt senere på Kontinentet, hvor industrialismen endnu ikke var så udviklet som i England.

I Danmark bragte denne, det konservative partis blomstringsperiode, ikke noget forfatterskab med bidrag til en bredt udformet konservativ ideologi. Denne manglende teori behøver naturligvis ikke at betyde, at der ikke var en række synspunkter og meninger, som netop samlet måske kunne kaldes en konservativ ideologi, og mange af konservatismens mænd har givetvis ment at have en ret fast udformet ideologi. Det vil være muligt at samle en række enkeltytringer fra artikler og taler, som kunne bidrage til at karakterisere den danske konservatisme; men helheden vil mangle, det vil mere blive elementer af ideologi. Her skal blot omtales partiets mere almene syn på økonomiske og sociale problemer. Ved partiet forstås de synspunkter, som kom frem, når medlemmerne af det ledende lag mødtes for at drøfte partiets politik. Det fremlagte behøver derfor ikke at dække opinionen ude i landet, blandt medlemmer og vælgere. Synspunkterne her er der ikke nogen mulighed for at efterspore; en gennemgang af Højres provinsaviser vil næppe heller kunne afdække denne opinion.

Lige så lidt som Højre havde en samlet teori, havde det i partiorganisationens første årti noget større, udformet program. Da man skiltes efter det første delegeretmøde, var det ikke efter vedtagelsen af et program, men en resolution. I resolutionen vendte man sig mod Venstres fordring om folketingsparlamentarisme, mod dets forsvarspolitik og dets visnepolitik. I øvrigt henviste man til de 63 rigsdagsmænds udtalelse af 28. december 1882 (jfr. foran s. 87 f.). Denne udtalelse var også vendt mod Venstres politik på de nævnte områder, men udtalte sig tillige mere alment om Højres politik:

»Vor stræben vil i særdeleshed være rettet på . . . at alle folkets åndelige og materielle hjælpemidler udvikles, og at alle samfundsklassers berettigede interesser varetages«⁸.

Udtalelsen fra rigsdagsmændene, der kun sagde, hvad man ville bekæmpe, og i øvrigt holdt sig til nogle korte almindeligheder, blev Højres program indtil 1896 og betegnes som Højres program af 1882⁹. I tilknytning til dette program vedtog de følgende delegeretmøder resolutioner, der i de første år udelukkende var negative i den forstand, at man indskrænkede sig til at udtale, hvad det var hos Venstre, man ville bekæmpe¹⁰. Fra 1886 gik man over til at udtale sin påskønnelse af regeringens virksomhed for at få gen-

nemført et lovgivningsarbejde trods visnepolitikken¹¹. I 1889 konkretiseredes påskønnelsen noget nærmere, idet man bl. a. udtalte sin påskønnelse af

»regeringens fortsatte virksomhed for at gennemføre sociale reformer og i sammenhæng dermed vigtige økonomiske love, der vil lette kommunernes byrder, ophæve eller mindske tolden på livsfornødenheder og muliggøre en friere rørelse af handel, skibsfart, håndværk og industri uden at borttage den beskyttelse for vore egne frembringelser, som særlig udlandets forhold gør tilrådelig«¹².

Dette afsnit af udtalelsen blev motiveret af Henning Matzen på en måde og i ord, der både bidrager til konservatismens ideologi og viser de vanskeligheder, Højre som stærkt sammensat parti måtte kæmpe med¹³. Man kunne, sagde Matzen, debattere, om satserne i regeringens toldlovsforslag var for høje eller for lave; men videre hed det:

»Vi vil naturligvis få en kamp mellem manufakturhandlerne og tekstilfabrikanterne. Det er vi vant til; det gentager sig gang efter gang, og mærkeligt ville det være, om det ikke også skulle ske denne gang. Men så ville vi sige: Vi skulle være betænkte på at gøre vort bedste for at yde billighed til alle sider«.

Netop understregningen af ikke at varetage nogen bestemt samfundsklasses interesser var et typisk træk i konservatismen. Den gamle konservatismes betingede velvilje over for storindustrien kom også til udtryk i Matzens tale. Man havde i Højre følelsen af, at også storindustrien burde nyde den beskyttelse, den med rette kunne gøre krav på:

»Men vi ville kunne se med mindre betænkelighed på disse forhold, når vi havde forvisning om, at deres ledere gør, hvad de formår, for deres arbejdere, ikke blot i henseende til deres materielle velvære, men også i retning af deres rette oplysning og opdragelse. Det er muligt, der er etableringer i landet, hvor det sker. Jeg har været i byer, hvor der er store etableringer, hvis arbejdere alle er medlemmer af højreforeningen, og her i København er der jo etableringer, hvis arbejdere alle går med til vore grundlovsfester. Der er en god, en loyal ånd inden for de arbejderes kredse, der er samlede på disse etableringer. Men desværre er der steder, hvor socialismen har sine slemme arnesteder, netop inden for de store industrielle etableringer (hør!). Det er en kendsgerning, som ikke kan modsiges; men når man ser, hvorledes en god ånd kan fæstes og bevares på andre steder, var der vel også en mulighed for det der, når lederne af etableringerne ville virke noget i den retning, når de ikke overlod alt til formændene, men også selv gjorde, hvad de kunne, i retning af at fremme en god loyal ånd inden for arbejderne kredse. Vist er det, at ser de herrer på Venstres toldlovsforslag, åbner disse dem ikke gode udsigter; det er regeringen og Højre, de

må se hen til, og jeg vil sige, at vi kunne imødekomme deres krav med mindre betænkelighed, når vi kunne nære håb om, at ikke ethvert sådant etablerment, som fremstår og udvikles, tillige bliver en planteskole for socialismen; thi i så fald vil vi kun kunne se hen til det med store betænkeligheder (hør!)«.

I dette citat rummes hele den gamle konservatismes skepsis over for den liberale industrialismes resultater. De nye virksomheder tog ikke i økonomisk henseende det fornødne hensyn til arbejderne, og de var arnesteder for den samfundsomvæltende socialisme. Samtidig giver citatet et levende indtryk af Højres håndfaste agitation dels over for arbejderne, dels over for industriens mænd. Helt anderledes var synet på håndværket. Matzen understregede, at man med særlig sympati så på alt, hvad der kunne gøres til gavn for håndværket. Det var blevet hårdt behandlet ved næringsloven af 1857:

»Derfor har nu håndværksstanden sluttet sig sammen for at tilvejebringe bedre tilstande, og derfor skal vi yde den vor fulde, vor kraftige støtte, for at det kan lykkes (hør!); thi det er givet, at det er en stand, som i gamle dage har vist sig at have stor betydning inden for vort samfund, og derfor skal også lovgivningsmagten have sin opmærksomhed henvendt på alt, hvad der kan tjene til at fremme og gennemføre denne reform [ændring af næringsloven].«

Matzens ord om storindustrien var ikke blot noget sagt for tilfældet; han gentog dem det følgende år, tilmed i skærpet form. Han gjorde udtrykkelig opmærksom på, at interessen for at støtte storindustrien ikke var så stor, som den kunne have været, og det fordi ethvert større industrielt etablerment var et arnested for socialismen, og lederne gjorde intet for at ændre dette ¹⁴. Stadig under omtalen af toldloven lagde Matzen vægt på, at der blev vist alsidigt hensyn til hele samfundets interesser; »det skal ikke være en enkelt stand eller nogle enkelte klasser, hvis tarv således skal varetages, men alle skal være lige interesserede deri, alles tarv skal varetages« ¹⁵. Selv om udtalelsen måske nok er affødt af partiets vanskeligheder ved at favne alle dets tilhængere, er det dog et udtryk, der var i nøje overensstemmelse med den europæiske konservatismes idealer.

Disse års delegeretmøder i Højre sluttede altid med festmiddage. Delegeretmødeberetningerne bringer – foruden af og til middagens menu og vine – referater af middagenes festtaler. I disse taler blev partiets idealer taget frem, men i reglen belyses blot partiets monarkistiske og nationalistiske indstilling ¹⁶. Taler for kongen og for fædrelandet var faste; det var også taler for grundloven – de sidste var understregninger af, at grundloven ved Landstingets ligestilling og kongens frie ret til at vælge sine ministre sikrede befolk-

ningen mod flertalstyranni. Et synspunkt, der jævnligt går igen, er, at Højre ikke tolker eller vil virke for enkelte samfundsgruppers interesser. I 1883 hedder det: »Højre vil ikke noget særlig for sig selv, men det hele lands vel«, i 1885, at det ikke er materielle interesser, som har bragt partiet sammen, og i 1886:

»Vi er jo nemlig ikke samlede her med mænd med de samme livsinteresser, der lever under de samme livsvilkår eller til daglig brug forfølger de samme formål. Nej, vi har forsamlet os her, mænd af alle samfundsklasser, yngre og ældre, store og små med hensyn til stilling og vilkår i livet, arbejdere fra videnskabens, kunstens, landbrugets, industriens, håndværkets og handelens værksteder, forsamlet os her besjælede af den samme tanke, den samme fortrøstning, det samme håb og den samme kærlighed, og vistnok må vi prise os lykkelige ved at der eksisterer en sådan ånd, der har kunnet knytte os alle til hverandre uden hensyn til stands- eller vilkårsforskel«¹⁷.

Bemærkelsesværdig er, at flere talere satte spørgsmålstegn ved »menigmands« politiske forståelse. I 1886 hedder det ironisk bl. a.:

»Når der kommer en strid mellem Landstinget og Folketinget, skal Landstinget smukt give efter. Derved vises der tillid til menigmand, og når vi viser denne tillid, skulle vi atter få smukke, lyse og lykkelige tider her i Danmark (munterhed), så skal der atter komme enighed mellem alle samfundsklasser; thi når alle de andre samfundsklasser giver efter for menigmand, er der ingen grund til uenighed.«

Lidt længere henne i samme tale hedder det, at det at fremme Højres sag er »et besværligt, et vanskeligt arbejde, thi vi skal vinde menigmand, skønt vi går ud på at holde menigmands indflydelse inden for de rette grænser«; men man skulle i al sin færd vise, »at vi vil menigmand det vel, at vi ikke vil give menigmand stene for brød, men gør, hvad vi kan, for at styrke ham under hans ofte hårde kamp for at »erhverve det daglige brød (hør!)«¹⁸. Tilsvarende vidnesbyrd om en fremherskende eliteteori træffes også i 1891 i en hyldesttale til Ploug, hvor det bl. a. hed: »Jeg tror nu – ja, jeg ved det – at dr. Ploug selv i årenes løb er kommet til erkendelse af, at man ikke således rolig helt kan overlade det til vælgerbefolkningen (hør!)«. Videre fremme hyldes Ploug, fordi han er gået foran i arbejdet for »at oplyse og belære det menige folk«¹⁹. Selv sagde Ploug i 1886 om Højres rigsdagsgruppe:

»Jeg tror ikke, at De har hørt noget om stridigheder mellem os eller om deling i grupper som mellem vore modstandere; men det kommer af, at vi ikke er mænd uden mening, der er drevet sammen ved agitationens pisk eller skylder misbrug

og nåde, at vi er valgt i vore valgkredse; men vi, der er søgte af vælgerne, skylder kun deres frie valg, at vi sidder i Rigsdagen. Det, at vi ikke er mænd uden mening, men har en overbevisning, gør, at vi gensidig har respekt for hinanden»²⁰.

Bortset fra i en enkelt tale blev der ikke i disse år fremført økonomiske idealer i disse festtaler. Denne ene undtagelse var en tale for fædrelandet, som formanden for Københavns Håndværkerforening, bagermester, cand. polyt. C. F. Lichtenberg holdt i 1890. Talen gik ind for lettelser for handel og søfart og for toldbeskyttelse for håndværk og industri; men den sigtede mere mod den aktuelle situation i forbindelse med regeringens lovforslag, end den havde form af almengyldige idealer²¹.

Mens tiden efter 1895 heller ikke så nogen stort anlagt, samlet konservativ ideologi, bragte partiets ændrede stilling efter forliget 1894 et fyldigere program.

1896: Et partiprogram bliver skrevet

Optakten kom med Jacob Scavenius' 141 sider store skrift: »Danmark og det danske folks fremtid«, dateret Dinard, 12. sept. 1894¹. Her udvikles for første gang et fyldigt højreprogram, fremlagt som Jacob Scavenius' personlige forslag til et arbejdsprogram for partiet, men i kraft dels af hans hidtidige position i partiet, dels af den andel, han får i Højres program af 1896, frembyder det særlig interesse. Det centrale er for Scavenius naturligvis fremdeles forsvarssagen, selv om skatte- og toldpolitikken optager den største plads. I øvrigt er det karakteristisk, at bogen bevæger sig fra de største principielle spørgsmål som f. eks. Danmarks neutralitet til den mindste detalje som hvilken musik, Det kgl. Teater bør benytte ved fremførelsen af »Antigone« eller til sådanne håndfaste problemer som overladelsen af proviantgården til Rigsarkivet².

»Danmark og det danske folks fremtid« er i det hele blottet for ideologiske betragtninger. Selv et sådant spørgsmål som forsvarsordningen er mærk værdig blottet for almene betragtninger; i stedet holder bogen sig til konkrete emner som kanonbådenes antal eller bataljonernes krigsstyrke. Det samme gør sig gældende på det erhvervspolitiske område; dog kan der uomtvisteligt spores en særlig interesse for de mindre næringsdrivende. Jacob Scavenius

vender sig mod agrarernes krav om nedsættelse eller ophævelse af beskyttelsestolden for håndværk og industri. Det ville være uretfærdigt at slå ned, hvad staten i lange perioder gennem toldlovene havde fremelsket; særlig ville dette ramme håndværket, der i forvejen var uheldig stillet på grund af konkurrencen fra udlandet og fra storindustrien. På den anden side afvises det at følge håndværkets krav om øget beskyttelse, idet dette ville gå ud over konsumenterne (den ville i øvrigt også fremkalde en indenlandsk fabriksindustri, der ville være farligere end den udenlandske konkurrence). Industritolden foreslås lettet, navnlig på de store forbrugsartikler. Generelt vender Scavenius sig i det hele taget mod for store ændringer i toldlovgivningen³. Som et karakteristisk udtryk for Højres ønske om »ret og skel til alle sider« (og til alle vælgere) står Scavenius' eget resumé:

»Jeg er villig til at indrømme, at skønt jeg har bestræbt mig for efter bedste evne at gøre ret og skel til begge sider, både lige over for konsumenterne og lige over for producenterne, så er det vel muligt, at jeg på enkelte punkter er gået for vidt i frihandelsretning, men også muligt, at jeg her og der ikke er gået vidt nok«⁴.

Bogen omtaler dernæst det system, som næringsloven af 1857 havde skabt, og som blev så hårdt angrebet navnlig af håndværkets mænd. Også her er der i det centrale afsnit tale om et standpunkt, der er både for og imod. Scavenius finder, at det var en fejl at sønderbryde de gamle lav; men dette kunne ikke redresseres:

»Man kan, om man vil, indføre tvungne svendeprøver, men deraf følger ingen organisation, og om deres indførelse i det hele vil være til nogen nytte, er vel tvivlsomt. Imidlertid er der i håndværkerstanden en stærk tro på, at sådanne tvungne prøver vil være til gavn, antager jeg, at man bør gøre forsøget. At indføre tvungne organisationer, det være sig af mestre og svende hver for sig eller af mestre og svende i forening, kan der ikke være tale om. Den frie ret til association må hævdes«⁵.

I det hele stod Scavenius vel nærmest på de principper, som næringsloven indeholdt. Han afviste således byernes krav om en yderligere udbygning af læbælteordningen⁶. Men han var samtidig indstillet på at afbøde de virkninger af loven, som betød en fare for de mindre erhvervsdrivende, f. eks. også ved en beskatning af aktieselskaber⁷. Han gik også ind for øget statsstøtte i form af tilskud til uddannelse (herunder foreslog han oprettet et industrimuseum med opgaver svarende til dem, Teknologisk Institut senere

påtog sig) og som driftslån⁸. Også på det finanspolitiske område søgte Scavenius at tage ligeligt hensyn til samfundsklasserne; i hvert fald formulerede han det således: »Det vil ikke være retfærdigt at røre ved bygningsafgiften . . . Når der nu er god grund til at komme hartkornet til hjælp også ved at lade landskatten overgå til kommunerne, så er der grund til også at komme købstæderne i møde«. Når han dog samtidigt foreslår indførelse af en indkomstskat, er det en efterkommelse af et af Agrarforeningens krav⁹.

Scavenius' program var ikke et afrundet hele, båret af et bestemt samfundssyn. Det samme gælder om det nye program, Højre antog fra 1896. Det havde sit udspring i de strømninger, der førte til detroniseringen af Lars Dinesen (jfr. ovenfor s. 148, 150 og 152). Det var Jacob Scavenius, der stod som leder af den sejrige opposition på delegeretmødet i oktober 1895 og her rejste kravet om et nyt program for Højre. Kravet om et program blev fremsat i en stor tale, i hvis indledning Scavenius udtrykte det som hensigten at lede Højre ind i en ny kurs¹⁰. Forsvarssagen havde ganske vist den samme betydning som hidtil, men den havde ikke den samme politisk samlende kraft som i 1884:

»Under det økonomiske tryk, som hviler over dette land som alle andre europæiske lande, er de økonomiske spørgsmål trådt i forgrunden. Der er her som i andre lande dannet et agrarparti, som særlig fremhæver landbrugets interesser . . . På den anden side står byernes interesser; også byerne trænger, og deres interesse er på visse punkter, i al fald efter deres egne meninger, modstridende mod landets«¹¹.

Alt dette, fortsatte Scavenius, skabte vanskeligheder for Højre. Man gjorde dog fejl i ikke at tage tyren ved hornene. Et program var en nødvendighed for et parti.

Scavenius nævnte dernæst nogle af de områder, hvor programmet burde anvise reformer: skoler, alderdomsforsørgelse og ulykkesforsikring. De erhvervspolitiske problemer skulle også med:

»Der er på erhvervslivets område to forhold, som trænger til ordning: Næringsforholdene på den ene side og toldforholdene på den anden (hør!). En ordning fordres fra forskellige sider, og man bliver nødsaget til på disse punkter at se at nå til enighed.«

Som det vigtigste punkt nævnte Scavenius endelig skattepolitikken. Det var

nødvendigt med en gennemgribende skattereform, »hvorved dels skatterne kunne blive noget bedre fordelte, men hvorved man først og fremmest kan komme til forøgede indtægter for statskassen«. Pengene var nødvendige til påkrævede reformer, og i talen foresloges derfor statsindkomsts-katten optaget i programmet. Selv om hensynet til en retfærdigere fordeling af skattebyrden stadig var med i motiveringen, var dette agrarbetonede moment dog skudt i baggrunden til fordel for finansiering af reformerne; måske var Scavenius her påvirket af, at han nu navnlig havde sine tilhængere i hovedstaden¹². Scavenius sluttede sin tale med at foreslå, at man overlod til repræsentantskabet – hvori han og hans tilhængere på samme møde var blevet talstærkt indvalgt – at udarbejde »en fremstilling af de væsentligste af de opgaver, for hvilke Højre bør virke«, alt på grundlag af de i Højres program af 1882 hævdede grundsætninger.

Trods den latente oppositionsstemning opnåede Scavenius' forslag ikke udelt tilslutning. Straks efter talen opponerede P. G. C. Jensen, der havde indledt drøftelserne som valgt af det gamle forretningsudvalg – i det hele en repræsentant for det gamle Højre og forligsmodstander¹³. Han vendte sig mod, at repræsentantskabet egenmægtigt skulle udforme et program, og han karakteriserede Scavenius' programudtalelser som »svævende« og »almindelige – undskyld, jeg siger det – talemåder«¹⁴. Den samme uvilje mod at overlade programskrivningen til repræsentantskabet kom også til udtryk i et indlæg fra folketingsmand, oberstløjtnant Carl Wagner. I særlig grad dvælede han dog ved de vanskeligheder, der ville være forbundet med at udforme et program, som kunne finde almindelig tilslutning i partiet. Han formulerede problemet i ord, der på udmærket måde karakteriserede Højres dilemma:

»Jeg er overbevist om, at hvis en sådan myndighed blev givet repræsentantskabet, ville det føre til en sprængning af Højre. Det er muligt, at der kan findes 16 repræsentanter, der kunne blive enige om et sådant detaljeret program, jeg tvivler stærkt på det, dertil står interesserne alt for stærkt lige over for hinanden. Man kan nemlig være en udmærket højremand og være frihandelsmand, være en udmærket højremand og være beskyttelsesmand. Man kan være højremand og være ven af forbrugsforeninger, man kan være højremand og være en forbitret fjende af »Freir« o. s. v., så jeg kan ikke tænke mig, at en reformpolitik, som blev meget nøje udpenslet, hvor man kom ind på et detaljeret program, hvor man f. eks. skulle ordne toldspørgsmålet, skulle kunne samle enstemmighed. Der kunne altså kun være tale om et flertal, men fandt man et sådant flertal af 16, ville de 14 andre gå deres vej«¹⁵.

Ganske tilsvarende betragtninger blev gjort gældende af William Scharling. Da også andre vendte sig mod at lade repræsentantskabet udforme programmet, standsede parterne ved den kompromisløsning, at man opfordrede repræsentantskabet til

»at udarbejde og på næste delegeretmøde forelægge et program på grundlag af Højres program af 1882 og under hensyn til den foreliggende politiske situation«¹⁶.

Arbejdet med det nye program blev organiseret på den måde, at forretningsudvalget fik overladt et programudkast udarbejdet af Jacob Scavenius¹⁷. Dette udkast var dog nærmest en opstilling af de punkter, programmet skulle behandle, og som forretningsudvalget derefter søgte at omredigere til et egentlig program. Da man kom til repræsentantskabet med det, blev det mødt med den indsigelse, »at et sådant program, der indskrænkede sig til at omtale en række af de reformer, der overhovedet står på dagsordenen, og som kunne ventes i en nær tid reelt at ville komme til en behandling i Rigsdagen, når det skulle holdes i den korthed, som et sådant program kræver, ikke frembød tilstrækkeligt ejendommeligt og karakteristisk for Højre«. Borgmester H. Sylow krævede, at programmet skulle begynde med skarpt at præcisere Højres stilling over for de andre partier, og P. G. C. Jensen »gjorde gældende, at ved siden af den almindelige omtale af de forskellige reformspørgsmål burde Højres program indeholde nogle enkelte punkter, som Højre sikkert ville have for sig selv, opgaver som netop Højre ville arbejde for«. Disse forslag fik så stor tilslutning, at man vedtog at udarbejde et nyt udkast. I sig selv er dette et udtryk for, at man stræbte hen mod et program, der virkelig skulle være et udtryk for de store linier i Højres politik; men samtidigt *kan* det hos det gamle Højres mænd være udsprunget af ønsket om at formulere lidt fjernere og mindre konkrete opgaver frem for at følge Scavenius i at opstille en række reformforslag, der knyttede sig til det daglige rigsdagsarbejde, som Scavenius – der ikke havde noget mandat – stod udenfor og ikke kunne påvirke direkte.

Til at udarbejde det nye udkast blev der nedsat et særligt udvalg bestående af forretningsudvalget og fem medlemmer af repræsentantskabet. Hvordan de forskellige grupperes styrkeforhold var i udvalget, kan næppe oplyses; men derimod er der karakteristiske træk i den sociale og erhvervsmæssige sammensætning:

Større landbrugere	4
Embedsmænd	5
Liberale erhverv	4
Grossererere	1 ¹⁸

Byerhvervene var kun repræsenteret af den ene grosserer, som var den politisk lidet aktive A. Hindenburg – i de mange år, han var medlem af repræsentantskabet, deltog han vist aldrig i drøftelserne på delegeretmøderne. Det skal tilføjes, at Hindenburg var den eneste repræsentant for byerhvervene, der havde mulighed for at være med, idet disse i øvrigt ikke havde andre repræsentanter i repræsentantskabet¹⁹. Udgangen på udvalgets arbejde var et programudkast, enstemmigt tiltrådt af repræsentantskabet, som blev forelagt et ekstraordinært delegeretmøde den 27. juni 1896.

Optakten til delegeretmødet var dramatisk. Gennem Ritzaus Bureau offentliggjordes 15. juni en erklæring fra syv af Højres folketingsmænd²⁰. Erklæringen tog på forhånd afstand fra det program, det ekstraordinære delegeretmøde måtte vedtage. De syv folketingsmænd var gårdejer Åberg, gårdejer L. Christiansen, Lars Dinesen, førstelærer Thomas Johannsen, gårdejer H. Jørgensen, gårdejer Jeppe Madsen Paulin og godsejer, grev Ludvig Reventlow, altså en udpræget landbogrube. I erklæringen konstaterede de syv folketingsmænd, at de ikke kunne billige den omordning af Højres organisation, der havde fundet sted på delegeretmødet i 1895. Begivenhederne havde allerede vist, at partiets ledelse derved kom til at ligge uden for Rigsdagens Højre og den regering, det støttede:

»Vi forlanger, at Højres politiske ledelse i hovedsagen skal ligge hos de af Højre valgte rigsdagsmænd i forbindelse med den af disse støttede regering; thi hvor det politiske ansvar er, bør også den politiske ledelse være.«

Videre hed det i erklæringen:

»Vi fralægger os derfor ethvert ansvar for et af det forestående delegeretmøde vedtaget nyt program, der, hvorledes det end affattes, vanskelig vil kunne undgå at få karakteren af at være regeringens og Rigsdagens Højre påoktrojeret udefra af en uansvarlig forsamling og sikkert vil forlanges fortolket i den ånd, som har været hos dem, der i øjeblikket har forstået at bemægtige sig indflydelsen i denne forsamling.«

De syv folketingsmænd vendte sig mod scavenianernes kritik af forliget, men kunne naturligt nok ikke konkret vende sig mod det nye program, som

endnu ikke var vedtaget. Noget dybtgående skel har der sikkert heller ikke været, når det gjaldt ideerne bag Højre; uoverensstemmelserne lå – det viser de senere begivenheder – i spørgsmålet om den politik, partiet skulle føre, navnlig i forhold til de moderate. I øvrigt erklærede de syv, at de fremdeles ligesom regeringen stod på Højres program af 1882.

Erklæringen rejste ikke nogen opposition på delegeretmødet. Derimod har den måske medvirket til at nedsætte antallet af deltagere i delegeretmødet; der var udstedt ca. 1.000 indbydelser; men der mødte kun ca. 400.

I sine indledende bemærkninger forklarede Scharling – som formand for repræsentantskabet – det lave deltagertal bl. a. dermed, at mange på grund af årstiden var afskåret fra at være hjemme fra og fortsatte: »Mere beklageligt er det dog, at flere af dem, som vi har været vant til at se som stadige, trofaste og virksomme deltagere i delegeretmøderne, i dag med forsæt er udeblevet«²¹. I den videre omtale af de 7 folketingsmænds standpunkt udtrykte Scharling håbet om, at »de herrer ligesom alle andre« måtte komme til den erkendelse, »at dette program holder fast ved det program af 1882, som de også har erklæret sig at holde fast ved, og at det ud over det ikke indeholder noget, som ikke alle afskygninger af Højre skulle kunne slutte sig til«. Navnlig, understregede Scharling, var programmet ikke københavnsk præget, men tog fuldt ud hensyn til landbrugets berettigede krav²². I disse ord har Scharling for så vidt karakteriseret programmet på træffende måde: konservativt, men ved at give det stor bredde dækkende alle reformmuligheder.

Det vedtagne program var næsten identisk med det forelagte forslag²³. Det begynder med at afgrænse Højre i forhold til Socialdemokratiet og venstrepartierne, en afgrænsning hvori erhvervspolitiske synspunkter ikke direkte er taget med. I modsætning til Socialdemokratiet ville man hævde »individets frie retsstilling i så vidt omfang som muligt«. Modsætningen til venstrepartierne stilles op i opretholdelsen af den grundlovmæssige magtfordeling og i betryggelsen af landets selvstændighed »ved et gennemført og behørigt vedligeholdte forsvarsvæsen«.

Direkte erhvervspolitisk sigte havde programmets afsnit III, hvor det bl. a. hedder:

»Højres stilling til de reformtanker, der for tiden særlig er fremme, vil i det væsentlige være givet ved det grundlag, hvorpå partiet således står. Det tilsiger derfor sin støtte til:

1) Bestræbelserne for at vedligeholde og fremme en sund og levedygtig *middel-*

stand såvel i by som på land. Som følge deraf bør der i forbindelse med en reform af *næringslovgivningen* tilvejebringes ensartethed i de beskatningsvilkår, under hvilke næring drives i en kommune af dennes egne borgere og af aktieselskaber eller uden for kommunen boende. En reform af toldlovgivningen bør have til grundlag at støtte den danske produktion, handel og søfart i kampen mod udlandets konkurrence, dog under tilbørlig iagttagelse af statskassens tarv. *Ekspor-ten* bør støttes, hvor foranstaltninger dertil virkelig må siges at være af almen interesse. Der bør skaffes sømandsstanden og fiskerne adgang til fagmæssig uddannelse ved skoleskibe og fiskeriskibe.«

Andre programpunkter drejede sig om skattepolitik; drikkædigheden skulle modarbejdes ved forhøjelse af alkoholbeskatningen, »så vidt muligt i forbindelse med nedsættelse af tolden på den store befolknings livsformødenheder«, og Højre ville medvirke til nedsættelse af de kommunale skatter ved statens overtagelse af forskellige udgifter på politi- og retsvæsenet. Den kommunale beskatning skulle omordnes »med særligt hensyn til nedsættelse og fiksering af hartkornsskatterne«. Hvis de nødvendige reformer ikke kunne gennemføres med de hidtidige indtægtskilder, ville partiet medvirke til, at »de fornødne midler eventuelt tilvejebringes ved en moderat indkomstskat med beskatning af hidtil skattefri produktiv formue«.

Programmet affødte ikke megen diskussion på delegeretmødet. Det blev kommenteret livligt; men væsentlige afvigelser forekom ikke, og ændringsforslagene sigtede snarere til en konkretisering eller videregående ønsker på programmets linje. Fra landbrugsside blev der anket over, at der på en mere tydelig måde, end tilfældet var for landbrugets vedkommende, var givet tilsagn om støtte til håndværk og industri, og det blev derfor foreslået, at der i programmet skulle indføres »og tilsiger landbruget i sin helhed al mulig støtte«. Forslaget blev afvist af Scharling, idet han advarede mod ændringer, der ikke var strengt nødvendige, fordi de kunne forrykke det formelle i teksten og afføde konsekvenser, der ikke kunne gennemskues i øjeblikket; ved afstemningen over forslaget blev det forkastet²⁴. I nær tilknytning til dette forslag og med den motivering, at Højre og programmet tog for lidt hensyn til agrarerne, blev der stillet forslag om, at statsindkomstskatten ikke skulle omtales som en eventualitet, men som et betingelsesløst krav; også dette forslag blev imidlertid forkastet, efter at Scharling havde understreget, at det var et »spørgsmål, hvorom meningene ikke er så samstemmende inden for Højre, at man jo ved at tilfredsstille den enes fordring let vil komme til at sige noget, som den anden ikke kan gå med til«²⁵.

Blev landbrugets specielle ønsker således ikke taget til følge, led det eneste »byerhvervsforslag« samme skæbne. Den tidligere folketingsmand, malmester P. Nielsen, ankede over den ringe støtte til de tekniske skoler, og trods det i forhold til programmets anlæg ret specielle krav er der dog grund til at fremdrage dette afsnit af indlægget som helhed, fordi det på udmærket måde dækker Højres problem:

»Når vi i disse dage har set Fællesrepræsentationen oplyse, hvor latterlig lille et beløb statskassen yder til håndværkets og industriens understøttelse i forhold til, hvad landbruget får til sine landbrugsskoler m. m., tror jeg, der er anledning for Højre til at holde et vågent øje med dette forhold, hvis partiet ønsker at have håndværkets og industriens mænd med sig i højere grad, end tilfældet er. Jeg tror, det var korrekt og forsvarligt, om det foreliggende program kom til at indeholde en passus om, at Højre vil arbejde på, at staten i større omfang end hidtil er sket, støtter industri og håndværk. Jeg misunder ikke landbruget dets skoler eller sømandsstanden og fiskerne midler til teknisk uddannelse; men som håndværker forlanger jeg, at staten også yder et forholdsmæssigt tilskud til håndværk og industri; hvis det sker, nærer jeg ikke tvivl om, at Højre som parti vil kunne vinde langt større tilslutning, end det til dato er sket, inden for håndværkets og industriens rækker . . . (bifald)«²⁶.

Scharling fandt det betænkeligt at optage et sådant specielt punkt i programmet, selv om det havde hans og andre højremænds sympati; forslaget blev da også forkastet²⁷. Skønt det ikke direkte siges, kan man vist formode, at afvisningen hang sammen med bestræbelserne for en erhvervs-mæssig ligevægt i programmet; kravet var jo for så vidt ikke mere specielt end programmets tilsagn om at arbejde for skoleskibe for sømænd og fiskere, men disse erhverv havde man næppe haft andet at byde.

Det nye program var ingenlunde nogen strømkæntring i Højres politik. Middelstandens betydning og løftet om at virke for dens interesser og bevarelse var stærkere understreget end tidligere; men Dinesen havde kort forinden udtalt sig på omtrent samme måde om byerhvervenes interesser²⁸. For indkomstskatten havde Dinesen talt allerede tidligere på året²⁹. Indkomstskatten havde i øvrigt sine modstandere i gruppen »Det gamle Højre«, hvortil bl. a. repræsentantskabets flertal og dets formand Will. Scharling hørte med Estrup stående i baggrunden³⁰. For en væsentlig del var denne modstand bestemt af 66-grundlovens forankring i det store hartkorn; men derved, at programmet ikke rørte ved hartkornsskatterne til staten, var det også på det punkt lykkedes at nå frem til en løsning, der gjorde det muligt,

at partiets forskellige grupper kunne samles under det nye program. Det forblev da også urørt, selv om de fraktionsgrupperinger, det var skabt af, ret hurtigt ændrede sig.

Det nye program blev straks efter vedtagelsen kommenteret af Jacob Scavenius, der indledte en forhandling om den almindelige politiske situation. Han indledte med at konstatere, at to farer truede Højre indefra: agrarerne og industrimændene. Det var naturligt, at onde tider trængte de materielle interesser i forgrunden:

»Men på den anden side bør man ikke glemme, at det ikke er de materielle interesser, der til syvende og sidst bør danne skillemærket mellem partierne. Det er de åndelige interesser, det er principperne, det er idealerne, som altid her i verden, og hidtil også hos os, har dannet skillemærket. Og det ville være i allerhøjeste grad uheldigt for os, om skillemærket blev de materielle interesser; thi det ville være akkurat det samme, som om vi ville inaugurere en klassekamp«³¹.

Scavenius understregede derefter, at det var farligt, når agrarerne tænkte på at danne et selvstændigt parti, og når »industrimændene« havde planer om det samme ved at liberale industrimænd, der nu frygtede alliancen med socialdemokraterne, søgte forbindelse med fagfæller inden for Højre³². Han påviste derefter, hvorledes alle erhvervs interesser var søgt iagttaget i programmet.

Det samme blev understreget i den festtale, som Matzen holdt ved festbanketten efter delegeretmødet³³. Der var i programmet »tænkt på alle«; efter at den storpolitiske strid nu var endt, ville det være en ulykke, hvis der udbrød en klassestrid, der navnlig splittede borger og bonde ad. »Derfor ingen stands- eller interessepolitik, men en *samfundspolitik*, hvor det hele samfunds vel er det højeste mål, og alle interesser sker fyldest, så vidt som dette fælles mål tillader og kræver«. I en kommentar i »Højrebladet« lagde Scharling også vægt på, at der ikke i programmet var noget, som ikke enhver højremand kunne slutte sig til; der var taget hensyn til samtlige erhverv³⁴. Tilsvarende udtalelser om programmets hensyntagen til alle erhverv fremsatte Jacob Scavenius i *sin* kommentar efter mødet, hvor han også sagde, at mange måske ville synes, at han var gået for vidt i sine skattepolitiske indrømmelser, men hertil måtte bemærkes, »at det var nødvendigt at opnå enighed, hvis ikke Højre skulle miste alt sammenhold, falde sammen, og landet overlades til en interessekamp af en lidet tiltalende og dertil meget farlig beskaffenhed«. Men man havde dog opnået, at den modstand fra

»stokkonservativ« side, der principmæssigt havde været mod indkomstskat, nu var brudt ³⁵.

Programmets rummelighed kom klart til udtryk gennem begivenhederne på december-delegeretmødet samme år. Her mødte partiets modpoler med hver sit resolutionsforslag, og begge erklærede, at man stod på det nye programs indhold. Det ene resolutionsforslag blev stillet af P. G. C. Jensen og havde tilslutning både fra repræsentantskabets flertal og fra flertallet i rigsdagsgrupperne, herunder Lars Dinesen – dette forslag er således et udtryk for, at de to grupper, »de gamle« og Dinesens fløj, var trådt i samarbejde – det andet forslag blev stillet af Jacob Scavenius.

Forud for forslagenes behandling gav landstingsmand, provst J. J. Bjerre, en oversigt over den politiske situation, en oversigt, der dog snarere var en opgørelse over partiet Højres stilling efter vedtagelsen af det nye program. Provst Bjerres foredrag var en fornyet understregning af, at der ikke måtte føres en ensidig interessepolitik. Indledningsvis konstaterede Bjerre, at partiet var sammensat af alle samfundslag, uden at der, som f. eks. i England, var gamle indarbejdede partiforhold eller den politiske interesse og modenhed, som der burde være i en konstitutionel stat:

»Vi er fra forskellige politiske lejre og med højst forskellige interesser og synspunkter og dannelsenstrin ført sammen i den for konservatismen gunstigste tid, nemlig da demokratismen var ved at løbe linen ud og de onde følger øjensynlige. Men nu har jo demokratismen måttet gøre en dyd af nødvendigheden og for en tid fremtræde med mere besindighed og mådehold, og da denne forandring har fundet sted samtidig med, som der er kommet til at herske en for konservatismen ugunstig åndsretning, kunne man sige sig selv, at stillingen ville blive vanskelig.«

Bjerre gav i det hele partiet meget stor rummelighed, også i henseende til standpunkter:

»Man betragter som oftest ordene »Højre« og »konservativ« som et og det samme; men det er jo forkert (hør!). Enhver, der hylder forfatningsspørgsmålet, er højremand; men derfor kan han jo godt på mange saglige områder være meget lidt konservativ« ³⁶.

I en videre udredning af de påtrængende samfundsproblemer hævdede Bjerre, at der ikke var problemer, som man ikke var i stand til at løse i samarbejde med andre borgerlige partier. Det skulle derfor være muligt at formulere et tillæg til programmet, som angav de reformer, man burde søge gennemført, og disse påkrævede reformer kunne gennemføres således, at alle

samfundsgrupperes interesser blev varetaget³⁷. Man skulle ikke lade sig slå ud af socialdemokraternes fremgang:

»Man samler nu fra den side ved trusler og vold en del småfolk uden for den egentlige arbejderstand, f. eks. detailhandlere og værtshusholdere; men samtidig afsløres mere og mere »fremtidsstaten«, den socialistiske guddom, som det dumme gøgl . . . Men selv om fejhed og egoisme og mangel på sammenhold, parret med dumhed og usund sentimentalitet virkelig skal bevirke, at byerne falder en for en, så er det dog at være for pessimistisk uden videre at gå ud fra, at socialisternes rædselsregimente skal vare til verdens ende.«

Ved at prisgive byerne ville man vise uret mod de mange i byerne, der havde gjort deres pligt. Man måtte også gøre sig klart, at Højres styrke, når det kom til stykket, ikke bestod alene i stemmernes antal, men i den stærke tilslutning fra de dygtigste, bedste og mest ansete i alle samfundslag og erhverv. »Endnu er byerne, særlig provinserne, jo Højres faste værn med de øvede tropper, af de tusinde grunde endnu de eneste, der kan føres an i kampene mod socialismen«³⁸.

Der var ikke i den politiske målsætning afgørende forskelle mellem det resolutionsforslag, P. G. C. Jensen forelagde, og det, Jacob Scavenius forelagde³⁹. Begge forslag indeholdt fire punkter, og i begge var første punkt en erklæring om programmet af 1896 som arbejdsgrundlag, ligesom det fjerde punkt i begge forslag omtalte det organisatoriske arbejde. Der var nuanceforskelle, men heller ikke mere. De »gamle«s forslag henviste i punkt 1 yderligere til programudtalelsen af 1882 og udtalte, at tiden nu var til »foranstaltninger til lettelse af det økonomiske tryk, der hviler på land og by, uden at derved nogen enkelt samfundsklasses berettigede interesser trædes for nær«. Scavenius' kortere og mere fyndige forslag erklærede blot, at man ville »arbejde for løsningen af de foreliggende samfundsopgaver ved frisisdende reformer«. Fjerde punkt opfordrede i forskelligt ordvalg til øget kraft i det organisatoriske arbejde; Scavenius' forslag sluttede med, at man gennem dette arbejde skulle »gøre det klart, at Højre i sandhed er et nationalt fremskridtsparti«. Punkt 2 i de »gamle«s forslag behandlede forholdet til andre partier, et emne som optog punkt 2 og 3 i Scavenius' forslag. De »gamle«s forslag erklærede partiet beredt til at forhandle med andre partier, der ville arbejde på det bestående samfundsgrundlag, hvorimod man anså det »for sin opgave at modarbejde Socialdemokratiet og dem, der hemmeligt eller åbenlyst støtter dette parti«. I Scavenius' forslag var de samme punkter af mere konkret og aktuelt indhold, idet det – vendt mod Dinesen og mod

hans samarbejde med de moderate – først stillede som krav, at højrekandidater skulle slutte sig til programmet og ikke stille sig uden for organisationen, og dernæst krævede, at en eventuel alliance skulle være åben og klar og ikke forfordele Højre. De »gamle«s resolutionsforslag indeholdt endelig i sit tredje punkt en udtalelse om, at man fremdeles ville hævde den fortolkning af grundlovens § 25, som partiet hidtil havde været talsmand for.

Da det nu havde vist sig, at Dinesen, ved at tilslutte sig de »gamle«s resolutionsforslag, nok kunne tiltræde programmet af 1896, indeholdt ingen af forslagene vel noget, som ikke alle tre fløje i partiet havde kunnet tiltræde. Den væsentligste forskel var bekæmpelsen af Socialdemokratiet; men dette var på den anden side ikke et punkt, der affødte nogen debat på delegeretmødet.

Debatten på delegeretmødet var fortrinsvis et opgør mellem Jacob Scavenius og de to andre fløje i partiet. I meget var det imidlertid mindre en debat om en grundlæggende idé og mere en debat om taktik; kun i ringe grad udformede Scavenius nærmere sine teorier om en konservativ fremskridtspolitik. Over for Dinesens fløj var det især samarbejdet med de moderate, der blev angrebet; men et centralt punkt som skattereformen, hvor forskellen (jfr. ovenfor s. 197) ikke var så stor, stod her i baggrunden, modsat forholdet til de »gamle«, hvor netop denne var det væsentligste modsætningsforhold⁴⁰. Nogen forskel i erhvervspolitisk henseende kom ikke til udtryk. En af scavenianerne var ikke fremmed for et samarbejde med Socialdemokratiet via byernes radikale⁴¹; men ellers var det mere den almindelige politik, der var tale om. Bemærkelsesværdigt er det dog, at Dinesen også taler opgivende om byerne, hvorfor det ikke kan betale sig at støtte Scavenius' byfløj og dermed risikere at støde bondevælgerne, der var partiets ryggrad, fra sig⁴².

Jacob Scavenius' resolutionsforslag faldt på delegeretmødet. Det »forkastedes med stor majoritet«, mens repræsentantskabets (o: »de gamle«s og Dinesens) vedtoges »med stor majoritet, idet der imod den, så vidt skønnes kunne, afgaves noget over 50 stemmer«⁴³. Umiddelbart efter mødet samledes Scavenius med sine tilhængere på Hotel Phønix, hvor man dannede Højres Fremskridtsgruppe. Denne fraktionsdannelse fik ikke blivende betydning, og ved århundredskiftet fandt Dinesen og Scavenius atter sammen⁴⁴. »Højrebladet« gjorde delegeretmødets resultat op i følgende sætninger, der også må være historikerens vurdering af det passerede:

»Man tør dog sikkert gå ud fra, at de, der stemte imod den [repræsentantskabets resolution], ikke fandt nogen principiel uoverensstemmelse mellem de to resolu-

tioner; men at de foretrak kammerherre Scavenius' resolution, fordi den med betydelig større klarhed udtrykte, hvad der skulle siges. Denne opfattelse deltes uden tvivl af flertallet i forsamlingen, og når dette alligevel stemte for den vedtagne resolution, var det for en væsentlig del af frygt for, at der i modsat fald skulle vise sig uovervindelige vanskeligheder for den enighed, som det gjaldt om at tilvejebringe«⁴⁵.

Resolutioner om årets politik

Programmet af 1896 blev det sidste program, Højre udsendte indtil stiftelsen af Det konservative Folkeparti. Det blev dog ikke noget program, man vedblev at tage frem. I 1897 og 1898 aftryktes det foran i delegeretmødeberetningerne, og i 1901 blev der i mødets resolution henvist til programmet, men derefter fremdrages det ikke mere¹. I stedet for programmet trådte de årlige resolutioner fra delegeretmøderne, som havde form af henvendelser dels til meningsfæller, dels til vælgerne. Resolutionerne blev til på den måde, at et medlem af forretningsudvalget i et foredrag gennemgik den politiske situation og sluttede af med at fremsætte et resolutionsforslag, der foruden at konstatere partiets politiske standpunkter også jævnlige indeholdt opfordringer til øget organisatorisk virksomhed. Efter fremsættelse af forslaget fulgte den debat, der optog det meste af mødet, og hvor de delegerede udtalte sig både om den politiske situation og om det organisatoriske arbejde – ikke sjældent indeholdt disse udtalelser ændringsforslag til resolutionen, og ikke sjældent blev sådanne ændringsforslag accepterede også af repræsentantskabet, således at man nåede frem til praktisk talt enstemmighed ved vedtagelsen af resolutionens endelige redaktion. Det lader sig meget vel gøre at foretage grupperinger af forskellige fløje i partiet på grundlag af delegeretmødernes drøftelser; men disse fløje var stort set bestemt af taktiske synspunkter, mens der i de væsentlige politiske spørgsmål kun meget sjældent var egentlige afvigelser fra de standpunkter, den vedtagne resolution gav udtryk for. Med henblik på de ofte bevægede forhandlinger på delegeretmøderne skrev Højrebladet i 1905, at man måtte gøre sig klart, at der inden for et intelligensparti, hvad »Højre dog ubestrideligt er«, naturligt nok ville gøre sig »nuanceopfattelser gældende om veje og midler, selv om der er fuldständig enighed om målet«².

Resolutionerne – og til dels deres tilblivelse – giver et indtryk både af

Højres standpunkter og af, hvilke problemer partiet fandt det særlig påtrængende at få løst. I bilag 5 er der foretaget en skematisk opdeling af de årlige resolutioners indhold. Denne oversigt viser tydeligt, at de to gamle strids-spørgsmål fra kampårene, forsvaret og forfatningen, fremdeles stod i forgrunden for partiet og derfor også var med i hvert års resolution. I 1913 havde repræsentantskabet fremlagt et resolutionsforslag, der tog sigte på partiets stilling i grundlovsforhandlingerne og ikke omtalte forsvarsspørgsmålet; men under indtryk af en stærk opposition på delegeretmødet måtte man tiltræde, at der blev gjort en tilføjelse om forsvaret³. Mens forsvarsspørgsmålet ikke gav anledning til at komme ind på byerhvervenes forhold, var det anderledes på det forfatningspolitiske område. Her gjorde to spørgsmål sig gældende: Landstingets stilling og valgordningen. Endnu frem til 1902 hævdede man Landstingets ligeberettigelse med Folketinget; derefter var det fra 1903 forholdstalsvalgmåden, der var det centrale på det forfatningspolitiske område, en reform, hvis gennemførelse navnlig ville komme Højre og byerne til gode i form af en talmæssigt set mere retfærdig andel i folketingsmandaterne. Da det under grundlovsforhandlingerne kom til at stå klart, at 1866-Landstinget ikke kunne bevares, var ønsket i 1911, at ændringerne skulle indeholde konservative garantier. I 1913 blev disse garantier nøjere udformet:

»Der bør skabes et Landsting, der forbinder den modne alders erfaring og den økonomiske ansvarsfølelse med sagkundskabens indsigt og evnen til at varetage landets erhvervsinteresser, og som derved har kraft til at gøre bestemt front mod de socialdemokratiske angreb på den bestående samfundsorden. Med dette for øje udtaler mødet, at kærnen til Landstingets vælgerkorps bør dannes af landets selvstændige erhvervsdrivende i landbrug og byerhverv – dets brede, besiddende mellemstand«⁴.

Dette program punkt affødte ikke nogen debat på delegeretmødet. Det omtaltes af og blev kraftigere redigeret i formen af folketingsmand, sekretær Jul. Wulff, der var en af interesserepræsentationens varmeste talsmænd⁵. Han understregede meget stærkt, at der netop ikke var tale om at skabe en *interesserepræsentation*, men derimod at tilvejebringe konservative garantier. De 1.100 selvskrevne vælgere til Landstinget var der ikke grund til at klage over; men det vælgerkorps på 450.000 medlemmer, man nu foreslog, ville meget bedre kunne modstå et socialistisk stormløb. »Når man derfor foreslår, at netop den selvstændige næringsdrift skal danne kærnen i det nye Landsting, er det ikke for at give dens udøvere en særret, men af den simple

grund, at den står som den naturlige vold imod Socialdemokratiet, fordi dens mænd netop sidder inde med det, socialisterne først vil angribe«. Resolutionen henviser til Højres manifest om forfatningsforslaget, og i dette er tanken om interesserepræsentation nøjere omtalt. Man nævnte to muligheder for valg af erhvervenes repræsentanter: enten skulle de vælges af en række nærmere bestemte af erhvervenes hovedorganisationer, eller også skulle de vælges af de selvstændige erhvervsdrivende, organiseret som et særligt vælgerkorps. »Erhvervene omfatter i denne sammenhæng al slags jordbrug (herunder skovbrug og havebrug), håndværk og industri, handel og omsætning, søfart og fiskeri«⁶.

Ønsket om konservative garantier, byggende på middelstanden, prægede også standpunktet til ændringer i kommunallove. I 1901 udtalte resolutionen Højres »beredvillighed til kraftigt at tilbagevise ethvert forsøg på til fordel for Socialdemokratiet at svække den selvstændige middelstands – såvel bybefolkningens som landbefolkningens – politiske og kommunale indflydelse«⁷. De følgende års resolutioner vendte sig bestandigt mod frie og lige valg til de kommunale råd; synspunktet var dog mere bestemt af ønsket om i det hele at sikre de højstbeskattedes position end af at beskytte eller give fortrin til bestemte erhverv⁸.

Selv om Højres standpunkter i forfatningsspørgsmålet og i drøftelsen af kommunalforfatninger nok særlig kaldte på byerhvervenes mænd, var partiet dog fremdeles på vagt over for specielt at blive et middelstandsparti for byerne. Dette ses også af de standpunkter, man indtog i erhvervs- og toldpolitiske anliggender. Denne varsomhed kom tydeligst frem på delegeretmødet i 1905. Resolutionen sluttede dette år med følgende stykke:

»For at vi kan nå dette mål [valg af højremænd i så mange kredse som muligt], må det stilles klart for alle, at Højre ikke fører klassepolitik, men samfundspolitik, såvel i by som på land; alt arbejde, som udføres i den ånd, hilser vi med glæde, men tager bestemt afstand fra alt, hvad der kan bidrage til at vanskeliggøre en sådan virkelig samfundspolitik og særlig til at fjerne landbostanden *eller nogen anden samfundsklasse* fra Højre«⁹.

I lidt anden form var dette stykke med i repræsentantskabets resolutionsforslag¹⁰. Det blev motiveret af dr. H. L. Møller, der efter at have gennemgået byerhvervenes berettigede reformønsker konstaterede, at Venstre ikke havde magtet at gøre ret og skel mellem land og by. Højre måtte vise, at det kunne gøre det bedre. »Ved omstændighedernes magt« var Højre væsentligt et by-

parti, men misstemningen over Venstres mange overgreb mod byerne måtte ikke »for nogen pris bære Højres politik eller farve Højres polemik«¹¹.

Den aktuelle baggrund for disse bemærkninger og for resolutionsforslagets stykke var en artikel i højrebladet »Vort Land«¹². »Vort Land« var i særlig grad organ for en byerhvervspolitik, og i den pågældende artikel forekom der ringeagtende ytringer om landbostanden, ytringer, som på møder rundt i landet var blevet fremdraget over for Højres talere. I artiklen hed det bl. a.:

»Af alle modsætninger i vort lille land er ingen så stor som den imellem land og by, mellem borger og bonde . . . Al kultur er bykultur . . . Vi bymennesker er narrede idealister til hobe. Har vi nu ikke gået der og delt os efter ideer og f. eks. troet, at når folk sluttede sig til konservatismens idé, så var det ligegyldigt, om de var by- eller landboer! . . . Er bondepolitikken således usmagelig i formen, så er dens kerne og indhold dog endnu værre. Den er uendelig småtskåren og fedtet. Et fladt og lavt synspunkt anlægges på alt, stort som småt«.

»Vort Land«s artikel blev fremdraget på delegeretmødet af Asger Karstensen, der hævdede, at han gang på gang under sin agitation havde fået denne artikel forelagt af venstremænd¹³. Netop dette resolutionspunkt affødte en varm debat på delegeretmødet; der var ikke tale om nogen reel drøftelse af standpunkter i erhvervspolitiske spørgsmål, idet problemet mest var, i hvor høj grad man skulle betone byerhvervenes interesser i forhold til den styrke, man gav hensynet til landbostanden. Under debatten blev det fremhævet, at repræsentantskabets resolutionsforslag, der manglede de kursiverede ord, var egnet til at støde byerhvervene væk fra partiet og fremme den dannelse af et byerhvervsparti, som havde været drøftet i den senere tid¹⁴. Udgangen blev et kompromis, der indsatte de kursiverede ord i resolutionen¹⁵.

Problemet på delegeretmødet 1905 var Højres problem. Trods partiets utvivlsomme store tilskud af byerhvervenes folk var man meget forsigtig med at tage byerhvervenes ønsker for stærkt og for konkret op i resolutionerne. Foranstaltninger til fordel for vanskeligt stillede erhverv skulle udelukkende ske efter saglige hensyn (1898), og retfærdighedshensyn gjorde, at partiet ville virke for alle samfundsgrupper:

»Højre er hverken . . . et ensidigt by- eller et ensidigt landboparti. Derfor ville vi udtale just nu, efter at de nye skatte- og tiendelove er udkommet særligt i landbointeresse, at opmærksomheden bør vendes til byernes, navnlig til håndværkets, industriens og handelens interesser«¹⁶.

Et forslag om i resolutionen 1904 bl. a. at optage kravet om en revision af næringsloven blev øjensynligt trukket tilbage efter henstilling fra partiets ledelse¹⁷. I det toldpolitiske spørgsmål tog man mere klart standpunkt som tilhænger af beskyttelse. Når det gjaldt socialpolitikken var standpunktet for så vidt også uden tøven, som man bestandig vendte sig mod Socialdemokratiet. Som hovedresultat står da følgende som det dominerende i Højres resolutioner: forsvarssagen, konservative garantier i forfatningen og kamp mod Socialdemokratiet. De konkrete erhvervspolitiske spørgsmål stod derimod i baggrunden.

Foruden af de årlige resolutioner opbyggedes Højres »program« i disse år af to manifeste, af 1905 og 1912. Det sidste, der tog sigte på grundlovsforhandlingerne, er allerede omtalt ovenfor, det første, udsendt af repræsentantskabet i april 1905, omfattede Højres politik som helhed¹⁸. Det følger ganske resolutionerne, men er dog fyldigere. Forsvaret og de forfatningsmæssige, konservative garantier er sat i spidsen; men de erhvervspolitiske problemer for byerhvervene har dog fået en forholdsvis større plads og behandles mere indgående og alsidigt end ellers. Allerede i indledningen kræves der under omtalen af udenrigspolitikken, at der sker en forøgelse af de udsendte konsulers antal; de skulle være vellønnede og med faglig uddannelse. »En rimelig hensyntagen til hjemlige handelsinstitutioners erfaringer og krav vil her vise sig formålstjenlig«. Man gik i det hele stærkt ind for statens aktive medvirken i erhvervslivets udvikling:

»Ikke mindre end de åndelige interesser kræver folkets økonomiske og sociale interesser røgt og pleje fra statens og lovgivningens side. Historisk set har staten aldrig unddraget sig pligten til at lette og støtte landets erhvervsvæsen. For alle vore erhverv fordrer vi støtte og udvikling af deres afsætningsmuligheder.

A. For at Danmarks jord kan give det rigest mulige udbytte, forventer man, at staten fremdeles har et åbent øre for landbrugsrepræsentationernes rimelige krav. B. Byerhvervenes stigende betydning med hensyn til befolkningens sysselsættelse gør det til en samfundsplicht at bevare og udvikle disse erhverv, og da ikke mindst den lille industri, på grund af dens særlige sociale værdi. Ved en revision af toldloven må det derfor være en hovedopgave at yde håndværk og industri den beskyttelse, der i hvert tilfælde er *tilstrækkelig* til, at beskyttelsens mål kan nås.«

Manifestet stillede derefter forslag om foranstaltninger til bedste for fiskeriet, men gik derpå atter over til byerhvervenes interesser. Man stillede krav om oprettelse af et særligt byerhvervsministerium og imødekommen af ønsket om industrikonsulenter. I det hele burde der sørges for, at der inden for cen-

traladministrationen blev givet »den forskelligartede fagkundskab udtryk«, »da erhvervsinteresserne og den faglige indsigt under den moderne valgretsordning stadig løber fare for at underordnes de almindelige politiske hensyn«. Endelig burde staten, hed det, støtte det mindre håndværk og den lille industri med lån i lighed med husmandslånene til anskaffelse af tidssvarende maskiner.

Manifestet er den mest fyldige programatiske erklæring, Højre har udsendt. Det har et klart antiliberal hovedsynspunkt og er dermed på linie med de i øvrigt langt mindre detaljerede udtalelser i resolutionerne¹⁹. Det henvender sig også langt tydeligere til byernes middelstand, end nogen af resolutionerne gør det. Det vil ikke være unaturligt at sætte denne manifestets særlige karakter i sammenhæng med spaltningen i Venstre; i Højre ventede man sig meget af den nye situation. »Der er,« hed det i Højrebladet, »al anledning for Højre til mere end nogensinde at være årvågent og agtpågivende; thi der er nu åbnet det gunstigere chancer end måske nogensinde«²⁰. Chancerne var klare, hvor en splittelse af venstrevælgerne i enkeltmandskredsene ville give højrekandidaterne øgede chancer. Et problem har den nye situation dog også rummet for Højre: ville den del af den lavere middelstand og arbejderne, som vaklede mellem Højre og Socialdemokratiet, føle sig draget mod det nye parti som en »behagelig« middelvej. Dette kunne der muligvis være grund til at frygte, hvis de sociale spørgsmål blev sat i forgrunden i det politiske liv. Sådanne vurderinger kommer ikke frem i partiet; men udviklingen viser, at denne mulighed var til stede²¹. At frygten har været til stede synes begivenheder i Industriforeningen dog at vise²². Flere af det nye Radikale Venstres i øvrigt få erhvervsbetonede programpunkter kunne da også udmærket have været optaget i Højres resolutioner: »Finanstolden på de almindelige livsfornødenheder og råstoffer nedsættes efterhånden«, jfr. 1906-resolutionen; selv den liberale sentens om beskyttelsestolden kunne med sit forbehold sikkert godtages: »Beskyttelsestolden ophæves planmæssig med billigt hensyn til bestående erhverv«. Kravet om et byerhvervsministerium var også optaget i Odenseprogrammet. I vid udstrækning ville mange af Højres erhvervsfolk sikkert også kunne have taget stykket mod stordriften: »Over for de virksomheder, der er faktiske eller retlige monopoler, værnes samfundets interesser, om fornødent ved virksomhedernes overtagelse af kommune eller stat«²³. Det virker også påfaldende, at »Højrebladet«, da det under overskriften »Rebellerne« gennemgik det nye program, netop ikke omtalte disse punkter²⁴.

Odense-programmet blev først vedtaget i maj 1905, men i hvilken retning det ville gå, kunne ikke have været ukendt for politisk kyndige. Det forekommer derfor ikke urimeligt, at det har været medvirkende til manifestets udsendelse og har øvet et tryk på dettes stærke hensyntagen til middelstanden. Manifestet står imidlertid som en enlig tilkendegivelse, ellers må konklusionen være, at de mange resolutioner ikke er skabt med synderlig hensyntagen til det store antal tilhængere, partiet havde i byerne. Dette svarer for så vidt til, at andre erhvervsgrupper end disse dominerede i partiet. Man var vel ikke kommet derhen, at det, Topsøe i 1860'erne tilskrev Oktoberforeningen som mål, var opnået: »Oktoberforeningen vil på sin vej bortrydde, ikke de »nationalliberale«, ikke »embedsmændene« – det er altsammen de fremskudte forposter –, men skyde til side hele middelstanden, hele den ikke agerdyrkende del af befolkningen, først den københavnske, men dernæst også den øvrige middelstand i landet«²⁵.

Højres karakter af et overklasseparti – uanset dets reelle sammensætning – blev fremhævet af Schovelin på de konservative klubbers delegeretmøde i 1895, hvor han opstillede som et hovedmål at bevare den økonomiske og sociale ligevægt mellem by og land. Denne opgave kunne kun løses af det konservative parti, »når det bevarer sin økonomiske og sociale magtstillings politiske grundlag: alliancen mellem byernes og landets bourgeois«. Problemet for Højre, domineret af en befolkningsgruppe, men for en væsentlig part bestående af en anden, kom frem i et indlæg af håndværkerpolitikeren, kancelliråd C. Pagh:

»Jeg vil her benytte lejligheden til at lægge Landstingets flertal alvorligt på sinde, at købstadbefolkningen ikke svækkes i denne gode tro og den gode tillid, som man hidtil har haft; thi jeg tror, at hvis det sker, så vil det ikke alene være beklageligt i al almindelighed; men jeg tror, at det vil være en ulykke for hele landet, om vor industri og vort håndværk nu skulle blive svækket i sin gode udvikling, – men jeg tror ganske specielt, at det ville være uheldigt for højrepartiet, om man skulle kunne sige med føje, at heller ikke Højre støttede købstædernes krav. Det er noget, som vi, mine herrer, vistnok alle er enige om, at det specielt er blandt de næringsdrivende klasser i købstæderne, at Højre har haft sine bedste og mest trofaste støtter; dem må vi ikke støde fra os«²⁶.

Under dette problem måtte Højre føre sin erhvervs politik.

IV

Socialdemokratiet

Organisation og udvikling

1. Partiets organisatoriske opbygning

Medlemstal

Det danske socialdemokrati regner i reglen 1871 som stiftelsesåret. Dette er fuldt berettiget, så vist som der er en, også organisatorisk, klar linie fra vore dage og tilbage til Louis Pios første politiske virksomhed. Linien er også åbenbar derved, at Gimleprogrammet, der fremgik af den 1. partikongres i 1876, for menneskealdre blev partiets program, om end omredigeret ¹. Trods denne nære forbindelse med de første pionerer er det dog rimeligt at henlægge skabelsen af det moderne socialdemokrati til 1880'erne; før den tid havde det endnu ikke spaltet sig op i parti og fagbevægelse. Fra Pios dage var det fagbevægelsen, der var partiet, og selv om det, som udviklingen viser i andre lande, udmærket kunne have skabt et stort *politisk* parti, får vi dog først den danske form for socialdemokrati med vælgerforeningernes dannelse efter 1881. Dette betød ganske vist ikke, at forbindelsen til fagforeningerne ophørte; men derved fik partiet det bredere grundlag i befolkningen, der karakteriserede det allerede i den periode, som her skal betragtes.

Oprindelsen til denne spaltning lå i den socialistiske bevægelses svækkelse efter førernes flugt. I slutningen af 70'erne forlod den ene fagforening efter den anden partiet i håb om at sikre sig mulighederne for en ren fagpolitisk indsats uanset socialismens svaghedstilstand. I Socialdemokraten skrev Anton Mundberg, at man havde »begået en hovedfejl, nemlig den at gøre socialismen til et blot arbejderspørgsmål og at binde den og den faglige arbejdskraft til hinanden« ². Resultatet blev, at man i februar 1878 i København oprettede en ny partiorganisation, der var rent politisk, og fra den udgik det arbejde, som skabte det politiske socialdemokrati, der formelt var underafdelinger af den københavnske organisation ³. Som nævnt organiserede man i årene derefter, navnlig fra 1881, en række vælgerforeninger, først i København, senere ud over landet. I 1885 fik provinsmedlemmerne adgang til at besætte 6 af de 11 hovedbestyrelsespladser, dog kun med københavnere ⁴.

Tabel 35 a. Socialdemokratiets størrelse 1888–1913.
Repræsenterede foreninger og medlemmer på kongresserne

	Foreninger				Medlemstal			
	København og omegn	Købstæder	Landet	I alt	København og omegn	Købstæder	Landet	I alt
1888	26	27		53				
1890				54				
1892								
1894	17	20	30	67				11.551
1896	17			100	11.076	8.145		19.221
1898	18			101	12.565	9.345		21.910
1901	18			114	14.745	12.671		27.416
1903	20			110	12.651	10.610		23.261
1906				148	15.324	14.327		29.651
1908	20			180	16.434	17.644		34.078
1910	26			231	20.507	23.234		43.741
1913	21			225	23.420	25.565		48.985

Kilde: *En bygning vi rejser* I, 183, og *Partikongres* 1890, 3; 1894, 3; 1896, 4; 1898, 5; 1901, 8; 1903, 4; 1906, 4; 1908, 5; 1910, 3; 1913, 11.

Efterhånden vandt det nye parti så stor tilslutning, at der måtte gennemføres en organisation, der var opbygget under hensyntagen til det store antal medlemmer og underafdelinger. Dette skete med lovene af 1888 og 1890. Partiets talmæssige udvikling belyses af tabel 35 a og 35 b.

Om begge tabeller gælder det, at deres oplysninger er mangelfulde, men at de nogenlunde supplerer hinanden. Forskellen i de to talrækker skyldes, at det ikke var alle foreninger, der sendte delegerede til kongresserne, vel af økonomiske grunde, idet foreningerne skulle betale de delegeredes udgifter⁵. Det må dog bemærkes, at væksten i den første tabel ikke svarer til væksten i medlemstal; 1896 er 83,6 pct. af medlemmerne repræsenterede på kongressen, men i 1908 er 90,2 pct. repræsenterede; tilsvarende er i 1890 repræsenteret 49,5 pct. af foreningerne, men i 1908 er tallet 59,6 pct. Dette forhold peger på, at tallet for repræsenterede medlemmer viser en større vækst end det egentlige medlemstal, formentlig en følge af stadig mere fasthed i forbundets organisatoriske arbejde.

Begge talrækker viser en stærk og stabil vækst i medlemstallet. Påfaldende er blot, at der fra 1898 til 1901 indtræffer en fuldstændig stagnation i medlemstallet, en udvikling, der udmærket kan være blevet til et fald i årene til 1903. I antallet af repræsenterede medlemmer er der i hvert fald en betydelig tilbagegang fra 1901 til 1903. En vis reservation må sikkert i det hele

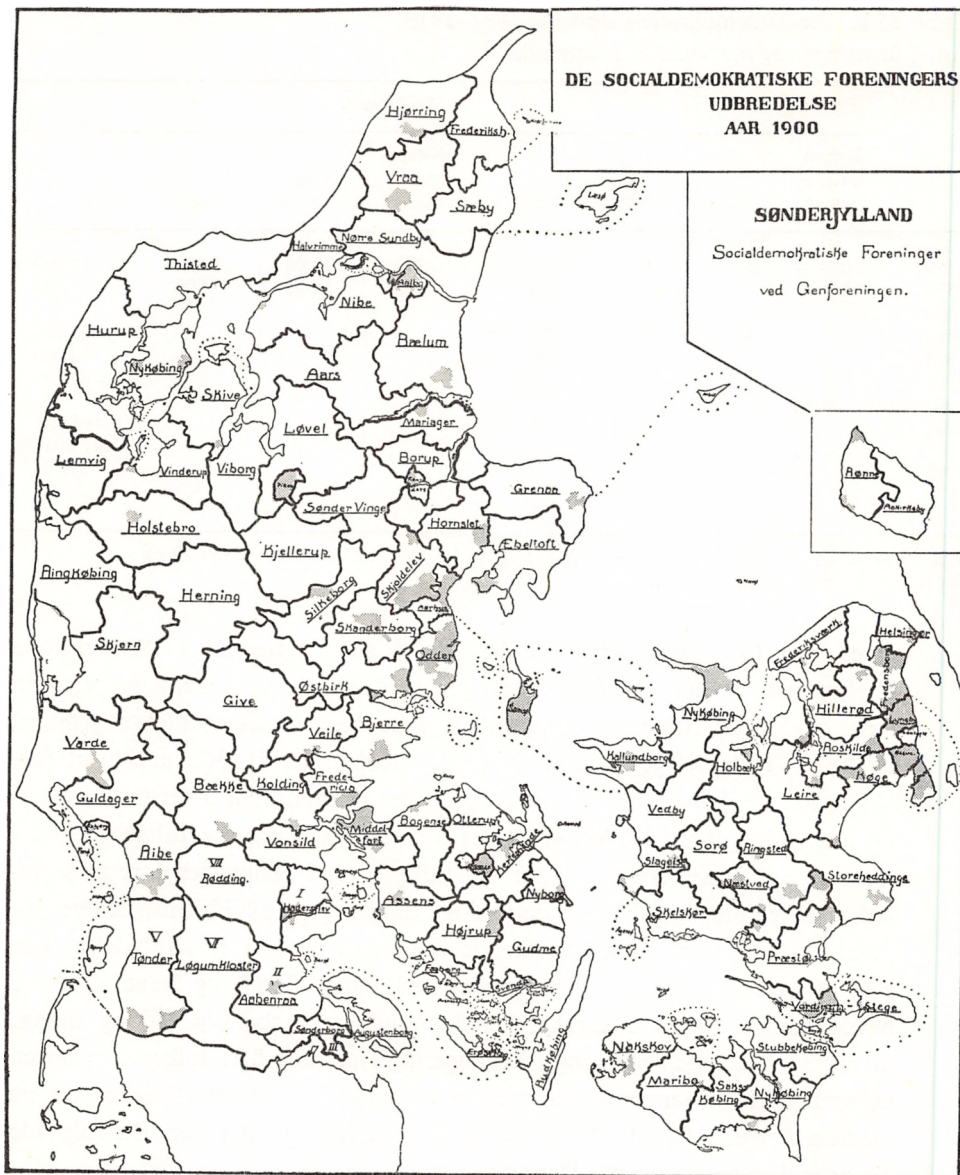
Tabel 35 b. Socialdemokratiets størrelse 1888–1913.
Antal foreninger og medlemmer i forbundet

	Foreninger				Medlemstal			
	København og omegn	Købstæder	Landet	I alt	København og omegn	Købstæder	Landet	I alt
1890	10	35	64	109	6.000	5.000	3.000	14.000
1892	13	48	81	142	6.000	5.500	3.500	15.000
1894								
1896	21	64	154	239				23.000
1898				250				30.000
1901				210				ca. 30.000
1903								
1906				219				betydeligt over 30.000
1908				302				37.798

Kilde: *Partikongres*, 1890, 26; 1892, 3; 1894, 3; 1896, 3; 1898, 12; 1906, 20; 1908, 20 og – for 1901 – *Socialdemokratiets virksomhed*, 11.

tages over for opgivelserne fra disse år. I sin kongrestale i 1901 oplyste P. Knudsen, at der var 210 afdelinger med ca. 30.000 medlemmer; men i den trykte beretning til kongresdeltagerne blev medlemstallet angivet til 26.000⁶. Tilbageslaget i repræsenterede medlemmer i 1903 er blevet forklaret som en konsekvens af de dårlige tider i århundredets første år, navnlig med udbredt arbejdsløshed⁷. Det virker påfaldende, at tilbagegangen i samlede antal medlemmer sætter ind tidligere end nedgangen i repræsenterede medlemmer, måske kan dette dog i nogen grad skyldes forskellige opgørelsestidspunkter. At de trykkende tider kan have øvet indflydelse, kan ikke afvises. De satte ind allerede efter lockouten i 1899, og årene 1900–01 havde nærmest krisens karakter med en udbredt arbejdsløshed og mange konkurser⁸. Denne forklaring på tilbageslaget må dog ikke tolkes som nogen generel regel for sammenhæng mellem konjunkturer og socialistiske partiers medlemskorps. Allerede det følgende årtis udvikling viser det. De følgende års arbejdsløshedsprocent i Danmark var:

1903	13	1909	13
1904	12	1910	11
1905	13	1911	9
1906	6	1912	8
1907	7	1913	8 ⁹
1908	11		



Figur 5 a. Socialdemokratiske foreninger 1900. Kort i *Partikongres*, 1923, 48.

Trods det store arbejdsløshedstal i 1909 kom der ikke noget tilbageslag i medlemstallet, der tværtimod var stærkt stigende i disse år. Denne manglende forbindelse mellem konjunkturer og medlemstal svarer i øvrigt til, hvad man har iagttaget andet sted og til andre tider ¹⁰.

I forholdet mellem hovedstad og provins er der en væsentlig forskel mellem kongrestallene og de egentlige medlemstal. Allerede fra 1890 – og sikkert tidligere – var der flere medlemmer i provinsen end i hovedstaden, men ikke desto mindre var der helt indtil 1908 flere hovedstadsmedlemmer end provinsmedlemmer repræsenteret på kongresserne; dette også selv om kongresserne – i modsætning til Højres delegeretmøder – jævnligt blev afholdt i provinsen (Århus og Odense). I øvrigt viser kortene over lokalforeningernes udbredelse 1900 og 1910 (figur 5 a og b), at partiets styrke var koncentreret til de større provinsbyer, men dog særligt til hovedstadsområdet og Østjylland.

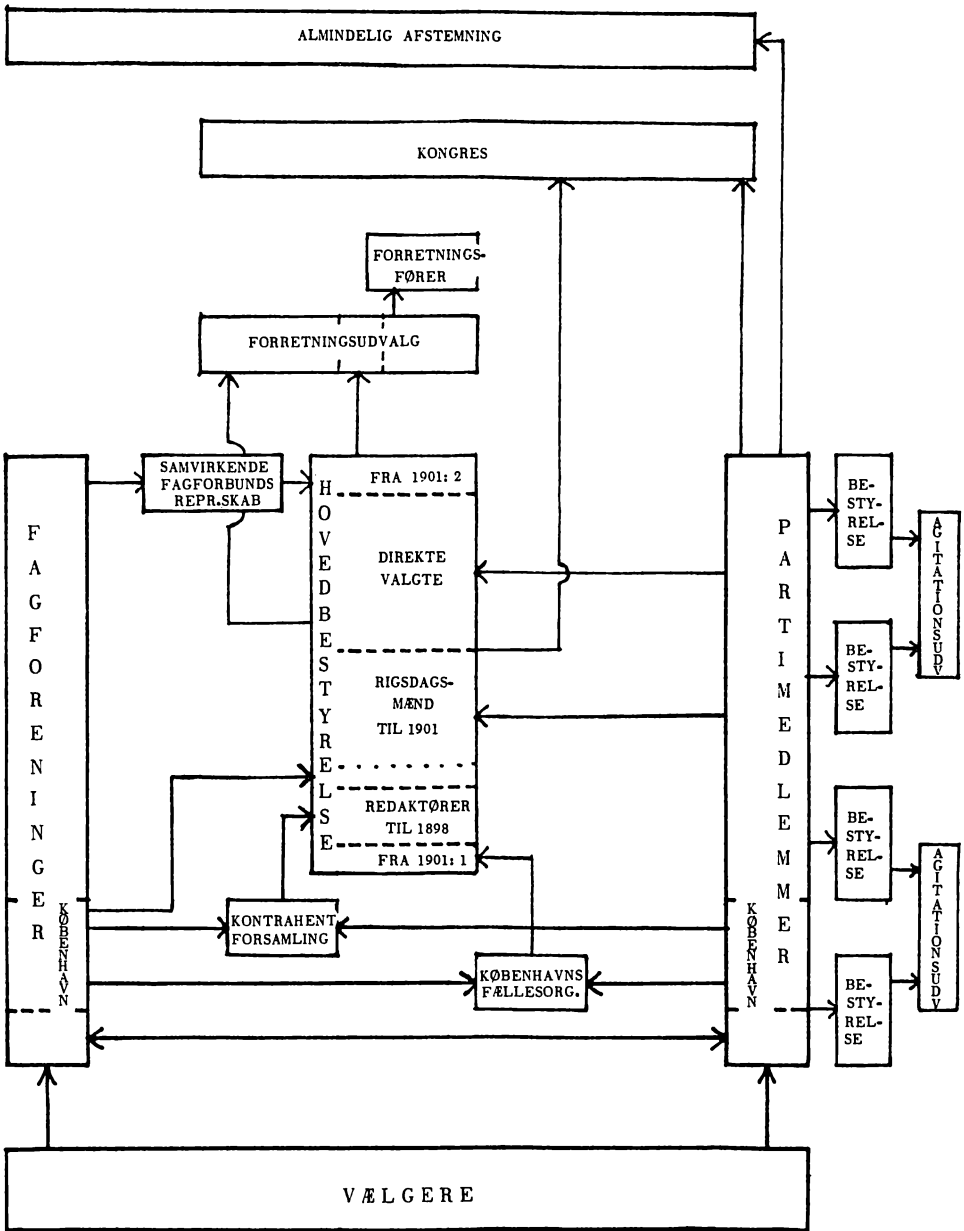
Partiets organer

Medlemsskab og lokalforeninger

Socialdemokratiet fik fra starten en klarere og mere »moderne« organisatorisk opbygning end Højre, når det gælder dette som landsomfattende parti; derimod er der organisatorisk ikke væsentlig forskel mellem Højres Arbejder- og Vælgerforening i København og Socialdemokratiet. Der er utvivlsomt her også det meget væsentlige lighedspunkt, at man starter som en folkelig bevægelse, mens Højre som parti blev ved med at være præget af udgangspunktet: at rigsdagsmedlemmerne havde kaldt på meningsfæller ude i landet.

De første love af 1888 byggede endnu på den københavnske moderorganisation, men på kongressen i 1890 organiseres partiet klart som en landsomfattende organisation byggende på lokalforeninger ¹. Lovene af 1890 bestod i hovedtrækkene uændrede perioden igennem. Dette gjaldt ordret formålsparagraffen og medlemsbetingelserne:

»§ 1. Forbundets formål er at virke for de socialistiske ideers udbredelse og anerkendelse i henhold til Socialdemokratiets program og at samle det arbejdende folk til kamp for dets økonomiske og politiske interesser.



Figur 6. Skematisk oversigt over Socialdemokratiets organisatoriske opbygning.

§ 2. Enhver, som har fyldt sit 18. år og anerkender de socialistiske grundsætninger, således som de er udtalt i forbundets program, og som vil underkaste sig dets her fremsatte love, kan optages som medlem af en af forbundets afdelinger . . .«².

Partiets opbygning er skematisk fremstillet i figur 6. Oversigten viser, at det enkelte menige partimedlem som et gennemgående træk i hvert fald formelt havde en meget direkte indflydelse på partiets ledelse; var man kun fagforeningsmedlem, var indflydelsen mindre, og var man endelig kun socialdemokratisk vælger, var indflydelsen yderst ringe, om end der indtil 1901 gennem deltagelse i rigsdagsvalgene var mulighed for at øve indflydelse på hovedbestyrelsens sammensætning, nemlig hvis der blev valgt en kandidat i den kreds, hvori man boede. Denne indflydelse var dog højst fiktiv, idet vælgerne ingen indflydelse havde på opstillingerne.

Det grundlæggende element i partiorganisationen var de lokale foreninger. Dog kunne der godt inden for et område (en by) være flere socialdemokratiske foreninger; men de blev betragtet som hørende til den stedlige afdeling: »Hvor der inden for en by med forbundsbestyrelsens samtykke oprettes vælgerforeninger eller lignende organisationer, som har til formål inden for bestemte grænser at samle meningsfæller til virksomhed for programmets gennemførelse, betragtes disse foreninger som hørende til den stedlige afdeling« (§ 3). Bortset fra organisationer for de enkelte københavnske valgkredse synes denne bestemmelse ikke at være blevet benyttet undtagen en overgang i Ålborg, der til kongressen i 1906 sendte delegerede både fra Socialdemokratisk Forbund og fra en Socialdemokratisk Vælgerforening³.

Agitationsudvalg

Den nærmeste overbygning på de lokale foreninger var agitationsudvalgene for hvert agitationsdistrikt. Hele landet var opdelt i et antal agitationsdistrikter, hvis antal og grænser blev fastsat af hovedbestyrelsen. Antallet af distrikter har rimeligvis varieret; omkring 1900 var der 7 agitationsdistrikter; men lovene af 1901 omtaler alene 12 jyske distrikter⁴. Agitationsudvalgene skulle hver bestå af mindst 5 medlemmer, som blev valgt af distriktets parti-bestyrelser; deres opgave var lokalt at virke for hovedbestyrelsen og forestå agitationsarbejdet i distrikterne. Ved opstilling af rigsdagskandidater (jfr. nedenfor) havde de en konsultativ beføjelse; men om end agitationsudvalgene har haft en væsentlig indflydelse i partiarbejdet ude i landet (i modsat

fald havde man næppe opretholdt dem ved lovrevisionen i 1913), har de øjensynlig ikke haft nogen indflydelse på partiets politik netop som agitationsudvalg; derfor kan deres medlemmer meget vel også have været ledende personligheder også på dette område.

Hovedbestyrelsen

Overbygninger på de lokale organisationer var også hovedbestyrelsen og kongressen, begge med direkte mandat fra partimedlemmerne. Det sædvanlige i landsorganisationer vil sikkert ellers være, at hovedbestyrelser fremgår af et valg foretaget af kongressen (delegeretmødet), således er det også reglen i de fleste fagforbund⁵. Det særlige forhold i Socialdemokratiet må formentlig forklares ud fra forbundets oprindelige karakter af en københavnsk forening med afdelinger. Systemet har dog sikkert også tiltalt medlemmerne ud fra demokratiske hensyn; i hvert fald bortfaldt på kongressen i 1888 forslag fra hovedbestyrelsen og Århusafdelingen om kongresvalg af hovedbestyrelsen. En sådan bestemmelse ville have betydet en favorisering af de større afdelinger, som altid ville være sikker på at være repræsenteret, mens de små ikke var det, jfr. at der i 1890 kun var repræsenteret 53 af 109 foreninger⁶.

Hovedbestyrelsens sammensætning ændredes flere gange i periodens løb som et resultat af partiets vækst. I 1888 bestod den dels af selvskrevne medlemmer, nemlig partiets rigsdagsmænd samt redaktøren af Social-Demokraten (centralorganet), dels af 12 valgte medlemmer. Samtlige medlemmer skulle bo i København »eller så nær derved, at de kan komme til stede ved bestyrelsesmøderne«. Trods denne indsnævring af hovedbestyrelsens sammensætning fastsatte lovene dog, at de 7 af medlemmerne skulle vælges af provinsafdelingerne, valgene skulle ske ved hemmelig afstemning. På kongressen i 1888 var der fra Århus og Fredericia forslag om, at provinsens repræsentanter skulle bo i provinsen; dette gik dog ikke igennem⁷. Allerede på den nærmest følgende kongres i 1890 gennemførtes dog en reform, der sikrede provinsens repræsentation; formentlig har spørgsmålet skabt irritation, idet der på forslag af Peter Sabroe og ekspedient J. F. Lehmann (begge Århus) blev vedtaget følgende udtalelse:

»Kongressen vedtager at afvente resultaterne af de nye love for organisationen, idet den dog opfordrer såvel partiets ledelse som partiforeningerne at arbejde for at udbrede den bedste forståelse blandt partifællerne til fremme for den socialistiske agitation navnlig i landdistrikterne«⁸.

De nye bestemmelser (§ 7 i lovene af 1890) sikrede ikke alene den ønskede repræsentation for provinsen, men gav den også et stort flertal, idet bestyrelsen nu blev sammensat af rigsdagsmændene, Social-Demokratens redaktør og de *jyske* partiblades hovedredaktører som selvskrevne medlemmer samt af 17 valgte, hvoraf de 10 skulle repræsentere provinsen og bo der⁹. Der var tilmed fastsat nærmere bestemmelser for, hvorledes provinsmedlemmerne skulle fordeles på de forskellige landsdele. I øvrigt svarede provinsens andel, 57 pct., ret nøje til styrkeforholdet i medlemstal, nemlig 59 pct. i 1890 (jfr. tabel 35 b). Det forhold, at de første rigsdagsmænd valgtes i København, gav dog en overvægt til hovedstaden; således var der f. eks. i 1892 fra København i alt 13 (5 selvskrevne og 8 (!) valgte) og fra provinsen 10 (1 selvskreven og 9 valgte)¹⁰. Allerede i 1892 blev reglerne for hovedbestyrelsens sammensætning ændret, og det samme gentog sig i 1894¹¹. I 1894 forelå der en række ændringsforslag fra københavnske kredse, og resultatet blev, at den valgte del af hovedbestyrelsen nu blev på 22 medlemmer, hvoraf de 12 skulle vælges af hovedstadens forening¹².

I 1896 blev bestyrelsen udvidet med 1 medlem, men i øvrigt skete der ikke forandringer, skønt der var indsendt flere forslag, som sigtede til – ligesom i Højre på omtrent samme tid – at begrænse rigsdagsgruppens indflydelse¹³. I 1898 var der på ny forslag om at ophæve rigsdagsmændenes og redaktørernes fødte medlemsskab af hovedbestyrelsen; nogle forslag ville dog reservere rigsdagsmændene en særlig ret til at indvælge en speciel repræsentation i bestyrelsen¹⁴. Udgangen blev, at rigsdagsmændene bevarede deres sæde i bestyrelsen, mens redaktørernes rettigheder blev indskrænket til at deltage i møderne uden stemmeret¹⁵. Ved samme lejlighed blev antallet af valgte hovedbestyrelsesmedlemmer udvidet til 29, hvoraf provinsafdelingerne valgte de 15; endvidere skulle bestyrelsen bestå af 2 medlemmer valgt af De samvirkende Fagforbunds repræsentantskab¹⁶.

Kritikken af rigsdagsmændene som »fødte« medlemmer af hovedbestyrelsen fortsatte imidlertid. På kongressen i 1901 forelå en række forslag om en ny sammensætning af hovedbestyrelsen, alle gående ud på enten helt at udelukke rigsdagsmændene som selvskrevne medlemmer eller også at indskrænke deres fortrinsstilling til en ret til at vælge et mindre antal repræsentanter ud af deres midte¹⁷. Samtidigt blev der, jfr. nedenfor s. 235, stillet forslag om lovændringer, der skulle begrænse hovedbestyrelsens indflydelse på opstillingen af folketingskandidater. Situationen har utvivlsomt været skarpere optrukket, end man var vant til. Mens kongresprotokollerne som

hovedregel kun indeholdt forslag og vedtagelser, afviges der fra dette princip her, idet man medtog det nedsatte lovudvalgs motivering. Det hedder deri:

»Samtlige de punkter af dagsordenen, som udvalget har fået til overvejelse, går i sin inderste tanke ud på at kræve mere *selvstyre* ude blandt partifællerne i landet. Dette krav fra partifællerne bunder, efter udvalgets opfattelse, atter i den såvel ved tidligere som ved denne kongres gentagende utilfredshed med hovedbestyrelsens sammensætning, der giver *selvskrevne* medlemmer i forholdsvis stort antal sæde i hovedbestyrelsen og forretningsudvalget. Ved med ganske enkelte undtagelser at foreslå *samtlig*e medlemmer af hovedbestyrelsen valgt *direkte* af den *almindelige valgret*, tror udvalget, at der vil fremkomme større tillid og forståelse imellem hovedbestyrelsen (henholdsvis forretningsudvalget) og de forskellige kredse af partifæller, således at der vanskeligere vil fremkomme uoverensstemmelser«¹⁸.

Udvalgets forslag, der blev vedtaget, gav hovedstyrelsen 45 valgte medlemmer. De københavnske afdelinger valgte 22 medlemmer, provinsen 23; til dette kom 2 medlemmer af De samvirkende Fagforbunds forretningsudvalg og 1 medlem af den københavnske fællesorganisation. Ikke-valgte rigsdagsmænd og hovedredaktører fik adgang til hovedbestyrelsesmøderne, men uden stemmeret¹⁹.

I resten af perioden skete ikke principielle ændringer i hovedbestyrelsens sammensætning. På kongressen i 1906 blev provinsens andel efter forslag fra jyske afdelinger forøget med 3 medlemmer, der gik til Jylland²⁰. Efter dette var bestemmelserne om hovedbestyrelsens valg uændrede, selv om der på kongressen i 1908 forelå adskillige forslag, hvorefter rigsdagsmænd end ikke skulle kunne være medlem af hovedbestyrelsen; i et af forslagene hed det:

»Idet kongressen anerkender, at hovedbestyrelsen bør være den dømmende og vejledende myndighed for den politiske virksomhed, anser den det for uheldigt, at rigsdagsmænd, hvis virksomhed hovedbestyrelsen skal kritisere, sidder i hovedbestyrelsen«²¹.

Den følgende udvikling viser, at rigsdagsmændene efterhånden trænges tilbage i hovedbestyrelsen. Nedenstående er med protokollernes navne, stillingsbetegnelse m. m. foretaget en deling af rigsdagsmændene i hovedbestyrelses- og ikke-hovedbestyrelsesmedlemmer for kongresårene 1903, 1906, 1908 og 1913²².

1903:

Hovedbestyrelsesmedlemmer: bageribestyrelser C. C. Andersen, journalist F. H. J. Borgbjerg, forretningsfører C. J. Hørdum, redaktør Harald Jensen, borgmester J. Jensen, forretningsfører M. C. Lyngsie, snedker Martin Olsen, cigarmager Sigvald C. C. Olsen, forretningsfører Chr. Rasmussen, redaktør R. P. Sabroe, J. C. Th. Wilmann.

Ikke medlemmer af hovedbestyrelsen: redaktør N. L. Christensen, rådmand K. M. Klausen, journalist A. C. Meyer, redaktør E. E. Wiinblad.

1906:

Hovedbestyrelsesmedlemmer: bageribestyrelser C. C. Andersen, journalist F. H. J. Borgbjerg, redaktør N. C. Christensen, fabrikant N. E. Hyller, forretningsfører C. J. Hørdum, redaktør Harald Jensen, rådmand K. M. Klausen, rådmand P. C. Knudsen, forretningsfører M. C. Lyngsie, redaktør C. E. Marott, journalist A. C. Meyer, snedker Martin Olsen, bryggeribestyrelser Sigvald Olsen, forretningsfører Chr. Rasmussen, redaktør R. P. Sabroe, redaktør E. E. Wiinblad.

Ikke medlem af hovedbestyrelsen: snedker C. A. Schmidt.

1908:

Hovedbestyrelsesmedlemmer: journalist F. H. J. Borgbjerg, snedker Martin Olsen, forretningsfører C. J. Hørdum, rådmand P. C. Knudsen, bryggeribestyrelser Sigvald Olsen, redaktør E. E. Wiinblad, journalist A. C. Meyer, rådmand K. M. Klausen, fabrikant N. E. Hyller, forretningsfører J. C. T. Wilmann, redaktør T. A. M. Stauning, redaktør Niels Andreasen, redaktør C. E. Marott, journalist N. C. Christensen, redaktør Jacob Christensen, bageribestyrelser C. C. Andersen.

Ikke medlemmer af hovedbestyrelsen: snedker C. A. Schmidt, tobakshandler N. H. Nielsen, forretningsfører Christian Rasmussen, forretningsfører Valdemar Olsen, redaktør M. Mortensen, journalist R. P. Sabroe, kleinsmed F. F. Samuelsen, redaktør Hans Rasmussen, redaktør Lauritz Rasmussen, snedkermester C. S. Christiansen, fabrikant C. F. A. Lewinsky, redaktør Harald Jensen.

1913:

Hovedbestyrelsesmedlemmer: redaktør F. H. J. Borgbjerg, kommunalrevisor Martin Olsen, dr. phil. J. G. Bang, bryggeribestyrelser Sigvald Olsen, redaktør E. E. Wiinblad, rådmand K. M. Klausen, fabrikant N. E. Hyller, forretningsfører T. A. M. Stauning, redaktør Niels Andreasen, redaktør C. E. Marott, journalist N. C. Christensen, bageribestyrelser C. C. Andersen.

Ikke medlemmer af hovedbestyrelsen: snedker C. A. Schmidt, møllermester Chr. Hansen, journalist A. C. Meyer, redaktør J. C. T. Wilmann, forretningsfører Christian Rasmussen, overretssagfører L. Jessen, redaktør M. Mortensen, journalist C. Jacobsen, redaktør R. P. Sabroe, maskinarbejder F. F. Samuelsen, husejer Johannes Pedersen, redaktør Hans Nielsen, redaktør Hans Rasmussen, forretningsfører C. S. Christiansen, fabrikant C. F. A. Lewinsky, redaktør Harald Jensen.

Tabel 36. De socialdemokratiske rigsdagsmænds andel i hovedbestyrelsesmandaterne

Ar	1903	1906	1908	1913
Antal rigsdagsmedlemmer	15	17	28	28
Heraf hovedbestyrelsesmedlemmer	11	16	16	12
Hovedbestyrelsesmedlemmer i pct.	73	94	57	42

Talmæssigt er denne fordeling vist i tabel 36. Den stærke tilbagegang kan dog næppe tages som et udtryk for et modsætningsforhold mellem rigsdagsgruppen og partiet. Alene opstillingsreglerne (jfr. side 232 ff.) ville formentlig forhindre, at en sådan modsætning kunne løbe gennem flere år. Det er også karakteristisk, at den opposition, der på kongressen i 1901 satte ind mod, at rigsdagsmændene var fødte medlemmer, ikke i 1903 og 1906 gav dem nogen svag repræsentation i hovedbestyrelsen. En sådan kom der først i 1908 og 1913, da rigsdagsgruppen blev væsentlig større, og rigsdagsmændenes svage repræsentation må da sikkert tilskrives netop gruppens vækst. Af de 28 rigsdagsmedlemmer var de 20 bosat i hovedstaden eller i Århus med omegn²³. Af de resterende 8 medlemmer var de 3 hovedbestyrelsesmedlemmer (Andreasen, Marott og N. C. Christensen), således at alene hovedbestyrelsesposternes geografiske binding satte en grænse for rigsdagsmedlemmernes indvalg i hovedbestyrelsen, når der var den stærke koncentration på to enkelte byer.

Trods det beskedne antal hovedbestyrelsesmedlemmer synes der at være en linje i dens erhvervmæssige sammensætning ned gennem årene. Som bilag 6 er optrykt en fortegnelse over hovedbestyrelsesmedlemmerne 1888–1913. Den talmæssige fordeling på erhverv fremgår af tabel 37. De små tal, tabellen rummer, opfordrer til varsomhed, når de skal benyttes; navnlig gælder dette for perioden indtil århundredskiftet. Gruppen pressefolk, journalister og redaktører er udskilt af de liberale erhverv, fordi dens medlemmer i denne periode uddannelsesmæssigt i reglen ikke adskilte sig fra arbejderne, og fordi erhvervet som redaktør lige så fuldt var en politisk tillidspost med mange gøremål i partiets tjeneste²⁴.

Det er tydeligt, at de bærende grupper er pressefolkene og de faglærte arbejdere. De sidstes andel er vigende perioden igennem, mens pressefolkene er stigende. Stigende er også de liberale erhvervs udøvere; karakteristisk er det, at de ufaglærte ikke formår at gøre sig gældende på disse lederposter.

Tabel 37. Erhvervmæssig fordeling af Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmedlemmer 1888–1913

A. I absolutte tal

Erhverv	År				
	1888	1890	1892	1894	1896
Etaterne					
Liberale erhverv		1			1
Selvstændige erhvervsdrivende	1	2	2	3	2
Funktionærer					
Pressefolk	2	3	8	8	10
Faglærte arbejdere	9	10	11	11	14
Ufaglærte arbejdere		1	2	1	
Landbrugere					1
Andre					
Usikker bestemmelse eller ikke angivet					
I alt	12	17	23	23	28

B. Procentuelt

Erhverv	År				
	1888	1890	1892	1894	1896
Etaterne					
Liberale erhverv		5,9			3,6
Selvstændige erhvervsdrivende	8,3	11,8	8,7	13,0	7,1
Funktionærer					
Pressefolk	16,7	17,6	34,9	34,9	35,7
Faglærte arbejdere	75,0	58,8	47,8	47,8	50,0
Ufaglærte arbejdere		5,9	8,7	4,3	
Landbrugere					3,6
Andre					
Usikker bestemmelse eller ikke angivet					

Kilde: Se bilag 6.

For så vidt gælder de selvstændige erhvervsdrivende synes der – stadig med de små tal i erindring – at være tale om en udvikling, der karakteriseres af et fald fra 1906 og frem; særlig interesse får denne talrække, når den sammenholdes med tallene for de selvstændige erhvervsdrivendes repræsentation på kongresserne (se nedenfor s. 231), hvor der også er tale om en tilbagegang på denne tid. At det ikke har været tilfældighedernes spil, understreges

1898	1901	1903	1906	1908	1913
					1
1	1	2	4	5	8
4	3	5	5	3	1
	1	1	1		
10	11	11	17	19	19
17	24	20	17	19	18
2	4	3	3	1	1
1	1	2		1	2
2	2	1	1		
				3	1
37	47	45	48	51	51

1898	1901	1903	1906	1908	1913
					2,0
2,7	2,1	4,4	8,3	9,8	15,7
10,8	6,4	11,1	10,4	5,7	2,7
	2,1	2,2	2,1		
27,0	23,4	24,4	35,4	37,2	37,2
46,0	51,1	44,4	35,4	37,2	35,3
5,4	8,5	6,7	6,3	2,0	2,0
2,7	2,1	4,4		2,0	4,0
5,4	4,3	2,2	2,1		
				5,9	2,0

af de følgende års udvikling, der vises i tabel 38. Sammenholdes tabel 37's tal med de selvstændige erhvervsdrivendes andel i medlemskredsen (nedenfor s. 244 f.), er der også en ret tydelig overensstemmelse.

Ved betragtning af tallene bør erindres, at valg til hovedbestyrelsen ikke foregik under et for hele landet, men derimod selvstændigt i de enkelte kredse. Systemet begrænsede således meget stærkt de muligheder, sociale

Tabel 38. De erhvervsdrivendes andel af hovedbestyrelsens medlemmer i kongresårene 1915–1923

	1915	1916	1918	1919	1923
Hovedbestyrelsesmedlemmer i alt	51	51	52	52	57
Heraf selvstændige erhvervsdrivende	2	1	2	1	2

Kilde: *Partikongres* for de pågældende år.

og erhvervsmæssige mindretal havde for at sikre sig repræsentation i bestyrelsen. En fælles ledelse bag opstilling af hovedbestyrelseskandidater kan ikke afvises; men der foreligger ikke vidnesbyrd derom. Hvis der ikke har været nogen fælles ledelse, må man umiddelbart vente, at der skulle ligge en udbredt og kraftig opinion bag for at medføre den forandring, der skete i 1906. Forklaringen vil imidlertid også kunne ligge i en tilbageholdenhed hos de erhvervsdrivende. Kilderne tier imidlertid – jfr. dog nedennævnte (s. 239 f.) kritik fra den københavnske fagforening af opstilling af en detailhandler til borgerrepræsentantvalget – og spørgsmålet må sikkert stå ubesvaret hen²⁵. Selve valget var hemmeligt og skriftligt – medlemmerne fik udleveret en trykt stemmeseddel med kandidatnavnene opført²⁶.

Hovedbestyrelsen fik uvilkårligt et noget stationært præg i kraft af, at valgperioden var 3 år. Udskiftningstilbøjeligheden er vanskelig at belyse for perioden indtil 1901 på grund af de mange selvskrevne medlemmer, hvoraf flere var snart selvskrevne, snart valgte. Iøjnefaldende er det imidlertid (jfr. bilag 6), at der til stadighed var et meget stort antal medlemmer, som havde været medlemmer gennem en længere årrække. I perioden 1892–1901 var der således 16 medlemmer, som var medlemmer enten i hele perioden eller i hvert fald med undtagelse af en enkelt kongresperiode.

For tiden 1903–1913 kan der bedre foretages en belysning af udskiftningstilbøjeligheden. Udelades kongresåret 1913, fås et åremål på 9 år (nemlig 1901–1908, idet kongresårets hovedbestyrelse er valgt ved den foregående kongres) svarende til og omtrent samtidigt med det åremål, der s. 174 f. er belyst for Højres repræsentantskabs vedkommende (repræsentantskabet havde 76 medlemmer, hovedbestyrelsen 75). Anciennitetsfordelingen bliver da:

3 år	24
6 år	22
9 år	29

Af de 75 medlemmer var således de 38,7 pct. medlemmer i hele perioden, mens 32 pct. hørte hjemme i 3-års gruppen. De tilsvarende tal for Højre var 28 pct. og 47,4 pct. At slutte noget angående dybereliggende forskelle mellem de to partier på grundlag af disse tal vil sikkert være for dristigt; det tal, der svarer til Socialdemokratiets 37,7 pct., var for Højres vedkommende i den foregående periode 46 pct.; forskellen skal nok snarere forklares med, at udskiftningstilbøjeligheden vil være større hos et stort parti i splittelse og tilbagegang end i et stort parti i støt fremgang. De socialdemokratiske diskussionsklubber kritiserede i øvrigt hovedbestyrelsens ringe fornyelse; i 1908 retter man i et opråb forud for hovedbestyrelsesvalget en stærk kritik mod partiets ledelse for samarbejdet med de radikale og for deltagelse i festligheder, hvor kongelige personer var til stede. »Vi må derfor også have folk ind, der vil sætte en stopper for den renden til fest med de kongelige. Vi trænger til nyt blod, til yngre kræfter i hovedbestyrelsen«²⁷.

Hovedbestyrelsens kompetence og arbejdsområde var ikke omtalt i lovene af 1888. I 1890 fastsattes imidlertid, at

»Forbundsbestyrelsen holder møde 2 gange om året, nemlig umiddelbart efter 1. september og umiddelbart efter 1. april. Er Rigsdagen samlet efter 1. april, holdes det sidstnævnte møde kort tid efter rigsdagssamlingens slutning. Endvidere holder den møde, når forholdene påbyder det.

Den tager beslutning om partiets øjeblikkelige politik, træffer bestemmelse om større agitationsrejser og andre forbundet vedrørende vigtige anliggender«²⁸.

Disse bestemmelser undergik kun få ændringer i tiden frem til 1913. I 1901 blev føjet til stk. 1 efter ordene påbyder det: »og så vidt muligt umiddelbart før ethvert folketingsvalg«²⁹. På den følgende kongres i 1903 blev indføjet en bestemmelse, der gjorde hovedbestyrelsen mere bundet af kongressen, idet stk. 2's første sætning blev ændret til: »Den tager beslutning om partiets øjeblikkelige politik på basis af kongresbeslutningerne...«³⁰. I 1908 blev stk. 1's sidste punktum ændret til: »Endvidere holder den møde, når forholdene påbyder det, og så vidt muligt når større spørgsmål foreligger til afgørelse på Rigsdagen og umiddelbart før ethvert folketingsvalg«³¹. Det var en ændring, der i hvert fald formelt øgede hovedbestyrelsens indflydelse på rigsdagsgruppen; denne indflydelse blev yderligere understreget i lovændringerne i 1913, hvor der, samtidigt med at ordene »på basis af kongresbeslutningerne« gled ud, skete en væsentligere ændring af stk. 2, således at det kom til at lyde:

»Hovedbestyrelsen tager beslutning om partiets øjeblikkelige politik, om virksomheden på Rigsdagen, om lovforslag, der skal fremsættes af Socialdemokratiets repræsentanter, om retningen for agitationen i distrikterne, om vigtige kommunale forhold og om andre partiet vedrørende anliggender«³².

Referaterne af hovedbestyrelsesmøderne er hele perioden igennem yderst kortfattede og oplyser kun lidet om de enkelte medlemmers standpunkter og om, i hvor høj grad hovedbestyrelsen udnyttede sin kompetence³³. Spredt forekommer dog vidnesbyrd om, at hovedbestyrelsen har deltaget aktivt i tilrettelægningsarbejdet af rigsdagsgruppens arbejde. I 1888 hedder det, at P. Holm stillede forespørgsel angående indbringelse af forslag om helligdagslov, og at bestyrelsen vedtog, at forslaget skulle indbringes³⁴. Få dage senere spørger P. Holm, hvilken stilling han skal tage til forsvarsloven³⁵. I 1892 pålægger hovedbestyrelsen rigsdagsgruppen at fremsætte forskellige lovforslag, og det samme sker i 1895³⁶. I 1909 hedder det i et referat, at hovedbestyrelsen pålægger rigsdagsgruppen at arbejde for gennemførelse af femten forskellige reformer spændende lige fra »fortsat kamp mod militarisme« til skolebespisning³⁷.

Det var forholdsvis få møder, hovedbestyrelsen holdt. I mange år tre-fire møder. Under disse omstændigheder måtte forretningsudvalget blive det centrale organ i det daglige arbejde – jfr. nedenfor om opstillingerne til Folketinget. Forretningsudvalget mødtes 1–2 gange om måneden, undertiden oftere. Referaterne af dettes møder er imidlertid endnu mere kortfattede end af hovedbestyrelsesmøderne. I de første år bestod forretningsudvalget af de københavnske repræsentanter i hovedbestyrelsen samt de medlemmer af den, der på mødetidspunktet opholdt sig i København³⁸. Tilsyneladende en ren praktisk bestemmelse, som dog i 1898 ændredes til, at hovedbestyrelsen valgte et forretningsudvalg; dettes medlemstal blev ikke fastsat i lovene³⁹. Politisk betonet var valget af forretningsudvalget dog fremdeles ikke; når valget i det hele taget omtales, er det som i 1909 med et notat om, at til forretningsudvalget valgtes hovedbestyrelsesmedlemmerne i København og på Frederiksberg⁴⁰. I 1913-lovene blev det fastsat, at forretningsudvalget bestod af de københavnske hovedbestyrelsesmedlemmer – dertil kom fortsat, at De samvirkende Fagforbund havde 2 repræsentanter i forretningsudvalget⁴¹.

Nogen formand havde partiet ikke, men derimod en forretningsfører⁴². Forretningsførerstillingen – 1882–1910 beklædt af P. Knudsen, derefter af Th. Stauning – var oprettet i 1876 som en reaktion mod Pios diktatoriske

tilbøjeligheder⁴³. I realiteten var forretningsføreren, som i øvrigt ikke var tillagt nogen kompetence, dog partiets formand. På kongresserne var det også forretningsføreren, der aflagde beretning om partiets virksomhed; men referaterne vidner ikke om nogen særlig position for denne i debatten. Der foreligger udsagn nok i litteraturen om, at P. Knudsen var den faste organisator af partiet; derimod siges der ikke meget om hans indflydelse på partiets politik, og i det hele gælder det, at kildematerialet ikke tillader at belyse hans personlige indflydelse inden for partiet.

Kongressen

Bortset fra den almindelige afstemning blandt alle medlemmerne lå den øverste myndighed i partiet hos kongressen⁴⁴. Kongressens sammensætning og funktion var ret ensartet perioden igennem og rejste ikke større problemer. I lovene af 1888 fastsattes det, at »partiet afholder kongres mindst hvert andet år. Kongressen har den lovgivende myndighed inden for partiet«⁴⁵. I 1896 blev tidsperioden ændret til »mindst hvert tredje år«⁴⁶. Årsmellemrummene fulgtes i hele perioden, dog holdtes der efter kongressen i 1908 på ny kongres i 1910, men udelukkende for at behandle tilrettelægningen af valgalliancen med de radikale⁴⁷. Formuleringen, at kongressen var »lovgivende myndighed«, dækkede ikke over en indskrænkning af kompetencen til blot at udforme organisationens love. De offentliggjorte protokoller viser, at kongresserne, uden at der blev rejst tvivl derom, på alle områder (program, taktik, eksklusion o. s. v., dog ikke pressen) fungerede som øverste myndighed; i 1913 ændredes lovene i overensstemmelse hermed til: »Kongressen er partiets lovgivende – og i alle forhold øverste – myndighed«⁴⁸.

På kongresserne mødtes foruden hovedbestyrelsen delegerede fra de lokale foreninger. I de første år indeholdt lovene ikke regler for det antal delegerede, en forening kunne sende. Reglerne var fastlagt i en hovedbestyrelsesvedtagelse, der gav foreninger med indtil 300 medlemmer ret til at sende 2 delegerede, mens foreninger med større medlemstal kunne sende 3 delegerede⁴⁹. I 1892 blev reglerne ændret således, at foreninger med indtil 100 medlemmer kunne sende 1 delegeret, med 100–300 medlemmer 2 delegerede og over 300 medlemmer 3 delegerede⁵⁰. Disse regler blev optaget i lovene i 1896⁵¹. Nogle ikke gennemførte forslag om nye regler tilgodeså de større foreningers interesse og var fremsat af københavnske foreninger; 8.

kreds fremsatte således forslag om ubegrænset stigning i repræsentationen efter antal medlemmer. Bestemmelsen blev ændret allerede på den følgende kongres, således at foreninger indtil 500 medlemmer kunne sende tre delegerede og derefter 1 for hver 500 medlemmer, dog højst 5 i alt⁵². Disse bestemmelser stod uændrede, indtil lovene af 1913 yderligere udvidede de store foreningers repræsentationsret⁵³. En betingelse for at blive godkendt som delegeret var, at man havde bopæl inden for det område, den pågældende afdeling dækkede, og at man fik sine udgifter for deltagelse i kongressen dækkede⁵⁴. Endelig skulle de delegerede vælges af en generalforsamling og ikke blot af et medlemsmøde eller af bestyrelsen⁵⁵.

Kongresserne strakte sig over tre dage – i 1901 dog fire dage – og var gennemorganiserede. De blev indledt med prøvelse af mandatene, ordstyrervalg og fastsættelse af forretningsordenen, der nøje foreskrev kongressens virkemåde. Gengivelsen i bilag 7 af forretningsordenen fra 1906 giver et indtryk af de detaljerede regler for kongressens arbejde.

I den formelle opbygning minder kongresserne om de tilsvarende tyske socialdemokratiske partikongresser⁵⁶. De har sikkert virket som en god skole for deltagernes virksomhed i offentlige forsamlinger. Kongressernes ordstyrere hele perioden igennem var bageribestyrer C. C. Andersen og redaktør Marott⁵⁷. Ordstyrerhvervet var ingenlunde formelt, idet det var ham, der foreslog medlemmerne af de udvalg, som i reglen blev nedsat for at behandle noget større, der var forelagt kongressen; denne kompetence blev kritiseret på kongressen i 1908, men uden at der skete nogen ændring i den⁵⁸.

Selve lovene begrænsede stærkt, måske dog ikke tilsigtet, eventuelle mindretals muligheder for at få spørgsmål bragt frem på kongresserne, idet det hed, at »kun forslag, hvis fremlæggelse billiges af vedkommende forening, kan forelægges på kongressen«⁵⁹. Denne bestemmelse betød, at en samfundsgruppe, der altid ville være i mindretal, kun havde minimale muligheder for at få specielle spørgsmål fremdraget og behandlet på kongresserne. På selve kongresserne kunne de ikke komme frem, idet forslagene skulle være indgivet mindst 14 dage forinden kongressens afholdelse.

Kongressernes deltagertal blev efterhånden ret stort, selv om man aldrig nåede samme tal som på Højres delegeretmøder. Til gengæld var taletiløjeligheden meget stor på Socialdemokratiets kongresser – på et tidspunkt under kongressen 1908 meddelte dirigenten, at der nu var indtegnet 75 talere⁶⁰. Som det fremgår af nedenstående tal, femdobledes deltagertallet fra 1888 til 1913:

1888	65	1901	201
1890	71	1903	178
1892	104	1906	271
1894	96	1908	307
1896	157	1910	368
1898	177	1913	368 ⁶¹

I kongresdeltagernes erhvervsmæssige sammensætning skete der perioden igennem en forskydning. I tabel 39 er foretaget en udskillelse af og opgørelse over selvstændige erhvervsdrivende og landbrugere. Det er iøjnefaldende, at de selvstændige erhvervsdrivendes relative andel er dalende. Samtidig må det dog bemærkes, at det absolutte tal for denne erhvervsgruppe er stærkt stigende; den relative tilbagegang skyldes væsentligst, som det også fremgår af tallene for landbrugere, at partiet i stigende grad havde fået foreninger i landkredse. Bemærkelsesværdigt er det endvidere, hvad ikke fremgår af tabellen, at arbejdsmændene ligesom for hovedbestyrelsens vedkommende kun dårligt formåede at hævde sig: fra 6 deltagere i 1888 nåede tallet op på 29 i 1913. En ny samfundsgruppe var »ekspedienter«, der indtil 1908 kun kunne opvise en enkelt deltager, men i 1908 og 1913 nåede op på 6. Statstjenestemændene kom også først med i 1908, hvor de var repræsenteret med 9 deltagere, et tal, der i 1913 steg til 15, hvoraf de 14 hørte hjemme i »funktionærklassen«.

Kongressens myndighed i alle forhold vedrørende partiet var uantastet. Det forhold, at hovedbestyrelsen og kongresdeltagerne stod med hvert sit »folkelige« mandat, kunne ellers meget vel have affødt debatter af principiel natur, ikke mindst da mandatet blev givet med et interval på 2–3 år (hovedbestyrelsen valgtes umiddelbart efter hver kongres). I reglen optrådte hovedbestyrelsen ikke som en korporation, der mødte med egne forslag; forslag, der må anses for at være kommet fra hovedbestyrelsen, blev fremsat af et eller flere hovedbestyrelsesmedlemmer som enkeltpersoner. I øvrigt var det kun sjældent, at sådanne forslag fremkom; hovedbestyrelsens standpunkter og dens påvirkning af kongressen må være sket i de mindre udvalg, der næsten altid blev nedsat til behandling af forslagene, så snart de blot var af nogenlunde vigtighed. Der er således den væsentlige forskel mellem Højres delegeretmøder og Socialdemokratiets kongresser, at på delegeretmøderne lå initiativet praktisk talt udelukkende hos repræsentantskabet, mens kongresserne var prægede af de mangfoldige forslag fra lokalafdelingerne spændende fra store almene politiske spørgsmål til de mindste organisatoriske

Tabel 39. Selvstændige erhvervsdrivende og landbrugere på Socialdemokratiets kongresser 1889–1898 og 1908–13

	1888	1890	1892	1894
Deltagere i alt	65	71	103	96
Handlende	6	2	6	6
Industridrivende og håndværksmestre	2	5	8	6
Andre	1		1	
Selvstændige erhvervsdrivende i alt	9	7	15	12
I pct. af deltagerne	14	10	15	13
Husmænd	1	6	1	2
Gårdejere				
Andre			1	
Landbrugere i alt	1	6	2	2
I pct. af deltagerne	2	8	2	2

Kilde: *Partikongresser* for de pågældende år. Mellem ovenstående tal og tekstens angivelser af antal kongresdeltagere er der uoverensstemmelser for årene 1892, 1896 og 1898. I 1892 angiver *Partikongres* 104 deltagere, men af disse er Chr. J. Hansen, Nakskov, medregnet som både hovedbestyrelsesmedlem og delegeret. I 1896 angiver *Partikongres* 157 deltagere; men af disse er Hvidtfeldt, Jönsson og Mortensen opført som både hovedbestyrelsesmedlemmer og delegerede, og A. Johansen er opført som delegeret for både Helsingør og Hornbæk. I 1898 er det ikke muligt at bringe en overensstemmelse til veje: *Partikongres* 1898, s. 5, opgør delegerettallet til 177, der fremkommer ved sammenlægning af delegerettallet fra de forskellige landsdele, men disse tal er tilsammen 176. Videre meddeles det, at andre del-

forhold. Det princip, at et forslag i reglen ikke formelt fremkom som hovedbestyrelsens, betød, at man undgik, at hovedbestyrelsen kom i udtalt mindretal. Der er derimod flere eksempler på, at standpunkter, som formentlig har været de herskende i hovedbestyrelsens store flertal, blev underkendt ved kongresafstemninger ⁶².

Udviklingen perioden igennem pegede hen på en større indflydelse hos kongressen i forhold til hovedbestyrelsen. Dette kom tydeligst til udtryk i spørgsmålet om opstilling af folketingskandidater, et spørgsmål, som også var knyttet til problemet om forholdet mellem hovedbestyrelse og lokalorganisation.

Kandidatopstillinger

I lovene af 1888 var opstillingsbestemmelserne ganske lakoniske. Det hed blot, at ved opstilling af kandidater til rigsdags- og kommunevalg skulle ho-

1896	1898	1908	1913
153	166	307	368
8	7	8	10
10	12	17	19
	6	2	5
18	25	27	34
12	15	9	9
4	4	13	28
1		3	3
2	2		2
7	6	16	33
5	4	5	9

tagere senere kom til, hvorefter kongressen bestod af ... (deltagernes navne), men disse er i alt 172, hvoraf yderligere hovedbestyrelsesmedlemmerne Gustavsen, Ole Hansen, Chr. Jacobsen og J. C. Petersen tillige er opført som delegerede, Chr. Jacobsen tilmed for 2 foreninger; endelig er Fr. Poulsen opført som delegeret både for Roskilde og for Veddelev.

Under »andre« er blandt de selvstændige erhvervsdrivende optaget restauratører og agenter, blandt landbrugere gårdbestyrere og gårdforpagtere. Under husmænd er også optaget boelsmænd og parcellister.

I *Partikongres* 1901, 1903 og 1906 er deltageres erhverv ikke anført; i 1910 anføres deltagerne slet ikke.

vedbestyrelsens samtykke indhentes¹. Da agitationsdistrikterne blev oprettede i 1890, blev deres ledelse, agitationsudvalget, skudt ind mellem lokalforening og hovedbestyrelse derved, at opstillingen skulle afgøres for hvert distrikts vedkommende efter konference mellem udvalget og hovedbestyrelsen². Allerede i 1892 var der opposition mod hovedbestyrelsens ret til at træffe den endelige afgørelse om kandidatopstillinger; men forslag om at lægge den endelige afgørelse ud til lokalforeningerne blev dog forkastede³. Derimod vedtoges en lovændring, der gav det enkelte medlem større indflydelse på opstillingen. Den nye paragraf fastsatte følgende regler:

»Når de lokale afdelinger i en kreds ønsker en kandidat opstillet, indsender de herom meddelelse til vedkommende agitationsudvalg. Dette foranstalter da indkaldt et partimøde, hvortil alle under arbejderorganisationerne hørende medlemmer i kredsen har adgang og stemmeret. Her drøftes spørgsmålet om opstilling af kandidat eller ej, og eventuelt udpeges kandidaten ved almindelig stemmeflerhed. – Resultatet af forhandlingerne og afstemningen indsendes til hovedbestyrelsen, uden hvis samtykke ingen kan opstilles som det socialdemokratiske partis kandidat, dog skal kredsens ønske så vidt muligt imødekommes«⁴.

Efter at et nedsat redaktionsudvalg havde gennemgået de vedtagne lovændringer, stillede udvalget forslag om, at den sidste sætning udgik, hvilket blev vedtaget. Samtidig vedtoges dog en »protokoltilførsel«:

»Kongressen udtaler sin tillid til, at hovedbestyrelsen ved opstilling af kandidater til kommende rigsdagsvalg så vidt muligt vil tage hensyn til de ønsker, der måtte næres af de pågældende kredse«⁵.

Kandidatopstillingerne og hvem der skulle have afgørelsen var imidlertid et spørgsmål, der vedblev at stå på kongressernes dagsorden. Allerede det følgende år – 1894 – forelå det første tilfælde, hvor lokalafdelinger søgte at frigøre sig for hovedbestyrelsens afgørelse ved at søge spørgsmålet afgjort af kongressen, en fremgangsmåde, der blev mere og mere almindelig. En afdeling foreslog en drøftelse i almindelighed af opstillinger til det forestående folketingsvalg, mens to andre foreninger foreslog kandidater opstillet i deres respektive kredse. Forslagene udgik imidlertid gennem vedtagelse af en af hovedbestyrelsesmedlemmet, maler J. Jensen, stillet udtalelse:

»Idet kongressen går ud fra, at det er partiets opgave at søge valgt så mange socialdemokratiske repræsentanter som muligt ved stats- og kommunevalg, henvises denne sag til ordning i henhold til lovene, og går dernæst over til næste sag«⁶.

Et forsøg på ved næste kongres i 1896 at få en kongres til at træffe afgørelse i kandidatspørgsmålet blev ligeledes afvist gennem en afledende resolution stillet af et hovedbestyrelsesmedlem⁷. Derimod blev kandidatopstillinger til kommunale tillidshverv henlagt til endelig afgørelse i agitationsdistrikternes ledelse⁸. I 1898 søgtes atter kandidatopstillingen ført over til kongressen, men blev på ny afvist gennem en resolution stillet af maler J. Jensen⁹. Foruden at de personlige forhold og de almene taktiske hensyn (interesse eller ikke-interesse i at se partiets styrke eller manglende styrke markeret gennem et valg) kan have gjort sig gældende, var det, som navnlig rejste problemer i forbindelse med kandidatopstillingerne, i hvilke kredse man skulle undlade at opstille og i stedet give stemmerne til en venstrekandidat. Flere af de forslag, som i 1898 rejste opstillingsspørgsmålet, var da også kritiske over for alliancen med Venstre. Denne og senere alliancen med Det radikale Venstre nødvendiggjorde en centralledelse for hele landet til afgørelse af kandidatopstillingerne; dette forhold gav på de følgende kongresser anledning til bestandig debat, hvor politiske og lokale hensyn løb sammen.

Eksempelvis blev der forud for valget i 1898 aftalt, at Socialdemokratiet og Venstre skulle beholde de kredse, de sad inde med, og støtte hinanden der. I kredsene Ålborg, Randers, Århus, Horsens, Odense og Lyngby skulle Venstre støtte Socialdemokratiet, mens det omvendte skulle være tilfældet i Skjoldedelev- og Middelfartkredsene samt landkredse, som Højre eller Moderate for tiden sad inde med. »Kredsene: Silkeborg, Ebeltoft og Nakskov er undtagelser fra reglen. Venstre fraråder sine meningsfæller i disse kredse at opstille kandidater og overlader kandidatopstilling til Socialdemokratiet«¹⁰.

De oppositionelle kræfter i Socialdemokratiet var i opstillingsspørgsmålet ret stærke. På kongressen i 1901 samlede en misbilligelse til hovedbestyrelsen for dens stilling til kandidatspørgsmålet i Odense 2. kreds 30 stemmer mod 75, og et forslag fra foreningen i samme kreds, hvorefter alliancespørgsmålet skulle afgøres af det enkelte agitationsdistrikt, opnåede 74 stemmer for og 111 stemmer imod¹¹. Andre forslag vidnede også om utilfredshed med systemet, der lagde den endelige afgørelse hos hovedbestyrelsen¹². En indrømmelse, hvis betydning dog næppe har været stor, blev givet derved, at der i lovene blev indføjet en bestemmelse om, at en kreds ved uoverensstemmelse om opstilling kunne forlange afgørelsen taget op til ny drøftelse, hvor kredsen repræsenteret ved et udvalg fik adgang til at deltage i forhandlingerne¹³. I disse bestemmelser skete der ikke nogen ændring førend ved den gennemgribende hovedrevision i 1913, og ved denne lejlighed var det eneste principielle nye, at det nu i lovene blev indført, at godkendelsen også kunne gives af kongressen¹⁴. Denne bestemmelse lovfæstede en udvikling, der indledtes med kongressen i 1903, hvor kongressen vedtog, hvilke kredse der skulle opstilles i – efter et forslag, hvor tre af de fire forslagsstillere var hovedbestyrelsesmedlemmer¹⁵.

Baggrunden for hovedbestyrelsens de facto-afkald på sin eneret til at godkende opstillinger var – foruden de stadige angreb på den – den bristede alliance med Venstre¹⁶. På 1903-kongressen blev der af forskellige fløje inden for partiets ledelse fremsat resolutioner vedrørende den bristede alliance og den dermed nyskabte situation for opstillingerne; forskellen mellem resolutionerne lå dog væsentligst blot i formens skarphed. Fælles for dem var, at der nu burde opstilles kandidater i alle de kredse, hvor partiets styrke gjorde det naturligt¹⁷. Ved at dette princip blev anlagt, havde man imidlertid skærpet de problemer, man kom til at stå overfor, da Socialdemokratiet efter 1905 trådte i valgalliance med Det radikale Venstre. Debatten blev nu lige så meget politisk som organisatorisk. Det var accepteret, at afgørelsen

af både de principielle og de konkrete spørgsmål vedrørende opstilling af kandidater lå hos kongressen og ikke hos hovedbestyrelsen; men dermed var forholdet mellem de to partioorganer ikke afklaret, og dernæst fik man et nyt problem, nemlig kongressens forhold til de enkelte kredse.

Kongressen i 1906 stod netop over for de tre spørgsmål:

burde partiet arbejde sammen med andre partier?

måtte hovedbestyrelsen på forhånd »forpligte« kongressen?

burde kongressen kunne afgøre de enkelte kredsers opstillingsforhold?

Situationen var, at der fra hovedbestyrelsen blev fremsat forslag om alliance med de radikale og om opstilling i 61 kredse. P. Knudsen henviste i sin motivering til, at også udenlandske socialdemokratier indgik alliancer med borgerlige partier og fortsatte:

»Løsenet må for os være: Ingen alliance med opgivelse af vort program; men vi må gerne hjælpe andre demokratiske partier ved valgene og tage hjælp af dem igen. Således har vi gjort før, og det har gavnet og bragt os fremgang. Derfor skal vi blive ved dermed«.

Der var indsendt anmodninger til hovedbestyrelsen om opstilling af kandidater i 84 kredse. Rigsdagsgruppen og forretningsudvalget havde forhandlet med Det radikale Venstre og forelagt forhandlingsresultatet for hovedbestyrelsen, der nu foreslog opstilling i 61 kredse. Blandt forhandlingsdeltagerne var fra Socialdemokratiet Borgbjerg og Harald Jensen, den første ivrig alliancemand, den anden tøvende, men på kongressen loyalt støttende den indgåede overenskomst¹⁸. Alliancen blev af flere kongresdeltagere, heriblandt også hovedbestyrelsesmedlemmer, afvist med politiske motiveringer: De radikale ville svigte, som Venstre havde gjort det, og socialdemokrater burde ikke vælges med støtte fra andre partier¹⁹. Skarpest kom disse synspunkter til udtryk hos Gerson Trier, der »beklagede al politisk sjakkeri. Det kommer ikke an på at få valgt mange rigsdagsmænd, men om at mønstre mange stemmer«²⁰. Det modsatte synspunkt, på linje med P. Knudsens standpunkt, men bedre udtrykt, var det, som maler, nu borgmester, Jens Jensen udtrykte med ordene: »Det kommende valg skal ikke alene konstatere vort partis vækst, men også vor indflydelse i det politiske liv«²¹.

En kritik af, at hovedbestyrelsen havde forhandlet, inden spørgsmålet havde været forelagt kongressen, foregreb man ved, at hovedbestyrelsesmed-

lemmet, redaktør Harald Jensen, umiddelbart efter P. Knudsens forelæggelse tog ordet og udtalte:

»Det er kongressen, der bestemmer partiets taktik, og jeg ønsker dette understreget, fordi jeg mener, at kongressens afgørende indflydelse er en betingelse for en sund og heldig udvikling. Jeg kan anbefale det af hovedbestyrelsen forelagte forslag til et samarbejde med de radikale og det af Knudsen oplæste forslag til opstilling af kandidater i 61 kredse. Men samtidig udtaler jeg ønsket om, at vi fremtidig på en kongres tager standpunkt til taktikken, før der indledes forhandlinger om alliance med andre partier«²².

På samme linje udtrykte hovedbestyrelsesmedlemmet Borgbjerg sig. Alle havde været glade ved, om kongressen havde været holdt noget tidligere, så den kunne have truffet bestemmelse om de aftaler, der skulle sluttes med andre partier. »Det kunne imidlertid ikke lade sig gøre. Vore partifæller har selv bestemt, at vi skal afholde kongres på det tidspunkt, da situationen er mest overskuelig, umiddelbart før valgene«. Men kongressen var naturligvis ganske frit stillet og suveræn i sine afgørelser²³. Det sidste blev yderligere understreget af Niels Andreasen, Næstved: »Vi står jo ganske frit her og kan vedtage samarbejde eller ej, som vi vil«²⁴.

Dette synspunkt, kongressens suverænitet, blev imidlertid anfægtet i mange af de forslag, der var indsendt til den. Som generalnævner for disse kan stå forslaget fra Socialdemokratisk Forening i Odense Frue Landsogn, hvor det kort hed: »kongressen beskæftiger sig ikke med alliancespørgsmålet, men dette overlades til de enkelte kredses afgørelse«²⁵. Udgangen på debatten var vedtagelsen af en resolution, foreslået af Borgbjerg og Harald Jensen. Resolutionen fastslog som indledning, at arbejderne økonomiske frigørelse kun kunne ske ved arbejderne selv, hvorfor det var Socialdemokratiets opgave at føre egne partirepræsentanter til valg. Derfor måtte der opstilles kandidater i den udstrækning, som partiets styrke tillod det: »ud fra disse betragtninger« udtrykte resolutionen kongressens godkendelse af opstilling i 62 kredse. Vedtagelsen skete med 214 stemmer mod 49, men først efter at der som slutning på resolutionen var føjet til:

»I forventning om, at der ved de fremtidige folketingsvalg ikke træffes aftaler med andre partier, forinden kongressen har udtalt sig, henvises spørgsmålet om kandidatopstilling i de øvrige kredse, hvorfra der foreligger anmodninger, til hovedbestyrelsens afgørelse i samråd med de lokale agitationsudvalg«²⁶.

Efter 1906-kongressen var retningslinierne således blevet: hovedbestyrelsen

var et forberedende udvalg, der ikke måtte binde sig forud for kongressen. Den endelige afgørelse lå hos kongressen og ikke ude hos de lokale organisationer.

Alliance eller ikke-alliance og opstilling efter kongresbeslutning eller ved lokal afgørelse var også emne på kongresserne i 1908 og 1910. Debatten i 1908 var af samme karakter som i 1906; men denne gang var der ikke fremsat forslag om en samlet landsalliance. Borgbjerg forelagde sammen med redaktør M. Simonsen, Århus, et resolutionsforslag, der utvivlsomt kan betegnes som hovedbestyrelsens; med enkelte ændringer og nogle ord om, at alliancer med andre partier kun var et stadium på partiets vej, blev forslaget vedtaget med 143 stemmer mod 142 stemmer ²⁷.

I 1910 var oplægget ændret. Her mødte hovedbestyrelsen med forslag om alliance med Det radikale Venstre og med en fast opstillingsplan. Hovedbestyrelsen havde i øvrigt ikke deltaget i udarbejdelsen af planen; den var dagen før blevet forelagt den af forretningsudvalget, og da man regnede med hovedbestyrelsens tilslutning, havde man af økonomiske grunde ikke indkaldt til noget specielt møde ²⁸. Debatten strakte sig over godt 4 timer, men resulterede – skønt Socialdemokratiet efter den lagte plan denne gang kun skulle opstille i 55 kredse – i en meget stor tilslutning til hovedbestyrelsens forslag; med 317 stemmer mod 38 vedtoges resolutionen, der var blevet forelagt af den nye forretningsfører Th. Stauning. At flertallet var så stort, er blevet forklaret med at henvise til, at der var begrundet håb om, at man efter valget sammen med Det radikale Venstre ville være flertal i Folketinget ²⁹. Påfaldende virker det store flertal også på baggrund af 1906-kongressens vedtagelse om, at kongressen skulle tage stilling til opstillingsalliancer, inden hovedbestyrelsen førte forpligtende forhandlinger ³⁰. En udløber af allianceplanen for 1910 var suppleringsvalget i september samme år i Kalundborgkredsen. Efter planen var den radikale Krabbe blevet valgt her, men trådte kort efter tilbage. Det var da en rimelig konsekvens af planen, at de radikale opstillede igen; men socialdemokraterne i kredsen ønskede deres egen kandidat og vandt i hovedbestyrelsen så megen tilslutning, at vedtagelsen om ikke at opstille en kandidat i et hovedbestyrelsesmøde kun kunne opretholdes med 22 stemmer mod 21. I Kalundborg bøjede man sig med hensyn til selve opstillingen, men vedtog på den anden side at stemme imod den radikale kandidat. Det blev da betydet foreningen, at dette ville medføre eksklusion, og efter et møde med forretningsføreren blev beslutningen tilbagekaldt ³¹.

Opstillingsprincipperne var også emnet på kongressen i 1913³². Kongresprotokollen rummer imidlertid ikke referater af debatten, der strakte sig over flere timer. Kongressen vedtog at opstille i 20 kredse mere end i 1910, men i øvrigt overlade alliancespørgsmålet til afgørelse i de enkelte kredse – under indtryk af grundlovspartiernes samarbejde mod Højre forekom der i øvrigt ved dette valg også alliancer mellem Venstre og Socialdemokratiet³³. I spørgsmålet hovedbestyrelse, kongres eller lokalforening som bestemmende i opstillingsspørgsmål må det dog fastholdes, at hovedbestyrelsen i vid udstrækning overlod afgørelsen til forretningsudvalget, selv om den, når det gjaldt principielle spørgsmål, selv beholdt det sidste ord³⁴.

En speciel anke over opstillingsteknikken fremkom fra fagforeningerne i 1902. I et forretningsudvalgsmøde den 19. marts forelå en skrivelse fra »samtlige københavnske hovedbestyrelser for fagforbundene i Danmark«, hvor man klagede over, at fagforbundene ikke havde nogen indflydelse på, hvem der blev opstillet som kandidater ved valg til borgerrepræsentation og Rigsdag, og opfordrede til, at dette blev ændret. Man gik derefter i skrivelsen over til det forhold, som øjensynlig havde fået bægret til at flyde over:

»Endelig nedlægger forsamlingen en energisk protest imod opstillingen af detailhandler Rasmussen som kandidat til det forestående borgerrepræsentantvalg – dels fordi han efter vor formening i følge sin stilling og sine udtalelser må anses for at være en modstander af arbejdernes kooperative foretagender – men særlig efter at det er oplyst, at Rasmussen er en af dem, der arbejdede som arbejdsmand og former under den store konflikt i 1885«.

På forretningsudvalgsmødet blev det meddelt, at detailhandler Rasmussen allerede havde trukket sig tilbage. Han afløstes i øvrigt af en anden selvstændig erhvervsdrivende, snedkermester (senere borgmester) Chr. Christiansen, der imidlertid havde sit fagforeningsforhold i orden, idet han indtil sin etablering i 1901 havde været forretningsfører for snedkerforbundet³⁵.

Det specielle problem var dermed løst, tilbage stod da det principielle: fagforeningernes deltagelse i kandidatopstillingerne. Dette spørgsmål blev behandlet på en række møder i maj–juni 1902 og resulterede i en aftale for de lokale valg, borgerrepræsentations- og valgmandsvalg, hvorefter fagforeningerne ved delegerede kunne deltage i opstillingsmøderne. Til gengæld fik vælgerforeningerne i de enkelte københavnske kredse adgang til at overtage andele i Social-Demokraten, så de kunne sende delegerede; hidtil havde af de politiske organisationer kun moderforeningen Socialdemokratisk Forbund haft denne ret³⁶.

I de mange og lange diskussioner om Socialdemokratiets opstillinger mangler – i hvert fald i kongresreferaterne – personspørgsmålet. Det fremgår ikke af disse, i hvilken grad hovedbestyrelsen har øvet eller har søgt at øve indflydelse på udpegningen af kandidater. De mange lokale ønsker om opstilling, der perioden igennem kom frem på kongresserne, var også ensidigt knyttet til spørgsmålet opstilling eller ikke-opstilling. Der er da heller ikke tale om, at der rejses noget spørgsmål om rigsdagsgruppens erhvervsmæssige sammensætning, herunder krav om, at der sikres bestemte erhvervsgrupper nogen repræsentation.

Det er vanskeligt at klarlægge, i hvor høj grad hovedbestyrelsen var udslagsgivende i personvalget. Det hører givetvis til de spørgsmål, som så vidt muligt er blevet drøftet mundtligt. I nogle erindringer antydes, hvordan personvalget har fundet sted. I 1892 blev Emil Marott opstillet i Århus; han omtaler selv opstillingen med ordene: »Jeg blev så fra Århus anmodet om at stille mig der ved valget«³⁷. Om sin opstilling i 1894 i Københavns 13. kreds fortæller A. C. Meyer, at vælgerforeningens bestyrelse vedtog at opfordre ham til at modtage kandidaturen. Det kom dog A. C. Meyer for øre, »at der var kræfter i bevægelse for at få foreningen til at udpege en anden kandidat«. Meyer meddelte da, at han ikke ville have afstemning om sin kandidatur. »Det endte da også med,« hedder det videre i erindringerne, »at min kandidatur godkendtes af partiledelsen«³⁸. K. M. Klausen fortæller kort om sin opstilling: »I 1894 blev jeg af de socialdemokratiske og den liberale vælgerforening opfordret til at stille mig i den store Frederiksbergkreds«³⁹. Lyngsies opstilling i Horsens i 1898 skete på initiativ af formanden for arbejdsmændenes fagforening i byen⁴⁰. Niels Andreasen var i 1903 først opstillet i Vonsild-kredsen; men »en dag indfandt Sundbo sig imidlertid i Kolding og fremsatte det bestemte forlangende, at jeg skulle sige nej til Vonsild og i stedet lade mig opstille i Ribe. Han havde allerede på forhånd udvirket en opfordring fra partiet i kredsen, og samtidig meddelte han mig, at P. Knudsen, Forbundets daværende formand, havde pålagt ham at drage omsorg for, at jeg efterkom opfordringen«⁴¹.

Om opstillingen af Stauning i 1901 i Faksekredsen, hvor han blev valgt i 1906, fortæller Alfr. M. W. Date, at dette skete efter alvorlige vanskeligheder. I 1899 havde de lokale organisationer drøftet muligheden for opstilling i kredsen af en lokal kandidat; dette slog fejl, og man henvendte sig da i 1900 til den kendte sjællandske agitator Josef Hansen, der imidlertid sagde nej. »På mødet den 17. februar vedtoges det *enstemmigt ikke* at modtage beslut-

ningen i partiets forretningsudvalg om at opstille Th. Stauning. Det besluttedes at søge forhandling med forretningsudvalget og opnå dets tilslutning til i stedet at opstille journalist Oskar Jørgensen, »Social-Demokraten«s senere chefredaktør. Af papirerne fremgår det, at man en uges tid senere atter holdt møde og nu ønskede A. M. Kristensen, Næstved (den senere borgmester), opstillet, og da dette ikke lykkedes, vedtog man endelig på et møde den 2. marts at opstille Th. Stauning⁴². Af hovedbestyrelsesprotokollen fremgår, at forretningsudvalget på et møde den 14. februar 1901 vedtog at opstille Stauning i Faksekredsen, men få dage senere holdtes et nyt møde, hvor en repræsentant for kredsen ønskede tilslutning til opstilling af Sundbo; sagens afgørelse blev udskudt til et partimøde i Fakse med deltagelse af Knudsen, Borgbjerg og Stauning⁴³. Om det har været den ene eller den anden kandidat, man ønskede i stedet for Stauning, har i denne forbindelse ikke nogen betydning.

Hovedbestyrelsesprotokollerne beretter i øvrigt kun om få tilfælde, hvor forretningsudvalg eller hovedbestyrelse har vist noget initiativ i personspørgsmål. I 1889 vedtog bestyrelsen af »anbefale« partifællerne i Randers at opstille P. Knudsen⁴⁴. Anbefalingen blev efterkommet. I 1898 meddeler protokollen, at forretningsudvalget har haft møde med bestyrelsen for 5. kreds, der ikke havde villet godkende Borgbjergs kandidatur⁴⁵. Denne kandidatur må da formentlig være blevet foreslået af partiledelsen; Borgbjerg blev i øvrigt opstillet. I 1910 forekom i Mariager-kredsen det eneste tilfælde, hvor det ikke lykkedes at forhandle sig tilrette i et personspørgsmål. I forretningsudvalgsmøde den 20. januar 1910 vedtoges det at lade forretningsføreren (Stauning) rejse til Mariager for at oplyse partiforeningen om grunden til, at man ikke kan godkende kursusbestyrer R. P. Rasmussens kandidatur. På forretningsudvalgsmødet den 17. marts meddelte Stauning, at man i Mariager med 145 stemmer mod 10 havde fastholdt R. P. Rasmussens kandidatur. Sagen blev derefter forelagt på hovedbestyrelsesmøde den 20. april 1910, hvor man afviste Rasmussens kandidatur, som dermed bortfaldt⁴⁶.

Der foreligger således enkelte vidnesbyrd om en energisk indblanding fra centralledelsens side. De øvrige vidnesbyrd peger snarere hen mod et lokalt initiativ. Begge forhold har naturligvis kunnet eksistere side om side, alt efter om man i den centrale ledelse i den givne situation har ønsket en bestemt kandidat eller ej; ligesom det har kunnet forekomme, at de lokale organisationer ikke selv har kunnet fremskaffe en kandidat. Meget peger i øvrigt i retning af, at lokale kandidater har været de foretrukne. I 1909, det

år, hvor der var opstillet flest socialdemokratiske kandidater, boede hovedparten af kandidaterne i opstillingskredsen eller en nabokreds (København her regnet under et). Af de 62 kandidater var der højst 17, der efter bopælen ikke havde denne tilknytning til opstillingskredsen, nemlig:

Holbæk amts 3.:
typograf F. K. Madsen, København
Præstø amts 2.:
sekretær Th. Stauning, København
Maribo amts 4.:
forretningsfører Vald. Olsen, København
Odense amts 2.:
dr. Gustav Bang, København
Svendborg amts 2.:
postekspedient R. V. R. Lund, Holstebro
Svendborg amts 7.:
fisker Chr. Ludvigsen, Jyllinge
Hjørring amts 3.:
ekspedient Johan Frederik Lehmann, Århus
Ålborg amts 1.:
lærer Jeppe Hansen, Skelund
Ålborg amts 3.:
husejer Jørgen Nielsen, Viby
Randers amts 1.:
bud J. N. Abrahamsen, Horsens
Randers amts 6.:
journalist J. P. Brochmann, København
Århus amts 2.:
redaktør Peter Sabroe, Kolding
Skanderborg amts 1.:
redaktør Hans Nielsen, København
Vejle amts 1.:
redaktør L. Rasmussen, Horsens
Vejle amts 3.:
redaktør P. Hansen, Randers
Ringkøbing amts 1.:
lærer J. K. Jensen, Silkeborg
Ribe amts 3.:
redaktør V. Nicolaisen, Holbæk ⁴⁷

Af disse kandidater havde dog flere anden tilknytning til deres opstillingskreds. Vald. Olsen i Maribo amts 4. (Nykøbing) var født i Nykøbing F. ⁴⁸. J. P. Brochmann i Randers amts 6. (Ebeltoft) var født og havde sin barndom

i Ebeltoft ⁴⁹. Peter Sabroe i Århus amts 2. (Århus nordre) havde i en år-række haft sin virksomhed i Århus ⁵⁰. Og endelig var L. Rasmussen i Vejle amts 1. (Fredericia) født nær Fredericia og havde haft sin ungdom der ⁵¹. Tilbage bliver da højst 13 af de 62 kandidater, som ikke havde personlig tilknytning til deres opstillingskreds. Et tilsvarende indtryk får man ved at betragte de *valgte* folketingsmænd for de fire kongresår efter 1900 ⁵². I 1902–03 var Lyngsie, valgt i Horsens, den eneste af de 14 folketingsmænd, som ikke havde personlig tilknytning til sin kreds; i 1905–06 havde alle 16 folketingsmænd en sådan tilknytning, i 1908–09 gjaldt det de 23 af 24 folketingsmænd (Stauning i Faksekredsen var undtagelsen), mens der i 1912–13 var 3 af 24, som ikke havde personlig tilknytning til valgkredsen (Stauning i Fakse, L. Jessen i Stege og Hans Nielsen i Horsens). Selv under hensyn til de mange forbehold, der må tages i et spørgsmål som dette, tyder meget således på, at de lokale instanser har spillet en meget væsentlig rolle ved kandidatnomineringerne.

Under de omfattende debatter om alliancespørgsmålet kunne man have ventet, at der var blevet rejst krav om appel til partiets øverste instans: den almindelige afstemning; men dette var ikke tilfældet. Bestemmelsen om almindelig afstemning blev indført i lovene i 1906, men gled ud allerede ved lovrevisionen i 1913, efter alt at dømmes uden at have været anvendt. Bestemmelsen blev indsat efter forslag fra foreningerne i Odense-kredsene, hvis forslag gik ud på, at »store og for partiet gennemgribende spørgsmål« skulle kunne sættes til almindelig afstemning landet over, hvis 10 kongresmedlemmer vedtog det ⁵³. I den endelige redaktion fik bestemmelsen imidlertid den udformning, at den almindelige afstemning skulle besluttes af hovedbestyrelsen med 2/3 af de afgivne stemmer ⁵⁴.

De lokale foreningers virke og partiets økonomi

De lokale partiforeningers størrelse, deres medlemskreds' sammensætning og til dels deres virksomhed måtte være forskellig fra sted til sted. Der var foreninger, der omfattede store københavnske kredse, store og små provinsbyer, og der var rene landsognsforeninger ¹. Overalt var der et snævert samarbejde med fagorganisationerne. Om opbygningen af de små og spredte foreninger på landet hedder det i 1890: »De socialdemokratiske foreninger

Tabel 40. Erhvervsdrivende medlemmer i 4 socialdemokratiske foreninger i København

	Blegdams- kvarteret 1890-94	2. kreds 1902	10. kreds 1902	Frederiksberg 1. kreds 1902-05
Samlet medlemstal	814	1.150	1.914	1.129
	i pct.	i pct.	i pct.	i pct.
Håndværksmestre	13 1,6	7 0,6	34 1,8	17 1,5
Handlende	49 6,0	51 4,4	75 3,9	36 3,2
Værtshusholdere	13 1,6	44 3,8	19 1,0	18 1,6
Andre selvstændige erhvervsdrivende	4 0,5	12 1,0	3 0,2	13 1,2
Erhvervsdrivende i alt	79 9,7	114 9,9	131 6,8	84 7,4

Kilde: Note 58.

i landdistrikterne omfatter i nogle egne af landet vedkommende folketingsvalgkreds, og disse foreninger er da i reglen delte i sogneafdelinger for de til de respektive valgkredse hørende sogne. I andre egne af landet er foreningerne oprettede sognevis, og disse foreninger er på flere steder indordnede i forbund, der omfatter vedkommende folketingsvalgkreds. Det førstnævnte er navnlig tilfældet på Sjælland, det sidstnævnte i Jylland². Det er kun muligt at belyse medlemskredsens sammensætning for enkelte foreninger³. De pågældende kredse hører hjemme i København og Frederiksberg; i tabel 40 er vist den relative andel af selvstændige erhvervsdrivende i disse fire kredse⁴. Der bør naturligvis tages det forbehold, at kredsene kunne have en erhvervsmæssig skæv sammensætning; men deres spredning over byen formindsker den mulighed.

Af de i alt 5.007 medlemmer var herefter 408 eller 8,1 pct. selvstændige erhvervsdrivende. Socialdemokratiets medlemskreds har således en væsentlig mindre andel selvstændige erhvervsdrivende end Højre, hvor det benyttede talmateriale ganske vist var væsentlig spinklere, men dog pegede på en andel omkring 39 pct. (jfr. s. 112 og 127). Sammensætningen er også anderledes i Socialdemokratiet, idet handelen ubetinget er den dominerende gruppe, mens der i Højre er jævnbyrdighed mellem handel og håndværk. De handlende i Socialdemokratiet er for den største parts vedkommende »detailhandlere«. I de fire kredse havde gruppen handlende følgende sammensætning:

Agenter	8	Kommissionshandlere	8
Boghandlere	1	Købmænd	1
Broderihandlere	1	Manufakturhandlere	9
Brødhandlere	1	Marskandisere	1
Cigarhandlere	19	Mælkehandlere	1
Detailhandlere	71	Møbelhandlere	3
Fiskehandlere	3	Skotøjshandlere	1
Fouragehandlere	2	Smørhandlere	2
Galanterihandlere	3	Urtekræmmere *	26
Grosserere	3	Vekselere	1
Grønthandlere	12	Viktualiehandlere	3
Jernhandlere	7	Vognmænd	1
Handelsmænd	9	Ølhandlere	17
Kolonialhandlere	3	Pantelånere	1

* heri også hørkræmmere og høkere.

I det hele bærer gruppen efter denne oversigt præg af at være sammensat af småhandlende. Den del af partimedlemmerne, der ikke var erhvervsdrivende, var for langt den største dels vedkommende faguddannede arbejdere.

Om en hel del af de mindre handlende vil sikkert gælde, at handelen ikke har været deres hovederhverv – eller i hvert fald ikke deres eneste erhverv. I 1913 hed det om detailhandelen, at det ofte var et bierhverv: »En mand, der dagen igennem har sit faste arbejde andetsteds, har f. eks. en cigar- eller grønthandel, som hans hustru eller en ung pige passer om dagen, medens han selv besørger indkøbene og passer butikken om aftenen; omvendt søger mange detailhandlere biftjeneste ved budkørsel, rulning o. s. v.«⁵. At detailhandel også kunne drives som »bierhverv« for socialdemokratiske journalister og agitatorer skal blot nævnes for fuldstændighedens skyld: Anton Mundberg var cigarhandler, mens han var ansat på »Social-Demokraten«, og A. C. Meyer havde, mens også han var på »Social-Demokraten« og var folketingsmand, en kiosk »med tobak, aviser, papir, telegrammer etc.«⁶. De forholdsvis mange værtshusholdere i Socialdemokratiet er formentlig et udtryk for standens sociale placering. Fænomenet var kendt i samtiden; Johannes Jørgensen skrev i »Vor Frue af Danmark« efter at have omtalt A. C. Meyers i partiet upopulære afholdsagitation: »Til gengæld er alle værtshusholdere svorne socialdemokrater«⁷.

Herbert Tingsten har om sammensætningen af det svenske socialdemokrati konkluderet: »Av kongressrepresentanterna var det stora flertalet ar-

betare och hantverkare. Särskilt handverkarna voro under de första årtiondena jämförelsesvis starkt företrädda; de torde överhuvud ha utgjort en proportionsvis större del av partiets medlemmar än industriarbetarna. Den teoretiserande, diskuterande och ideologiskt ledande gruppen bestod emellertid både på kongresserna och i partiets verksamhet i övrigt till övervägande del av intellektuella, d. v. s. av personer, som avlagt studentexamen eller eljest bedrivit organiserade studier och som ägnade sig åt journalistiskt eller annat litterärt arbete⁸. For Danmarks vedkommende peger både analysen af stemmeafgivning, kongresdeltagere og partimedlemmer mod en social sammensætning, der viser de faguddannede arbejdere og de mindre erhvervsdrivende som de bærende lag. Dette kan også sammenholdes med den vurdering, Frejlif Olsen gav i 1892: »Sandheden om de socialistiske arbejdere er den, at de er de dygtigste arbejdere i deres fag, de er de flittigste og derfor de mest velstående. Kommer man i en socialistforsamling her i byen, og er man ikke helt blind, vil man straks se, at *det* kan ikke være arbejderstandens bund⁹. De intellektuelle har næppe været så dominerende som i Sverige, selv om Borgbjerg, Gustav Bang og Gerson Trier spillede en fremtrædende rolle som ledere på kongresserne fra århundredskiftet og op.

De lokale organisationer virkede dels gennem foreningsmøder, dels gennem offentlige agitationsmøder. Begge grene af virksomheden blev drevet meget intenst. I 1890 opgjordes antallet af offentlige møder – valgmøderne ikke indbefattet – i formentlig de siden sidste kongres forløbne to år til 448 over hele landet; for 1889–1900 var det tilsvarende tal 1.100 møder¹⁰. På en enkelt dag – 10. sept. 1911 – afholdtes 90 møder landet over med den sociale lovgivning som emne¹¹. Der synes ikke at have været en generel linie med hensyn til intensiteten i de lokale organisationers mødevirksomhed for medlemmerne. Nogle foreninger holdt medlemsmøde gennemsnitlig hver anden uge, mens andre kun holdt et møde om måneden. Møderne har enten været diskussionsmøder om politiske emner eller også rent selskabelige; i København holdtes om sommeren »hver uge fællessammenkomster i sommerlokalet med foredrag, musik samt sang af sangforeninger«. Disse sommermøder fandt sidst i 90'erne sted hver mandag dels på Vodrofflund, dels på skift i forsamlingsbygningerne på Enghavevej, Kløvermarksvej, Jagtvej og på Sortedamslund¹².

En særlig kraftig virksomhed blev naturligvis udfoldet i forbindelse med valg. Københavns 9. kreds (Christianshavn) indberettede om virksomheden op til valget 1890, at »under valgkampen indbød foreningen dels ved direkte

henvendelse vælgerne til at møde fagvis (værtshusholdere, høkere o. s. v.). Der afholdtes 8 sådanne møder, der var godt besøgt«. Husagitation blev udfoldet meget stærkt, ligesom man i vid udstrækning uddelte blade og »socialistiske skrifter«. Agitationen kunne være meget håndfast, således som det indberettes fra Trige ved Århus: »Under agitationen for at gennemføre Harald Jensens valg har foreningens medlemmer ved personlige henvendelser til vælgerne påvirket dem til at stemme på arbejdernes kandidat. Medlemmerne modtog underskrifter fra vælgerne i denne retning, og det lykkedes at få 41 sådanne underskrifter. Af underskrifterne svigtede ikke en eneste«. I øvrigt var en stor del af agitationen rettet mod at søge oprettet nye afdelinger i byer og sogne, hvor der ikke var foreninger.

Midlerne til partiets virksomhed var ret små; de kom fortrinsvis fra medlemsbidrag og tilskud fra »Social-Demokraten«. Kontingentet var – som i Højres Arbejder- og Vælgerforening – beskedent; i 1901 opfordredes de enkelte foreninger til at forhøje det til 40 øre i kvartalet¹³. I 1892 vedtog man, at der i anledning af det forestående folketingsvalg skulle opkræves et ekstra-kontingent på 25 øre pr. medlem og åbnes adgang til derudover at yde frivillige bidrag. Indtægten skulle anvendes i det pågældende distrikt, men en del også afgives til distrikter, der ikke selv kunne skaffe de fornødne midler¹⁴. Regnskabet for folketingsvalget viste følgende indtægter:

Indsamlet blandt medlemmer	3.527,89
Tilskud fra »Social-Demokraten«	6.415,00
	<u>9.942,89</u>

Udgifterne beløb sig til 9.872,86 kr. De københavnske kredse tegnede sig for langt den største andel:

5. kreds	3.358,92
8. kreds	327,79
9. kreds	836,12
Københavns amts 1. kreds	1.848,73

Beløbene i de andre kredse bevægede sig fra 37,68 kr. (Odder) til 548,33 kr. (Odense)¹⁵. Ved folketingsvalget 1895 var indtægterne:

Tilskud fra »Social-Demokraten«	5.741,18
Andre bidrag	8.778,47
	<u>14.519,65</u>

Udgifterne beløb sig til 14.023,58 kr.; beløbene for de enkelte kredse bevægede sig mellem 1.558,53 kr. i Københavns 5. kreds og 31,00 kr. i Bælumkredsen ¹⁶.

Tilskuddene fra »Social-Demokraten« var en væsentlig støtte for virksomheden: i 1892 bad man om 3.000 kr. til borgerrepræsentantvalgene, i oktober kvartal 1891, hvor kontingentet til forbundet var 186,30 kr., ydede »Social-Demokraten« et tilskud til driften på 1.000 kr., i 1892 var den årlige kontingentindtægt 643,50 kr., mens tilskuddet var 5.500 kr., heri ikke medregnet det særlige tilskud til folketingsvalget; i 1900–01 var tilskuddet oppe på 10.500 kr. Hovedparten af driftsudgifterne gik til agitation, lokaleleje og rejser. I 1892 fik forretningsføreren i løn 99,72 kr. og kassereren (V. T. Holst) i alt 1.206,22 kr.; i 1900–01 var de samme to poster henholdsvis 720 kr. og 950 kr ¹⁷.

Det var det energiske organisatoriske arbejde, der skabte forudsætningerne for Socialdemokratiets politiske arbejde. Dets betydning blev understreget af Harald Jensen, da han i 1893 talte ved indvielsen af forsamlingsbygningen i Studsgade i Århus:

»Der var en tid, da vi troede, det varme blods begejstring skulle kunne slå kapitalisternes kolde beregninger ud. I går var det 21-årsdagen for det berømte slag på Nørrefælled ved København. Vi har lært siden at møde vore fjender med lige våben. Vi forløb os ikke mere, men strakte ikke foden længere frem, end der var fast bund. Med kold og klar beregning sørgede vi for, at hvert skridt, vi gjorde fremad, ikke fulgtes af tilbageskridt« ¹⁸.

Det program, man arbejdede under, bevarede nok vimplerne, men fik også det samme virkelighedspræg.

2. Programmet

De generelle synspunkter

Det fundamentale i det danske socialdemokratiske program var arbejdet for den socialistiske stats virkeliggørelse. Blandt de danske politiske partier var Socialdemokratiet ene om at have et program, der tog de erhvervsøkonomiske forhold til udgangspunkt, således som det var tilfældet i Gimle-programmet af 1876 ¹.

Gimle-programmet fastslog, at »arbejdet er kilden til al rigdom og kultur, og bør hele udbyttet tilfalde dem, som arbejder«. Da arbejdsmidlerne var kapitalisternes monopol, var de blevet i stand til at trykke arbejderstanden ned i nød og elendighed. »For at befri arbejderstanden for den byrde, som bestandig ligger på den, udfordres det, at arbejdsmidlerne bliver fælles ejendom«. Videre hedder det: »Det må være arbejderklassens værk at befri arbejdet. Alle andre klasser er lige over for den kun en reaktionær masse«. Ud fra disse grundsætninger ville man stræbe efter et socialistisk samfund. Efter yderligere at have omtalt fundamentale politiske krav opstilles i ni punkter de nærmeste politiske fordringer »under det nuværende kapitalistiske herredømme«. Det første punkt krævede »indførelse af en skat med stigende skala. Afskaffelse af alle indirekte skatter«; de øvrige punkter tog navnlig sigte på sociale forbedringer, herunder også forholdene på arbejdspladsen. Gimle-programmet var ganske på linje med samtidige socialdemokratiske programmer i andre europæiske lande og havde tydeligt præg af at være en oversættelse af det tyske Gotha-program fra 1875 ².

Programmets kerne, arbejdet for den socialistiske stat, blev bevaret under de omredaktioner, som det blev underkastet. I programmet af 1913 hedder det: »Ud fra denne grundopfattelse er det Socialdemokratiets mål at samle hele arbejderklassen i et klassebevidst socialistisk arbejderparti, at erobre magten i samfundet, at afskaffe det kapitalistiske privateje til produktionsmidlerne, at omdanne det til socialistisk fælles eje og at organisere det arbej-

dende folk til at overtage og drive produktionen i det socialistiske samfund³. 1913-programmet opstiller også, som Gimle-programmet, et arbejdsprogram for tiden inden det kapitalistiske samfundssystems undergang, og det er der i, man skal søge den erhvervspolitiske ideologi. I rigsdagsarbejdet fremsatte man nok forslag om at fremme statens overtagelse af produktionsmidlerne; men ellers var den daglige politik, også over for erhvervspolitiske spørgsmål, mere præget af den sociale linje i partiet end af den socialistiske. Det afgørende i de interne drøftelser på forbundets kongresser var ikke, om den politik, man anlagde, just tjente til fremme af det socialistiske samfund; men om den i det nærmestliggende havde sociale forbedringer til følge.

Mellem programmerne af 1876 og 1913 ligger en udvikling, hvor Socialdemokratiets samfundsopfattelse både ændres og udvides, i trit med de sociale forholds forandring og partiets stigende deltagelse i det politiske arbejde. Forud for Socialdemokratiets dannelse havde der også i Danmark eksisteret arbejderbevægelser, både med videregående teoretisk ballast og med praktiske, små fremskridt for øje; det var nødvendigt for den nye arbejderbevægelse at gøre op med de gamle. Man kunne simpelthen ikke undlade at tage stilling til de spørgsmål, der tidligere var arbejdet med, hvor dybt de så end har stukket i den danske arbejder: ordene mellem de vandrende svende på grøftekanten eller fra værkstedernes og værtshusenes mørke er gået tabt.

Medens Sibberns »Meddelelser af indholdet af et skrift fra året 2135« (1858–72) formentlig ikke nåede videre ud, hverken direkte eller indirekte, har Fr. Dreiers arbejde og de sociale bevægelser sikkert haft større virkning. Om Sibbern er også ganske rigtigt bemærket, at han mere var anarkist end socialist⁴. På den anden side er der sikkert en betydelig overensstemmelse mellem hans naive opfattelse af den ejendomsløse stat og den senere blandt mange af Socialdemokratiets tilhængere rådende tanke om fremtidsstaten.

Røret blandt danske arbejdere er knyttet til bevægelserne i 1848. »Hippodrombevægelsen« og jernstøber Lundes agitation henvendte sig imidlertid snarere til den jævne håndværksmester end til arbejderen⁵. Typografstrejken i 1849 fremkaldte dog redaktør J. R. Deins skrift med forslag om oprettelse af produktionsforeninger, et indslag i debatten, der peger hen både mod Fr. Dreier og den senere arbejderbevægelse.

For første gang fremlægges en udformet socialistisk politik i Dreiers tidsskrift »Samfundets reform«. Tidsskriftet udkom 1852–53 og bragte en lang række artikler, som belyste vidt forskellige sider af tidens politiske spørgs-

mål⁶. Heri blev produktionsforeningerne fremstillet som vejen til arbejder-nes sociale højnelse; staten skulle støtte sådanne arbejderforeninger, hvis udbytte skulle deles blandt arbejderne efter deres andel i produktionen; noget lignende tænktes gennemført inden for landbruget. Også brugsforeningstanken tog han op, inspireret både af franske forbilleder og af danske forslag, og i 1853 trådte »Forening for billige livsfor nødenheder« ud i livet. Dreier advarede mod at forveksle foreningen med allerede kendte filantropiske virksomheder: »Tilmed kan store anstalter af denne art aldrig blive bestyrede så godt, som lignende anstalter, der er grundede af folkets egne foreninger. *Hist* bestyres anstalten af personer, som svæver højt over forbrugerne; disse er som ydmyge modtagere af velgerninger nødte til at tage alt, som det falder . . . *Her* føler derimod kunderne, forbrugerne, sig som frie mænd, de udgør tilsammen den højeste selskabsmagt, den største offentlighed hersker, og alle bestillingsmænd er derfor nødte til at anstrenge sig, hvis de vil holde sig i deres poster«⁷. Foreningen for billige livsfor nødenheder blomstrede hurtigt op, nåede på højden omkring 1.400 medlemmer; men den ophørte ret snart efter stifternes død, endnu i 1854 klagede urtekræmmerlavet dog over foreningens ubillige konkurrence⁸. I borgerskabet forblev Dreiers tanker ikke upåagtede, Goldschmidt behandlede dem til eksempel i »Nord og Syd«⁹. Langt mere afgørende var dog, at de også holdt sig ude blandt de spredte arbejderbevægelser, som kendes fra 1850'erne og 60'erne¹⁰.

»Arbejderkooperationen« var i disse år et brændende aktuelt emne i den socialpolitiske drøftelse. 1849–50 grundlagde Franz Hermann Schulze-Delitzsch de første af de kooperative virksomheder, som så hastigt bredte sig over Tyskland og i 1864 samledes i »Allgemeiner Verband deutscher Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften«¹¹. For Schulze-Delitzsch var det selvhjælpsprincippet, der var det bærende, og hans foreninger havde ikke andet formål end at være foranstaltninger til forbedring af arbejderne og middelstandens kår gennem god økonomi; springet fra de liberale, filantropiske foreninger var ikke langt, og deres udbredelse skete også gennem det socialt interesserede borgerskab – i meget minder de om indstillingen bag pastor Sonnes Arbejderforening i Thisted i 1866¹².

Schulze-Delitzsch' arbejderforeninger har vel nok hjulpet til at holde liv i produktionsforeningstanken Europa over; men de blev pure afvist af de organiserede socialdemokratier, således også i Danmark. Allerede i 1871 i

»Socialistiske blade. Udgivne af en arbejder. I« tog Louis Pio afstand fra hele det Schulze-Delitzsch'ske system. Det hed bl. a.: »Såvel Schulze-Delitzsch som hans geniale modstander, Ferdinand Lassalle, vil begge senere få en udførligere omtale i disse blade«. Efter således at have stillet Schulze-Delitzsch over for et geni udvikledes kritikken af husholdningsforeningerne:

»Husholdningsforeninger har i længere tid været udbredt her i landet og går, som de fleste vel ved, ud på ved at opkøbe levnedsmidler o. l. i større masser og derpå fordele dem mellem medlemmerne at spare det beløb, som detailhandlerne ellers indvandt. Vi skal nu ikke opholde os ved, at besparelsen hovedsagelig går ud over en klasse, som står proletariatet meget nær, nemlig de mindre handlende; men selv bortset herfra er der mange indvendinger at gøre«.

– De mindre handlendes samhörighed med proletariatet spillede i hele perioden til 1914 en betydelig rolle i Socialdemokratiets idé og agitation. – Pio understregede derefter det håbløse i, at en husholdningsforening ville konkurrere med urtekræmmerne, fordi mange af dem i desperation ville sætte deres priser under indkøbsprisen uanset den truende fallit; »der gives butikker her i København, som i løbet af 3 à 4 år en fem–seks gange har set skifteretten inden sine døre«. Hovedindvendingen var dog den jernhårde lønningslov; efter at dennes karakter var skildret, hed det:

»Men retter således lønnen sig efter, hvad der behøves for at eksistere, så følger deraf med jernhård nødvendighed, at hvis arbejderen pludselig kunne leve en mark billigere om dagen, så ville arbejdslønnen synke en mark om dagen. Hvis altså husholdningsforeningerne langt om længe opnår deres mål: at omfatte alle arbejdere og spare dem f. eks. 8 skilling om dagen, så vil de 8 skilling gå i fabrikkernes lomme«¹³.

Pio sluttede med at konstatere, at husholdningsforeningerne dog ikke var unyttige; de passede godt for pensionister og lavt lønnede embedsmænd, hvis løn ikke blev påvirket af leveomkostningernes størrelse. Det skulle i øvrigt mod århundredskiftet vise sig, at det netop var de klasser, eller i hvert fald tjenestemændenes funktionærklasser, der bar brugsforeningerne frem i byerne¹⁴.

Ganske anderledes stillede Pio sig over for den anden side af kooperationen: produktionsforeningerne. Her som i afvisningen af husholdningsforeningerne var det fuldt ud Lassalles teorier, han tilsluttede sig. Hos Lassalle fremtræder dannelsen af produktionsforeninger som en selvstændig sociali-

stisk doktrin, gennem foreningerne skulle socialiseringen virkeliggøres. Efter opnået politisk indflydelse skulle man yde så store statskreditter til produktionsforeningerne, at de kunne optage konkurrencen med de privatkapitalistiske virksomheder¹⁵. De Lassall'ske produktionsforeninger blev optaget i Gotha-programmet og vandrede derfra over i en række socialdemokratiske parti-programmer. Et karakteristisk tilfælde af den slaviske oversættelse uden politiske overvejelser er af Herbert Tingsten vist for Sveriges vedkommende, hvor både August Palms program af 1882 og Socialdemokratiets program af 1885 også i dette stykke fulgte Lassalle. Produktionsforeningerne spillede imidlertid ikke nogen rolle i den svenske, socialistiske agitation¹⁶. Nærliggende er det at tænke sig, at Palms tilbageholdenhed skyldtes hans kendskab til de mislykkede, danske eksperimenter.

»Socialistiske blade« havde ikke indeholdt noget om produktionsforeninger; men allerede i »Love for den internationale arbejderforening i Danmark« – september 1871 – knæsattes produktionsforeninger som program-punkt. Foreningen, hed det, »skal efterhånden, som forholdene tillader det, virke hen til oprettelse af produktionsforeninger, hvor alle deltagerne får den fulde værdi af deres arbejde«¹⁷. I januar uddybedes denne del af programmet af Poul Geleff på hans agitationsrejse i provinsen, hvor det i hans tale om det kommende samfund hed, at der skulle alle arbejderne være »arbejdsgivere, og alle arbejdsgivere skulle være arbejdere, og for at nå dette skulle der oprettes en lånebank for arbejdere, og arbejderne skulle da slå sig sammen 20–30 stykker og oprette et værksted, udbyttet skulle da indsendes til staten, og staten igen betale arbejderne deres del«¹⁸. I »Socialisten« for 2. april 1872 blev kravet om statsstøtte formuleret: »Oprettelsen af produktionsforeninger såvel i by som på land understøttes, og alt statsarbejde overlades så vidt muligt direkte til arbejderne«. Kravet gentoges på ny i Gimle-programmet: »Det danske socialdemokratiske arbejderparti fordrer, for at begynde at løse det sociale spørgsmål, indrettelse af produktionsforeninger med statshjælp under det arbejdende folks demokratiske kontrol«¹⁹. Produktionsforeningerne blev ikke mødt med uvilje i borgerlige kredse; de blev opfattet ikke som et middel til fremme af de socialistiske samfund, men som sociale hjælpeforeninger i Schulze-Delitzsch' ånd. De nationalliberale var vel ikke stemt for statsstøtte, men for Højre – Martensen til eksempel – var tanken ikke fremmed²⁰. Snart standsede dog den teoretiske diskussion, og partiets agitation dræbte sammen med de praktiske erfaringer interessen for produktionsforeningerne.

Det var som hovedregel arbejdsstridigheder, der skabte de første produktionsforeninger. Når svendene var afskåret fra arbejdet hos mestrene, søgte de den nærliggende udvej at realisere programmet. Den første produktionsforening blev grundlagt af kurvemagerne i København og efterfulgtes hurtigt af andre, i alt grundlagde man i 1870'erne 18 foreninger i hovedstaden – de kendes ikke fra provinsen – men kun halvdelen trådte i virksomhed. Ingen af foreningerne overlevede tiåret, for det væsentligste skyldtes dette deres ringe kapital; men ofte har det vel også oversteget ledernes evne at gennemføre organisationen af virksomhederne, måske fordi de deltagende arbejdere ikke havde den fornødne forståelse af samvirkets vilkår²¹. De praktiske nederlag skabte for lang tid skepsis over for produktionskooperationen blandt socialdemokraterne, konsumkooperationen var jo allerede fordømt i programmet; men det er sikkert rigtigt, når det er fremhævet, at de mislykkede eksperimenter var med til at give de kommende ledere – Hørdrum, P. Holm og C. C. Andersen havde alle været med i produktionsforeningerne – en sund tilbageholdenhed over for luftige forsøg og bibragte dem en øget forståelse både for nøje planlægning og for de forretningsmæssige vilkår i frikonkurrencens samfund²².

En konsekvens af produktionsforeningernes sammenbrud var, at de i 1880'erne udgik af Socialdemokratiets program. Det skete endeligt ved programændringen i 1888, idet A. C. Meyer havde foreslået optagelse af følgende passus: »Det danske socialdemokrati anser oprettelsen af faglige og fælles arbejdende associationer som en nødvendig betingelse for, at arbejderne kan blive dygtiggjort til overtagelse af samfundsproduktionen. Partiet vil ved alle mulige lejligheder agitere for statens direkte indgriben i det økonomiske liv«; forslaget bortfaldt imidlertid efter forslag fra cigarhandler Henriksen (1. kreds), der dog ønskede sidste punktum bevaret; denne sætning gik imidlertid også ud i den endelige redaktion²³.

Programredaktionen af 1888 modificerede også Socialdemokratiets toldpolitik. Kravet om afskaffelse af alle indirekte skatter udgik; i stedet stillede man krav om indførelse af en direkte skat (punkt 13) og vendte sig mod skatter (især told), som skabte en uretfærdig varefordyrelse. Når det i »En bygning vi rejser« hedder, at kravet om afskaffelse af indirekte skat fik tilføjelsen »med undtagelse af sådanne, der tjener til at beskytte håndværk og industri«, så ses denne gengivelse ikke at være hjemlet i den trykte kongresberetning²⁴.

Efter programmet af 1888 fulgte en uddybning af det i en artikelrække af Wiinblad i »Social-Demokraten«. Artiklerne udkom samme år som første bind i Socialdemokratiets 10-øres bibliotek, der under fællestitlen »Socialistiske skrifter« bragte – i årene indtil 1915 – 21 småbind om de socialistiske ideer. Den uddybning, som Wiinblad gav, giver mulighed for en afrundet fremstilling af Socialdemokratiets erhvervspolitiske synspunkter på den tid, hvor det begyndte at optræde med parlamentarisk indflydelse²⁵.

Indledende omtales i almindelighed, hvad socialdemokrati er. Det fastslås her, at »statens mål er at tilvejebringe højst mulig tilfredshed og velvære for alle samfundsmedlemmer, og at dette mål kun lader sig virkeliggøre ved en planmæssig ordning af samfundets produktion og en retfærdig fordeling af arbejdets udbytte« (s. 10). Modsætningen både til liberalisme og anarki træder her tydeligt frem, og det understreges (s. 11), at man kun vil stræbe mod et »samfund i socialismens ånd« gennem folkeflertallets magt. Indledningen beskæftiger sig også med, hvem der hører hjemme i Socialdemokratiet, som »plejer hyppigt at anvende betegnelsen »arbejderparti« på sig«. Det, man vil, er at opnå den politiske magt i kraft af arbejderne flertal. Man vil da kunne »tilvejebringe tilstande, hvor alle de, som ikke lever af andres arbejde, kan finde befrielse for udbytningen«. Til arbejderstanden hører derfor ikke alene industriarbejderne, men også småbønder og landarbejdere, småhandlende og småmestre så vel som alle de, der kaldes »åndelige arbejdere« (kunstnere og videnskabsmænd), hvis tilværelse »ofte er alt andet end en dans på roser«. Dette afsnit slutter: »Intelligensen får ligesom middelstanden fælles politiske interesser med arbejderne, så snart den har lært årsagerne til sin egen økonomiske stilling at kende« (s. 11). Denne inddragen af middelstanden under Socialdemokratiet vil ikke alene gøre sig gældende i den videre redegørelse for Socialdemokratiets program; men hensynet til middelstanden indtager en fremtrædende plads i Socialdemokratiets ideologi i hele perioden indtil 1914.

Udlægningen af Socialdemokratiets hovedformål »at gøre alle arbejdsmidler til folkets fælles ejendom« er kun lidet dybtgående. Det mærkes her tydeligt, at man endnu ikke i særlig grad har gjort sig problemerne om dette fjerne fremtidsmål ganske klart. Selv om netop den socialistiske stat sikkert har optaget manges sind, har partiet som sådant ikke udarbejdet en »tolkning« af endemålet. Ekspropriationen af arbejdsmidlerne kan tænkes at ske derigennem, at ejerne udleveres en renteløs kapital af værdipapirer, der efter deres død tilfalder det offentlige (s. 30). Det centrale i udlægningen af ho-

vedformålet er imidlertid, at den ejendom, der skal afskaffes, er den, »der ikke grunder sig på personligt arbejde«. Man vender sig mod rentenyderne: »hver 12 arbejdende og næringsdrivende familier har at forsørge en rentetagende familie, der ikke selv behøver at bestille noget« (s. 29). Et par linjer længere fremme omtales de mindre næringsdrivendes kamp mod ruinen; dette sammen med det lige gengivne citat tydeliggør, også for samtidens middelstand, at det ikke er ejendomsret som sådan, man ønsker ophævet. Om dette synspunkt har været det almindelige blandt partiets tilhængere får stå hen; men på den linje har man officielt lagt sig og i god overensstemmelse med den kontakt, man ønskede med kredse uden for arbejderne.

Uklarheden om den kommende socialistiske stat træder også frem i kommentaren til programmets punkt 8: »Staten overtager alle samfærdselsmidler samt de industriarter, der frembringer folkets livsfornødenheder«. Det hedder her straks, at i den fuldførte socialistiske stat »er alle de samfundsejendele, der almindeligt betegnes som produktive værdier, gået over til at være samfundsejendom« (s. 76). Usikkerheden over for spørgsmålet om mindre erhvervsdrivendes stilling bliver ikke mindre, når der samme sted tales om »det almindelige socialistiske fællesarbejde i agerbrug, industri, handel og samfærdsel«. Om de i punkt 8 fremsatte krav siges der (s. 77), at de har den taktiske fordel, at de ikke kan afvises som uigennemførlige. Samfærdselsmidlerne er allerede i høj grad inde under staten, således at kun skibsfarten og mindre privatbaner endnu er i privateje. Industridrift og handelsvirksomhed er ganske vist endnu kun i mindre grad i statseje; men selv uden for socialdemokratiske kredse er man begyndt at indse nødvendigheden af at begrænse de erhvervsdrivendes handlefrihed »f. eks. den københavnske slagtetvang og kød- og pølsekontrol godtgør, at også ikke-socialdemokratiske kredse endelig begynder at finde det samfundsnødvendigt at tage hånd i hanke med privatkonkurrencen på fødevarerforsyningens område« (s. 78).

Det udvikles derefter, hvordan frikonkurrencen fordyrer fødevarerne, og produkterne udsættes for »bedærv gennem storhandelens spekulationssystem og ved, at varerne gennem detailhandelen spredes omkring i en mængde overflødige butikker, hvor den til dels for ringe og til dels for usikre afsætning medfører, at store masser henligger usolgte, indtil de bedærves . . .« (s. 79). Dette afsnit konkluderer i et forlangende om, at »det offentlige overtager fødevarerforretningerne for derved at give disse et solidt, planmæssigt og nationaløkonomisk forsvarligt grundlag«. Stedet er bemærkelsesværdigt, fordi kravet om fødevarerhandelens »nationalisering« ellers ikke har nogen plads

i Socialdemokratiets agitation. Selve konstateringen af de overflødige butikker er ikke særegent for Socialdemokratiet.

Programmets punkt 9 rejser kravet om bortfald af licitationssystemet ved offentlige arbejder (s. 81–85). Den nærmere uddybning godtgør, at baggrunden er lønpolitisk, idet man hævder, at lønnen, gennem princippet: antagelse af laveste tilbud, trykkes af entreprenørerne. De offentlige arbejder kræver man overdraget arbejdernes organisationer, hvorved uorganiseret arbejdskraft udelukkes; arbejdets ledelse skal forestås af tjenestemænd.

Skatteproblemet var nøje knyttet til toldspørgsmålet. I punkt 13 hed det kort: »Indførelse af direkte skat efter stigende skala« (s. 134–139). »Hvad der fordres,« hedder det, »er, at den direkte skat bliver hovedprincippet for beskatningen, og at der kun opkræves indirekte skatter i de tilfælde, hvor skatteafgifter, f. eks. told, pålægges af hensyn til den indenlandske industri eller af lignende grunde«. Socialdemokratiet tror ikke, at beskyttelsestold kan sikre arbejdernes eksistens, men en ophævelse af industritold vil betyde en yderligere forværring af forholdene, dog understreges det samtidig, at industribeskyttelsen er langt ubetydeligere, end den synes at være, idet råproduktet også indgår i den, og den ønsker man afskaffet. Den nationale beskyttelse kom også til udtryk i det programpunkt, hvor man fordrede statens overtagelse af samfærdselsmidlerne, hvor det hed »det principielle socialistiske krav, der går ud på, at der ved ethvert arbejdsforetagende skal anvendes en forholdsvis del af den tilstedeværende nationale arbejdskraft« (s. 77). For så vidt angår told på landbrugsprodukter afvises imidlertid enhver beskyttelse; kan det danske landbrug ikke klare sig uden beskyttelse, må man sætte ind på at fjerne grunden hertil, og den er de store renteaftgifter (s. 142–145).

Efter disse mere almene spørgsmål rummer programmet også punkter, hvori der tages stilling til enkeltspørgsmål. I punkt 18 stilles der krav om »forbud mod søndags-, helligdags- og natarbejde, som ikke er samfunds nødvendigt«. Selv om dette krav i sig selv opfordrede til at nævne den lille detailhandler, sker dette dog ikke eller højst i sætningen: »I de allerfleste handels- og industrigrene kan nat- og søndagsarbejde på ingen måde anses for nødvendigt og lader sig derfor meget vel afskaffe i disse«. Punktet uddybes ellers blot med henblik på arbejdstiden for arbejderne.

Statens forhold til erhvervslivet berørtes også i programmets punkt 22. I første række kræver man her, at fængselsarbejdet skal udføres på en sådan måde, at de frie arbejdere ikke lider under konkurrence fra fangerne; i

uddybningen blev den samme beskyttelse krævet over for lemmerne i fattighuse og tvangsarbejdsanstalter. Det, man vendte sig mod, var navnlig, at fangernes arbejdskraft blev stillet til rådighed for private mod den ringe betaling af 27 øre pr. dag: »Regner man nu en fri mands eller kvindes arbejdskraft til 3 kroner pr. dag, har de kapitalister, der er så heldige at få tugthusfanger til at arbejde for sig, en ekstra fortjeneste af 2 kr. 73 øre daglig på hver person foruden den almindelige kapitalprofit« (s. 196–199). Dette forhold, hævdede man, påførte arbejderne en konkurrence, hvis følge var dels lønsenkning, dels arbejdsløshed. Særlig iøjnefaldende var forholdene i Horsens Tugthus, hvor 266 fanger blev beskæftiget af aktieselskabet »Crome & Goldschmidts fabriker«. Arbejdet bestod i »forarbejdning af uldne varer, linned og bomuldsvarer, possementmageri, hægte- og nålefabrikation samt knapmageri«²⁶.

Hverken 1888-programmet eller udlægningen af det rummer således punkter, der udelukker eksistensen af privatejede erhvervsvirksomheder, men tydeligvis gælder det kun mindre. Ændringerne i licitationssystemet tager kun sigte på større mestre og entreprenører, som vil være i stand til at overtage statsarbejder. Omtalen af de overflødige detailforretninger særlig i fødevarerbranchen er også en klage fra branchen selv, hvorimod kravet om det offentliges overtagelse af fødevarerforretninger som nævnt er ret enestående, og ikke alene spiller det ikke nogen rolle i Socialdemokratiets agitation, modstanderne bruger det heller ikke i propagandaen mod Socialdemokratiet. De steder, hvor programmet ellers omtaler de mindre erhvervsdrivende, søger man at gøre deres interesser fælles med Socialdemokratiets og arbejdernes, en linje der holdes fremover såvel i programmer som i agitation.

Programmet af 1888 blev underkastet ændringer allerede i 1890. Årene derefter bringer flere ændringer og kongresudtalelser af programmatisk karakter; men hovedlinjen i 88-programmet bevares dog uændret; i bilag 8 er opstillet en skematisk oversigt over de erhvervspolitiske afsnit i programmerne 1888–1913. De ændringer, der gennemførtes på kongressen i 1890, berørte kun på et enkelt punkt de erhvervspolitiske forhold, idet man til punkt 9 om licitationsvæsenets afskaffelse og de offentlige arbejders overdragelse til arbejderne organisationer tilføjede et krav om, at stat og kommune skulle hjælpe arbejderne »til at komme i besiddelse af brugsretten til de fornødne driftsmidler«. I et tillæg til »Det socialistiske program. En fremstilling af Socialdemokratiets principper« (1888) hedder det herom: »Denne fordring be-

høver næppe nogen nærmere motivering. Uden driftsmidler er arbejderne selvfølgelig ikke i stand til at udføre de omhandlede arbejder, og det er da ikke mere end billigt, at staten eller kommunen hjælper arbejderne til at komme i besiddelse af brugsretten til sådanne. Ændringen fra at betegne andre partier som »en reaktionær masse« til »principielt Socialdemokratiets modstandere« begrundes med, at det er forkert at sige, alle partier står Socialdemokratiet lige fjærnt; der er også andre partier, der virker for »dels at bevare de få friheder, befolkningen har, og dels for at udvide disse«. Undertiden virker sådanne partier også for økonomiske formål, som Socialdemokratiet kan støtte; men over for Socialdemokratiets hovedfordring, kapitalismens tilintetgørelse og etableringen af en samfundsmæssig produktionsmåde, er de alle principielt Socialdemokratiets modstandere«²⁷. Kongressen i 1892 gennemførte en mindre stilistisk rettelse, således at der i punkt 8 i stedet for at stå, at »staten overtager . . . de industriarter, der frembringer folkets livsfornødenheder«, nu kom til at stå »alle industriarter o. s. v.«, måske en nuance stærkere²⁸. I den udtalelse, der sluttede kongressen, opfordrede man de socialdemokratiske foreninger »til at organisere arbejder- og middelstand i byerne og på landet til kampen mod den private, statlige og kommunale udbytning af arbejdskraften«. Uden at komme nærmere ind på partiets forhold til kooperationen hedder det også i udtalelsen, at der må arbejdes for »de undertryktes politiske, faglige og økonomiske selvstændighed gennem deres egne organisationer og kooperative foretagender«²⁹.

Kun to år efter, på kongressen i 1894, var programmet atter til revision. Indledningen understregede kortere og skarpere interessefællesskabet mellem lønarbejderen og »den på eget arbejde hvilende smådrift«, end det hidtil havde været tilfældet. Den lille håndværker, handlende og jordbruger var i høj grad afhængig af kapitalen, og de tekniske hjælpemidlers udvikling medførte smådriftens undergang³⁰. Punkt 8 blev på ny ændret, idet det særlige krav om statens overtagelse af »livsfornødenhedsindustrien« bortfaldt, og i stedet kom punktet til at lyde: »Staten overtager alle samfærdselsmidler. Produktionen organiseres efterhånden under statens umiddelbare ledelse eller kontrol«³¹. De to følgende kongresser kom også i deres manifeste ind på forholdet til middelstanden. I 1896 afviste man alle bestræbelser, der gik ud på »at skaffe de i forvejen privilegerede eller dog forholdsvis begunstige klasser nye fordele på by- og landarbejdernes eller den næringsdrivende middelstands bekostning«. Videre hedder det, at »i denne partiopløsningens og interessekrigenes tid må hele arbejder- og middelstanden samle

sig i Socialdemokratiet«³². Den stærke understregning af middelstandens interesser skal ses sammen med den skærpede kurs blandt erhvervsorganisationerne (se s. 313 ff.). I den følgende kongresudtalelse fra 1898 fremsatte man et konkret forslag om middelstandens forhold, idet det hed: »Ulykkesforsikringen bør udvides til landarbejdere, fiskere og den arbejdende middelstand«³³.

Selve programmet bestod uændret i disse år, og først i 1906 tog man det på ny op til revision. Forud var på kongressen i 1903 nedsat et udvalg til udarbejdelse af et nyt program³⁴. Udvalget havde delt sig i et flertal bestående af P. Knudsen, Borgbjerg og Harald Jensen og et mindretal bestående af Gustav Bang og Gerson Trier. På det økonomiske område var forskellen mellem de to forslag ikke stort andet end stilistisk; Gerson Trier afveg dog, også fra Gustav Bang, idet han ikke i punkt 11 krævede det offentliges overtagelse af monopolerne, men kun at de blev stillet »under det offentliges ledelse eller kontrol«³⁵. I programmets indledning var der større forskel; i denne forbindelse har det navnlig interesse, at flertallet i højere grad end mindretallet understregede forbindelsen med andre samfundsklasser. Begge har de sætningen, at »den selvstændige smådrift undergraves og udryddes«, der i noget anden form er en gentagelse fra 1894-programmet, og mindretallet definerer proletariatet som »lønarbejderne og de fortrykte småborgere og husmænd«. Flertallet går imidlertid videre ved – med udvidelse af 94-programmet – at fastslå: »Den lille håndværker, handlende og jordbruger lider under kapitalherredømmet lige så vel som lønarbejderne og har fælles interesser med disse. Det samme gælder det stadig voksende antal af underordnede embedsmænd og funktionærer i privat og offentlig tjeneste, medhjælpere og teknikere og de fleste udøvere af immateriel erhvervsvirksomhed«.

Det viste sig ikke muligt at nå til enighed om programmet. Det udvidede udvalg, kongressen nedsatte, måtte den sidste dag foreslå, at den endelige udformning af programmet blev udsat til næste kongres. Indledningen lod man stå uændret, og i det øvrige program gennemførtes kun enkelte ændringer³⁶. Det i denne forbindelse mest væsentlige var, at man fulgte flertallet i at ændre punkt 8 (nu punkt 11) således, at man krævede det offentliges overtagelse af alle monopoler »og alle virksomheder, der antager karakter af monopoler«.

Det lykkedes heller ikke til næste kongres at nå til enighed om det nye program. Man enedes derfor om at lade hovedbestyrelsen gennearbejde

programudkastene, og Stauning konstaterede, at man ikke burde bestræbe sig for at få hyppige ændringer i programmet, »men derimod holde på det hidtidige program, indtil udviklingen absolut kræver en forandring«³⁷. Da kongressen i 1910 kun behandlede Socialdemokratiets opstilling til folketingsvalget den 20. maj 1910, kom programmet først til drøftelse i 1913.

Programmet af 1913 betød ikke noget brud med de foregående programmer³⁸. I meget var ændringerne kun en stilistisk stramning, og blandt de erhvervspolitiske punkter ændredes kun punkt 10. Det nye her er kravene om formueskat og grundværdistigningsafgift. Størst var ændringerne i programmets indledning. Her forsvandt nu den direkte påpegning af »smådriftens undergang«, og man nævnedes heller ikke de klasser, der havde interesser fælles med arbejderklassen, men understregede mere almindeligt, at den kapitalistiske udvikling rammer »ikke blot de egentlige lønarbejdere, men også den øvrige arbejdende befolkning«. Svarende til denne ændring står – på linie med tesoerne i det kommunistiske manifest – den skarpe fremhævelse af klassekampen: kapitalismen »splitter samfundet i stadig hæftigere interessekrige og spalter det sluttelig i to modsatte lejre i en bestandig mere omfattende og bevidst indbyrdes klassekamp«. Det synes, som om det er den Gustav Bang-Gerson Trierske opfattelse, der har sejret³⁹. Selv om indledningen således er radikaliseret, står de erhvervspolitiske programpunkter stort set uændrede fra 1888; men uden for programmet havde man netop i disse år ændret partiets holdning, det var i holdningen over for Kooperationen, en ændring, der svarer til, at programmet nu ikke mere udtrykkeligt kaldte på den lille håndværker og handlende.

Kooperationen

De nye produktionsforeninger

Produktionsforeningernes sammenbrud, og det, at de forsvandt af Socialdemokratiets program, betød ikke, at den unge arbejderbevægelse opgav den kooperative idé. Nye former blev snart taget i anvendelse; men denne gang tydelig præget af selvhjælpstanken og ikke af at være et led i Socialdemokratiets bestræbelser for at gennemføre samfundets socialisering. Den form, som den nye kooperative bevægelse tog, adskilte sig på flere punkter fra de to grundformer: forbrugerkooperation og producentkooperation. Det, man nu skabte, var aktieselskaber ejede af en meget vid kreds, der havde meget

små aktier, og som havde produktion af livsfornødenheder som formål. De producerede varer blev afsat gennem det normale detailed og til en ubestemt kundekreds, der ikke behøvede at have nogen tilknytning til aktieselskabet. Den nye kooperation begyndte inden for rugbrødsbagningen, og først i Århus.

I 1884 grundlagdes i Århus »Arbejdernes Forbrugsforening«, der senere tog navneforandring til »Arbejdernes Produktionsforening«. Sammenslutningen var det første af de fællesbagerier, der blev banebrydende for den danske arbejderkooperation. Men den nøje forbindelse med Socialdemokratiet var ikke til stede fra begyndelsen, og i meget byggede de første foretagender på de ideer, der karakteriserede de Schultz-Delitzsch'ske bestræbelser, mere end de mindede om Lassalle's produktionsforeninger, der som nævnt også var gledet ud af Socialdemokratiets program. I den første henvendelse til offentligheden fra et nedsat udvalg hed det, at det var hensigten

»at tilvejebringe bedre og billigere livsfornødenheder end hidtil, ved aktier at skabe kapital til indkøb af varer i større partier mod kontant for at sælge til foreningens medlemmer. Indvunden fortjeneste fordeles mellem aktionærerne efter deres forbrug med fradrag af administrationsudgifter. Aktiekapitalen forrentes med 4 pct. årlig. Her vil enhver forbruger selv tjene flere procent, som nu forsvinder. Her er lejlighed for den tænkende og stræbsomme arbejder til at forbedre sin stilling«¹.

Det, der her var tale om, var således en almindelig brugsforening, og ordvalget adskiller sig ikke fra det, der prægede de arbejdsvenlige foreninger fra 1860'erne, hvor formålet var »at hjælpe det enkelte medlem til ved selvvirksomhed at arbejde sig op til en sorgfri, selvstændig og virksommere stilling i det borgerlige samfund«². Det er da også karakteristisk, at man søgte sin belæring netop fra en af disse af Socialdemokratiet tidligere fordømte brugsforeninger, Randers Arbejderforening, stiftet 1867 efter forbillede fra pastor Sonnes Thistedforening. I august 1884 afholdes et orienterende, offentligt møde med formanden for Randers Arbejderforening, lærer L. P. Thorup som foredragsholder. Randers Arbejderforening var i disse år i øvrigt ved at miste sit præg af en højreorienteret forening; man vedtog således at lade foreningens fane være med til demokraternes grundlovsfest i stedet for til Højres³.

Den nye forening i Århus – det stiftende møde holdtes den 23. august 1884 – adskilte sig imidlertid i een væsentlig retning fra de ældre arbejderforeninger: ledelsen lå hos arbejdere, ikke hos borgerskabet. I ledelsen havde Socialdemokratiets førstemand i byen, redaktør Harald Jensen, også plads⁴.

Udelukkende socialdemokratisk var ledelsen dog ikke, dette var først tilfældet efter 1888 ⁵. Der var da heller ikke tale om, at man ved stiftelsen proklamerede videre hensigter end den nærliggende at skaffe bedre og billigere brød; bageriet var det, man samlede sig om, den oprindelige plan om at indkøbe varer i større partier var nu opgivet. Det økonomiske grundlag for foreningen var 12 kr.'s aktier, der indbetaltes i månedlige rater af 1 kr. Distribueringen skete gennem detaillister og fra private. Få dage før bageriet i november 1884 udsendte de første brød, satte bagerne rugbrødsprisen ned fra 50 til 46 øre; den sidste pris lagde det nye bageri sig også på ⁶. Senere tog Århus-foreningen andre forretningsgrene op: 1889 kulhandel og 1891 ølbryggeri ⁷.

Allerede året efter grundlæggelsen af Århusbageriet fulgte Arbejdernes Forbrugsforening i Horsens, der også begyndte med bagerivirksomhed. Næste år igen – 1886 – begyndte Arbejdernes Fællesbageri i København. I de følgende år fulgte andre byer med; før århundredskiftet var der oprettet fællesbagerier i mindst 29 byer, og indtil 1914 kom der yderligere 14 til. De enkelte bageriers oprettelse fremgår af bilag 9. I Århus fremstod foreningen ikke som en socialdemokratisk nyskabelse, anderledes de andre steder. I København udgik det fra fagforeningerne og Socialdemokratiet, i Holbæk var det Socialdemokratisk Forening, i Kalundborg synes bageriet ikke knyttet til Socialdemokratiet, i Odense var det fagforeningerne, og det samme var tilfældet i Svendborg, i Odder blev man støttet af Produktionsforeningen i Århus (adgangen til at blive aktionær var begrænset til skatteydere, der betalte under 50 kr. i kommuneskat eller ejede under 1 td. hartkorn), i Roskilde var de ledende mænd nøje knyttet til Socialdemokratiet, men også mindre næringsdrivende var med. Fælles for disse bagerier var, at man tilvebragte den fornødne kapital gennem aktietegning i meget store kredse – flere hundrede aktionærer med små 5- eller 10-kroners aktier ⁸. Det almene kooperative var ikke særlig fremherskende i disse foreninger, hvis væsentligste kooperative islæt var, at hver aktionær uanset antal ejede aktier kun havde een stemme. Afsætningen fandt sted gennem detailhandlerne. »Opgaven var,« som det hedder i »Socialdemokratiets århundrede«, i første linie at bryde et kapitalmonopol; mange – også sociale og politiske – hensyn talte for at vinde middelstandens sympati, hvad der i det hele og store også lykkedes ⁹. Socialdemokratiet som sådant var ikke deltager i eller ansprorer ved oprettelsen af fællesbagerier. I 1886 og 1887 afslog man ligefrem at støtte fællesbagerierne i Fredericia og Odense ¹⁰.

Tabel 41. Sammenhængen mellem korn- og brødpriser for rug

	Kapitelstakst pr. td. rug	Detailprisen pr. kg brød
1871-75	10,29 kr. = 100	14,8 øre = 100
1876-80	9,50 - = 92,15	14,5 - = 98,6
1881-85	8,53 - = 82,74	13,8 - = 93,4
1886-90	7,10 - = 68,87	11,0 - = 74,8

Kilder: Warming: *Danmarks statistik*, 115 og (detailprisen) Jørgen Pedersen, 290.

Fællesbageriernes opkomst har en spontan karakter. Bag dem ligger utvivlsomt den kooperative viden, som var affødt af de foregående årtiers debat og forsøg. Det er imidlertid karakteristisk, at selv om bagerierne nok enten før eller siden udviklede sig i nøje kontakt med Socialdemokratiet og inden for dets og fagforeningernes rammer, så lå initiativet dog ikke hos partiets ledelse, og de mål, man stillede sig, var ikke af politisk karakter, men præget af selvhjælpstanken. De lå på linie med de bestræbelser, der kendes fra Kolding; her er forholdene særlig godt belyst gennem P. Hvidtfeldts erindringer. Her opnåede man i 80'erne forskellige rabatorninger hos de handlende: på medicin, svinehoveder, nøgleben, brændsel og ikke mindst på mælk ¹¹.

Fællesbagerierne har deres baggrund i, at faldende kornpriser ikke fulgtes af tilsvarende fald i brødpriserne ¹². Sammenhængen mellem kornpriserne og brødpriserne fremgår af tabel 41.

Når det er hævdet, at kornprisernes nedgang ikke var synlig i brødpriserne, er det således næppe rigtigt ¹³. Men det er tydeligt, at prisfaldet havde meget svært ved at slå igennem. Om detailpriserne var rimelige i forhold til kornpriserne, er det vanskeligt at skønne om. I 1915 fandt L. V. Birck, at en fabrikspris på 1 kg. brød, der udgjorde 3/4 af prisen pr. kg. korn + 5 øre, gav en rimelig pris ¹⁴. Detailavancen på 1 kg. brød var i 80'erne en halv øre, og prisen har i hvert fald da ligget over 3/4 kg.'s prisen plus 5 øre ¹⁵. Ændrede arbejds lønninger og en væsentlig forbedret teknik gør imidlertid enhver beregning usikker; det må dog nævnes, at Jørgen Pedersen mener at kunne fastslå, at engrospriserne på rugbrød er i en relativ stigning ca. 1880-1893 ¹⁶. Det høje prisniveau fremgår også i nogen grad af, at Århusbagerne som nævnt nedsatte prisen på 4 kg.s rugbrød fra 50 til 46 øre, umiddelbart før arbejdernes bageri begyndte virksomheden ¹⁷. Det er imidlertid af ikke mindre interesse at mærke sig, at de ældste fællesbagerier

blev til i de år, hvor arbejdsløshed og krise i det hele taget kendetegnede dansk økonomisk liv¹⁸. I det fjerde fællesbageri, i Holbæk, begyndte man de forberedende møder i november 1890, de tre næste kan alle følges tilbage til august 1891. Tilfældigt er dette ikke: i januar 1891 stod rug i 575 øre og nåede 18. august 1150 øre, alt følgen af et russisk eksportforbud¹⁹. Af jubilæumsskrifterne for de tre foreninger fremgår tydelig nok, at incitamentet var bagernes gentagne prisforhøjelser; at disse havde en dybere forklaring, er ikke taget i betragtning. I 1891–92, årene med de høje priser, oprettedes alene 11 fællesbagerier.

De første bageriers grundlæggelse under 80'ernes krise og de sidste under rugprisernes svimlende stigning understreger deres karakter af øjeblikkelige selvhjælpsforanstaltninger. Fællesbagerierne blev efterhånden velkonsoliderede virksomheder, og med denne baggrund var man ikke tøvende, når forholdene bød at tage andre produktioner op på tilsvarende organisationsbasis. Den næste gruppe kooperative nydannelser er skabt af lockoutede arbejdere: i 1897 mælkeriet Enigheden i København, i 1899 maskinfabrikken Aurora i Horsens (senere København) og samme år i København: Bygningsnedkernes A/S, Tømrernes A/S og Murersvendenes A/S²⁰.

Tiden omkring århundredskiftet så også en udvikling af bybrugsforeningerne. Brugsforeningerne, oprindeligt startet i byerne, var fra 1880'erne blevet en næsten ren landboforetelse, men nu kom også byerne med, foreningerne her var enten båret af arbejdere eller af tjenestemænd i de laveste lønklasser. De mange fællesbagerier havde for dem bevist, at det kunne lade sig gøre selv at drive forretningsvirksomhed.

Brugsforeninger i byerne

Bybrugsforeningernes fremkomst kom pludseligt som en spontan og spredt bevægelse, uden nogen fællesledelse eller nogen fælles agitation. I bilag 10 er opstillet en fortegnelse over bybrugsforeninger frem til 1914 med – så vidt muligt – angivelse af, hvilke kredse, der stod bag oprettelsen af de enkelte foreninger. Det er tydeligt, at det er den organiserede arbejderbevægelse eller kredse, som naturligt hørte til den, der som hovedregel var grundlaget for foreningernes oprettelse; men det er lige så klart (jfr. nedenfor s. 271), at Socialdemokratisk Forbund ikke støttede denne bevægelse. Et særegent træk er forholdene inden for jernbanen, hvor interessen for brugsforeningsbevægelsen blev støttet af Jernbaneforeningen (assistentklassens organisation)²¹.

A: bilag 10 fremgår, at bortset fra de få gamle halvfilantropiske foreninger fra det 19. århundrede satte bevægelsen for dannelse af brugsforeninger ind år 1900. Fordelt på de enkelte år er tallene følgende:

1899	2	1907	5
1900	6	1908	7
1901	2	1909	6
1902	3	1910	4
1903	4	1911	4
1904	2	1912	7
1905	2	1913	3
1906	1	1914	8

Brugsforeningsbevægelsens start i byerne kan næppe klarlægges gennem en generel forklaring. En landsomfattende agitation har der sikkert ikke været drevet før 1908/09 (Socialdemokratiets overgang, jfr. nedenfor); men det er muligt at pege på forskellige forhold, der kan have koncentreret og stimuleret udviklingen.

De økonomiske forhold kan have virket stimulerende. Det var en periode med prisstigninger på de fleste livsfornødenheder. En beregning fra et budget for en faglært provinsarbejder viser for årene 1900–13 en praktisk taget ubrudt stigning i indekstallene for animalske og vegetabiliske levnedsmidler fra henholdsvis 104,6 til 136,8 og fra 78,1 til 90,2. De samlede leveomkostninger viser en stigning fra 771 kr. til 912 kr. (værdien af det samlede budget). Over for denne prisstigning står på den anden side en indtægtsstigning, der fra 1900 til 1913 skulle give et overskud i forhold til budgetværdien på fra 156 kr. til 324 kr.²² Dette forhold betyder imidlertid ikke, at forbrugernes opmærksomhed over for prisstigningerne har været svækket. Til dette kommer, at den indtægt, der er beregnet i det ovenstående, forudsætter fuld beskæftigelse, og årene mellem 1900 og 1913 var netop ofte præget af en ikke ringe arbejdsløshed. Fra 1899 til 1903 opgjorde fagforeningerne antallet af arbejdsløse ved udgangen af november til:

1899	5.094	1902	14.180
1900	13.504	1903	12.521
1901	17.817		

Den gennemsnitlige arbejdsløshedsprocent for foreningsmedlemmer 1903–14 var følgende:

1903	13	1909	13
1904	12	1910	11
1905	13	1911	10
1906	6	1912	8
1907	7	1913	8
1908	11	1914	10 ²³

I det hele var perioden 1900–1914 præget af ustabilitet og utryghed for mange arbejdere, således at der skulle være basis for en agitation, der slog på mulighederne for økonomisk gevinst²⁴. Det vil næppe være muligt at påvise, at det var de økonomiske konjunkturer, der fremtvang bybrugsforeningerne – tidligere kriser i den periode, hvor brugsforeningerne var velkendte i Danmark, havde ikke skabt bybrugsforeninger. Disse kriser, hvorved tænkes på konjunkturarbejdsløshed, var dog næppe så hurtigt gentagende som efter år 1900, – og årtierne før århundredskiftet havde været kendetegnet af en umiskendelig stigning i realindkomsten²⁵.

Et moment, der også kan have fremmet tilbøjeligheden til at danne brugsforeninger i byerne, var det forhold, at der ved århundredskiftet var et stort antal mennesker i byerne, som var født på landet. I 1901 opgjordes den danske bybefolkning til i alt 900.000 indbyggere, hvoraf kun de 670.000 var født i byerne²⁶. Den resterende del af befolkningen var – bortset fra de ret få, der var født i udlandet – født på landet; dette betyder, at der i byerne var omkring en trediedel, som var opvokset med kendskabet til landdistrikternes brugsforeninger. Dette er naturligvis et forhold, hvis betydning ikke kan påvises, men dog bør drages ind blandt de omstændigheder, der danner baggrunden. – Til dette kommer, at først Socialdemokratiets og fagforeningernes vækst havde lært arbejderne at virke sammen. En række momenter løb således sammen og skabte baggrunden for oprettelsen af de mange brugsforeninger.

Det er ikke muligt at følge motiverne hos de enkelte brugsforeningsstiftere rundt i landet. Enkelte vidnesbyrd fra nogle københavnske foreninger understreger dog, at det har været rent familieøkonomiske motiver, der har været drivende, og ikke hverken politiske hensyn eller videregående økonomiske ideer – f. eks. brugsforeningerne som almen prisdannende faktor. Pionerer i København var fru Birgitte Berg Nielsen og J. L. Bjørner. Birgitte Berg Nielsen, foregangsmand inden for skolekøkkenundervisning og husholdningsundervisning for voksne, tilhørte ved slægt ledende venstrekredse, farbroderen var C. Berg, og en broder var Hagbart Berg. J. L. Bjørner var socialist,

havde været på Askov og var blevet begejstret tilhænger af Henry George's ideer; hans hustru Signe Bjørner, også senere en ivrig agitator for georgismen, havde den bedste familietilknytning til brugsforeningsbevægelsen, idet en af hendes morbrødre var Severin Jørgensen²⁷. Birgitte Berg Nielsen fremsatte sit forslag om en brugsforening i København på et møde i januar 1902 i en afholdsforening. Foredraget hed »God og billig mad«. I dette foredrag omtalte hun de såkaldte »trekantede« lam (lam slagtede og derefter sendt til København), som Slagterlauget havde boykottet: de kunne fragtes for 60 øre pr. stk., mens et levende lam, der skulle slagtes i København, kostede 3 kr. i fragt. Birgitte Berg Nielsen viste, hvilke virkninger boykotten kunne få på kødvarernes priser i det hele taget. »Skal vi (husmødrene) nu ganske spagfærdigt finde os i det; knappe af på rationerne og nøjes med 1 à 2 pd. kød mindre om ugen?« Hun foreslog derfor oprettelsen af et andelsselskab med det formål at købe landbrugsvarer direkte hos producenterne. »Det må være os husmødre, der tager initiativet i denne sag, ellers bliver det ikke os, der får fortjenesten«²⁸. Efter dette møde holdt Birgitte Berg Nielsen flere foredrag i københavnske afholds- og kvindeforeninger, og i løbet af få måneder var skabt grundlag for dannelsen af den planlagte forening, Husøkonomiforeningen, hvor Svend Høgsbro blev kasserer; fremskaffelse af sund og billig mad var det centrale i foreningens arbejdsprogram²⁹. Husøkonomiforeningen, der havde udsalg på Nørrebro, fik hurtigt økonomiske vanskeligheder, og i 1906 måtte den standse³⁰.

Den sunde familieøkonomi var også den bærende idé i den brugsforening, Strandvejskvarterets Brugsforening, som J. L. Bjørner startede. Om starten af foreningen i 1902 har Bjørner gjort nogle notater i et hæfte, der betitlet »Støttepunkter« har karakteren af dagbogsnotitser³¹. Den første indførsel er fra 1904, men griber tilbage til oprettelsen i 1902. Bjørner havde da fået ideen til at oprette en brugsforening; han tænkte den organiseret for en mindre bekendtskabskreds og med sig selv og Signe Bjørner som uddelere to gange om ugen i fritiden. På samme tid fik Bjørner imidlertid at vide, at der blandt arbejderne på Østre Gasværk var planer om at oprette en brugsforening. Bjørner søgte da forbindelse med denne kreds, og efter at det var lykkedes ham i lovudkastet at få fjernet en passus om, at kun organiserede arbejdere kunne blive medlemmer, lagde man ud med agitation for den projekterede forening.

Agitationen henvendte sig især til arbejderne, og Bjørner beklager selv, at foreningen fik præg af specielt at være gasværksarbejdernes brugsforening.

OPRAAB!!!

Angaaende Oprettelsen af en Brugsforening indbydes alle organiserede Arbejdere, saavel Mænd som Kvinder, til et

Møde i „Store Vibenshus”

Søndag d 25. Maj Kl. 4 Efterm.

Da Kampen for Tilværelsen er haard og da der for Tiden ikke er megen Udsigt til at faa højnet sin Løn gennem de jaglige Organisationer, haaber man ad denne Vej at kunne lette sine økonomiske Byrder noget ved at spare en Del ved sine Indkøb af de nødvendige Livsfornødenheder.

Derfor Fagfæller og Kammerater, giv alle Møde og lad os drøfte Sagen i Fællesskab

Som Indbydere legner med Solidaritet

C. Christensen, H. J. Petersen,
J. Frederiksen, A. Jakobsen, J. Mørch Rasmussen,
C Pfeiffer, V. H. Pugh.

J. Frederiksen, Ramersgade 22 (Forsamlingslokalet) Kbh.

Figur 7. Løbeseddel med opfordring til deltagelse i det stiftende møde 1902 i Strandvejskvarterets Brugsforening. – J. L. Bjørners arkiv, Erhvervsarkivet.

Indbydelsen, figur 7, til det første offentlige møde om sagen understregede dette. Her er ellers også den direkte appel til pengepungen det centrale. Foreningen begyndte forretning den 31. oktober 1902, og fra 1903 udsendte man et medlemsblad redigeret af Bjørner. Også her træffes familieøkonomiske betragtninger. I 1937 skrev Bjørner:

»Formålet skulle være ideelt, d. v. s. ikke bekæmpelse af det for forbrugerne så skadelige kreditsystem. Der skulle ikke lægges an på dividendejagt, men på at føre gode og sunde varer og på at skaffe de nyvarer, som det ikke interesserede de handlende at føre frem. Desuden skulle foreningen som en forbrugerorganisation stå vagt mod de erhvervsbetonede producentinteresser og derfor agitere mod totdsystemet og prisaftaler samt agitere for almindelig frihandel«³².

Bjørners samtidige udtalelser giver imidlertid udtryk for et andet sigte end brugsforeningsbevægelsen. I 1903 angav han følgende udviklingslinie: indkøbe livsfornødenheder, af det sparede levere en del tilbage til køberne og samle resten af det sparede i et fond, hvis midler skulle anbringes i produktionsvirksomheder. »Med andre ord: gennem handelen leder vi frembringelsen over på egne hænder. Vi bliver vore egne arbejdsgivere«³³. I medlemsbladet var kritikken af handelsstanden heller ikke blid. Her blev detailhandelen kritiseret både for dens handelsmetoder (tilgift, reklame, rabat) og for dens funktion som et overflødig og fordyrende mellemed³⁴.

Bjørners videre udbygning af kooperationens idé gav den første fuldt udformede tanke om kooperationen som fremmer af socialismen. Det skete i 1906 i pjecen »Mål og midler«. Heri hed det om brugsforeningerne:

»Ja, se, her er vejen for os arbejdere til at komme i besiddelse af produktionsmidlerne. På denne simple måde kan vi socialisere tilvirkningen og tilvirkningsmidlerne . . . Tænk om alle vi danske arbejdere organiserede os som konsumenter og brugte det beløb, vi på den måde årlig kunne opspare til at opkøbe eller anlægge fabrikker for. . . . Se dette er praktisk socialisme, allerede i fuld gang over hele verden, ikke mindst i vort eget land. Der ventes her i Danmark kun på arbejderne. Hvornår vil de vågne«³⁵.

Bjørners pjece er i sig selv et vidnesbyrd om brydningerne inden for Socialdemokratiet, når det gjaldt synspunkterne på brugsforeningerne. I forordet til pjecen motiverede Bjørner dens udsendelse bl. a. med, at man havde nægtet ham at komme til orde på partimøder og i »Social-Demokraten«³⁶.

Blandt jernbanepersonalet var brugsforeningsoprettelsen som nævnt særlig livlig. Det skete udelukkende under påberåbelse af den økonomiske gevinst, brugsforeningerne var for medlemmerne; politiske hensyn blev ikke nævnt³⁷.

Socialdemokrati og brugsforeninger

Bybrugsforeningernes fremkomst, båret oppe af kredse med tilknytning til Socialdemokratiet, måtte tvinge dette til at overveje partiets stilling til brugs-

foreningerne. Hos mange i partiet havde der utvivlsomt fra de tidligste år været en dragning mod brugsforeningerne. K. M. Klausen arbejdede i 1885 for oprettelsen af en brugsforening eller rabatforening for lærere ³⁸. Og at der tidligt har været tilhængere af brugsforeninger, kan uden tvivl sluttes af følgende referat af et bestyrelsesmøde i Socialdemokratisk Forbund i 1887: »Forbrugsforeningsspørgsmålet. – Efter en kort diskussion om dette spørgsmål overlodes til redaktør Wiinblad igennem »Social-Demokraten« at tage standpunkt til denne sag. Bestyrelsen var imidlertid enig om, at partiet som sådant ikke kunne billige brugsforeninger eller anerkende det princip, der ligger til grund for disses virksomhed« ³⁹.

På kongressen i 1898 drøftede man oprettelsen af kooperative foretagender. Den gamle pioner A. Mundberg fandt, at tiden nu var inde til at sætte Kooperationen på programmet; men en resolution afviste ganske dette. Målet var produktionsmidlernes socialisering, og midlet dertil var de faglige og politiske organisationer. Kongressen vedtager, hedder det i resolutionen,

»at anbefale den største varsomhed ved oprettelse af kooperative foretagender. . . . Kongressen anbefaler derfor, at dette spørgsmål henvises til drøftelse i et udvalg af De samvirkende Fagforbund og forretningsudvalget for »Socialdemokratisk Forbund i Danmark«, og at der kun på dette udvalgs indstilling startes nye foretagender efter forudgået nøje undersøgelse af, om der er nogen trang dertil, samt om der kan skaffes midler dertil uden at komme i afhængighedsforhold til kapitalisterne« ⁴⁰.

Om brugsforeningstendenser i Socialdemokratiet vidner dog »Social-Demokraten«s omtale af middelstandens svigten ved ligningsvalget i Maribo i 1900: tanken om en brugsforening har ofte været fremme, men hidtil er det lykkedes at holde den nede, »netop for ikke at ødelægge de mange små forretninger såvel i handel som håndværk . . . ; men vedbliver middelstanden fremdeles at støtte udbytterhøjres kamp mod arbejdernes berettigede krav . . . da kan fordringen om oprettelsen af kooperative foretagender blive så stærk, at den ikke kan holdes tilbage« ⁴¹.

Interessen for brugsforeningerne må også ligge bag advarsler om ikke at lade sin kraft binde af kooperativt arbejde. I 1905 blev der i »Socialisten« advaret mod dette, og i 1906 skrev »Demokraten« om den engelske fællesforenings store overskud; men derefter hed det om den engelske brugsforeningsbevægelse: » . . . den har til skade for arbejderklassens politiske emancipation optaget tusinder af intelligente arbejderes hele interesse« ⁴².

Uden for Danmarks grænser var mange arbejdere i disse år optaget af brugsforeningerne. Socialistiske partier støttede Kooperationen. I Belgien var der en snæver forbindelse mellem det socialistiske parti og brugsforeningerne; kun partimedlemmer kunne indtræde i brugsforeningerne, og disse betalte et fast bidrag til partiets centralkasse. Ved siden af de socialistiske brugsforeninger eksisterede en kreds af brugsforeninger oprettede af den katolske Ligue démocratique Belge⁴³. I Frankrig eksisterede også både borgerlige og socialistiske brugsforeninger, mens der i Østrig var en omfattende brugsforeningsbevægelse, som arbejdede snævert sammen med Socialdemokratiet og fagforeningerne⁴⁴. Af langt større betydning for forholdene i Danmark var dog sikkert udviklingen i Tyskland. Brugsforeningerne havde her udviklet sig stærkt i fortsættelse af de gamle borgerlige selvhjælpsforeninger, hvor arbejderne fra 1880'erne i stigende tal trådte ind. Foreningerne var (jfr. s. 251) samlede i »Allgemeiner Verband deutscher Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften«, der i 1900 omfattede 628 foreninger med 522.000 medlemmer. Bl. a. på et krav om, at brugsforeningerne selv skulle oprette produktionsvirksomheder, skete der en spaltning i sammenslutningen, idet ledelsen var imod dette, fordi det ville virke ødelæggende for middelstanden. Der oprettedes nu en ny organisation »Gesamtverband deutscher Konsumvereine«, der i 1906 omfattede 929 foreninger med 781.000 medlemmer og med en snæver tilknytning til fagforeningerne. Mens fagforeningerne gik energisk ind for brugsforeningerne, var partiet mere tilbageholdende⁴⁵. Også i nabolandet mod øst, Sverige, var forholdene tilsvarende: en stærkere vækst i brugsforeningerne inden for socialdemokratiske kredse og fra 1899 en gradvis overgang i selve partiet til at tage Kooperationen på programmet, hvilket endeligt skete på partikongressen i 1911⁴⁶.

Det svenske socialdemokratis ændrede opfattelse kom frem på den nordiske socialistkongres i Oslo i 1907. I et særligt udvalg vedrørende Kooperationen søgte svenske socialdemokrater at frembringe en kraftig indarbejden af Kooperationen i arbejdsprogrammet; men tilbageholdenhed hos danskerne og andre svenskere førte til en afdæmpning af standpunkterne, som de kom til udtryk i mødets resolution:

»Kongressen anser den kooperative bevægelse som et vigtigt middel i arbejderklassens frigørelseskamp . . . Ved siden af den udvikling af arbejderklassen, som Socialdemokratiets politiske og faglige organisationer skaber, virker de af arbejderne på produktionens og vareomsætningens område oprettede kooperative foretagender som et middel til at give arbejderklassen indsigt i produktionens og om-

sætningsens ledelse og til at udvikle arbejderklassens evne til at overtage disse funktioner.«

Resolutionen udtalte videre, at kongressen anså det for de organiserede arbejders pligt at gøre deres indkøb i de kooperative virksomheder. Endelig opfordrede man til at oprette sådanne foretagender, hvor de ikke fandtes ⁴⁷.

Efter dette førtes brugsforeningsspørgsmålet frem på det danske Socialdemokratis kongres i 1908. En række lokalorganisationer havde forlangt spørgsmålet behandlet på kongressen; selv om man naturligvis havde en fælles inspirationskilde i den skandinaviske resolution, virker forslagene umiddelbart iscenesat. De kommer fra kredse i København og dens omegn, fra Korsør, Esbjerg og Århus samt Als Østjylland, – enkelte er blot formuleret som et emne til drøftelse – »Arbejderbevægelsen og andelssagen« – mens andre går betydeligt videre med forslag til beslutning om »at opfordre partiets hovedbestyrelse til at virke for, at der oprettes forbrugsforeninger i alle de byer, hvor der er mulighed for, at sådanne kan bestå« ⁴⁸.

På kongressen var det F. J. Borgbjerg, der var kooperationens talsmand. Han havde fra ganske ung haft nær berøring med andelsbevægelsen på landet, idet hans fader, dyrlæge Jens Jeppesen, havde været drivende kraft ved oprettelsen af det første andelsmejeri på Falster, og livet igennem var faderen tilknyttet forskellige af landbrugets andelsforetagender ⁴⁹. Det var imidlertid først her på kongressen, at Borgbjerg trådte frem som brugsforeningsmand; han ses ikke at have deltaget i de første brugsforeningsgrundlæggelser eller i den sparsomme debat om dem.

Til at behandle de indkomne forslag nedsatte kongressen et 9-mands udvalg. Dette udvalg fremlagde to indstillinger: en meget kooperationsvenlig fra et flertal på 8 medlemmer og en meget henholdende formuleret af et enkelt medlem ⁵⁰. Flertallets forslag til resolutionen begyndte:

»I erkendelse af, at arbejderklassen i sin kamp mod kapitalismen, foruden de faglige og politiske, også bør benytte andre midler, som kan føre til dens økonomiske frigørelse, vedtager kongressen at opfordre partiets hovedbestyrelse til med største kraft at støtte den kooperative bevægelse og derunder også virke for, at der oprettes brugsforeninger, hvor der er mulighed for, at sådanne kan bestå« ⁵¹.

Videre foreslog udtalelsen, at der skulle nedsættes et 9-mands udvalg, der sammen med et lignende udvalg fra De samvirkende Fagforbund skulle planlægge fremgangsmåden ved oprettelse af brugsforeninger. Resultatet af dette fællesudvalgs arbejde skulle senest inden 1 år forelægges partiets ho-

vedbestyrelse, der skulle planlægge agitationen for oprettelse af brugsforeninger.

Borgbjerg forelagde flertallets indstilling. Tre momenter var det centrale: den øjeblikkelige økonomiske gevinst, det samfundsmæssigt opdragende og endelig ville det kunne dæmpe uroen i partiet. Trods lav løn og arbejdsløshed faldt varepriserne ikke; detailhandlerne fordyrede varerne, og eventuelle toldnedsættelser ville gå i mellemhandlerens lomme, hvorfor arbejderstanden selv gennem brugsforeninger måtte regulere priserne. Om det opdragende hed det bl. a.: »De engelske arbejdere har sat sig et motto: Selvopdragelse og dygtiggørelse. Det samme bør den danske arbejder gøre; thi da vil brugsforeningerne være det middel, der vil dygtiggøre arbejderklasserne til at modtage det socialistiske samfund«⁵². Om kooperationens betydning for forholdene i partiet hed det:

»Der har i vort parti i de sidste år været en vis trang til mere handling og energiudfoldelse; men denne trang ved ikke, hvor den skal gå hen. Vi har skabt et stort parti og stærke fagforeninger, bygget forsamlingshuse, grundet en stor og stærk presse, skabt en indflydelsesrig kommunal og politisk repræsentation, oprettet bageri, bryggeri, livsforsikring osv. Man vil mere, uophørlig fremad, og det er godt. Men man famler efter noget rigtigt at beskæftige sig med. *Her har vi det!* Lad os give alle dem, der for tiden er utilfredse, noget at bestille, noget at arbejde med, så skal utilfredsheden nok forsvinde, eller rettere nok komme ind i det rigtige leje, det leje, hvor den kan blive til gavn for arbejderklassen som helhed. Det vil have indre pædagogisk betydning ligesom at åbne nye felter for den stadig voksende virketrang inden for arbejderklassen«⁵³.

Få år før, på de franske socialdemokraters kongres i 1901, havde en af lederne udtalt næsten det samme.:

»Cette foule indécise et flottante qui est si bien le jouet, des fauteurs de coups d'Etat, il ne s'agit plus maintenant de lui raconter des théories, il faut lui donner des démonstrations pratiques, et nous estimons que justement les coopératives sont un outil de démonstration, au meme titre que les syndicats. . .«⁵⁴.

Overensstemmelsen mellem de to taler er så nær, at det næppe kan være et tilfælde. Om Borgbjerg har kendt den franske tale, eller om han blot gengiver tanker, der var »fællesgods« blandt ledende socialister, får stå hen.

Udvalgets mindretal, cigarhandler Sophus Petersen, forelagde en resolution, der fortsatte linien fra 1898 ved at henvise til kongresudtalelsen dette år. Efter dette hed det i hans indstilling, at kongressen pålægger

»partiets hovedbestyrelse, eventuelt ved samvirken med hovedledelsen for den faglige organisation, at søge tilvejebragt materiale, der kan belyse, om der i den kommende tid ad kooperativ vej kan opnås fordele for arbejderklassen. Spørgsmålet optages da til behandling på næste partikongres.«

Resolutionsforslaget sluttede derefter med at anbefale de kommunale repræsentanter at virke for, at kommunerne udfoldede så stor produktiv virksomhed som mulig – altså en understregning af den kommunesocialistiske retning i partiet ⁵⁵.

Mens resolutionen således var ret henholdende, var Sophus Petersen det ikke i sin forelæggelsestale:

»... Dette spørgsmål [dvs. brugsforeningerne] betyder ikke en døjt for den fattigste arbejder. Det store fattige proletariat, der lever i de store kaserner i København, vil ikke i mindste måde kunne hjælpes ved brugsforeningerne. Disse mennesker er ved deres usikre erhvervsforhold henvist til at købe 4. og 5. klasses varer og på kredit. Brugsforeningstanken er kun et plaster for enkelte bedrestillede arbejdere, mens den underste klasse får lov til at leve i elendigheden.«

Efter således at have afvist, at brugsforeningerne ville betyde noget for arbejderne, gik Sophus Petersen over til at behandle de konsekvenser, det kunne få for partiet, hvis man gik ind for brugsforeningerne:

»Vi har hidtil arbejdet for at drage alle samfundsklasser over til vort parti, også den store handelsklasse; men nu vil man ved dette forslags vedtagelse støde 20.000 stemmer fra os ved de kommunale valg i København.«

Det viste sig, at Borgbjergs forslag ikke kunne vinde fornøden tilslutning på kongressen. En række talere støttede det; men ingen af disse havde nogen fremskudt plads i arbejderbevægelsen. Imod gik ikke mindre end fire hovedbestyrelsesmedlemmer (Ludv. Hansen, Fr. Andersen, Sigv. Olsen og H. P. Hansen), endvidere Snedkerforbundets tidligere forretningsfører, landstingsmand Christian Christiansen, Tobaksarbejderforbundets formand Vilh. Nygaard (den senere fmd. for De samvirkende Fagforbund) og endelig arbejdsmændenes formand Lyngsie, der også må have tænkt på konsekvenserne på valgdagen: »Såfremt vi vedtager flertallets resolution, da har vi givet vore modstandere et nyt våben i hånden«.

Bemærkelsesværdig er også Fr. Andersens indlæg. Mindre ved indholdet (»brugsforeningssagen har aldrig og vil aldrig kunne hæve arbejderklassen i social henseende«) end derved, at han som forvalter på Arbejdernes Fællesbageri var nøje knyttet til produktionskooperationen ⁵⁶. Også Lyngsie var

som formand for Mælkeriet Enigheden knyttet til produktionskooperationen, men var som lige nævnt mod brugsforeninger⁵⁷. For begges vedkommende kan meget vel have spillet ind, at deres produktionsforeninger kunne komme i en vanskelig situation over for detailhandlerne. Dette havde været tilfældet med Svendborg Margarinefabrik i den periode, Arbejdsmandsforbundet drev den⁵⁸. I 1904 bragte margarinefabrikken i en annonce i »Social-Demokraten« en fortegnelse over forhandlere af Svendborg Margarine; da Strandvejskvarterets Brugsforening ikke var optaget, sendte man en klage til Arbejdsmandsforbundet. Fra margarinefabrikken fik man da en forklarende skrivelse, hvori udeladelsen forklaredes med

»at vi fra flere detailhandlere, derimellem bestyrelsesmedlemmer inden for detailistforeningen, har fået en henstilling eller rettere er blevet rådet til ikke at avertere brugsforeningen som forhandler, da der specielt inden for en vis kreds af detailhandlerstanden var meget stærk stemning oppe for offentligt at fraråde detaillisterne at købe noget som helst hos fabrikker eller grossister, som de vidste, var leverandør til husholdningsforeninger, brugsforeninger osv.«

Videre hed det, at man havde ment at burde tage hensyn til dette og havde gjort det, da man gik ud fra, brugsforeningens medlemmer var organiserede arbejdere, hos hvem der vel var så stor interesse for Svendborg Margarinefabrik, at de forlangte dennes produkt. Umiddelbart efter beklagede man sig dog over, at arbejderne ikke købte varer fra de kooperative fabrikker⁵⁹.

Udgangen af kongresbehandlingen blev et kompromis, der dog nærmest havde karakteren af et nederlag for Borgbjerg. Den udtalelse, man vedtog, indledtes med at henvise til og citere den nordiske resolution fra 1907, hvorefter det hed, at kongressen besluttede at »nedsætte et udvalg på 9 medlemmer, som i samvirken med et eventuelt udvalg, nedsat af De samvirkende Fagforbund, tilvejebringer materiale i sagen og gør indstilling til næste kongres«⁶⁰. Den vedtagne resolution adskilte sig fra flertallets oprindelige forslag ved ikke at forpligte partiet til at støtte den kooperative bevægelse; om det skulle det i fremtiden, skulle først afgøres på næste kongres, dvs. i løbet af 3 år. Det sidste havde også været mindretallets forslag; fra dette adskilte det vedtagne sig ved principielt at give udtryk for, at den kooperative bevægelse var et middel i arbejderens frigørelseskamp.

De samvirkende Fagforbund efterkom opfordringen og valgte 9 medlemmer til det foreslåede fællesudvalg⁶¹. Men da fagforbundene holdt generalforsamling den 22.–24. april 1909 – syv måneder efter partikongressen – havde udvalget endnu ikke holdt møde: »... hænderne har været fulde

både i den faglige og politiske bevægelse af mange vigtige og presserende ting«, som Borgbjerg udtrykte det, da han på De samvirkendes generalforsamling holdt tale om »Kooperative foretagender«⁶². Efter Borgbjergs foredrag »vedtoges med overvældende majoritet at undlade at diskutere dette emne«; derefter vedtog man en resolution, der citerede Oslo-resolutionen fra 1907 og pålagde fællesudvalget at foretage indstilling til generalforsamlingen i 1911⁶³. Der skulle gå endnu nogle måneder, inden fællesudvalget kom i gang. I mellemtiden blev sagen taget op uden om hovedorganisationerne.

En række fagforeningsfolk holdt søndag den 20. juni 1909 møde i forsamlingsbygningen i Rømersgade for at drøfte brugsforeninger⁶⁴. Man ville drøfte, om der var mulighed for at oprette et system af brugsforeninger i de forskellige kvarterer af København. »Ca. 20 forskellige talere – væsentligst fagforeningsledere – havde ordet til denne sag, og man var fra alle sider enige om, at arbejderpartiet nu for alvor burde tage kooperationstanken op til praktisk gennemførelse«.

Selv om nogle af de brugsforeninger, der blev oprettet i de følgende år, muligvis kan føres tilbage til dette møde, så fik det dog ikke nogen indflydelse på partiets linie. Reaktionen på mødet har imidlertid interesse. De samvirkende Fagforbunds formand, C. F. Madsen, og dets kasserer, Emanuel Svendsen, blev nogle dage efter mødet interviewet af »Nationaltidende« om planen⁶⁵. De var yderst forbeholdne over for den. C. F. Madsen sagde, at hverken partiet eller fagforeningerne havde haft noget at gøre med mødet. Det hele var svømmende og ligger langt ude, sagde han, »opgaven er så stor, at den kun kan løses som en partisag, og det må nøje overvejes, hvorvidt et sådant stort kooperationsforetagende vil kunne betale sig for arbejderne«. Han henviste til det nedsatte fællesudvalg og understregede, at der tidligst ville ske noget, når dette havde afgivet betænkning i 1911.

Emanuel Svendsen dækkede ind over for detailhandlernes reaktion. Han understregede, at Fællesbageriet solgte gennem detailhandelen og havde undladt at gennemføre en plan om at leje en butik for at uddele gratis brød til de arbejdsløse. »Stjernen« solgte også gennem detailhandelen; men mange detailhandlere viste vrangvilje over for »vore varer . . ., og dette forhold kan jo nok være medvirkende til, at en kreds af mænd inden for arbejderpartiet viser sig særlig ivrig for snarest muligt at få kooperationstanken gennemført i videre omfang«.

Detailhandelens organisationer havde straks taget standpunkt til planen.

Detailhandlersocietetets formand, J. G. Schjær, formanden for Urtekræmmerforeningen, Chr. A. Munck, og Høkerforeningens formand, Johs. O. Hansen, udtalte sig samstemmende og fremhævede navnlig to forhold: detailhandlerne havde ikke ublu avancer, og det var ufatteligt, at Socialdemokratiet, der nød så megen sympati og støtte hos detailhandlerne, ville gå ind for brugsforeningerne; man understregede da også, at det kun var en beskeden gruppe, mens det store flertal af arbejderne og partiets egentlige førere ikke så på forbrugerkooperationen med sympati. Kulhandlerforeningens formand, C. Rasmussen, »der leder en korporation på 1.100 detailhandlere«, erklærede, at han var socialdemokrat og ville bekæmpe brugsforeningerne ⁶⁶.

I de følgende uger vedtog detailhandlerforeningerne protestresolutioner, mens »Social-Demokraten« støttede de kooperative planer, bl. a. også ved artikler om den kooperative bevægelses succes i andre lande ⁶⁷. En tøvende holdning kom dog også frem, idet »Social-Demokraten« den 14. juli understregede, at det ikke var fagforeningerne, der nu påtænkte oprettelse af brugsforeninger; at en del organiserede arbejdere drøftede sagen, var noget ganske andet. Med Borgbjergs stilling på bladet og med andre ledes tilbageholdenhed har det ikke været let at manøvrere. Udtalelsen fra 14. juli lå på linie med den, der fremkom efter fællesudvalgets første møde den 10. august 1909. Her vedtog man at nedsætte et underudvalg, der skulle fremskaffe statistisk materiale o. lign. fra ind- og udland. Endvidere holdt fællesudvalget møde med de københavnske fagforeningsfolk, der arbejdede for oprettelse af brugsforeninger. Herfra udsendtes en fælleserklæring, hvori der blev henvist til de tidligere kongresresolutioner, hvorefter det hed:

»Den brugsforeningsbevægelse, som for tiden er i gang i København, er altså i overensstemmelse med det af partikongressen og De samvirkende Fagforbund godkendte princip. For de former, der anvendes, må denne bevægelses ledere selv bære ansvaret, idet det af partiet og fagforbundene nedsatte fællesudvalg endnu ikke har endt sit arbejde, og den kommende partikongres og fagforbundsgeneralforsamling endnu ikke har taget standpunkt til de mest formålstjenlige former.

Fællesmødet opfordrer den socialdemokratiske partipresse til at støtte den kooperative bevægelse af al kraft og bringe oplysende artikler om sagen samt opfordrer parti- og fagforeninger til at tage sagen op til indgående diskussion.

Sluttelig opfordrer fællesmødet alle arbejdere og partifæller til af al kraft at støtte de bestående kooperative foretagender« ⁶⁸.

Har der været brydninger i »Social-Demokraten«s redaktion om Borgbjergs kooperationslinie, så var der nu skabt dækning for den. Fællesudvalget havde

endvidere opnået at holde brugsforeningerne inden for partiets rammer, men dog uden at forpligte sig. Fra en så betydningsfuld skikkelse som Lyngsies manglede der dog ikke advarsler mod brugsforeningerne, der kunne svække organisationer og parti ved den kraft, der skulle ofres på dem ⁶⁹.

Kraftigere opslutning om Kooperationen fandt sted på den internationale socialistkongres i København i august 1910. En særlig kommission skulle søge at formulere et fælles standpunkt til Kooperationen. Der var stort set enighed om, at man burde støtte en videre udvikling af forbindelsen til Kooperationen; men man var ikke enige om, hvor snæver forbindelsen skulle være mellem på den ene side parti og fagforening og på den anden side brugsforeningerne. Yderpunkterne var repræsenteret af belgierne, der ville en sammensmeltning, og af tyskerne, der ønskede at lade brugsforeningerne være neutrale. Den kompromisresolution, man standsede ved, erklærede, at brugsforeningerne kunne styrke arbejderklassen økonomisk og opdrage arbejderne til selvstændig ledelse af deres anliggender. Den kooperative bevægelse kunne aldrig føre til målet, men kunne være et virksomt våben i kampen for at nå det:

»Kongressen opfordrer derfor indtrængende alle partifæller og alle fagorganiserede arbejdere til at blive og vedblive at være virksomme medlemmer af brugsforeningsbevægelsen og i brugsforeningerne virke i socialistisk ånd for at forhindre, at brugsforeningerne fra et værdifuldt middel til arbejderklassens organisation og opdragelse kunne blive et middel til at svække den socialistiske solidaritet og disciplin« ⁷⁰.

Resolutionen pålagde partifællerne at virke for, at overskuddene ikke fuldt ud skulle tilbagebetales medlemmerne. De skulle også benyttes til støtte for kooperative produktionsselskaber og »opdragelse og dannelse« af medlemmerne. Endvidere skulle de socialistiske brugsforeningsmedlemmer virke for, at løn- og arbejdsforholdene under Kooperationen var i overensstemmelse med fagforeningernes krav. Det overlodes til det enkelte land selv at afgøre, om brugsforeningerne af deres midler (som det var tilfældet i Belgien) skulle støtte parti og fagforeninger. Det sidste peger hen mod en situation ganske anderledes end i Danmark. Trods det stigende antal brugsforeninger var der endnu kun tale om en beskeden styrke; som det fremgår af bilag 10, var der kun få og nystiftede brugsforeninger, og der ville ikke være noget at hente for andre organisationer.

Det stod også det nedsatte fællesudvalg klart, at skulle der nogenlunde hurtigt skabes en omfattende brugsforeningsbevægelse i byerne, måtte der

tilvejebringes en betydelig driftskapital. Den 1. april holdt man det afsluttende møde og vedtog her »Forslag angående Kooperation«⁷¹. Forslaget gik ud på, at der i København og omegn oprettedes en forbrugs- og produktionsforening, og at det samme skulle ske i andre byer, »hvor der endnu ikke findes sådanne til arbejderpartiet knyttede foreninger«. I København skulle foreningen træde i virksomhed, når der var indbetalt 0,5 mill. kr. i andele af 10 kr.; i de andre byer skulle der tilvejebringes kapitaler af forholdsvis samme størrelse. Andele skulle kunne tegnes »af Socialdemokratiets faglige og politiske organisationer samt af de nævnte organisationers medlemmer og af enkelte personer [skal være enkeltpersoner] uden for samme«. Der fastsattes videre regler for firmaanmeldelse m. m. Det forberedende arbejde skulle ledes af et udvalg, hvortil forretningsudvalgene for Socialdemokratiet og De samvirkende Fagforbund hver skulle vælge 5 medlemmer. Også den fremtidige ledelse blev knyttet til organisationerne, idet hver parti- eller fagforening skulle kunne sende 1 delegeret til generalforsamlingen for hver indbetalte 100 andele; enkeltpersoner kunne også sende en delegeret for hver 100 andelshavere, som altså selv skulle søge sammen.

Forslaget kom til behandling på De samvirkende Fagforbunds generalforsamling 25.–28. april 1911. Sigvald Olsen forelagde forslaget og gik ind for dets vedtagelse, men efter referatet at dømme uden større begejstring⁷². Forslaget, sagde han, kunne vel ikke afskaffe klassekampen; men det kunne styrke arbejderbevægelsen i dens fremgang. Videre hed det:

»Den mand, der sidder med en butik, synes ikke om, at en ny konkurrent dukker op; men hertil kan vi ikke tage hensyn i vor fremmarch henimod vort store mål. Middelstanden finder sig jo i stormagasinerne og i de alt bestående brugsforeninger for embedsmænd, læger og funktionærer.«

Sigv. Olsen understregede, at man for ikke blot at bygge på en stemning havde foreslået grundfonden på 1/2 mill. kroner. I udvalget havde man endda været i tvivl om, hvorvidt dette beløb var stort nok. Han sluttede med endnu en gang at understrege, at man ikke måtte bygge på en stemning, men burde bygge »på en realitet som foreslået af udvalget«. Efter at en række talere havde haft ordet, vedtog man en resolution, der tiltrådte udvalgets indstilling. En forudsætning var, at den også blev godkendt af den socialdemokratiske kongres⁷³. Resolutionen udløste straks en voldsom reaktion landet over. Socialdemokratiet blev angrebet som middelstandens fjende og for at svigte de småhandlende, der hørte til partiet; en linie, der ville

kunne få politiske følger ⁷⁴. »Ålborg Stiftstidende« spurgte Stauning, hvornår det store foretagende kunne ventes igangsat, og han svarede om et år eller to ⁷⁵. Der er dog sikkert tale om en misforståelse, idet den socialdemokratiske kongres, der skulle godkende indstillingen, først trådte sammen i 1913. Inden da var der imidlertid indtrådt en ændring i situationen.

Mens udvalget havde forberedt sin indstilling, havde lokale organisationer arbejdet videre med brugsforeningsspørgsmålet. I december 1910 stod Arbejdernes Fællesorganisation som arrangør af et brugsforeningsmøde, i Hørsholm var det den socialdemokratiske forening ⁷⁶. Andre møder med socialdemokratiske foreninger, fagforeninger eller socialdemokratisk ledede brugsforeninger holdtes i februar i Brønshøj, i Københavns 9. kreds og i Odense ⁷⁷. Det socialdemokratiske blad *Demokraten* opfordrede 16. april 1911 til indmeldelse i Brugsforeningen for Grenå og Omegn, og hen på efteråret fulgte mange møder i København, ligesom fællesorganisationen i Ålborg og Socialdemokratiet i Ringsted drøftede brugsforeninger ⁷⁸. Efter nytår fortsatte møderne, således at alle kvarterer af København efterhånden var dækkede ⁷⁹. Jævnside med dette støttede dele af den socialdemokratiske presse brugsforeningsbevægelsen ved at bringe artikler om Kooperationens sejrsgang i Frankrig, England, Belgien og Tyskland ⁸⁰. På den anden side synes der at mangle tilkendegivelser fra den ledende kreds i partiet, en undtagelse danner dog Borgbjerg, der ved et par møder i København talte brugsforeningernes sag ⁸¹. I Folketinget understregede redaktør Hans Nielsen i et svar til højremanden Julius Wulff, at det endnu ikke var afgjort, om Socialdemokratiet ville gå ind for oprettelse af en brugsforening som planlagt ⁸².

Dette forbehold viste sig at være berettiget. På kongressen den 14. februar 1913 redegjorde Stauning for, hvordan situationen havde ændret sig i de forløbne år:

»I de sidste 2 à 3 år er der imidlertid sket en rivende udvikling af brugsforeningsbevægelsen i København. Der er i øjeblikket 15 brugsforeninger i hovedstaden og nærmeste omegn. Desuden findes der brugsforeninger inden for jernbanetatens, og der vil blive åbnet 3 nye forretninger i løbet af nogle måneder.

Medlemstallet er tilsammen ca. 6.500, og det stiger stadig« ⁸³.

Med den udvikling, hed det videre i redegørelsen, ville det være betænkeligt at gå ind for fællesudvalgets forslag. Det ville være svært at skabe fornøden interesse for aktietegningen, idet socialdemokrater med interesse for brugsforeninger ville foretrække at gå ind i de eksisterende fremfor at vente, til

der var tegnet tilstrækkelig mange aktier i den planlagte brugsforening; fællesudvalgets forslag var derfor ikke gennemførligt.

Under debatten advarede Hans Nielsen mod forslaget. Man risikerede at tabe penge, det var bedre at lade brugsforeningerne udvikle sig ved privat initiativ⁸⁴. Udgangen blev en resolution, der henviste til udtalelserne på den skandinaviske og på den internationale kongres, hvorefter det hed:

»Kongressen udtaler sin anerkendelse af den nedsatte kommissions arbejde, men finder for tiden forholdene mindre bejelige til etablering af forbrugsforeninger *under det socialdemokratiske parti*, da der til den planlagte form vil kræves et meget omfattende finansielt grundlag, og da dette ny foretagende kunne forme sig som en slags konkurrence til de allerede oprettede brugsforeninger.

I henhold hertil finder kongressen det heldigt, at *partiet* afventer udviklingen af den nuværende brugsforeningsbevægelse.«

Resultatet af det gennem flere år drøftede og stort oplagte erhvervspolitiske programpunkt var således en »lunken« udtalelse. Den skal formentlig stå som et udtryk for et kompromis mellem Kooperationens fortalere og de dele af partiet, som enten tilhørte de mindre erhvervsdrivende eller følte sig solidariske med dem⁸⁵. Tilskyndelser til en sådan linie kan der også have ligget i den kommunalpolitiske situation i København.

I 1913 lagde Socialdemokratiet op til en erobring af flertallet i Københavns borgerrepræsentation. Man rådede over 20 af borgerrepræsentationens 42 mandater; da der i forbindelse med 1913-valget skete en udvidelse til 55 mandater, skulle man opnå 28 mandater⁸⁶. Taktiske overvejelser kan i den situation meget vel have dæmpet de kooperative planer; samtidig med en kritik af Højres agitation mod Socialdemokratiet for brugsforeningsvenlighed antydes i »Socialisten«, at sådanne taktiske hensyn har været udslagsgivende⁸⁷. Til dette kom yderligere, at der i 1913 skulle være folketingsvalg.

Som bekendt betød den trufne afgørelse ikke, at den snævre forbindelse mellem brugsforeningerne og Socialdemokratiet ophørte. Hvordan denne forbindelse udfoldede sig, vedrører ikke denne fremstilling; men det skal anføres, at »Social-Demokraten« umiddelbart efter kongressen fortsatte sin støtte til brugsforeningerne gennem fyldig dækning af kooperative møder m. m.⁸⁸ Men for offentligheden og for de mange handlende var det dog stadig uklart, hvordan Socialdemokratiet stod over for brugsforeningsbevægelsen. Længe inden Socialdemokratiet måtte vælge sit standpunkt til brugsforeningerne, var det dog lige som Højre blevet tvunget til at tage stilling til de nye erhvervsorganisationers krav om en ændret næringslov.

V

Kampen om næringsloven

1. Erhvervsorganisationernes fremvækst

Håndværkerorganisationer

Allerede før vedtagelsen af næringsloven af 1857 blev den mødt med kraftig modstand. Modstanden kom især fra byernes håndværkere; foruden en række protestudtalelser medførte lovforslaget også i 1856 dannelsen af den første købstadforening og oprettelsen af en særlig »Næringsstandens komité«, der skulle virke til at hindre lovens vedtagelse¹. Efter lovens vedtagelse og senere ikrafttræden i 1862 faldt sindene ikke til ro. De næringsretlige reglers totale forandring gjorde, at man i de følgende årtier var tilbøjelig til at henføre alle vanskeligheder for byerhvervene til næringsfriheden. Allerede i 1869 var der så megen styrke bag håndværkernes og de handlendes krav, at det førte til nedsættelse af købstadkommissionen af 1870.

Hverken kommissionen eller senere Rigsdagen fandt anledning til at fravige principperne i næringsloven. Som resultat af arbejdet gennemførte loven af 23. maj 1873 forskellige mindre ændringer. Der skete således en indskrænkning i den ret, Indenrigsministeriet havde til ved bevilling at gøre undtagelser fra læbæltebestemmelserne, endvidere blev prøvehandelen og auktionsretten indskrænket, ligesom loven nærmere definerede brugsforeninger – men ikke som foreslået gik ind for restriktive bestemmelser om brugsforeninger; ændringerne i reglerne for beværterbevilling skal ikke omtales her².

Loven af 1873 betød ikke, at der dermed faldt ro over næringslovsproblemerne. I de følgende årtier rejstes spørgsmålet jævnlige; men først fra midten af 1880'erne forstærkedes kravet om en revision af næringsloven, hvor hovedpunkterne blev restriktioner for tilgangen til håndværk og handel, en beskyttelse mod stordriften og endelig en begrænsning af brugsforeningernes virksomhed.

De forstærkede krav om revision af næringsloven skal ses i sammenhæng

med den almindelige udvikling i erhvervslivet. Konjunkturomskiftelserne og ændringer i erhvervsstrukturen skabte store problemer for byerhvervene, eller følte i hvert fald som om de gjorde det. Fra hen mod midten af 1880'erne slog dårlige tider ind over Danmark. Stadige prisfald ramte købmændene, fallitternes tal steg kraftigt fra 1881 til 1886 – i 1885 var tallet det dobbelte af tallet for 1880, byggeriet stilnede af, og arbejdsløsheden var meget stor fra 1885, ligesom mange aktieselskaber i 1884 og 1885 ikke gav udbytte. I årene 1883–86 dalede tallet på beskæftigede i tekstilindustrien og i metalindustrien med 10 pct.³ I årene fra 1890 og stærkt fra midten af 1890'erne bedredes konjunkturerne på ny og bragte en række gode år⁴.

I samme periode og årene op mod den fandt der også betydelige ændringer sted i erhvervslivets struktur. Under den stigende industrialisering rammes en række håndværk af en konkurrence fra de nye fabrikker (og udlandets industri), som man ikke tidligere havde kendt. Det bevirkede tilbagegang – absolut eller relativ – i antallet af bedrifter inden for en række fag. Det var i hvert fald tilfældet for bryggerier, brændevinsbrænderier, farvere og vævere, handske­magere, håndskomagere (fra slutningen af 1890'erne), garvere, møbelsnedkere, træskomagere, skræddere, reb­slagere, hjulmænd og bødkere⁵. Dette er dog et område af erhvervsstatistikken, som er meget uigennemtrængelig; f. eks. vil en hattemager, der er gået over til fortrinsvis at sælge fabriksfremstillede hatte fremdeles være opført som hattemager⁶. Tilbagegangen har derfor sikkert været større, end den officielle statistik viser.

For det foreliggende er præcise tal dog ikke afgørende; hvad der har betydning, er det indtryk, samtiden havde af håndværkets fremtid, og med en almen psykologisk forklaring forstår man, at denne tilbagegang sammenholdt med de dårlige tider har kunnet sprede mismod blandt håndværkerne. Til dette kom andre forhold, som nok kunne åbne mistrøstige udsigter. Det var tydeligt, at der opstod flere og flere industrialiserede virksomheder. Ved håndværks- og industritællingen i 1897 var der – når der bortses fra mejerier – 2.832 virksomheder, der benyttede »mekanisk bevægkraft«; af disse kendes oprettelsesåret for de 2.700, der fordelte sig som vist i tabel 42. Mere end halvdelen af virksomhederne var således oprettede efter 1880 – syv niendedele eller 2.100 efter 1865.

Denne industrielle fremmarch skal yderligere sammenholdes med, at håndværk og industri på landet var inde i en gunstig udvikling. Efter at

Tabel 42. Industrialiserede virksomheder 1897 fordelt efter arbejdsantal og oprettelsesår

Arbejdsantal 1897	Antal virksomheder		
	0-20	over 20 hver	I alt
Oprettede før 1840	90	80	170
1840-1880	770	310	1.080
1880-1897	1.120	330	1.450
I alt	1.980	720	2.700

Kilde: Efter Rubin i *Vilh. Østergaard II*, 326.

have opstillet en tabel over virksomhedernes størrelse i de forskellige dele af landet konkluderede William Scharling:

»Fra 1850-55 stiger bedriftens gennemsnitsstørrelse betydeligt både i København og købstæderne, fra 1855-60 går den atter en del tilbage. Fra 1860-70 tiltager den ret betydeligt på landet som følge af de forandrede næringsforhold, holder sig temmelig uforandret i købstæderne og går lidt tilbage i København; fra 1870-80 endelig udviser omvendt København en betydelig stigning, mens forholdstallet i købstæderne går tilbage til samme punkt som i 1850«.

Det skal tilføjes, at i den følgende periode viser landdistrikterne en fortsat stigning ⁷.

Også udviklingen i befolkningstallet i byerne kunne medvirke til at trykke stemningen i mange købstæder. Mens indbyggertallet 1880-90 steg kraftigt i hovedstaden og i de største provinsbyer, var stigningen i de mindre købstæder yderst moderat:

København-Frederiksberg m. forstæder	37,3 pct.
7 købstæder med over 10.000 indb.	33,9 pct.
13 købstæder med over 5.000 indb.	23,1 pct.
27 købstæder med over 2.000 indb.	21,6 pct.
20 købstæder med under 2.000 indb.	7,4 pct.

Dette sættes yderligere i relief derved, at en række stationsbyer med byerhverv voksede hastigt. Således var befolkningstilvæksten 14 pct. 1890-1901 i de landsogne, der havde jernbanestationer ⁸.

I landdistrikternes erhvervsforhold var der også sket store forandringer på handelens område. Endnu i 1850 var der næsten ingen handel på landet; men i de følgende tiår steg tallet hurtigt; antallet af købmænd var

1860	288	1880	1.862
1870	923	1890	2.335

Tilsvarende stigninger gjorde sig gældende for høkere samt for, men i mindre tal, isenkræmmere, tømmerhandlere og boghandlere. Karakteristisk nok var handelsvirksomhedernes størrelse også stigende på landet, men stagnerende i købstæderne ⁹.

Kravene om revision af næringsloven var som nævnt ældst inden for håndværket. Efter købstadkommissionens lidet følgerige arbejde var der i nogle år ro om spørgsmålet; men fra slutningen af 1870'erne blev det rejst på ny.

Det var jyske håndværksmestre, der i 1878 slog til lyd for, at landets håndværkerforeninger skulle danne en centralforening. Denne skulle være udgangspunkt for at sikre håndværket repræsentation på tinge og tillige arbejde for en revision af næringsloven, så den kunne beskytte mod kapitalens overgreb og mod konkurrence fra ikke-fuldmyndige og fuskere. Resultatet blev i 1879 stiftelsen af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk; ved stiftelsen af denne centralorganisation for landets håndværkerforeninger var det atter kravet om revision af næringslovgivningen, der fik en høj prioritet i arbejdsprogrammet ¹⁰.

Det lykkedes dog ikke i det første tiår at gøre Fællesrepræsentationen til nogen slagkraftig organisation. Formændene, statutmæssig identisk med formændene for Industriforeningen i København, var ikke meget energiske på dette område og forstod næppe vilkårene for en moderne organisationsleder – dertil måtte de virke under forfatningskampens værste år. Opslutningen om foreningens delegeretmøder var også ringe, og selv om næringslovens revision var målet, var der dog ikke fuld enighed om den retning, som ændringerne skulle gå i ¹¹. Først med Axel Meyers overtagelse af formandshvervet i 1889 skete der en væsentlig ændring i Fællesrepræsentationens virke.

Axel Meyer, f. 1846, d. 1914, betegnede sig som fabrikant; men af hele sin indstilling var det håndværket og ikke industrien, han repræsenterede ¹². Sammen med broderen Emil Meyer, der også havde forskellige tillidshverv i Industriforeningen og i 1906 stiftede foreningen af arbejdsgivere i lino-leumsbranchen, havde han fra 1873 bestyret den af faderen grundlagte voksdugs- og lakvarefabrik, selv var han udlært som maler. Axel Meyer

hører til de første af den type organisationsledere, for hvem det offentlige arbejde sejrer over det private; i 1899 trådte han helt ud af sit firma for udelukkende at vie sig til sit formandshverv i Fællesrepræsentationen. Hans offentlige løbebane var begyndt i Industriforeningen, hvor han fra 1874 beklædte forskellige tillidshverv; men den nøjere kontakt med håndværkets mænd havde han fået gennem Rejsestipendieforeningen af 1882, som han var medstifter af og formand for 1885–94. Under udstillingen 1888 arrangerede Rejsestipendieforeningen en række møder for de forskellige håndværksfag, møder, som gjorde Axel Meyer kendt blandt ledende håndværkere landet over¹³. Allerede i løbet af de nærmeste måneder efter at have overtaget formandsstillingen søgte Meyer kontakt med regeringen om påtrængende erhvervsspørgsmål: næringslov, toldlov og frihavn; en aktiv erhvervsleder af den moderne type var trådt til¹⁴.

Rasmus Berg har skildret, hvordan Axel Meyer, der indtil 1897 var medlem af repræsentantskab og bestyrelse i Industriforeningen, spændte den gamle, velstående forening for håndværkets vogn. Axel Meyer forstod at udnytte det forhold, at Industriforeningen ifølge forfatning, tradition og struktur ikke var nogen organisation for industrien. »Med stor agitationsdygtighed vidste han at få sine folk ind i Industriforeningens ledelse, aldrig åbenlyst men ved behændigt underhåndsarbejde. Til dette var Axel Meyer efter hele sin natur velskikket. I bunden en god og velmenende mand hørte han til de karakterer, for hvilke det lå bekvemmest at gå bagveje. Han satte aldrig noget på spidsen, men benyttede sig af alle mulige skjulte stier for at nå sit mål. Han forstod at klappe folk på skulderen og på den måde ofte at erhverve sig tillid og tilhængere. Blandt håndværkets folk var han elsket som få, og der er heller ikke tvivl om, at han af ganske hjerte var deres sag hengiven«¹⁵.

Med Axel Meyer fik Fællesrepræsentationen et udtalt erhvervspolitisk sigte; den kom til at stå for både en bredere almen bevægelse og et arbejde med enkelte, ganske bestemte problemer. Trods det vidtfavnende navn var det, der prægede Fællesrepræsentationens virksomhed, en udtalt håndværkspolitik, på linie med tilsvarende håndværkerbevægelser i nabolandene, mens den egentlige industri stod i baggrunden.

I Tyskland fik håndværkerbevægelsen i 1890'erne et omfang, der sikkert har stået som et mål for de danske ledere¹⁶. Hovedpunkterne for den tyske bevægelse var en række indskrænkninger i den næringsfrihed, der i 1869 og 1871 var blevet gennemført over hele det tyske rige. Allerede i

1880'ernes første halvdel var der blevet dannet store rigsomfattende håndværksorganisationer, og man rejste kravet om tvungen medlemskab i organisationerne, der for en stor del byggede på de gamle lav, et medlemskab, der skulle være afhængigt af en forudgående læretid og mesterprøve. Til disse krav kom yderligere forlangendet om foranstaltninger mod afbetalingshandel, omløben med varer og illoyal konkurrence. Bortset fra beskyttelsen mod omløben med varer, der var et klassisk krav fra lavstiden, var de andre krav af en sådan karakter, at deres gennemførelse på den ene eller anden måde ville kunne virke generende for den moderne industri enten allerede i produktionsleddet eller under afsætningen.

Den næsten eksplosionsagtige tilslutning, som håndværkerbevægelsen fik i Tyskland, gav den også politisk indflydelse. De politiske partier tog håndværkerspørgsmålene op, navnlig mødte man interesse hos de konservative partier, som bevægelsens tilhængere vel også tilhørte. I ledernes håndfaste og energiske propaganda opretholdt man selvstændigheden og truede en overgang med at slutte op om Socialdemokratiet, hvilket dog ikke forhindrede, at man få år efter søgte at spænde Bismarck for bevægelsens vogn og dermed øge dens fremdrift. Da den gamle statsmand i 1895 fyldte 80 år, blev han opvartet af 3.000 repræsentanter for »der corporativ geeignete deutscher Handwerkerstand«. Bismarck – der udnævntes til æresmedlem af slagter- og kobbersmedelavene i Berlin – var yderst voldsom i sin politiske svartale og opfordrede håndværkerne til at gøre front mod rigsdagen. Det gjaldt om at værgе sig over for de rene teoretikere, der ikke bestiller andet end at holde taler og at stemme. Imod dem må »vi praktiske folk, vi virkelig næringsdrivende« holde sammen og værgе os, som bierne værgе sig mod dronerne, der ikke samler honning. Bismarcks ord, som sikkert dækker en udbredt håndværkeropfattelse, gav yderligere styrke til bevægelsen, der i det hele taget var meget pågående i sin propaganda, bl. a. med et islæt af antisemitisme, og i årene op mod århundredskiftet gennemførtes en række håndværksbeskyttelseslove. Hovedgevinsten var håndværkerloven af 1897, der ordnede håndværkets organisationsforhold, således at de nye organisationer fik tillagt en række offentligretlige beføjelser, ligesom der blev åbnet adgang til at gennemføre organisationstvang i afgrænsede områder, når et større flertal af erhvervsudøverne i det pågældende område selv ønskede det.

Stærke håndværkerbevægelser med samme krav som den tyske gjorde sig også gældende i Sverige og Norge ¹⁷.

Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk lå i sin politik på linie med håndværkerbevægelsen i nabolandene. Det var en naturlig konsekvens af dette, når Fællesrepræsentationen i 1908 tilsluttede sig Det internationale Mellemstandsforbund¹⁸. Den energiske erhvervs politik var, som nævnt, blevet indledt, da Axel Meyer i 1889 overtog formandshvervet i Fællesrepræsentationen, som dermed ophørte at være et appendiks til Industriforeningen.

Siden Fællesrepræsentationens oprettelse i 1879 havde Industriforeningens formand også været Fællesrepræsentationens. Dette forhold ophørte i forbindelse med forskellige lovændringer i 1888, gennemført under ledelse af Philip Schou, der i øvrigt ikke havde været særlig aktiv i Fællesrepræsentationen. Dennes udvikling havde da også været ret stillestående. Ved stiftelsen var der tilsluttet 69 foreninger med ca. 20.000 medlemmer, i 1889 var tallene henholdsvis 95 og ca. 23.000, men i 1904 var der 234 foreninger med næsten 44.000 medlemmer¹⁹. Den store tilvækst, navnlig i antallet af foreninger, skyldtes især oprettelsen af landhåndværkerforeninger og faglige foreninger (skomagermester-, bagermester-, o. s. v.). I perioden 1880–1900 blev der oprettet 45 landhåndværkerforeninger og 43 faglige foreninger²⁰. De faglige foreninger var i reglen dannet som mesterorganisationer over for arbejdernes fagforeninger, men spillede også en betydelig almen erhvervs politisk rolle; de kunne da også tale med større vægt end de gamle håndværker- og industriforeninger med stærkt blandet medlemskreds og det selskabelige liv højt placeret blandt formålene.

Udviklingen gav således den nye formand for Fællesrepræsentationen en solid baggrund. Den gav imidlertid anledning til at konstatere, at de egentlig industrielle organisationer ganske druknede i det store tal rene håndværkerorganisationer²¹.

Ved vurderingen af Fællesrepræsentationens styrke er det væsentligt at søge klarlagt, i hvilken grad den repræsenterede landets håndværkere. I 1886 bestod Fællesrepræsentationen af 73 foreninger med i alt 21.256 medlemmer²². Efter folketællingen i 1880 var der følgende hovedpersoner i håndværk og industri:

København	7.600
Købstæderne	14.982
Landet	54.278
<hr/> I alt	<hr/> 76.860 ²³

Tabel 43. Medlemmer af håndværkerforeninger 1874 i forskellige amter sammenholdt med antal håndværksdrivende 1870

	Amter		
	Maribo amt	Bornholms amt	Sorø amt
Håndværkerforeninger	Maribo 55 Nakskov 236 Nykøbing 287 Nysted 136 Rødby 144 Sakskøbing 107 Stubbekøbing 110	Rønne 61	Korsør 56 Ringsted 146 Skælskør 66 Slagelse 130 Sorø 20
Antal medlemmer i amtet	1.075	61	418
Antal håndværksdrivende i amtets købstæder	1.077	838	809

Kilde: Foreningernes medlemstal fra C. N y r o p: *Meddelelser fra industriens område*, 89–92; amternes håndværksdrivende fra Stat. Tabelværk 3. r., 18. bd., 94 ff.

Allerede disse tal viser, at Fællesrepræsentationen end ikke repræsenterede en tredjedel af Danmarks håndværkere. Spørgsmålet er dernæst, hvor stor organisationsprocenten var i byerne, hvorfra næsten alle Fællesrepræsentationens medlemmer blev hentet. Her er det umiddelbart påfaldende, at medlemstallet svarer meget nær til antallet af håndværkere i købstæderne og København. En betragtning af de enkelte håndværkerforeninger giver dog et meget broget billede, således som tabel 43 viser, idet der kun er anført amter med fuldstændigt talmateriale. For enkelte byer kan angives følgende tal for medlemmer og antal håndværksdrivende:

Odense	635	899
Århus	600	752
Ålborg	500	482
Randers	550	594
Horsens	650	619 ²⁴

De anførte tal viser nogle i denne forbindelse tilsyneladende tilfældige forhold mellem antal medlemmer i håndværkerforeningerne og antal håndværksdrivende. Disse svingninger sammenholdt med det almindelige indtryk gør det berettiget at udtale tvivl om, at håndværkerforeningerne kan godtages som almindelige erhvervsorganisationer²⁵.

Holbæk amt		Viborg amt		Vejle amt		Ålborg amt	
Holbæk	68	Skive	85	Fredericia	137	Ålborg	500
Kalundborg	154	Viborg	565	Kolding	396	Nibe	48
Nykøbing	21			Vejle	80	Løgstør	64
243		650		613		612	
441		449		1.136		575	

To motiver synes at være fremherskende for indmeldelse i håndværkerforeningerne: ønsket om at tage del i foreningernes selskabelige virke og overbevisningen om at burde virke for håndværkerstandens erhvervsmæssige interesser. Det sidste kunne imidlertid meget vel have det mere snævre formål at fremme dygtighed og kvalitet inden for håndværket. Med begge motiver indmeldte sig også folk, der stod uden for håndværket. De blandede motiver og formål fremgår også deraf, at af 59 foreninger førte i 1874 de 10 tillige navnet »borgerforening«, i Horsens var navnet »håndværker- og sangforening«, i Thisted var navnet »Foreningen til understøttelse af trængende håndværkere og industridrivende«, og i Store-Hedinge hed foreningen »industri- og handelsforening«²⁶.

C. Nyrop, der var fortrolig med samtidens håndværksliv, skriver efter at have opstillet den nævnte fortegnelse over 59 foreninger, at flere af dem kun er små, »og i og for sig har de langt fra alle nogen stor betydning, nogle af dem er, som en forenings formand udtrykker sig, »stiftede med det nyttige formål at drage håndværkerne fra værtshusene«. For en anden forening er målet »at åbne medlemmerne adgang til dans og sommerudflugter samt i øvrigt at virke for, hvad der i industriel henseende kan være til medlemmernes gavn«. Hyppigt var formålet på papiret det mere ideelle, »at fremme håndværkerstandens tarv ved alle til rådighed stående midler, der må anses

lovlige og hensigtsmæssige«. Tillige virkede næsten alle foreningerne som understøttelsesselskaber og som organisatorer af teknisk skoleundervisning²⁷.

De her skildrede forhold inden for håndværkernes organisationsliv var naturligvis kendt for samtiden. Uanset, at kilderne, når det gælder erhvervspolitiske spørgsmål, ikke omtaler denne løse opbygning, kan det næppe forholde sig anderledes, end at den svage opbygning og manglende »understrøm« svækkede håndværkerorganisationernes position, og forringede vægten i Fællesrepræsentationens argumentation.

Handelsorganisationer

Handelsforeninger og Grosserer-Societet

I provinsens handel var der ikke et fasttømret organisationssystem. I enkelte byer havde der helt op mod næringsfriheden eksisteret handelslav, der dog ikke havde nogen erhvervspolitisk position. Dette var tilfældet i Helsingør, Odense og Ålborg; i alle tre byer fortsatte handelslavene som foreninger for byernes handelsstand¹.

I forbindelse med næringslovens vedtagelse og ikrafttræden blev der rundt i flere byer oprettet handelsforeninger. I de følgende årtier fik efterhånden hver by sin handelsforening – det er disse foreninger, der i dag bærer navnet handelsstandsforeninger. En oversigt over foreningerne efter stiftelsesår er opstillet i tabel 44. Der foreligger ikke vidnesbyrd om, at de forskellige foreninger er oprettet efter agitation fra noget centralorgan; en undtagelse danner dog nogle af de sjællandske. Det er derimod åbenbart, at dannelsen er sket i perioder. Det træder således tydeligt frem omkring næringslovens vedtagelse og dens ikrafttræden henholdsvis 1857 og 1862. Den store sammenklumpning i og omkring 1883 skal ses i sammenhæng med de begivenheder, der i 1883 førte til oprettelsen af Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation (jfr. side 298). Om foreningen i Skive oplyses det, at den blev oprettet som følge af den s. 299 omtalte henvendelse fra Odense Handelsforening². Den samme baggrund havde oprettelsen af foreningerne i Næstved, Præstø, Hillerød, Frederikssund og Korsør; flere af disse sidste foreninger var resultatet af et initiativ fra den senere landstingsmand, konsul H. V. Tolderlund fra Præstø³.

Tabel 44. Stiftelsesår for provinsens handelsstandsforeninger

Helsingør	1744	Fredericia	1866	Odder	1881	Nykøbing S.	1884
Randers	1840	Hjørring	1870	Sorø	1882	Rødby omkr.	1885
Viborg	1845	Rønne	1871	Æbeltoft	1883	Rudkøbing	1886
Kalundborg	1850	Kolding	1871	Frederiks-		Esbjerg	1886
Nykøbing M.	1852	Nyborg	1872	havn	1883	Herning	1887
Middelfart	1852	Assens	1874	Holstebro	1883	Ringsted	1889
Vordingborg	1856	Ringkøbing	1874	Løgstør	1883	Stege	1893
Lemvig	1857	Skelskør	1875	Silkeborg	1883	Nørresundby	
Varde	1857	Grenå	1876	Skanderborg	1883	form	1895
Roskilde	1857	Ribe	1877	Skive	1883	Haslev	1900
Vejle	1861	Nykøbing F.	1877	Kerteminde	1883	Brønderslev	1905
Køge	1862	Nakskov	1877	Frederiks-		Skagen	1906
Odense	1862	Maribo	1877	sund	1883	Sæby	1906
Horsens	1862	Hobro	1877	Hillerød	1883	Sakskøbing	1912
Århus	1862	Svendborg	1878	Holbæk	1883	Vejen	1913
Ålborg	1863	St. Hedinge	1878	Korsør	1883		
Fåborg	1864	Slagelse	1880	Næstved	1883		
Thisted	1866	Bogense	1880	Præstø	1883		

Kilder: E d v a r d B e r g: *Provinshandelskammeret*, 12 f. og samme: *Den jyske Handelsstands Centralforening*, 15.

Foreningerne var almene handelsforeninger, altså ikke brancheforeninger. De sigtede især mod at varetage handelsstandens interesser i den pågældende by dels i forhold til staten (jernbane, post, told), dels i forhold til de kommunale myndigheder (havn, veje m. m.). Endelig virkede man mere fagligt (bl. a. handelsskole, fælles lukketid). Der udviklede sig forskellig praksis med hensyn til medlemskredsens afgrænsning. Mens man, som i dag, optog industridrivende, var der foreninger, som afviste detaillister, andre som kun var detaillistforeninger og atter andre, og det de fleste, der omfattede begge grupper af handlende⁴. Uanset om det sidste var tilfældet, synes det dog uomtvisteligt, at medlemskredsen fortrinsvis omfattede de større handlende – derpå tyder også de senere (se s. 302 ff.) oprettede detaillistforeninger. Med var endvidere bankernes ledere, apotekere m. m. Der har dog sikkert været en tendens til, at medlemskredsen var mere omfattende i de mindre end i de større byer. I lovene for Ringkøbing Handelsforening åbnes der adgang for »enhver, der her i byen driver handel eller dermed beslægtet næring«⁵. I 1870'erne nævnes i Nykøbing M. som medlemmer »købmand, altså kolonialhandlere, manufakturister, jernkramhandlere og kornhandlere, ligesom også mæglere og fabrikanter«⁶. Vejle Handelsforenings love af 1883 tilsikrede manufakturhandlerne og urtekræmmerne hver et mandat i bestyrelsen⁷. I Grenå kunne enhver, der havde næringsbrev

som grosserer, købmand, detaillist, fabrikant, mægler eller kommissionær blive medlem ⁸. Om foreningen i Hillerød hedder det derimod, at den kun optog handlende med købmandsborgerskab, ligesom det om Svendborg Handelsforening siges, at det var de førende handlende, der var stiftere og senere medlemmer ⁹.

Alene på grund af denne indsnævring af medlemskredsen kan handelsforeningerne ikke stå som et fulgyldigt udtryk for provinsens handelsstand. Til dette kommer dernæst, at det meget betydelige antal handlende uden for købstæderne heller ikke var med. I 1890 var medlemstallet i de jyske handelsforeninger i alt 1.214, der fordelte sig således:

Horsens	77	Silkeborg	20
Hjørring	58	Århus	128
Skive	54	Thisted	58
Holstebro	33	Hobro	33
Vejle	94	Viborg	41
Grenå	30	Ålborg	160
Ebeltoft	18	Ringkøbing	36
Randers	105	Varde	38
Frederikshavn	32	Fredericia	53
Nykøbing	28	Kolding	83
Lemvig	21	Skanderborg	14 ¹⁰

Over for det samlede medlemstal bør stilles antallet af handlende. I tabel 45 er for Jyllands vedkommende for året 1890 gjort et udvalg af de handlende, således at tallene viser de grupper, som foreningerne fik deres medlemmer fra. »Funktionærer« i banker, sparekasser, dampskibsselskaber og telefonselskaber skal i tabellen forstås væsentligt mere snævert end funktionærbegrebet i dag; der tænkes på ledende som prokurister o. lign. Tabellens tal viser, at de 1.214 medlemmer var ca. 62% af de mulige købstadsmedlemmer. Vurderes de 1.537 handlende i landdistrikterne med, bliver organisationsprocenten reduceret til ca. 35 pct.

I ovenstående er som nævnt kun taget hensyn til den kreds af handlende, som må formodes at høre til foreningernes naturlige medlemskreds. Betragtes medlemstallene på baggrund af det samlede antal handlende, reduceres organisationsprocenten yderligere. Dette er for de fire største byers vedkommende gjort i tabel 46. Når disse organisationsprocenter er væsentligt lavere end de ovenfor viste tal for købstæderne under et, skyldes det, at der ikke her er foretaget nogen udskillelse af præsumptive medlemmer. Tallene har imidlertid interesse ved en vurdering af, i hvor høj grad handels-

Tabel 45. Antal handlende 1890 i Jylland i de erhvervsgrupper, handelsforeningerne dækkede

Erhverv	Jyllands amter	
	Køb- stæderne	Land- distrikterne
Apotekere	32	37
Direktører og funktionærer i banker og sparekasser	51	8
Direktører og funktionærer i dampskibs- og tlf.selskaber	8	4
Grosserere	59	14
Købmænd	1.338	1.296
Materialister	11	3
Mæglere	30	2
Skibsredere	8	29
Skibs- og toldklarere	6	1
Tømmerhandlere	32	32
Veksellere	1	
Vinhandlere	58	1
Isenkræmmere	45	3
Læder- og skindhandlere	41	14
Manufakturhandlere	171	80
Boghandlere	72	13
I alt	1.963	1.537

Kilde: Stat. Tabelværk, 4. r., litra A, nr. 8 b, 232 f.

Tabel 46. Antal handlende 1890 i Ålborg, Randers, Århus og Horsens sammenholdt med handelsforeningernes medlemstal

Handelens karakter	Ålborg	Randers	Århus	Horsens
Handel i almindelighed, bank- og vekselforretninger samt andre større omsætningsvirksomheder	111	164	304	171
Handel med næringsstoffer og fortæringsgenstande	171	155	185	132
Handel med beklædningsstoffer og husgerådsgenstande m. m.	66	60	82	42
I alt 1	348	379	571	345
Anden handel	148	115	309	91
I alt 2	496	494	880	436
Antal medlemmer i handelsstandsforeningerne	160	105	128	77
Organisationsprocent af »I alt 1«	46	28	22	22
Organisationsprocent af »I alt 2«	32	21	15	18

Kilde: Stat. Tabelværk, 4. r., litra A, nr. 8 C, 382 ff.

foreningerne repræsenterede de pågældende byers handlende som helhed. Endvidere viser de, hvordan der var store svingninger fra by til by. Hvad dette skyldes, er i den forbindelse underordnet, kun skal der peges på, at en større industrialiseringsgrad rimeligvis affødte flere mindre detaillister, som ikke naturligt hørte hjemme i handelsforeningerne.

Købstædernes handelsforeninger blev i 1880'erne samlet i landsdelsorganisationer, der atter gik op i en hele landet omfattende forening: Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation (dette navn først fra 1899). Denne organisation var samtidig det resultat, der var kommet ud af de bestræbelser, som var blevet udfoldet inden for Grosserer-Societetet for at få oprettet et handelskammer med en både formel og reel plads i såvel lovgivningsarbejdet som forvaltningen.

Bestræbelserne for en mere aktiv erhvervs politik var sat i gang med det kendte børsmøde i 1880, der indledte børspolitikken¹¹. I de følgende år satte Grosserer-Societetet, støttet af enkeltpersoner fra provinsens handelsstand, ind på gennemførelse af en række reformer. Man fandt, at dels den almindelige samfundsudvikling, dels de afmattede konjunkturer krævede en indgriben fra statsmagtens side; selv om Tietgen stod bag disse ønsker, var det dog ikke ham selv, der førte den nye politik frem. En del af denne politik var kravet om nye organer til at føre den. Man opstillede kravet om oprettelsen af et handelsministerium evt. særskilt handelsdepartement og/eller organiseringen af et handelskammer, der skulle vejlede regeringen i merkantile anliggender. Andre spørgsmål, som lå for, var toldreform, ændring af skibsafgifterne, hævvelse af danske interesser i traktatforhandlinger med Spanien m. m. De politiske forhold blokerede imidlertid alt reformarbejde, og i spørgsmålet om oprettelse af et handelskammer var regeringen ganske afvisende; den påpegede, at Grosserer-Societetet frivilligt kunne organisere et »handelskammer« ved at lade afholde handelsmøder med repræsentanter fra societetet og fra andre grupper af handlende og industridrivende. Dette svar blev afgivet i 1881; i 1883 førte et enkelt administrativt spørgsmål til, at det frivillige »handelskammer« blev oprettet.

Det foreliggende spørgsmål var besættelsen af posten som honorær generalkonsul i London. Der var i handelskredse – i hvert fald de toneangivende – stærke ønsker om, at danskeren E. A. Delcomyn skulle have stillingen efter A. P. Westenholz, der var trådt tilbage. Da rygten fortalte, at regeringen havde andre planer, samledes i København repræsentanter for nogle af pro-

vinsens handelsforeninger og fremførte ønsket om Delcomyns udnævnelse for kongen og udenrigsministeren. Den københavnske handelsstand havde inviteret provinskollegerne til middag under besøget; ved den lejlighed holdt Tietgen en tale, hvor han stærkt opfordrede til samling i den danske handelsstand.

En samlet organisatorisk opbygning af handelen kom i stand i de følgende måneder. Det skete på den måde, at handelsforeningerne i de forskellige landsdele efter opfordring fra Odense Handelsforening samlede i mere eller mindre fast opbyggede centralorganisationer for Jylland, Fyn, Sjælland-Bornholm og Lolland-Falster. Oven på landsdelsorganisationerne byggedes derefter »Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand«, hvori også indgik Grosserer-Societetet. I »Samvirket«s formålsparagraf hed det:

»Til fremme af handelen og for at værne om de dertil knyttede interesser samt for at lette behandlingen af herhen hørende spørgsmål har Grosserer-Societetets Komité i København og handelsforeninger i de forskellige provinsbyer forenet sig om en samvirken overensstemmende med reglerne i det følgende«¹².

Samvirket skulle ske ved delegerede, der af deres midte valgte et forretningsudvalg på 9 medlemmer. De delegeredes antal fastsattes til 50, der fordeltes således:

Grosserer-Societetets Komité	20
Sjælland	7
Lolland-Falster	3
Fyn	6
Jylland	14

Samvirket kom til udtryk gennem de drøftelser og beslutninger, som blev truffet på det årlige delegeretmøde – handelsmødet.

Det viste sig snart, at der ikke var behov for årlige handelsmøder. Grunden skal vel søges deri, at med kun årlige møder kunne man ikke tage stilling til mindre og løbende sager, fordi det ville medføre en for sendrægtig behandling; og omvendt var der ikke tilstrækkelig med større principielle spørgsmål til at nødvendiggøre årlige møder. I de følgende 25 år holdtes der da også kun i alt 9 møder, nemlig 1884, 1885, 1888, 1894, 1896, 1899, 1900, 1903 og 1909¹³. I vid udstrækning deltog i møderne, således som beretningerne viser det, også repræsentanter fra andre organisationer; men

handelsmøderne bevarede karakteren af at repræsentere den større handel¹⁴. Det viste sig også i de emner, man drøftede:

1884: Skibsafgiften, toldloven, diskontoforholdene ved Nationalbankens filialer, handelsdirektorat, bør købmanden have ret til at forlange handelsrente hos sine debitorer, retten til afholdelse af vareauktioner, konsulatsforholdene, konkursloven, uddannelse af unge handelsmænd, afstandsbestemmelser for handel på landet, forbrugsforeninger, omløben med varer.

1885: Ønskeligheden af en toldforening mellem de nordiske lande, nedsættelse af administrationsudvalg eller akkordkommissioner, bør ikke forretninger på landet såvel som i byerne føre autoriserede bøger, kursnoteringen på Københavns Børs, begrænsning af den løse kredit, tilvejebringelse af en let og billig adgang til analyse af varer, om ønskeligheden af et særligt handelsorgan, den danske handels- og skibsfarts stilling til den påtænkte kanal mellem Østersøen og Nordøen.

1888: Vore toldforhold, slutsedler for handel, revision af næringsloven, præscription af udestående fordringer, beskyttelse for varemærker, metriske mål.

1894: Slutseddel for handeler med sædefrø, næringslovens revision, handelsskoler, terminshandelen.

1896: Esbjerg-ruten og statsdrift af dampskibe, handelen med markfrø, handelen med foderstoffer, konkursboers behandling, terminshandelen, et handelsdepartement, nærings- og beskatningsforhold, handelsskoler.

1899: Handelsdepartementet, strejke- og lockoutklausuler, slutsedler for handel med korn og foderstoffer, autoriserede revisorer, lovgivning om falsk reklame, takstforholdene på havnebaner, aktielovgivning, vejningsforholdene, licitationskonditioner, handelsskoler.

1900: Skattereformen.

1903: Den skandinaviske civillovgivning, ansvar(hed)sfriheds-klausuler i konossementer.

1909: Brugsforeninger og regulering af deres virksomhed gennem selskabslovgivning, checks og lovgivning derom, handelslærlinges stilling, misbrug af terminshandel, appelinstans i tarifieringssager.

Tietgens ord og de behandlede emner viser, at det kun var en vis gren af handelen, handelsmødet opfattede sig som repræsentativ for. Hvor betænkeligt det vil være at lade handelsmødet stå for dansk handel fremgår også deraf, at provinsens handelsforeninger (som nævnt s. 296) langt fra

dækkede handelsstanden. Det indirekte valg af landsdelsforeningernes delegerede øgede yderligere usikkerheden omkring det repræsentative i dets tilkomst og sammensætning. I »Foreningen af jyske Handelsforeninger« udgjorde den 14-mand store bestyrelse de delegerede; bestyrelsen valgtes af repræsentantskabet, der var sammensat af en repræsentant for hver forening, idet dog foreninger med mere end 50 medlemmer havde 2 repræsentanter¹⁵. Virkningerne af disse bestemmelser var bl. a. (jfr. medlemstallene s. 296), at de tre største foreninger med i alt 393 medlemmer (Ålborg, Århus, Randers) kun havde 6 repræsentanter, mens 12 foreninger med i alt 334 medlemmer (foreningerne med under 50 medl.) havde 12 repræsentanter. Til disse problemer med det »indirekte demokrati« kom det, at store dele af handelsstanden principielt ikke indgik i systemet. Det var de store byers, særlig hovedstadens hastigt voksende detailhandlerstand.

Detailhandelens organisationer

Som de københavnske engroshandlere havde deres gamle organisation, havde en del af detailhandlerne også meget gamle organisationer. Men medens Grosserer-Societetet som det eneste lav havde overlevet næringsfriheden, var de andre handelslav i København blevet ophævede; de fortsatte imidlertid som velgørende foreninger, der altså fik 1862 som grundlæggelsesår; det var

Vinhandlerforeningen,
Urtekræmmerforeningen og
Manufakturhandlerforeningen¹⁶.

I løbet af 1870'erne og 80'erne rykkede det faglige og erhvervsinteresserne på ny ind i disse foreningers arbejdsområde. Samtidigt blev der stiftet en række nye detailhandlerforeninger; de var branchebestemt, og selv om nogle betegnede sig som handelsforeninger for bydele, var det dog kolonialkøbmændene, der prægede dem. En kronologisk fortegnelse over detailistforeningerne er givet i tabel 47. Ved siden af Høkerforeningen, der for så vidt fortsatte den gamle Høkerkorporation af 1817, eksisterede i perioden 1899–1915 »Høkernes faglige Forening for København og Omegn«. Denne tog sig af de mere erhvervsbetonede opgaver, mens den gamle forening særlig dyrkede understøttelsesarbejdet¹⁷. Der har givetvis også eksisteret andre detailhandelsorganisationer end de nævnte; men med disse er dog sikkert alle mere betydende nævnt. En gennemgang af de forskellige jubi-

Tabel 47. Stiftelsesår for københavnske detaillistforeninger

1872	Københavns Glas- og Porcelæns- handlerforening	1898	Frederiksberg Manufakturhandler- forening
1875	Ølhandlerforeningen	-	De samvirkende Kulhandler- foreninger for København og Omegn
1877	Høkerforeningen*	1899	Foreningen for Mekanikere i Cykelindustrien*
1880	Isenkræmmerforeningen	1900	Københavns Detailhandlerforening* - Frederiksberg Købmandsforening* - Københavns Farvehandlerforening* - Blomsterhandlerforeningen af 1900*
1881	Hørkræmmerforeningen	1904	Fiskehandlerforeningen for Køben- havn og Omegn*
1885	Cigar- og tobakshandlerforeningen af 1885	1907	Møbelindustriforeningen* - Gentofte og Omegns Købmands- forening*
-	Korn- og Melhandlerforeningen	1908	Københavns Skotøjshandlerforening - Københavns Tapethandlerforening
1886	Københavns Læderhandlerforening	1909	Handelsforeningen for Ordrup- Charlottenlund og Omegn*
1887	Københavns Mejerforening*	1910	Herreekviperings- og Lingerihandler- foreningen for København og Omegn*
1888	Dansk Papirhandlerforening - Frederiksberg Handelsforening	1911	Københavns Kaffehandlerforening*
1889	Vildt-, Frugt- og Grønthandler- foreningen af 1889*	1913	Legetøjshandlerforeningen af 1913* - Indre Bys Handelsforening
1891	Nørrebro Handelsforening		
1893	Sundbyernes Handelsforening - Sortimentsboghandler-Foreningen i København*		
1894	Valby Handelsforening**		
1896	Smør- og Margarinehandler- foreningen*		
-	Trikotagehandlerforeningen		
1898	Hellerup Handelsforening - Brødhandlerforeningen*		

Kilde: Stiftelsesår for foreninger mærkede * se (i kronologisk orden) Alkjær & Vibæk, 402, 406, 399, 403, 412, 405, 404, 399, 393, 394, 397, 410, 400, 410, 401, 405, 410 og 404; mærkede med ** Espersen, 135; øvrige foreninger Galle & Runeklint, 6.

læumsskrifter tegner et nogenlunde ensartet billede af foreningernes virksomhed. Det var lukketid, gaver til kunderne, uvilje mod rabatmærkesystemer og i en vis udstrækning prisaftaler, der var emnerne for arbejdet; til dette kom etablering af understøttelseskasser og – hvad der lægges megen vægt på – afholdelse af fester¹⁸.

Om organisationsprocenten i de forskellige erhverv er det næppe muligt at sige noget sikkert. Fra Urtekræmmerforeningen foreligger medlemstallene fra hele perioden 1862–1912. Fra 1862 til 1867 svingede tallet omkring 380, i 1868 var det oppe på 473, men dalede derefter i løbet af tre år ned til 408 i 1871 og 410 i 1872; fra 1873 begyndte der imidlertid en næsten ubrudt støt stigning, indtil denne periodes maksimum bliver nået med 708 i 1901, der efterfulgtes af en jævn nedgang, som nåede bunden i 1912 med 617 medlemmer¹⁹. Tallene kan sikkert end ikke bruges til at dokumentere en øget tendens i århundredets tre sidste årtier til at indtræde i organisationerne, idet man dels skal tage hensyn til stigningen i folke-

Tabel 48. Antal detailhandlere i København 1890 og 1901

	1890	1901
Handel med næringsmidler	2.289	2.944
Handel med beklædning, husgeråd, møbler	1.141	1.225
Anden detailhandel	3.177	3.772
I alt	6.607	7.941

Kilde: Detailhandlertallene er uddraget af folketællingstallene i *Stat. Tabelværk* 4. række, litr. A, nr. 8, b, 204 ff. og 5. række, litr. A, nr. 4, 136–145; i tallene for 1890 er der – for at bringe grupperingen i overensstemmelse med tallene fra 1901, jfr. erhvervsfortegnelsen s. 356 ff., foretaget følgende ændringer: hørkræmmere er tillagt det første tal, i det andet tal er fradraget læder- og skindhandlerne, og i det tredje tal er fradraget udøvere af handel med levende dyr, kommissionærer, pantelånere og lotterikollektører; i det tredje tal for 1901 er tillagt tallet for boghandlere o. lign.; endelig er i tallene for 1890 jernkræmmerne flyttet fra det andet til det tredje tal.

tallet, dels ikke kan vurdere, hvilke faktorer, der kan have bestemt de handlendes valg af organisationer. Det er heller ikke muligt at slutte noget præcist om organisationsprocenten af Fællesrepræsentationens (om denne se s. 306 f.) samlede medlemstal. Ganske vist opgives der følgende:

1890: 14 foreninger med ca. 2.500 medl.

1900: 22 foreninger med ca. 3.500 medl.;

men det skal her tages i betragtning, at mange handlende var medlemmer af flere foreninger²⁰. De nævnte tal for Fællesrepræsentationen, der altså efter det lige sagte er maksimumstal, er ret beskedne i forhold til antallet af detailhandlere. For årene 1890 og 1901 foreligger tallene i tabel 48. Til tabellens tal kommer tallet for Frederiksberg, som kun foreligger ud-specificeret fra 1890; dette år var det 892, men heri indgik også restauratører, der dog, hvis fordelingen mellem erhvervsgrupperne har været som i selve København, maksimalt kun har været ca. 120–130. Når der ses bort fra dobbeltmedlemsskaber, bevæger organisationsprocenten sig da formentlig omkring 35.

Mens organisationerne brød igennem i hovedstadens detailhandel, begyndte de også at blive dannet i provinsen. Her ligger udviklingen dog noget senere. De første organisationer blev stiftet i 1880'erne og 1890'erne; men endnu før år 1900 var der i hele provinsen kun 13 lokalorganisationer og 5 brancheforeninger (jfr. tabel 49). Derefter oprettes den ene forening efter den anden både i byerne og på landet – indtil 1914 mindst 48 med hoved-

Tabel 49. Stiftelsesår for provinsens detailhandlerforeninger

År	Navn	Kilde
<i>Kolonialhandlerforeninger</i>		
1879	Handelsforeningen af 1879 i Alborg	E 184
1887	Århus Handelsforening af 1887	E 187
	Handelsforeningen for Lyngby og Omegn	E 153
1888	Handelsforeningen for Næstved og Omegn	E 158
1892	Handelsforeningen af 1892, Fredericia	E 191
	Kolonialhandlerforeningen for Svendborg og Omegn	E 172
1893	Hørsholm Handelsforening	E 150
	Ærøskøbing Handelsforening	E 173
1894	Randers Handelsstandsforenings Kolonialafdeling	E 206
1894	(senest) Kolonial- og Urtekræmmerforeningen i Fredericia	<i>Handels-Avisen</i> 27.10. 1894
	Kjellerup Handelsforening	<i>Handels-Avisen</i> 6.10. 1894
1897	Handelsforeningen af 1897 – Vejle	E 213
1898	Esbjerg Handelsforening af 1898	E 190
	Jydsk Købmandsforening (især Østhimmerland)	E 199
1899	Marstal Handelsforening	E 169
1900	Korsør Købmandsforening	E 151
	Handelsforeningen »Morsø Landkøbmænd«	E 202
	Odense Kolonialhandlerforening	E 171
	Vesthimmerlands Handelsforening	E 214
	Østvendssyssel Handelsforening	E 216
1901	Neksø Handelsforening	E 156
	Nykøbing Købmandsforening	E 170
	Syd- og Vestjysk Handelsforening for Landkøbmænd	E 210
1902	Herning Kolonialhandlerforening	E 198
	Hobro Kolonialhandlerforening	E 199
	Nykøbing Mors Kolonialhandlerforening	E 205
	Thisted Kolonialhandlerforening	E 212
1903	Købmandsforeningen for Jyderup og Omegn	E 150
	Kolding Kolonialhandlerforening	E 200
	Roskilde Købmandsforening	E 159
1905	Faaborg Købmandsforening	E 168
	Købmandsforeningen for Haslev og Omegn	E 147
	Handelsforeningen af 1905 for Helsingør og Omegn	E 148
	Horsens Købmandsforening	E 199
	Løve Herreds Handelsforening	E 154
	Midtfyns Handelsforening	E 169
	(Ringø og Omegns Handelsforening)	
	Nordsjællands Handelsforening	E 156
	Samsø Handelsforening	E 208
	Østsjællands Handelsforening	E 163
1906	Århus Omegns Købmandsforening	E 188
	Årup og Omegns Handelsforening (rekonstrueret 1926)	E 175
	Hillerød Kolonialhandlerforening	E 149

Kilde: E 184 o. s. v. henviser til E s p e r s e n, side 184, o. s. v.

parten i århundredets første 5–6 år. De stiftede foreninger var først og fremmest for kolonialhandlere; de eneste som da fandtes i så stort tal, at det var muligt at danne lokale foreninger. De emner, foreningerne beskæftigede sig med, var først og fremmest begrænsning af tilgift og åbningsti-

Tabel 49 (fortsat)

	Midtjydske Handelsforening	E 201
	Handelsforeningen af 1906 – Nørresundby	E 205
	Silkeborg Kolonialhandlerforening	E 208
	Skagen Handelsforening	E 208
	Østfyns Købmandsforening	
	(Hesselager og Omegns Købmandsforening)	E 174
	Østjydske Handelsforening for Landkøbmænd	E 215
1907	Skanderborg Kolonialhandlerforening	E 209
	Hads Herreds Købmandsforening	<i>Hads Herreds Købmandsforen.</i>
1908	Ejby og Omegns Handelsforening	E 167
	Han Herredernes samt Kær og Hvetbo Herrederes Handelsforening	E 197
	Handelsforeningen Mercur, Ulfborg	<i>Et festskrift udg. i anledning af Mercurs 10-årige beståen</i>
1909	Djurslands Handelsforening	E 189 og J. C. Boldreel: <i>Djurslands Handelsforening</i>
	Købmandsforeningen for Frederikssunds- og Slangerup- banens Opland	E 163
1910	Frederiksværk Handelsforening	E 146
1912	Kalundborg Købmandsforening	E 151
	Købmandsforeningen for Slagelse og Omegn	E 160
1913	Vordingborg Kolonialhandlerforening	E 162
1914	Handelsforeningen for Hadsten og Omegn	E 195
	Ribe Kolonialhandlerforening	E 207
	Ringkøbing Kolonialhandlerforening	E 207
Andre brancher		
?	Foreningen af Herreekviperingshandlere i Danmark	E 419
1875	Københavns Ølhandlerforening af 1875	E 443
1876	Dansk Provins-Manufakturhandlerforening	E 408
1893	Danmarks Garn- og Trikotagehandlerforening	E 415
	Dansk Træhandlerforening	<i>Dansk Træhandlerforening</i>
1894	Carlsberg Ølhandlerforening	E 436
	Jysk-Fynsk Isenkræmmerforening	E 426 og Ejler Alkjær: <i>Jysk-Fynsk Isenkræmmer- forening</i>
1896	Provins-Isenkræmmerforeningen for Sjælland, Bornholm og Møen	E 426 og Ejler Alkjær, s. 26
1899	Lolland Falsters Isenkræmmerforening	E 430
1900	Central-Ølhandlerforeningen af 1900	E 438
1903	Kartoffelhandlerforeningen for København og Omegn	E 443
1905	Ølhandlerforeningen »Hafnia«	E 445
1911	Gentofte Handelsforening	E 440

der, gensidig oplysning om usolide kunder og etablering af pris aftaler; nogle foreninger stiftede også handelsskoler og deltog i opstilling af byråds kandidater, hvortil kom drøftelse af forskellige lokale forhold (ekspeditionstider på banegårde o. lign.).

Foreningerne veg ikke tilbage for kraftige virkemidler. I Ålborg holdt man i 1902 vagt ved en forretning, der solgte meget billigt – til »humbugspriser« – for at forhindre leverandørerne i at aflevere varer²¹. Tonen var meget kraftig: »ærlig og sund handel«, misrekommandering i fællesannoncer af sæbehuses varer, »forkastelige kneb« m. m.²². Et vidnesbyrd om håndfast beskyttelse af priserne foreligger fra Fredericia, hvor Kolonial- og Urtekræmmerforeningen havde et udvalg, der fastsatte priserne og annoncerede dem. Tilmed havde man aftale med bladene om, at de ikke måtte optage annoncer fra udenforstående, hvori der var opført lavere priser²³.

Om organisationsprocenten blandt provinsens detailhandlere foreligger ikke oplysninger. Efter det statistiske materiales natur vil det formentlig også være svært at nå frem til et nogenlunde pålideligt billede. Hvad der kan siges, er derfor meget spredt. Om Ålborg Manufakturhandlerforening oplyses det, at man i det første par år efter grundlæggelsen måtte opgive at opkræve kontingent, og at man måtte frem til årene omkring århundredskiftet, før det lykkedes at få tag i medlemmerne²⁴. Jysk-fynsk Isenkræmmerforening havde i 1895 – et år efter stiftelsen – 102 medlemmer²⁵. Efter folketællingen 1890 var der i disse landsdele 105 isenkræmmere; men rimeligvis har der også i foreningen været andre end sådanne, der er optaget i folketællingen som specielt værende isenkræmmere²⁶. I stiftelsesåret 1892 var der i Svendborg Detailhandlerforening (den senere Kolonialhandlerforeningen for Svendborg og Omegn) 37 medlemmer, efter handelskalenderen var der i byen 32 kolonialdetailister; men til dette tal skal uden tvivl lægges en hel del af de 85, der blot anføres som detailhandlere²⁷. Et mere samlende tal foreligger i den oplysning, at de delegerede fra Centralorganisationen af jyske Detailhandlerforeninger i 1903 sendte et telegram til kongen, der indledtes med: »41 repræsentanter for ca. 1.000 medlemmer af den jyske kolonial-detailhandlerstand –«²⁸. Det er meget svært at vurdere tallet 1.000; folketællingen 1901 giver ikke mulighed for det, hvorimod der er et vist udgangspunkt i folketællingen 1890. Den angav for Jylland 2.634 købmænd og 707 høkere, mel- og grynhandlere samt urtekræmmere²⁹. En del af købmændene (jfr. s. 43 og 295 f.) bør dog regnes til de større, som ikke hørte hjemme i »kolonial-detailhandlerstanden«.

Også detailhandelen fik sine centralorganisationer. Først kom hovedstaden med »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation«, der blev stiftet i 1890. Forud var gået en række møder, især fra 1887, hvor repræsentanter for en række af de københavnske handelsforeninger havde drøftet

fællesanliggender³⁰. Det synes, som om den københavnske detailhandlerstands manglende repræsentation i næringslovkommissionen (se s. 337) var anledningen til, at det løse samarbejde fik fastere rammer. Stiftelsen fandt sted den 14. november 1890, og den nye organisation fik navnet »Det stående udvalg for de københavnske handelsforeninger«, hvis formand blev manufakturhandlerforeningens formand, grosserer Eskild Salomon. I de følgende år kom Salomon, der politisk sluttede sig til den radikale fløj af Venstre, til at stå som et bannermærke for den københavnske, handlende middelstand³¹.

»Det stående udvalg« skiftede i 1892 navn til »Københavns Handelsforeningers Fællesrepræsentation« og i 1897 til »De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation«³². I Fællesrepræsentationen indgik næsten alle københavnske detailhandlerforeninger, og sammenslutningen rykkede ind på linie med de øvrige større erhvervsorganisationer; ikke mindst kampen mod stores-projektet gav Fællesrepræsentationen plads i den offentlige bevidsthed³³. Netop bevægelsen omkring storesplanerne var udgangspunkt for dristige planer hos Eskild Salomon. Han ville skabe en hele Danmark omfattende handelsorganisation, efter at man havde fået kontakt med en række foreninger i provinsen, både almene handelsforeninger og detaillistforeninger. I sommeren 1894 udsendtes til samtlige handelsforeninger i provinsen en indbydelse til et handelsmøde i København den 13. og 14. august³⁴. Det må have været følt som et slag mod de tidligere handelsmøder; de havde ikke været sammenkaldt i flere år, hvad der var utilfredshed med hos provinsens handelsstand; en del sjællandske handelsforeninger havde således udmeldt sig, også som protest mod, at Tietgen ikke havde ladet »Samvirket« træde op mod stores. Den sjællandske centralorganisation udmeldte sig i 1893, men genindtrådte i 1896³⁵. Men nu var det netop besluttet at holde et nyt møde i september; denne beslutning var blevet truffet 22. juni og to dage efter gjort kendt i handelsforeningskredse sammen med nyheden om, at Grosserer-Societetet ville overlade 7 af sine 20 pladser i Samvirket til den nye københavnske organisation³⁶.

Når Eskild Salomon alligevel førte sin egen organisation frem, må det sikkert også ses i sammenhæng med, at der forud gik langvarige og dybe modsætninger mellem ham og Tietgen. De var kommet klart til udtryk i 1890. Dengang havde Grosserer-Societetet kort før valget den 21. januar offentliggjort en betænkning, der stort set støttede regeringens protektionistiske toldlovsforslag. Betænkningen havde vakt den største opstandelse in-

den for den københavnske handelsstand, hvor der under ledelse af Kødte og Salomon rejste sig en voldsom storm mod Tietgen, kraftigt støttet af Venstre, navnlig »Politiken«. På en ekstraordinær generalforsamling i Grosse-*rer-Societetet* stillede Salomon et reelt mistillidsvotum mod Tietgen. Selv om det ikke blev vedtaget, var det dog tydeligt, at Tietgens position havde fået et alvorligt knæk³⁷. Som nævnt kom dertil, at Salomon stod som den ledende i storeskampen. Bortset fra de brydninger i handelsverdenen, som disse to begivenheder var et udtryk for, må det allerede her nævnes, at Salomon og dermed handelsforeningerne havde stillet sig i vejen først for højre-*regeringens* toldlov og dernæst for de med godsejer-højre nært forbundne storesplaner.

På det handelsmøde, som Eskild Salomon havde indkaldt til, gav en række provinsforeninger møde. Med var også almene handelsforeninger, som ellers hørte hjemme i »Samvirket«s kreds. Udgangen på mødet blev stiftelsen af en ny organisation »Danmarks samvirkende Handelsforeninger«, der som medlemmer fik 23 provinsforeninger og 11 københavnske foreninger. Mødet sluttede med vedtagelsen af følgende resolution:

»Det almindelige danske handelsmøde i august 1894 udtaler, at det, i erkendelse af, at den selvstændige og personlige udøvelse af næringsdrift er en nødvendig og naturlig betingelse for opretholdelsen af byernes store middelstand, forventer, at lovgivningsmagten vil yde sin kraftige støtte til gennemførelsen af de reformer, der er nødvendige for middelstandens bevarelse, og derigennem for byernes fremtid og trivsel.

Idet mødet udtaler denne forventning, skal det iblandt de foranstaltninger, hvis snarlige fremme det med ovennævnte formål for øje anser for ubetinget nødvendige, nævne:

- 1) Gennemførelsen af næringslovens revision i overensstemmelse med det af næringslovkommissionen udarbejdede forslag med senere foreslåede ændringer og da navnlig også forslagene vedrørende forbrugsforeninger, samt afskaffelsen af al omløben med varer.
- 2) Ingen omlægning af skatter, der vil medføre en forrykning af skattebyrderne til skade for byerne.
- 3) Gennemførelsen af en værne lov til værn for byernes næringsdrivende over for foretagender som »Nordiske Husholdnings Stores« og Andelsselskabet »Frejr«, der støtter det personlige og fagkyndige initiativ i dets hårde konkurrence mod foretagender af rent kapitalistisk art, samt sikringen af de betingelser, hvorpå udøvelsen af handelsstandens lovlige erhverv beror, så at alle arter af handelsvirksomhed, om de end skjuler sig under kooperative eller filantropiske former, underkastes samme vilkår.

- 4) En retfærdig omlægning af folketingsvalgkredsene, der giver en byvælger lige så stor indflydelse på valgene som en landvælger.
- 5) Gennemførelse af aktieselskabers beskatning, samt den mellemkommunale beskatning.
- 6) Statens hjælp til den unge handelsstands dygtiggørelse i forholdsvis samme omfang, som sådan støtte bliver andre næringsveje til del (landbrug, håndværk etc.).
- 7) Vedligeholdelse af den til enhver tid bedst mulige forbindelse mellem de enkelte landsdele, navnlig – for ved vintertid at kunne bevare den danske handel mod udlandets konkurrence – anlæggelsen af en handelshavn på Sjællands nordkyst, for at kunne vedligeholde forbindelsen med det mest isfri punkt på Jyllands østkyst.

For at etablere et kraftigt og besindigt reformarbejde til gavn for disse foranstaltningers fremme, der, uden at forstyrre det gode forhold mellem land og by, skal virke til støtte for byernes bevarelse og fremgang beslutter mødet, at der herved på basis af bestående foreninger dannes en organisation for hele Danmark, hvis enkelte led er handelsforeninger fra alle landets egne.

Denne organisation vil være beredt til samvirken med andre organisationer, der arbejder med samme formål for øje, og da navnlig med håndværkerstanden³⁸.

Bemærkelsesværdigt er det, at resolutionen slutter med at indbyde til samarbejde med håndværket, men ikke med de øvrige handelsorganisationer. Dannelsen af den nye organisation blotlagde da også alvorlige modsætninger inden for handelen. Skellet gik mellem engros-handelen og detailisterne; den nye organisation og de foreninger, der sluttede sig til den, havde karakteren af en social bevægelse og havde dernæst front mod agrarbevægelsen. Den større handel havde derimod i højere grad rene handels-tekniske problemer som sit område (jfr. oversigten s. 300 over dagsordenen på de forskellige handelsmøder).

På mødet summerede Eskild Salomon kravene i ordene: Giv byerne, hvad byernes er. »Lad os,« sagde Salomon videre, »da nu i samdrægtighed og enighed benytte situationen og danne den sammenslutning, den organisation, som vore venner ønske os, og som vore modstandere ikke unde os«. En sådan organisation »vil være det værk, vi nu trænger til, det fælles samlingspunkt, der forener os og vore ønsker, der støtter vore bestræbelser: handelsstandens, de næringsdrivendes, byernes lykkelige fremtid og trivsel«³⁹.

Efter mødet understregedes den sociale linje i den nye sammenslutning i

redaktionelle artikler i »Handels-Avisen«⁴⁰. Det hed således om den nye organisation, at det, den ville, på det nøjeste faldt »sammen med, hvad de brede lag ude i handelsstanden vil«⁴¹. I samme nummer taltes om den samme beskyttelse for den mindre handelsmand som for den mindre jordbruger og håndværker. En uge senere hed det under en omtale af forholdet til »Samvirket«, som ikke hørte hjemme hos den nye forening, at »den gamle organisation vil blive en *mindre*, repræsenterende »storhandelen«, den nye en *større*, repræsenterende »den mindre handel« ☉: »hele den del af Danmarks købmandsstand, der hidtil har været *uden* repræsentation«⁴². Få dage før havde Eskild Salomon i »Nationaltidende« skrevet: ». . . det har i afgørende øjeblikke til evidens vist sig, at den store handelstands og den mindre handelsstands interesser ikke er kongruente«⁴³. Han anerkendte imidlertid, at der kunne være områder, hvor interesserne faldt sammen, og på hvilke man derfor burde samarbejde. Understregningen af den nye organisations sociale sigte kom også frem i »Illustreret Tidende«, der sammenfattede sin vurdering af mødet deri, at ingen af dets krav »har noget med hverken Højre eller Venstre som partier at gøre. De har hjemme i en praktisk socialpolitik, og straks *det* er et glædeligt tidens tegn«⁴⁴.

Reaktionen inden for storhandelen var voldsom, i hvert fald hos dens leder Tietgen. Da handelsmødet trådte sammen den 7. september, redegjorde han for baggrunden for et udsendt forslag om at give de københavnske detailhandelsforeninger 7 faste mandater⁴⁵. Han bebrejdede Salomon, at man ikke havde afventet resultatet af dette møde, han angreb ham for grovhed og for uretmæssigt at påberåbe sig, at han talte på den samlede handelsstands vegne; samtidigt raillerede han over deltagerne i mødet:

»Man må dog indrømme, at der er gjort det mest mulige ud af tallene; der er i alt 67 handelsforeninger fra alle egne af landet repræsenterede, siges der, men deraf var jo vitterligt så godt som alle de egentlige handelsforeninger fra Jylland mødte for at protestere mod dannelsen af den ny organisation; fra Fyn manglede alle de vigtigere handelsforeninger ganske, og fra Sjælland: Slagelse og Holbæk, Køge og Næstved, Præstø og Nykøbing. Derimod var der blandt de delegerede repræsentanter for de to københavnske øltapperforeninger, der lige så lidt som Handels- og Kontoristforeningen i Århus og Handelsforeningen af 5. juni, som har helt andre formål, kan regnes med til den danske handelsstand i den betydning, som her forelå, uden netop for så vidt som de fylder – i tal.«

Sluttelig gennemgik Tietgen den Salomon'ske resolution og viste, hvordan enten den gamle organisation allerede havde taget emnerne op, eller at de var umulige at løse.

I Eskild Salomons organ »Handels-Avisen« fik handelsmødet en kommentar, der skarpt viste divergenserne inden for handelens organisationer. Karakteristisk er vendinger som: »Der er kun een dansk handelsorganisation og geheimeråden er dens profet«, »... den gamle organisation, aktiekapitalismens højborg« og »hele foredraget [Tietgens] strutter af selvtilfredshed«⁴⁶. Endvidere bragte man kritiske citater fra »Ribe Amtstidende«, »Århus Amtstidende«, »Dannebrog« og »Avisen«. Det sidste blad talte om, at Tietgen havde »spillet en artig komedie«, og at han »gennem sine mange forbindelser, som han styrer med hård hånd« kunne lægge vanskeligheder i vejen for den nye bevægelse.

Den sociale skillelinje klargjorde Eskild Salomon yderligere i et foredrag på et fællesmøde mellem håndværkere og kolonialkøbmænd i Århus. På mødet angreb Salomon på ny Tietgen:

»Endnu så sent som på september-børsmødet kan hr. Tietgen kun få øje på handelens store, brede lag fra oven og nedad. Han står oppe på børstårnet og ser med en blanding af medlidenhed og foragt ned på småkravlet, der kryber nede i dalen i skyggen af slotsruinerne ... Han, der i første række skal varetage aktieselskabernes og kapitalmagts interesser, står jo derved netop i *modstrid* til den personlige næringsdrift«⁴⁷.

Salomon tog det, at fællesmødet havde kunnet komme i stand, som et udtryk for, at udviklingen førte frem mod en anden gruppering end den, man levede under. Fremtidens modsætning ville ikke blive mellem de forskellige erhverv, men »mellem den lille bedrift og den store bedrift, uanset virksomhedens art.« Efterhånden ville der danne sig een gruppe omfattende »storhandelen, storindustrien og alt, hvad dertil knytter sig, i en anden gruppe håndværket, den mindre købmand, detailhandelen og de dermed beslægtede virksomheder«.

Den nye landsorganisation fik i løbet af det første år 37 foreninger som medlemmer. Heraf var de 20 provinsforeninger, nemlig følgende:

Sjælland-Bornholm:

Hillerød Købmandsforening
 Korsør Handelsforening
 Ringsted Handelsforening
 Roskilde Handelsforening
 Rønne Handelsforening
 Rønne Manufakturhandlerforening
 Skelskør Handelsforening

Store-Hedinge Handelsforening
Vordingborg Handelsforening

Fyn m. m.:

Svendborg Detailhandlerforening
Ærøskøbing Handelsforening

Jylland:

Ålborg Handelsforening af 1879
Århus nye Handelsforening (af 1887)
Esbjerg Handelsforening
Fredericia Kolonial- og Urtekræmmerforening
Herning Handelsforening
Horsens nye Handelsforening
Kjellerup Handelsforening
Nibe Handelsforening
Odder Handelsforening ⁴⁸.

I oktober indmeldtes tillige Thisted Handelsforening af 13. september 1895 og den eksisterende handelsforening i Varde ⁴⁹.

Når der sammenlignes med fortegnelsen over de københavnske foreninger (se tabel 47 s. 302), vil det ses, at ingenlunde alle havde indmeldt sig i »Danmarks samvirkende Handelsforeninger«. Heller ikke når det gælder provinsen, var dækningen særlig tæt. Organisationen var af ret løs opbygning; karakteristisk er således, at delegeretmødet – handelsmødet – i august 1895 ikke behandlede organisatoriske spørgsmål, og at formandens beretning udelukkende havde karakter af en kommenteret oversigt over handelspolitiske lovforslag. I øvrigt holdtes der foredrag om aktieselskabers detailhandel, helligdagsloven, detailhandlerbanker, brugsforeninger og »urigtig avertering og reklamering« ⁵⁰.

Selv om debatten på mødet var beskeden, og drøftelse af organisationens fremtidige arbejde ikke fandt sted, må det erkendes, at alene dens eksistens havde ændret standens samfundsmæssige placering. De følgende numre af »Handels-Avisen« rummer i polemik med andre blade vidnesbyrd om, at detailhandelen nu var placeret i offentligheden. I en ledende artikel i »Handels-Avisen« med titlen »Hvad der er udrettet« understregedes også den ændrede situation ⁵¹. Den gjorde først opmærksom på, at der i forfatningskampens år ikke havde været plads for drøftelse af økonomiske reformer. Men da de storpolitiske lidenskaber kølnede af, »opdagede de arbejdende og næringsdrivende klasser« hurtigt, at nu måtte der optages et arbejde

for økonomiske reformer. Et udslag af den vågnende erkendelse var stores-kampen og næringslovbevægelsen. »Dengang kunne vi imidlertid slet ikke komme til orde; ingen ænsede os, ingen hørte på os«. Det, man nu havde nået, var, at der blev lagt mærke til standen. Den sociale indignation træffes fremdeles i følgende vurdering:

»Et stort skridt fremad var det, da vi nåede at blive repræsenteret af vore egne folk på steder, hvor vi havde interesser at varetage. Det var ikke mere som i gamle dage, at enten måtte vi finde os i, at børsmatadorer, embedsmænd og professorer førte ordet på vore vegne, ganske uforstående over for vore krav og interesser, eller også måtte vi se os fuldstændig udelukkede som i sin tid i næringslovkommissionen – højlovlig ihukommelse«.

Man var nu repræsenteret i borgerrådet og i kommissioner, og myndighederne henvendte sig til organisationen i sager vedrørende handelen. Som et udslag af foreningens understregning af organisationstanken, men vel også af den sociale holdning, kan tages, at man anerkendte arbejderorganisationernes ret til under en konflikt på Aarhus Oliefabrik at tvinge de handlende til at boykotte Otto Mønstedes margarine⁵². Men i øvrigt understregedes i samme anledning i polemik mod »Jyllands-Posten« og de Ferslewske blade, at man ønskede at være neutral i politisk henseende⁵³. Sympatien for arbejdernes boykot af Otto Mønstedes produkter skal nok også ses i lys af, at københavnske detaillister på den tid var meget fortørnede over, at han åbnede en række filialbutikker, en kæde, i København⁵⁴. At det kunne være svært at balancere viser dog en »anmeldelse« af Venstre-reformpartiets program, hvor man nok udtrykker tilfredshed med de almindelige politiske punkter, men derefter kritiserede, at handelsstandens problemer var uomtalte⁵⁵.

Endnu et resultat af foreningens eller rettere den københavnske fællesrepræsentations virksomhed var oprettelsen af Detailhandlerbanken. Initiativtageren var »Handels-Avisen«s forretningsfører, urtekræmmer Fr. Aubeck – senere folketingsmand og landstingsmand efter at være gået over i journalisthvervet. I en pjece udsendt til samtlige detailhandlere i København hed det bl. a.:

»Intet er rimeligere, end at middelstandens penge bør komme den selv til gode. De millioner, som fylder de andre bankers kasse, anvendes så godt som aldrig til fordel for detailhandlerstanden. Pengene anvendes til fordel for landbruget, industrien og storhandelen, ofte stik mod vore egne interesser ... Middelstandens midler bør anvendes til dens egne formål«⁵⁶.

Nogle måneder senere, den 1. april 1896, gik man videre: »Handels-Avisen«, der havde været udsendt først ugentlig og derefter 2 gange om ugen, blev til et dagblad. Den nye avis fik titlen »Tiden« og solgtes på normal vis, mens »Handels-Avisen« var gået ud gratis til alle medlemmer af den københavnske fællesrepræsentation og dertil havde abonnenter i provinsen ⁵⁷.

»Tiden« blev startet som et aktieselskab. Der var omkring 400 aktionærer blandt detailhandlerne »enhørende for langt den overvejende dels vedkommende til det radikale Venstre«; de havde dog ikke kunnet skaffe den nødvendige kapital, hvorfor nogle enkeltpersoner stod i forskud med større kapitaler, deriblandt venstremanden, maleren Vilh. Groth ⁵⁸. Ingen af organisationerne stod direkte bag bladet. I åbningsartiklen kunne bladet da heller ikke påberåbe sig at være organ for foreningerne; men det ville være »et blad, om hvilket middelstandens organisationer kan samle sig«.

Åbningsartiklen har i øvrigt interesse ved at understrege middelstandsbevægelsen som klassekamp. Indstillingen her er tydeligvis en pendant til den, som kendetegnede Socialdemokratiet. Det var nødvendigt med et nyt blad. En ren økonomisk bevægelse kunne ikke finde støtte hos en presse, der var politisk orienteret. Videre hed det:

»Ivrigt nok bejlede de politiske partier til middelstandens stemmer og talte smukke ord om dens energiske selvforsvar mod kapitalmagts overgreb, men viste det sig så, at den kære middelstand ikke var til sinds til gengæld at lade sig sluge med hud og hår af dette eller hint politiske parti, da var det forbi med kærligheden.«

Bladets program kunne kortest sammenfattes i »den selvstændige, den personlige næringsdrifts bevarelse – herom er det jo, kampen står; det er mod denne selvstændighed, at storkapitalen og aktieselskaberne retter sine angreb«. Bladet levede i hele sin levetid – det standsede den 1. februar 1898 – op til dette program. Den sociale linie, eller klassekampen, kendetegnede dets holdning. Dette var uden tvivl grundfejlen i middelstandsbevægelsen; man var ikke klar over, at den samfundsgruppe, man henvendte sig til, var for fåtallig til at kunne tilkæmpe sig en position som arbejderbevægelsen, og dertil var den også for uensartet i sin sammensætning. Redaktør af det nye blad var Viggo Alstrup og Johannes Dam. Viggo Alstrup havde også været redaktør af »Handels-Avisen«, men var i øvrigt blomsterhandler i København ⁵⁹. Johannes Dam – den senere visedigter og oversætter – havde

været medarbejder ved forskellige københavnske aviser⁶⁰. Med i bladets ledelse var også Fr. Aubeck som forretningsfører; fra 1. december 1896, da Alstrup udtrådte af redaktionen, stod Johannes Dam som eneste redaktør, mens Aubeck opførtes som: »For udgiverne«. Fra 21. august 1897 stod Aubeck som ansvarshavende redaktør, idet Johs. Dam denne dag fratrådte »efter venskabelig overenskomst med bladets udgiver«⁶¹.

Den snævre forbindelse mellem bladet og organisationerne løsnedes efterhånden. Til gengæld fik »Tiden« mere og mere partipolitisk tilknytning. I en dobbelt-artikel »Fællesrepræsentationen og politikken« kort efter bladets etablering vendte man sig mod »Avisen«s og det unge Højres kritik af organisationernes holdning i sagen om Otto Mønstedts udsalg⁶². Her kritiserede man »Avisen«, fordi den, skønt den oprindeligt støttede Eskild Salomon, nu vendte sig mod organisationerne og bebrejdede dem deres manglende politiske engagement. Således fremstillede »Tiden« det og understregede, at man kun ville føre økonomisk politik. I virkeligheden kritiserede »Avisen« organisationerne for at engagere sig til venstre og især med Socialdemokratiet. Nogle måneder senere demonstrerede man på ny sin partimæssige uafhængighed. I en ledende artikel »Fløjtespil« vendte man sig mod både Højres og Socialdemokratiets bestræbelser for at knytte middelstanden til sig⁶³. Baggrunden var her, at agrarbevægelsen på sin kongres havde vedtaget at arbejde for, at Rigsdagens agrarer, når agrarspørgsmål stod på dagsordenen, skulle organisere sig i et agrarparti. »Avisen« mente efter dette, at de næringsdrivende borgere nu kun havde en udvej: at slutte op om Højre i hovedstaden. I »Social-Demokraten« henviste man middelstanden til at slutte sig til Socialdemokratiet; men »Tiden« afviste begge dele. Middelstanden var for betydningsfuld til at gå med som skank i partier, der havde andre interesser at varetage.

Den neutrale holdning forsvandt imidlertid i løbet af det følgende år. Man avtererede således med at være »hovedstadens eneste konsekvente venstreblad« og endnu mere håndfast med, at bladet dels slutter sig til »den radikale fløj af venstrereformpartiet«, dels »holder på alliancen med arbejderpartiet«⁶⁴. Ret hurtigt viste det sig også, at forholdet til organisationerne var løsnet. Fremdeles bragte man referater af organisationsmøder; men man ser ikke bladet træde ind og direkte føre organisationsanliggender frem. I nogen grad afsvækkes naturligvis denne vurdering derved, at Danmarks samvirkende Handelsforeninger tydeligvis var inde i en stærk deroute. Foreningen holdt bestyrelsesmøde søndag 19. juli 1896; hvad der passerede på mødet,

berettede »Tiden« ikke noget om før 1. august. Man gengav da uden kommentar et cirkulære udsendt til organisationerne, der rummede en art beretning. Denne giver ikke indtryk af nogen særlig energisk virksomhed, og det kneb øjensynlig med at finde arbejdsstof, idet bestyrelsen opfordrede foreningerne til at gøre opmærksom på sager, der kunne tages op. Noget handelsmøde ville man ikke holde i 1896; men det burde holdes i 1897, hvor det i højere grad ville være muligt at overskue forskellige forhold, som interesserede foreningen. Hverken i det udsendte referat eller i »Tiden« omtaltes, at man på mødet havde drøftet en opløsning af sammenslutningen »anledningen var nok den, at . . . Fr. Aubeck var af socialisterne opstillet som folketingskandidat«⁶⁵. Navnlige i provinsforeningerne havde dette skabt misnøje⁶⁶. Når man ikke ville holde handelsmøde, var det også, fordi man frygtede uro på grund af »Tiden«s radikale standpunkter; et enkelt bestyrelsesmedlem gjorde dog opmærksom på, at »damerne syntes godt om bladet«⁶⁷.

Endnu mere iøjnefaldende er det måske, at »Tiden« end ikke omtalte, at de samvirkende handelsforeninger blev ophævet. Det skete på et bestyrelsesmøde den 11. april 1897. Opløsningen blev motiveret med, at da de væsentligste årsager, der havde ført til foreningens dannelse, ikke mere eksisterede, besluttedes det at ophæve organisationen⁶⁸. Samme år faldt Salomon som formand for Fællesrepræsentationen. På bestyrelsesmødet den 24. november opnåede han kun 8 stemmer, mens den hidtidige næstformand, urtekræmmerforeningens formand, Chr. A. Munck, fik 14 stemmer⁶⁹. Valgets udfald blev kommenteret i en ledende artikel i »Tiden«. Man anerkendte Salomons fortjenester og hans mæglende evner; men »naturligvis måtte den i onsdags stedfundne begivenhed en gang komme, og den måtte komme ganske som den kom«⁷⁰. Bladet forklarer det skete som en følge af, at Salomon havde stillet sig uden for bevægelsens økonomiske foretagender (må være Detailhandlerbanken og »Tiden«). Det ville naturligvis ikke være umuligt, forklarede man videre, at højrepressen ville udnytte det som en sejr ved at fremstille valget som en følge af, at Salomon i årets løb var gået over til oppositionen. Dette var imidlertid urigtigt; ved valget på delegeretmødet havde Salomon netop fået støtte fra højremænd. Skulle politik endelig blandes ind i det skete, så var sandheden snarere den, at end ikke Salomons nylige overgang til oppositionsgruppen havde kunnet genoprette tillidsforholdet mellem ham og Fællesrepræsentationens flertal.

Valgets udfald var sikkert overraskende. I hvert fald nedsatte man på et

følgende bestyrelsesmøde et udvalg, der skulle udarbejde nye valgeregler, »så at en overrumpling som den, der var sket ved sidste formandsvalg, ikke oftere kunne finde sted«. Udvalgets arbejde, Salomon var i øvrigt medlem af udvalget, førte til, at valget fremtidig skulle være hemmeligt⁷¹. Reformen tyder på, at der forud for valget havde været lagt pres på medlemmerne.

Kun nogle få måneder senere måtte »Tiden« standse. Uden forudgående varsel meddeltes det den 1. februar 1898, at dagens avis var det sidste nummer af bladet. Der var, forklarede bladet, ikke nogen tvingende grund til ophøret, idet bladet havde været i stadig fremgang; men det manglede den nødvendige driftskapital. Og i den henseende var man blevet svigtet af de næringsdrivendes ledende mænd. Det hed i en anden artikel, at man kun havde mødt velvilje hos to københavnske blade: »Social-Demokraten« og »Aftenbladet«. Man anbefalede læserne i fremtiden at søge til »Aftenbladet«, der ville tage »Tiden«s opgave op. Endelig rettedes en tak til det støttekonsortium, der repræsenteredes ved maleren Vilh. Groth, og som trådte til, da de næringsdrivendes stormænd begyndte at svigte. Det af K. P. Korsgaard redigerede »Aftenbladet« svarede i journalistisk linje til »Tiden«; bortset fra bladets politiske ideer, få og enkle, blev hovedvægten lagt på det mere folkelige stof: forbrydelser, selvmord og fyrsteskandaler. – Kort efter »Tiden«s standsning blev »Handels-Avisen« genoplivet som organ for Fællesrepræsentationen. Fra 15. april 1898 udgik bladet atter med Viggo Alstrup som redaktør.

Formandsskiftet betød ikke, at man modtog det stående tilbud om 7 pladser i handelsmøderne (se s. 310). Ganske vist var det ikke mere de to gamle modstandere Tietgen og Salomon, som nu var ledere, men det »oplystes . . . at det ville koste årlig 620 kr., og stemningen var nærmest for, at man ikke skulle modtage tilbudet, men dog forelægge det for de respektive foreninger«⁷². Den københavnske fællesrepræsentation meddelte i skrivelse af 14. maj 1898 handelsmøderne, at man ikke ønskede at modtage de 7 pladser. Handelsmøderne ændrede da sine vedtægter i overensstemmelse dermed, således at de atter igen sammensattes af delegerede fra de 4 landsdelsforeninger (Jylland, Fyn, Sjælland, Lolland-Falster) og Grosserer-Societetet; ved samme lejlighed var det, at man antog navnet Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation⁷³. Dermed var definitivt fastslået, at den større handel, fortrinsvis engroshandelen, og den mindre handel organisatorisk var adskilt.

Den københavnske fællesrepræsentation gled i årene efter århundredskif-

tet ind i en vanskelig periode. Selv om dette tilsløres, navnlig i jubilæumsskriftet fra 1940, og også deraf, at organisationen i lighed med andre fik en større offentlig position, synes alt at tyde på svigtende tilslutning. En række ret store foreninger udmeldte sig, således Høkerforeningen, Hellerup Handelsforening, Frugt-, Vildt- og Grønthandlerforeningen, Nørrebro Handelsforening, Smør- og Margarinehandlerforeningen, Københavns Blomsterhandlerforening, Ny Carlsberg Ølhandlerforening, Sundbyernes Handelsforening, Vesterbros Handelsforening og Ølhandlerforeningen af 1885⁷⁴. Enkelte nye foreninger indmeldte sig dog også; i de samme år havde man også betydelige økonomiske vanskeligheder⁷⁵.

De forskellige detailhandlerforeninger i provinsen havde efter de samvirkende handelsforeningers opløsning i 1897 ikke nogen centralorganisation. Allerede år 1900 dukkede imidlertid en ny organisation op, Detailhandler-Societetet⁷⁶. Den egentlige initiativtager var formanden for Vesterbros Handelsforening J. G. Schjær, der indtil op i 1930'erne blev den ledende organisationsmand blandt kolonialkøbmændene⁷⁷. Tanken var, at Detailhandler-Societetet skulle samle hele landets detailhandlerstand; men det fik kun tilslutning fra foreninger af kolonialkøbmænd i hovedstaden, på Sjælland og på Lolland-Falster. De jyske og fynske foreninger sluttede sig i 1901 og 1905 sammen i hver sin Centralforening af Købmandsforeninger; i 1907 gik de sammen med Detailhandler-Societetet i en fællesorganisation »De samvirkende Detailhandlerforeninger i Danmark«, der senere ændrede navn til De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark.

2. Organisationernes mærkesag: en ny næringslov

Kravet om en næringslovrevision

Der andrages på enkeltpunkter

Mod slutningen af 1880'erne var mønstret for det danske erhvervslivs organisatoriske opbygning lagt. Man mødtes tilmed i en fælles mærkesag: næringslovens revision. Netop næringsloven af 1857 havde som nævnt s. 288 og s. 294 været den begivenhed, der skabte mange af erhvervsorganisationerne. Revisionskravet stod bestandig på dagsordenen i de nye organisationer, mens der var tavshed hos det erhvervsliv, som voksede frem: handel og håndværk på landet samt industrien. Tøvende var også storhandelen.

Revisionskravene fremtrådte til at begynde med ikke som krav om gennemgribende ændringer. Man havde forslag på enkelte, ret snævert afgrænsede områder. I skemaet bilag 11 er opstillet en oversigt over de forslag om ændringer i næringsloven, der 1878–1890 tog form af andragender til ministeriet om at søge gennemført lovændringer. Når 1890 er valgt som grænseår, skyldes det, at situationen ændredes ganske med nedsættelsen af næringslovkommissionen ¹.

Som skemaet viser, samlede ønskerne sig om enkelte, ret afgrænsede områder af næringsloven. Ønskerne i kolonnerne 1–5 vedrører alle en begrænsning af antallet af erhvervsdrivende – i realiteten gælder dette også de øvrige ønsker.

De fremførte ønsker i denne gruppes kolonne 2–5 retter sig alle mod den forretningsform, som man har følt kunne ramme håndværket: indtrængen af handelsvirksomheder eller kæder af sådanne, der i kraft af større kapital og mere effektiv organisation ville sejre over håndværkernes handel. Formentlig har man overvurderet, hvad der var sket indtil da. I hvert fald klargjorde en statistisk undersøgelse, foranlediget af næringslovkommissionen, for det første, at håndværkets tilbøjelighed til at søge virksomhed som handlende var lige så stor som det omvendte, og for det andet, at det i det hele taget var et beskedent antal, der søgte den i § 24 omhandlede dispensa-

tion². I femåret 1885–89 drejede det sig om i alt 276 dispensationer, heraf 137 til håndværkere og 139 til handlende. For så vidt gjaldt de sidste, var det alt dominerende, at handlende fik næringsadkomst som skræddere; det gjaldt de 61 af de 139. Dernæst fulgte fagene bogbinder med 27, skomager 15 og drejer det samme tal; bortset fra nogle få fag med 10 var de øvrige tal så små, at de bærer tilfældighedens præg. Sammenholdes antallet af dispensationer med byernes indbyggertal synes de at fordele sig meget jævnt, skønt man skulle have ventet, at der var tale om et storbyfænomen.

Kravet om begrænsning i fuldmyndighedsbevillinger havde heller ikke noget stort tal som baggrund. I samme femår androg det i købstæderne uden for København i alt 174 personer³. Kravet kan næppe have anden motivering end ønsket om at begrænse antallet af borgerskaber og kan ikke sættes i forbindelse med sociale eller erhvervsmæssige udviklinger, selv om samtiden muligvis kan have haft et andet indtryk.

De krav, der blev formuleret om købstædernes beskyttelse (kolonne 6, 7 og 8), var ikke egentlige reformkrav. Deres sigte var mere en skærpelse af kontrollen med overholdelse af den gældende lov; men dette indebærer for så vidt, at udviklingen havde vanskeliggjort opretholdelsen af lovens bestemmelser.

Kravene om begrænsning i udlændinges adgang til erhvervsudøvelse (kolonne 9, 10 og 11) sigtede vel udelukkende til at formindske antallet af erhvervsdrivende. Forslaget om skærpelse af bestemmelserne vedrørende kommissionshandel kan dog også sigte mod udenlandske storforetagenders indirekte indtræden i detailhandelen. Det var en enkelt sætning i § 36, man foreslog ændret; den lød: »dog er det ikke tilladt at udsælge varer i småt for udenlandsk regning«. Den blev foreslået ændret til: »... dog er ikke tilladt at falbyde eller sælge varer i småt for udenlandsk regning, i hvilket tilfælde varerne konfiskeres, og beløbet tilfalder en af de i § 75 nævnte kasser«⁴. I hvilken udstrækning salg for udenlandsk regning fandt sted i detailhandelen kan ikke oplyses.

Også reformkravene angående omløben havde konkurrencebegrænsende motiver, selv om også hensynet til beskyttelse af publikum, se bl. a. s. 326, førtes i marken. Man angreb de forholdsvis vide regler i loven om omløben, og navnlig var det en udbredt opfattelse, der gik ud på, at mange købmænd mod loven fortrinsvis drev deres forretning ved salg fra vogne under foregivende af kun at modtage bestillinger og bringe bestilte varer ud⁵.

De krav, man stillede op angående brugsforeningerne, var ikke meget indgribende. Købstadforeningens ønske om organisation af aktieselskaber og brugsforeninger var naturligvis meget upræcist og lagde derfor op til en mere generel drøftelse af brugsforeningsspørgsmålet og af aktieselskaberne.

Ønskerne om faglige prøver (kolonne 14, 15 og 16) skulle blive det centrale i de kommende års debat. Man greb her tilbage til lavstiden, men var også (jfr. s. 289 f.) påvirket af udenlandske forbilleder. Selv om kravets gennemførelse ville virke klart konkurrencebegrænsende, var det samtidig muligt at forene det med et ideelt synspunkt: at sikre forbrugerne kvalitetsvarer.

Forslaget (kolonne 17) om købmandsborgerskab for en række københavnske detaillister var mere specielt. Da det stod enhver grosserer frit for også at tage adkomst på detailhandel (§ 34), havde kravet ikke anden betydning, end at dets opfyldelse ville fritage detaillisten for byrderne ved medlemspligt af Grosserer-Societetet (kontingent m. m.).

Ønsket om særligt borgerskab for cigar- og tobakshandel sigtede til at forhindre restauratørernes tobakshandel ⁶.

De her omtalte andragender indeholder mere eller mindre præcist de problemstillinger, der kom til at præge den følgende debat. Hovedparten af andragenderne blev i ministeriet blot påtegnet »beroer« eller »henlægges«. Hvis man forlader den saglige opdeling og i stedet følger forløbet af de væsentligste andragenders tilblivelse frem til kravet om nedsættelse af en kommission, afdækkes imidlertid en dybtgående uenighed inden for erhvervslivet. Samtidig belyser denne skjulte uenighed, hvordan der blev stillet en falsk opinion frem for offentligheden.

Håndværkets krav

Håndværkets ønsker var dominerende blandt de indkomne andragender. Det er også påfaldende, at det ved nærmere undersøgelse viser sig, at ønskerne specielt blev ført frem af købstæderne, mens hovedstaden og landet holdt sig tilbage. Tilskyndelsen til Fællesrepræsentationens første større andragende af 27. oktober 1880 kom fra bestyrelsesmedlemmer fra Horsens, Roskilde og Odense i et bestyrelsesmøde 2. dec. 1879; ved denne lejlighed rejstes også for første gang kravet om fagprøver eller rettere udstået lære som forudsætning for håndværksnæring ⁷. De forskellige punkter, der er indeholdt i andragendet af 27. oktober 1880, blev derefter formulerede på

mødet i de forskellige landsdelsafdelinger. Bestyrelsen havde selv rejst spørgsmålene om 25-års grænsen for næringsret uden borgerskab og om kun at tillade et udsalgssted, mens de andre punkter kom til under landsdelsafdelingernes møder og i det samlede repræsentantmøde 15.–17. juli⁸. Et forslag om tvungne fagprøver og om, at der skulle svares skat af den indtægt, man havde i en kommune til denne kommune, uanset om man boede der eller ej, nåede ikke med i den endelige resolution⁹. Tonen i debatten var hård; næringsloven »gav kapitalen lejlighed til at overvælde håndværket . . . Ved at man kunne drive næring i en by, hvor man ikke boede og ikke bar personlige byrder, begunstigedes kapitalen for ikke at tale om usolide forretninger og al slags humbug på håndværkets bekostning«. Disse udtalelser – af den senere højrelandstingsmand Stilling – mødte almindelig tilslutning; kun et par enkelte advarede mod indskrænkninger¹⁰. Formanden – rustmester Georg Christensen – tillagde øjensynlig ikke det fremførte særlig betydning, og i andragendet virkede det vedtagne også adskilligt mere afdæmpet end i den vedtagne resolution¹¹. Under drøftelserne om henvendelsen af 1882 udtalte formanden sig mod at arbejde for mindre ændringer i næringsloven i stedet for at søge gennemført en almindelige revision; men i øvrigt er det karakteristisk, at det også her var købstædernes repræsentanter, der stod som talsmænd for andragendet¹².

Købstædernes særlige interesser blev ligefrem understreget i den følgende henvendelse af 29. august 1884 til Indenrigsministeriet. I motiveringen for, at ministeriet skulle lade dispensation fra bestemmelserne i § 24 være afhængig af anbefaling fra vedkommende magistrat eller byråd, hed det bl a.:

»Vor tid er på det økonomiske område i en så livlig udvikling, at det ville være stødende, om handel og håndværk under ingen omstændigheder kunne forenes, og det er da også både handlende og håndværkere, som har søgt og fået den her omhandlede dispensation. Men desuagtet føles de mange i tidens løb givne dispensationer som et tryk navnlig af de mindre håndværkere i landets forskellige købstæder. . . .¹³«.

I henvendelsens mere forstående ord for den »livlige udvikling« kan formentlig spores indflydelse fra den nye formand Philip Schou med hans nærmere forhold til de ledende industrielle kredse. At Fællesrepræsentationen denne gang holdt sig til et spørgsmål, der kunne ordnes rent administrativt, skal ses i sammenhæng med, at man allerede i marts 1884 havde henstillet til foreningerne, at de ikke rejste sager, som krævede »nogen del-

tagelse af statens lovgivende myndighed«¹⁴. Formentlig har man under de herskende politiske forhold erkendt det udsigtsløse i at rejse sådanne sager, ligesom man måske også har haft for øje, at de stærke modsætninger af politiske grunde kunne etablere standpunkter, der senere kunne vanskeliggøre en løsning.

En tilsvarende henstilling blev indsendt i foråret 1885¹⁵. På delegeretmødet 16.–17. juli i Odense blev forskellige af ankerne mod næringsloven drøftet; men der var almindelig enighed om, at de politiske forhold stillede sig i vejen for en revision af loven. Man enedes i stedet om en resolution, der pålagde bestyrelsen at »vælge det belejlige tidspunkt til at fremkalde ændringer i disse love« (næringsloven og konkursloven)¹⁶.

Fra det følgende år – 1886 – fik næringslovrevisionen atter en fremtrædende plads i håndværkerpolitikken. For første gang var det hovedstaden, der tog initiativet. Typisk var det de københavnske skomagere – repræsenterende det håndværk, der rammes af fabriksdriften – som bevirkede ændringen¹⁷. I en skrivelse til Håndværkerforeningen skildrede Skomagerlavet de forringede kår for håndværket og opfordrede foreningen til at yde bistand – eventuelt ved en masseadresse – til at gennemføre forandringer i næringsloven. Håndværkerforeningen lod 11. maj 1886 henvendelsen gå videre til Fællesrepræsentationen. Denne henvendelse offentliggjordes i Fællesrepræsentationens meddelelser ledsaget af en udtalelse af formanden, Philip Schou¹⁸. I udtalelsen understregede Philip Schou, at det var vanskeligt at pege på, i hvilken retning næringsloven burde ændres, og at man ikke skulle kræve sådanne forholdsregler, der ville svække håndværkerens tilbøjelighed til at udvikle sin dygtighed. Philip Schou ville drøfte med bestyrelsen, hvordan »det hele spørgsmål bedst gribes an«, og henstillede til de kommende delegeretmøder i landsdelsafdelingerne, at man ikke lagde sig fast på synspunkter, som kunne stille sig hindrende i vejen for at opnå enighed.

Formandens henstilling blev efterfulgt på delegeretmøderne¹⁹. Dette betød, at sagen, som den var rejst fra København, ikke kunne komme til almindelig drøftelse før 1887, idet der ikke skulle være repræsentantmøde i 1886. Bestyrelsen drøftede spørgsmålet på møder den 27. august og 9. november 1886²⁰. Efter det sidste møde sendtes et brev til Håndværkerforeningen, hvori man fremførte sine synspunkter, som derefter ville blive sat til debat på de forestående delegeretmøder²¹. Brevet har sin særlige interesse derved, at det åbenbarer betydelige divergenser inden for håndværket, divergenser som hidtil kun har kunnet anes i næringslovsagens forløb.

Generelt var bestyrelsens brev præget af den opfattelse, at principperne i næringsloven burde være uændrede. Man erkendte håndværkets vanskelige stilling, men mente, at den burde ændres uden lovgivningens hjælp, mente endog, at man ikke var i stand til at opnå det tilsigtede ved hjælp af lovbestemmelser.

Indledningsvis blev det fastslået, at det næppe ville kunne lykkes at få indført fagprøver; »dertil var bevidstheden om frihed på dette område formentlig trængt for stærkt ind og det næppe med urette«. Men man konstaterede, at den almindelige faglige dygtighed var i tilbagegang, og at der herskede megen overfladiskhed ²². Det, der kunne ændre dette forhold, var en udbygning af håndværkerorganisationerne; efter en vis tid burde man forlange svendeprøve som betingelse for optagelse i foreningerne, som atter ved energisk optræden i faglige spørgsmål skulle bringe det dertil, at ingen håndværkere kunne undlade at være medlem. »Hvad der skal nås, er altså en ved det frie initiativ gennemført følelse af, at den frivilligt aflagte svendeprøve er den nødvendige betingelse for at kunne drive selvstændigt håndværkserhverv. . .«. Det udvikledes videre, hvordan man burde udbygge fagskoler m. m.

Det afvistes endelig, at der skulle være nogen hjælp at hente ved toldbeskyttelse. En sådan ville blot slappe den hjemlige energi; og hvad specielt skomagerne angik, ville den føre til, at der blev anlagt flere skotøjsfabrikker i Danmark. Man skulle ikke regne med at kunne ramme dem ved en aktieselskabsskat, og »landets skotøjsforbrugende befolkning ville sikkert med kraft protestere mod en sådan ordning af forholdene«.

Udtalelsen bar præg af Philip Schou. Den svarede også til, at han var anset for at være en liberal højremand ²³. Ude i foreningerne var modtagelsen blandet. Den københavnske afdeling sluttede sig til den, den lolland-falsterske havde enkelte forslag om indskrænkninger, navnlig forbud mod, at fabrikanter havde udsalg; den sjællandske og den fynske afdeling krævede bestået duelighedsprøve som betingelse for at holde lærlinge. Den jyske afdeling vedtog imidlertid ret vidtgående forslag til repræsentantmødet: svendeprøver både i byerne og på landet, og at næringer skulle beskattes i den by, hvor de blev drevet, samt andre indskrænkninger i næringsfriheden ²⁴.

På repræsentantmødet i København den 15. og 16. juli 1887 trådte modsætningerne skarpt frem. Allerede ved drøftelsen af formandens beretning var der et sammenstød mellem Philip Schou og Stilling, idet den sidste kritiserede bestyrelsen for at have favoriseret industrien på håndvær-

kets bekostning ved indstillingen af medlemmer til jernbanerådet²⁵. Under drøftelsen af næringslovreformen lykkedes det ikke at nå til enighed²⁶. Stilling krævede, at regeringen skulle nedsætte en kommission til at forberede en næringslovrevision. Dette afvistes af bestyrelsen, som hævdede, at en sådan kommission ikke ville have noget positivt at holde sig til. Standpunkterne blev i øvrigt trukket op omkring fagprøverne, som kun jyderne gik ind for. Resultatet blev, at det jyske forslag blev nedstemt til fordel for øernes standpunkt, at der skulle forlanges svendebrev for at opnå ret til at uddanne lærlinge. Udgangresultatet blev da en samlende resolution, der anbefalede »en snarlig, omhyggelig og sagkyndig revision af næringsloven« og endvidere udpegede som hovedpunkt i en sådan, at der skulle fordres en duelighedsprøve af den, der ville tage nogen i lære. Endelig fremførtes dels ønsket om at begrænse marskandiserhandelen til handel med brugte sager, dels det gennemgående krav om beskatning af næringen på det sted, hvor den blev drevet.

I den skrivelse af 25. august 1887 til Indenrigsministeriet, hvor man opsummerede forhandlingerne på mødet, skjulte man ikke, at der havde været mere vidtgående krav fra jydernes side²⁷. I øvrigt var tonen i skrivelsen ret så lidenskabsløs; den indskrænkede sig til at henvise til den vedtagne resolution og skød den nye lærlingelov samt udbygningen af de tekniske skoler frem som det væsentligste.

Handelens krav

Nogle måneder senere – 7. marts 1888 – »forespurgte konsul H. V. Tolderlund i Præstø fra et af forskellige provinshandelsforeninger nedsat udvalg, om Fællesrepræsentationen sammen med dem ville rette en henvendelse til Indenrigsministeriet om nedsættelsen af en kommission til revision af næringsloven«. Efter en korrespondance, hvor Fællesrepræsentationen ønskede klarlagt, hvordan foreningerne tænkte sig loven revideret, blev sagen udsat til efter handelsmødet i efteråret 1888²⁸. Dermed var der skabt grundlag for et samarbejde med handelens organisationer.

Inden for handelsstanden var der heller ikke enighed i næringslovspørgsmålet. De københavnske grosserer og de jyske købmænd var de mindst ivrige for ændringer, hvis de – i hvert fald de første – i det hele taget ønskede sådanne. De sjællandske og lolland-falsterske købmænd samt de københavnske detaillister var derimod ivrige talsmænd for en reform, der begrænsede næringsfriheden.

Første gang de handlende organiseret havde drøftet næringsloven var på handelsmødet i København i 1884. Her drøftedes afstandsbestemmelsen for handel på landet, høkernes handelsområde og begrænsning af brugsforeningers virksomhed. For så vidt gjaldt de to første emner ønskede man ikke lovændringer, men en indskærpelse til myndighederne om øget kontrol; der var da heller ikke nogen tøven med hensyn til at vedtage de fornødne resolutioner om dette ²⁹. Om brugsforeninger var man derimod ikke enige. De lolland-falsterske handelsforeninger havde foreslået en lovgivning, der skulle stille krav om en driftskapital, at salg kun måtte ske kontant, og at medlemmerne skulle hæfte solidarisk ³⁰. På dagsordenen for mødet havde man udeladt de to første spørgsmål, og i stedet formuleret punktet: »Henvendelse til Indenrigsministeriet om at forbrugsforeninger forpligtes til at anmelde deres vedtægter og medlemstal, at medlemmerne gøres solidarisk ansvarlige for foreningens forpligtelser, og at der stilles frist for udmeldelser« ³¹.

Mødedeltagerne var ingenlunde enige. Formanden, grosserer Moritz G. Melchior, talte varmt brugsforeningernes sag; det samme gjorde den københavnske grosserer J. H. Mannheimer. Andre havde mindre skarpe standpunkter, mens atter andre gik kraftigt ind for begrænsning af brugsforeningerne. Det er iøjnefaldende, at modstanden kom fra Sjælland og Lolland-Falster, mens ingen jyder ytrede sig; det var særlig i de to første områder, brugsforeningerne blev dannede, mens der endnu kun var få i Jylland ³². Det må også antages, at mens de sjællandske brugsforeninger forsynede sig i København, var de jyske henvist til landsdelens større købmænd, som netop var repræsenteret på mødet.

Udgangen på debatten blev en enstemmig beslutning om at foretage »en henvendelse til Indenrigsministeriet om forbrugsforeninger i retning af den på dagsordenen foreslåede resolution«. Forretningsudvalget henvendte sig derefter til Indenrigsministeriet om, at der gennemførtes en lovgivning vedrørende brugsforeninger, men modtog et udskydende svar ³³.

På handelsmødet var endelig optaget et punkt: »Henvendelse til Justitsministeriet angående den nu stedfindende omløben med varer«. Det var også her de lolland-falsterske købmænd, der rejste sagen. I deres henvendelse til handelsmødet foreslog de, at man skulle andrage om ophævelse af privilegiet af 1741 for beboerne i Hammerum herred ³⁴. Forudsætningerne for dette eksisterede ikke mere, og

»hele landet oversvømmes af unge, kraftige karle, som driver om med masser af

uldvarer og derved vænnes til vagabonderen i stedet for at tilegne sig nyttig kundskab. Deres ophold i kroer og på bøndergårde giver tillige anledning til spil, svir og usædelighed. De sælger ingenlunde varerne billigere, end man nu om stunder kan købe dem overalt, men de medfører ideligt varer, som de er uberettigede til at falbyde, ligesom deres omflakken i det hele jævnlige også på anden måde tit bringer dem i konflikt med øvrigheden.«

Ved sagens forelæggelse var det ikke sådanne ideelle motiver, der indgik i motiveringen. Her hed det kategorisk: »Det er ganske givet, at manufakturisterne måtte føle sig meget trykkede ved denne omløben«³⁵.

En anden form for omløben, som man vendte sig mod, var bykøbmænds ordreoptagelse hos landboerne. Ligesom Hammerum-privilegiet indgik også dette i den følgende næringslovdebat. »Navnlige yngre købmænd,« sagde de lolland-falsterske købmænds talsmand, »drager om fra hus til hus og tilbyder varer i allermindste kvantiteter; de optager ordrer og kommer så næste dag igen og afleverer varerne«³⁶.

De sjællandske handelsforeninger drøftede næringslov på deres delegeretmøder i 1885 og 1886. Noget væsentligt skete dog ikke før i 1887; dette år holdt sjællænderne møde den 28. april i Korsør og jyderne i Viborg den 2. maj. På det første møde drøftede man: »Bør der arbejdes hen til en revision af næringsloven?«. Man blev enige om at forelægge spørgsmålet for efterårets handelsmøde³⁷.

I Jylland havde tendensen en ganske anden retning³⁸. Formanden, konsul Kaalund fra Kolding, indledte med en oversigt over købstædernes stilling. Næringsloven var gået købstæderne for nær på livet; men man havde ikke fæstnet sig ved dette og ved misbrugen af loven, mens der var opgangstider. Nu, hvor tilbageslaget gjorde sig gældende, var det for sent at gøre noget. Han havde dog den tro, at forholdene ville bedre sig; de større landforretninger og brugsforeningerne ville efterhånden kvæle de mange småhøkere med deres ulovlige handel:

»Da nu såvel de større etableringer som forbrugsforeningerne holder sig inden for loven, i hvert fald let kan holdes der, kan det ikke nytte købstæderne at modarbejde disse; det handler sig tvært imod meget mere om at træde i venskabeligt forhold til dem og at gøre sig dem nyttige.«

Det kunne ikke skjules, at det var detailhandelen, som ville lide stærkest ved denne udvikling. Den måtte da anstrenge sig ved »en større branchering af forretningerne og et mere alsidigt sortiment«. I det hele måtte byerne

bestræbe sig på at gøre livet i disse så tiltrækkende, at man kunne holde på landboerne. Bortset fra et krav om at få gennemført et forbud mod rejsendes salg til private blev der ikke fremsat ønsker om lovændringer. »Vel,« sagde en af deltagerne, »ser det for tiden farligt ud for byerne; men ved at røre alt for meget ved næringsloven kunne vi let miste den smule beskyttelse, vi har«.

Omtrent samtidig med det jyske delegeretmøde startedes imidlertid en aktion fra københavnske detaillistforeninger. Den og de sjællandske købmænds ovennævnte beslutning tvang den samlede handelsstand til at beskæftige sig med næringslovsager.

Manufakturhandlerforeningen i København havde den 28. april 1887 indkaldt Urtekræmmerforeningen og Isenkræmmerforeningen til møde om næringsloven. Der blev nedsat et udvalg til at udarbejde forslag til lovændringer; den 3. juni afgav udvalget indstilling, og de tre foreninger vedtog at indsende andragender om ændringer af næringsloven på en række områder (se bilag 11). De ret vidtgående krav, som blev formuleret i en skrivelse af 8. september, overleverede man øjensynlig personlig til indenrigsministeren, der henskød dem til en kommende revision af næringsloven³⁹.

Det københavnske forslag blev den 24. september udsendt til landets handelsforeninger. I følgeskrivelsen hed det, at man håbede, at ændringsforslagene »ville interessere Dem og finde tilslutning og støtte hos Dem«. I den jyske centralforening reagerede man med et cirkulære til de lokale handelsforeninger. Heri hed det, at naturligvis måtte ethvert forslag om ændringer i næringsloven interessere handelsforeningerne:

»Når der imidlertid foruden interesse også påkaldes tilslutning og støtte, da måtte vi tillade os at udtale, at det foreliggende forslag efter vor mening ikke er så omfattende eller tager så tilstrækkeligt hensyn til provinsielle krav, at det kan siges at udtale vore interesser, hvorfor vi anmoder ærede handelsforening om ikke foreløbig at slutte sig dertil.«

Cirkulæret sluttede med en oplysning om, at den københavnske henvendelse ville blive behandlet på det følgende møde i foreningen⁴⁰.

Inden dette møde blev næringslovsagen atter rejst. Da der ikke blev afholdt noget almindeligt handelsmøde i 1887 (jfr. s. 300), fik de sjællandske handelsforeninger ikke lejlighed til at føre næringslovrevisionen frem ad den vej. I stedet henvendte man sig til landets øvrige foreninger og foreslog, at man ved delegerede skulle mødes i Odense for at udarbejde en henvendelse

til indenrigsministeren. Man angav samtidig den retning, en sådan henvendelse burde tage: forbud mod at brugsforeninger solgte spirituosa og bajersk øl, standardvedtægter for brugsforeninger »efter anordnet skema«, offentliggørelse af regnskaberne og nærmere specificerede regler for høkerhandelen. Endvidere ønskede man tvungen medlemskab af korporationer, udelukkelse af handel på andens borgerskab og af samtidigt borgerskab i flere kommuner, »afskæring« af ret til omløben med varer, en aktieselskabslov m. m.

Den sjællandske plan mødte ikke megen sympati i Jylland. Centralforeningen behandlede den i et bestyrelsesmøde den 28. november 1887, og den 18. december skrev formanden, R. Kaalund, til H. V. Tolderlund, at det gjorde ham ondt, at han ikke uforbeholdent kunne tjene Tolderlund⁴¹. Jyderne nævnede, at de gældende love og bestemmelser var tilstrækkelige, hvis de blev overholdt. For så vidt gjaldt brugsforeninger ville man påvirke grossister og fabrikanter til ikke at træde i forbindelse med foreninger, der ikke overholdt de faste forskrifter. Hvad angik beskyttelse af købstæderne skrev Kaalund: »Ganske i almindelighed tror jeg ikke, at Rigsdagen har sind til at gøre meget [kan evt. læses: noget] til købstædernes opkomst«. Om de enkelte punkter hed det videre i brevet bl. a., at man ikke kunne forlange offentliggørelse af brugsforeningers regnskaber, og at korporationstvang vil stride mod forfatningen; om de øvrige punkter fandt Kaalund, at den eksisterende lovgivning var tilstrækkelig, dog ville en aktieselskabslov være ønskelig.

Brevet sluttede med, at Kaalund gav udtryk for, at der ikke ville kunne nås noget ved et møde som det planlagte. Han føjede dog til: »Fastholder De Odense-mødet i januar tvivler jeg ikke om, at mine kolleger vil vise Dem den høflighed at komme til stede; men jeg tør ikke love Dem noget stort udbytte deraf«. Samme dag skrev formanden for de fynske handelsforeninger, bankdirektør L. Bierfreund, til Kaalund, at han havde sagt ja til at deltage i det foreslåede møde, skønt han havde samme følelse som Kaalund, at et sådant møde næppe ville kunne føre til det ønskede resultat:

»Dertil er der hos den store kompakte majoritet i Folketinget en altfor stor utilbøjelighed til at fremme de reformer, der har så stor betydning for købstæderne. Vi er vistnok, når undtages ganske enkelte egne, mindre generede af landets overgreb end de andre landsdele; men derfor bør vi ikke afholde os fra at støtte vore kolleger«⁴².

Mødet fandt sted den 7. februar 1888. Her drøftede man, om man skulle søge at opnå nedsat en kommission til at forberede en revision af næringsloven, om man i en henvendelse til indenrigsministeren derom skulle pege på mere specielle ønsker, og om man skulle søge samarbejde med de københavnske foreninger og med Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk. Resultatet blev, at man valgte et femmandsudvalg »til yderlig at fremme sagen« ved at søge samarbejde med den nævnte fællesrepræsentation, »og med hvem der for øvrigt er interesseret i spørgsmålet om revision af næringsloven«. Udvalget skulle derefter fremkomme med et forslag til henvendelse til indenrigsministeren, et forslag, »som man kan vente vil finde tilslutning af Repræsentationen for den danske Handelsstand og af Repræsentationen for Håndværk og Industri«. Kaalund blev valgt til udvalgets formand, og man kan måske formode, at det skyldtes ham, at det blev fastslået, at man skulle sikre sig, at sagen kunne vedtages på handelsmødet.

Med dette var der også sat grænser for, hvor langt revisionskravet kunne gå. Det var efter alt at dømme en kendt sag, i hvert fald for de ledende organisationsfolk, at Grosserer-Societetets ledende mænd ikke var for nogen næringslovrevision. Da den jyske centralforening i foråret 1888 skulle have repræsentantmøde i Horsens, foreslog Kaalund de øvrige medlemmer af forretningsudvalget, at man skulle indbyde repræsentanter for de københavnske detailforeningers næringslovudvalg samt fra Grosserer-Societetet, Tietgen, H. Fritsche og Sigfr. Goldschmidt. De to andre forretningsudvalgsmedlemmer, J. H. Heerfordt i Randers og Otto Langballe i Århus, vendte sig imidlertid mod at udstede sådanne indbydelser, navnlig til Grosserer-Societetet. For det første ville de næppe komme, og man burde »næppe give dem anledning til at sige nej«, for det andet var der en udbredt ængstelse for en alt for inderlig tilslutning til københavnerne. »Det vil desuden næppe lykkes os nogensinde at vinde de folks interesse for næringsloven; skal vi have noget forandret i den, så må vi blive enige om noget, som så kan komme frem enten gennem handelsmødet eller direkte. Grossisterne interesserer sig næppe for spørgsmålet«⁴³.

Det tilsigtede samarbejde med sjællænderne blev drøftet på det jyske repræsentantmøde i Horsens den 23. april⁴⁴. Formanden lagde for med at udtrykke sin midtillid til virkningerne af en næringslovrevision: »Nogle mener, at købmændenes frelse ligger i en revision af næringsloven. Det tror jeg imidlertid ikke; jeg mener snarere, at vi i denne retning må se at hjælpe os med, hvad vi har«. Hvis der kom en revision, var det tvivlsomt, om den

blev i købstædernes favør. I heldigste tilfælde ville forholdene i hovedtrækene blive, som de var i øjeblikket, men at revisionen bragte »lovens bydende i erindring«. Konsul Kaalund gennemgik derefter det københavnske og det sjællandske revisionsforslag og sine indvendinger derimod. Han sluttede med at henvise til den resolution, som Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk havde vedtaget i 1887, »en resolution i store træk« (se s. 325), og med at anmode om tilslutning til samvirken med Fællesrepræsentationen.

De forskellige medlemmer af repræsentantskabet, der tog ordet, var på linje med formanden. Ingen havde større tillid til en revisions betydning og mente i øvrigt, at den under de herskende politiske forhold ville have lange udsigter. Ingen ville dog stemme imod, hvis meningen var at henvise sagen til handelsmødet, og man enedes om en resolution, der opfordrede handelsmødet til, »angående en snarlig revision af næringsloven, at søge samarbejde med Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk«.

Handel og håndværk forenes

På handelsmødet 11.–13. september 1888 var det især provinsfolkene, der førte ordet; dog fremkom også gæsten urtekræmmer N. E. Hellfach, København, med et indlæg⁴⁵. H. V. Tolderlund forelagde forslag til en beslutning, der henstillede til forretningsudvalget at rette henvendelse til Fællesrepræsentationen for Industri og Håndværk om at gøre en fællesindstilling til regeringen om nedsættelse af en kommission til forberedelse af en revision af næringsloven.

I forelæggelsestalen bevægede Tolderlund sig meget forsigtigt omkring de industrielle spørgsmål. Han skildrede det teoretiske syn på næringslovgivningen før og efter 1857. Han mente, at liberalismen nu ikke på samme måde sad i højsædet, »at man har fået en erkendelse af, at statens regulerende virksomhed har sine gode sider«. Når han derefter sagde: »Man er også på det rene med, at det har sin betydning, at der opdrages en dygtig håndværker- og handelsstand«, så var det indirekte et ønske om duelighedsprøver. Han ville ikke komme ind på en drøftelse af de konkrete spørgsmål, blot sige, at hvis der følte trang til ændringer i næringsloven, burde man gå ind for kravet om en næringslovkommission. Han påviste derefter ud fra folketællingstallene 1855 og 1880, hvordan købstæderne ikke havde haft

samme andel i udviklingen som hovedstaden og landet. Antallet af beskæftigede personer i industrien var i hovedstaden steget med 100 pct. og på landet med 110 pct., men i købstæderne kun med 35 pct. Antallet af beskæftigede ved handel var i hovedstaden gået $3\frac{1}{2}$ gang frem, i købstæderne $2\frac{1}{4}$ gang, men på landet 200 gange. Mens urtekræmmer Hellfach støttede forslaget og navnlig gik ind for duelighedsprøver, var de to jyder, der tog ordet, mere tilbageholdne. Det var R. Kaalund og apoteker F. Hoffmeyer fra Grenå⁴⁶. De erkendte, at der var udbredte ønsker om en revision, men havde ikke megen tiltro til virkningerne af den eller mulighederne for med det første at realisere den. Hoffmeyer understregede, at mange af de uheldige forhold skyldtes den økonomiske udvikling, som man ikke kunne ændre. Det væsentlige for provinsen var i øvrigt at forhindre københavnske forretninger i dels at sende agenter ud, der solgte direkte til forbrugerne, dels at etablere udsalg i provinsbyerne, som ikke blev beskattede af deres tjeneste der.

På mødet gav Ph. Schou tilsagn om, at en henvendelse fra handelen – som den man vedtog – kunne være vis på at møde »fuldstændig loyal imødekommen«. Hos Tietgen som handelsmødets formand havde sagen dog ingen hast. Endnu et halvt år efter mødet var der ikke foretaget noget skridt i sagen; og den kom først i gang, efter at Kaalund i brev af 9. marts 1889 havde spurgt til den⁴⁷. At Kaalund ikke tidligere havde spurgt til sagen understreger samtidig, at heller ikke han var særlig ivrig. Som medlem af forretningsudvalget skulle han medunderskrive den vedtagne henvendelse og kunne derfor ikke være uvidende om, at den endnu ikke havde fundet sted; når han nu rykkede, skyldtes det, at sagen skulle omtales på de jyske foreningers repræsentantmøde.

Kort efter Kaalunds rykkerbrev spurgte Tietgen – ved udateret brev af marts 1889 – Fællesrepræsentationen, om den var villig til at deltage i en fællesindstilling og forhandle om dens form og indhold. Fællesrepræsentationen meddelte 3. maj, at dette var man, og at man ventede et forslag til en sådan fællesindstilling. Dette svar underskrevet af Philip Schou og paraferet af C. Nyrop gik øjensynligt videre end det svar, Fællesrepræsentationens bestyrelse var blevet enig om i sit møde af 4. april, hvor man behandlede henvendelsen. Her havde man besluttet, at man ikke ville svare, før man havde fået at vide, hvordan en forhandling om en fællesindstilling skulle finde sted⁴⁸. Der er således en modsætning mellem på den ene side Philip Schous beredvillighed på handelsmødet samt svarskrivelsen af 3. maj og på

den anden side bestyrelsesmødets beslutning. Denne modsætning dokumenteres yderligere af sagens videre forløb.

Efter modtagelsen af Fællesrepræsentationens brev bad Tietgen konsul Tolderlund udarbejde udkast til den påtænkte fælleshenvendelse. Dette udkast blev den 21. maj sendt til medlemmerne af handelsmødets forretningsudvalg, som alle tiltrådte det, og samtidig til Fællesrepræsentationen.

Udkastet til henvendelsen var meget afdæmpet. Den kommission, man foreslog nedsat, skulle have til opgave »at undersøge, i hvilke retninger den gældende næringslovgivning trænger til revision, og eventuelt udarbejde forslag i så henseende«. Man understregede, at der ikke ønskedes nogen forandring i 1857-lovens principper, men blot en hjælp mod de ufuldkommenheder, som havde vist sig under lovens virke.

Omtrent på samme tid, som dette udkast gik af, indledte Fællesrepræsentationens landsdelsafdelinger deres delegeretmøder. Her var stemningerne for en gennemgribende revision de fremherskende – mest i Jylland, mindre udtalt på øerne og i København mere delt. Østifterne holdt møde i Nakskov 25.–26. maj og enedes her om en resolution, der anbefalede nedsættelse af en kommission og nævnte som punkter, der særlig burde »gøres til genstand for overvejelse«: tvungne organisationer og fagprøver. Dette var et kompromis, idet flere havde udtalt sig mod de to punkter, som altså nu blev anbefalet til overvejelse i kommissionen ⁴⁹.

På de københavnske foreningers delegeretmøde blev resolutionen endnu mere afdæmpet. Her udtrykte man håbet om, at det ved en revision »kunne nås at beskytte og fremme fagdygtigheden«; om tvunget medlemsskab af organisationerne vedtog man ikke noget. Mod fagprøver og organisations tvang talte meget skarpt Philip Schou og den københavnske afdelings formand, fabrikant Th. Hüttemeyer; mest energisk for de to krav talte skomagernes repræsentanter, der ligeledes og her sammen med Fællesrepræsentationens kommende formand, fabrikant Axel Meyer, skarpt vendte sig mod forening af håndværk og handel ⁵⁰.

På de jyske håndværkeres møde i Thisted 23. og 24. juni var kravene mere bestemte og vidtrækkende. »Vi mindes ikke,« skrev »Håndværkerbladet« som indledning til sit referat, »at kravene nogensinde tidligere er blevet så bestemt formulerede« ⁵¹. I de vedtagne resolutioner blev Fællesrepræsentationen opfordret til »med alle til rådighed stående midler« at arbejde for organisationstvung og til at andrage regering og Rigsdag om indførelse af tvungne fagprøver. Kun en enkelt af deltagerne fra købstæderne talte be-

stemt mod begge punkter; det var bogtrykker Arnold Jørgensen, der havde været medlem af Fællesrepræsentationens bestyrelse siden stiftelsen, men efter dette møde ikke genvalgtes⁵². Mod det foreslåede talte dog også et par repræsentanter for landhåndværket – den ene var det senere medlem af næringslovkommissionen, farver Niels Nielsen, Allingåbro.

Blandt andet for at drøfte udkastet til fælleshenvendelsen mødtes Fællesrepræsentationens bestyrelse i København den 23. juli⁵³. Efter gennemførte lovændringer og valg på delegeretmøderne bestod bestyrelsen nu af 14 medlemmer mod tidligere 5⁵⁴. Mødet begyndte med forelæggelse af en skrivelse fra Philip Schou, der ønskede at nedlægge sit formandshverv og at udtræde af bestyrelsen⁵⁵. Han erindrede om, at han allerede det foregående år kun nødtigt havde ladet sig genvælge til formand, men medvirkende til hans afgørelse havde dog også været, »at der uden al tvivl er nogen forskel til stede mellem min og flertallet af bestyrelsens opfattelse af vigtige og væsentlige punkter vedrørende vort hele næringslivs organisation«⁵⁶. Som ny formand valgtes Axel Meyer, og dermed indledtes som tidligere omtalt en ny, mere håndværkerpolitisk betonet periode i Fællesrepræsentationens historie.

Bestyrelsen var enig om, at man ikke kunne tiltræde handelsstandens udkast. Navnlig vendte man sig mod dets ord om, at principperne i næringsloven ikke ønskedes ændret. Man vedtog da, at Fællesrepræsentationen skulle indsende sit eget andragende, men samtidig med handelsstanden, og formulere det i overensstemmelse med den resolution, der var vedtaget på østifternes delegeretmøde. I brev af 28. juli meddelte man derefter denne beslutning til handelsmødets formand, C. F. Tietgen.

Kort før Fællesrepræsentationens bestyrelsesmøde havde også Købstadforeningen drøftet næringsloven. Det skete på dens møde i Randers, hvor højremanden, højesteretssagfører P. G. C. Jensen, efter et indledende foredrag foreslog og fik vedtaget en resolution, der sluttede sig til handelsmødets resolution om i forening med Fællesrepræsentationen at anmode om nedsettelse af en kommission. Hverken i P. G. C. Jensens indledning eller i den korte debat kom man ind på enkeltheder; indledningen holdt sig navnlig til købstædernes ønsker i almindelighed, særlig om en regulering af brugsforeningernes virksomhed, som indlederen i øvrigt udtrykte sin store sympati for. Mødet vedtog desuden en udtalelse, hvori man henstillede, at aktieselskaber blev beskattede i den personlige kommuneskat⁵⁷.

To måneder efter modtagelsen af Fællesrepræsentationens skrivelse af 28. juli sendte de københavnske medlemmer af handelsmødets forretningsud-

valg den 21. september en cirkulæreskrivelse til provinsmedlemmerne. Forud havde Fællesrepræsentationen i brev af 11. september rykket for svar på brevet af 28. juli. I cirkulæret refererede man Fællesrepræsentationens skrivelse og konkluderede, at man nu ikke mere var bundet af handelsmødets resolution og måtte overveje, hvordan man skulle stille sig over for forslaget om hver at indgive et andragende. Videre hed det:

»For os, der repræsenterer Grosserer-Societetets Komité, må det i så henseende komme i betragtning, at de københavnske medlemmer på handelsmødet, væsentlig set, kun gik med til resolutionen under kollegial hensyntagen til provinskøbmændenes særinteresser, medens den almindelige mening i hovedstadens ledende merkantile kredse næppe endnu er moden til afgørelse«.

En nødvendig forudsætning for alligevel af kollegiale hensyn at fremme sagen var, at der herskede en ganske anden opfattelse af samarbejdets frugtbarhed hos de jyske handelsforeninger, end den der var kommet til udtryk på disses delegeretmøde. Der sigtedes her, således som det nærmere udvikledes, til jydernes afvisning af en bestemt form for slutseddel ved handel med smør, som handelsmødet var nået frem til, og som det lå de københavnske grosserere meget på sinde at få indført. Med dette – jydernes afvisning af slutsedlen – for øje følte de københavnske medlemmer ikke »nogen tilbøjelighed« til at fravige eller modificere deres mening om næringslovspørgsmålet. Denne var, at anskuelserne om, i hvilken retning en revision burde gå, var meget uklare og indbyrdes modstridende. Endvidere tvivlede man om, at en lov var i stand til at gribe ind i forhold, der allerede havde fæstnet sig, ligesom man ydermere tvivlede på, at de politiske forhold ville åbne mulighed for at gennemføre en revision.

Cirkulæreskrivelsen gik til R. Kaalund, bankdirektør Lorenz Bierfreund, købmændene L. F. Frisenette (Nykøbing F.), J. H. Heerfordt (Randers), Otto Langballe (Århus) og konsul Tolderlund (Præstø). Alle vendte sig mod skrivelsen, idet de gik ind for, at man burde vælge at indsende et andragende uanset Fællesrepræsentationens standpunkt, selv om nogle af medlemmerne også udtrykte deres tvivl om revisionens udsigter og resultater. Som det vel var venteligt, vendte man sig også mod den håndfaste sammenkæden af næringsloven og slutsedlerne for smør.

Mens forretningsudvalgets provinsmedlemmer sad og besvarede Tietgens cirkulæreskrivelse, havde Fællesrepræsentationen allerede modtaget et brev fra Tietgen, hvori han meddelte, at handelsstanden nu ikke ville

indgive noget andragende. Den 20. september – dagen før cirkulærebrevet blev afsendt – havde Tietgen skrevet til Fællesrepræsentationen, at han, da fællesandragendet ikke kunne blive realiseret, ikke så sig i stand til at fremme sagen. Dette standpunkt støttedes også deraf, skrev han, at der var rimelig grund til at afvente, »om ikke der i den nærmeste fremtid skulle kunne indtræde en forandret sammensætning af en af lovgivningsmagtens faktorer«⁵⁸. Kun hvis man kunne vente denne forudsætning opfyldt, ville man fra handelsstandens side finde det opportunt at foretage nogen henvendelse til regeringen.

Fællesrepræsentationen lod sig dog ikke rokke. I et brev af 24. okt. 1889 meddelte man handelsmødet, at man ikke kunne se, at der var sket nogen forandring i sagen, blot fordi man ikke ønskede en fælleshenvendelse, og man kunne heller ikke se, at der var sket nogen forandring i de politiske forhold siden marts. Under disse omstændigheder agtede Fællesrepræsentationen i nær fremtid at fremkomme med sin henvendelse til regeringen, men var fremdeles villig til at forhandle.

Efter dette – hvor det altså viste sig umuligt at bremse sagen – besluttede Tietgen alligevel at medvirke. I brev af 30. oktober til Fællesrepræsentationen meddelte han, at han fremdeles fandt, at en fælleshenvendelse var »den efter sagens hele udviklingsgang bedste og naturligste fremgangsmåde«. Når, som han havde forstået, Fællesrepræsentationen var indforstået med, at en eventuel kommissions arbejde ville tage endog meget lang tid, havde han heller ikke så store betænkeligheder ved at foretage henvendelsen nu. Med brevet fulgte derfor udkast til en fælleshenvendelse; den var formuleret således, at man klart så, hvad håndværket fremførte, og hvad der var handelens argumenter. De sidste omtalte blot i almindelighed, at der var et udbredt ønske om revision af loven. I de andre afsnit mærkes udtrykkeligt, at Fællesrepræsentationen fandt en revision påtrængende nødvendig – handelen ville, udtryktes det, have en kommission til at undersøge, om loven »måtte behøve« en revision – men håndværket ønskede at »få fagdygtigheden hævet op i det hele, at få industriens og håndværkets udøvere givet en så fast stilling som muligt«. Denne opdeling af fælleshenvendelsen betød naturligvis en stærk svækkelse af motiveringen, eller måske rettere en spredning af den. Samtidig skrev Tietgen imidlertid, at hvis Fællesrepræsentationen ikke ville indtræde, ville handelsstanden indgive sit eget andragende. Et udkast til et sådant medfulgte og var yderligere reserveret, nærmest afstandtagende over for en revision, idet kommissionen kun skulle over-

veje »den hele sag«, og sagen var det forhold, at mange ønskede en revision, mens der på samme tid ville være store vanskeligheder ved at »gribe ind i forhold, som dog er resultatet af en menneskealders i mangfoldige henseender betydningsfulde og heldbringende udvikling«.

Stillet over for dette sluttede Fællesrepræsentationen sig da også straks (den 2. november) til den foreslåede fælleshenvendelse. Denne blev derefter overrakt indenrigsminister Ingerslev den 30. november af Tietgen og Axel Meyer. Ministeren »svarede omtrent således«:

»På ministeriets vegne skal jeg udtale, at man er enig i, at der bør skrides til en revision af næringslovgivningen, og at en sådan revision hensigtsmæssigt forberedes ved nedsættelse af en kommission. Jeg tør forudsætte, at de korporationer, på hvis vegne d'hr. frembærer dette andragende, vil være beredt til at udpege nogle sagkyndige, der egner sig til at indtræde i en sådan kommission ...«⁵⁹.

Næringslovkommissionen

Kommissionen nedsættes

Få dage efter Tietgens og Meyers henvendelse tog ministeriet skridt til kommissionens nedsættelse. Man anmodede finansudvalget om optagelse som ændringsforslag ved finanslovens 2. behandling af en bevilling på 20.000 kr. til dækning af kommissionsomkostningerne¹. På samme tid traf man aftale med Købstadforeningens formand, borgmester J. G. C. F. Koch i Odense om at overtage formandshvervet i den kommende kommission²; i den følgende måned anmodede man Fællesrepræsentationen for Industri og Håndværk, Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand (»Handelsmødet«), staden København og Købstadforeningen om at udpege repræsentanter til kommissionen³. Senere (jfr. nedenfor) udpegede ministeriet selv nogle »særlige repræsentanter for landet«. Det er et karakteristisk træk, at man ved en lejlighed som denne uden videre fulgte det princip, at en sagkyndig kommission sammensattes af de interesserede erhvervsudøvere, mens der manglede repræsentation for forbrugerne. Af et notat i sagen fremgår, at man havde haft i tankerne at lade brugsforeningerne blive repræsenterede; men dette opgav man⁴. Der foreligger ikke vidnesbyrd om, at man har overvejet en repræsentation for de københavnske detaillister eller for fagforeningerne, lige så lidt som det ses

motiveret, at håndværket fik 8 direkte repræsentanter, men handelen kun 4. Da man nedsatte et underudvalg, der specielt skulle behandle handelsforhold (Udvalg II, se side 343 og side 344), drøftede dette udvalg en eventuel indkaldelse af repræsentanter for københavnske detailhandlere; man enedes om at tilkalde sådanne, når det var nødvendigt; men det ses ikke at være sket ⁵.

Det er ikke muligt at følge de overvejelser, der har betinget organisationernes valg. Det er dog tydeligt (se medlemslisten bd. 2, s. 205), at man især valgte sådanne, som særlig havde interesseret sig for spørgsmålet; men tillige har man haft for øje, at de forskellige landsdele blev repræsenterede ⁶. Et vidnesbyrd om, hvor lidt moderne organisationsprincipper endnu var herskende selv blandt ledende mænd, afgiver en henvendelse fra Tietgen til Kaalund, hvori han meddeler, at medlemmer af Grosserer-Societetets Komité ikke kan indtræde i kommissionen, da man ikke på forhånd vil binde komiteen ⁷. Dette standpunkt forekommer i dag svært foreneligt med, at Grosserer-Societetet i denne sag fungerede som underorganisation af Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand.

Ministeriets valg af repræsentanter for landet skete ved, at man spurgte Axel Meyer til råds, endnu et vidnesbyrd om den overvægt, man gav håndværket. Denne meddelte derefter departementschef Hørring resultatet af sine indhentede oplysninger i form af fremsendelse af tre breve, han havde fået fra bagermester Stilling i Randers, garvermester Trautner i Sorø og bogtrykker C. Pagh i Bogense ⁸.

Stilling nævnte fem navne. Om de fire sagde han, at deres politiske standpunkter var ham ubekendte; »men de har aldrig stødt an mod god tone, på delegeretmøderne har de deltaget i »leve for kongen« og er behagelige at forhandle med, så jeg antager for resten, de er højremænd, i alle tilfældet *moderate* venstremænd«. Om den femte, farver Nielsen, Allingåbro, som blev medlem, hedder det, at han er »venstremænd, men ikke *radikal* eller uforsonlig, dygtig og brav«.

Trautner pegede i sit brev på købmand Jens Jensen i Karsholte, som også blev valgt; der oplyses ikke noget om hans politiske holdning. Efter det følgende må han dog formodes at have været højremænd; det siges nemlig derefter om en sadelmager Johansen i Ørslevvester pr. Ringsted, at han er venstremænd, men nyder stor agtelse blandt småmænd og ville have godt af at komme med i kommissionen for at lære, at højremændene ikke er så

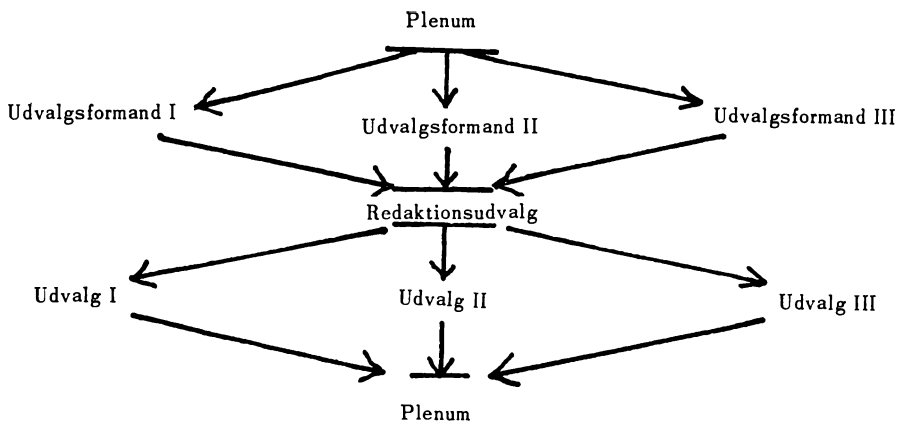
sorte, som venstrebladene gør dem. Det siges videre i Trautners brev: »De ved, vi talte om eventuelt at sætte en socialist frem, men vi blev enige om, at dette måtte blive regeringens sag«. – Endelig meddeler bogtrykker Pagh, at han ikke er i stand til at pege på noget egnet emne fra Fyn.

Således som bevillingen til kommissionen var søgt, kunne den ikke nedsættes, eller i hvert fald ikke træde i virksomhed før efter 1. april 1890. Som det fremgår af det foregående, var man dog allerede tidligt i gang med at forberede valget af kommissionsmedlemmer, der fandt sted, umiddelbart efter at kongen den 21. maj havde bifaldet ministerens indstilling om kommissionens nedsættelse.

I denne indstilling, af 17. maj 1890, refereredes kort de forskellige andragender om revision, og det fastsloges dernæst, at det ikke skulle være kommissionens opgave at ændre næringslovens grundprincipper⁹. Den skulle indskrænke sig til at rette på de ulemper, »som på de forskellige næringsområder i så mange retninger har vist sig at være følelige«. Indstillingen opregnede derefter 20 punkter, der særlig egnede sig til undersøgelse; de dækkede nogenlunde de andragender, som var indsendt i de nærmest foregående år; herved tilsigtedes dog ikke »at afskære kommissionen fra at tage under behandling også andre bestemmelser i den gældende næringslovgivning, hvilke mulig har ikke mindre krav på at komme i betragtning«¹⁰.

Kommissionens arbejde

Kommissionen begyndte sit arbejde den 24. juni 1890. Det strakte sig i første omgang til og med 7. juli, hvorefter der nedsattes 3 udvalg til at behandle hver sin del af lovgivningen; forinden disse påbegyndte deres arbejde, tilvebragte et redaktionsudvalg grundlag og afgrænsning for udvalgsarbejdet¹¹. Af flere spredte bemærkninger i protokoller og et enkelt løst korrekturark fremgår, at dele af kommissionens forhandlinger samt underudvalgenes indstillinger blev trykt; men det er ikke lykkedes at finde disse tryksager. Redaktionsudvalget bestod af de tre udvalgsformænd, yderligere en repræsentant for hvert udvalg samt kommissionens formand, næstformand og sekretær; som grundlag for redaktionsudvalgets arbejde udarbejdede de tre formænd forslag til ændringer inden for hver sit område. Kommissionens arbejdsgang kan skematisk fremstilles som i figur 8. Redaktionsudvalget udførte sit arbejde 17. nov.–10. dec. 1890; udvalg I 16.–21. februar 1891, udvalg II 16. febr.–4. marts 1891 og udvalg III 16.–28. febr. 1891. Efter



Figur 8. Arbejdsgangen i næringslovkommissionen.

dette var der pause, til den samlede kommission holdt møde 2. nov.–2. dec. 1891; efter dette holdtes ikke møde før 23. sept.–7. okt. 1892. Dette var den sidste arbejdssamling; derefter blev der skrevet betænkning, som behandlede 10.–13. juli 1893.

I kommissionens første møde fremsatte formanden nogle principielle synspunkter. Grundlaget for kommissionen burde være, at man gik moderat frem og ikke stillede mere vidtgående forslag, end at de kunne gennemføres. Selv havde han oprindeligt været manchestermænd; men den stedfundne udvikling havde vist ham, at der var behov for at værne den lille kapital. Han redegjorde dernæst for arbejdets tilrettelægning: først skulle man gennemføre en almindelig drøftelse af de punkter, ministeren havde peget på, og derefter skulle man, som ovenfor vist, dele sig i udvalg.

Debatten samlede sig om enkelte punkter, mens andre kun gav anledning til få bemærkninger¹². Der var almindelig enighed om, at bestemmelserne i næringslovens § 16 burde indskrænkes på en eller anden måde¹³. Paragraffen havde længe været en anstødssten for håndværkerne; de gængse argumenter mod § 16 samledes i en udtalelse af kunstsmed Larsen, der »mente, at § 16 fremmede fuseriet og tidlige ægteskaber, idet den gav de unge lejlighed til at påbegynde næringen, inden de var tilbørlig uddannede«. Den eneste, der vendte sig imod ændringer af § 16, var overretsas-

essor J. Ipsen (repr. for København); da paragraffen i sin tid var indsat af Rigsdagen, ville det være ørkesløst at søge at få den hævet. Den dannede også grundlaget for mange små næringer uden at indgribe i andres rettigheder.

De følgende dage – 26., 27. og 28. juni – stod aktieselskaberne og brugsforeningerne på dagsordenen. Kommissionens jurister beklagede mangelen af en aktieselskabslovgivning, men måtte erkende, at den ikke hørte under kommissoriet. De samme ønskede også en fastere lovgivning om brugsforeninger, men ønskede – bortset fra P. G. C. Jensen – ikke at begrænse deres udfoldelsesmuligheder. Stilling erklærede kategorisk, at de burde forbydes, ligesom aktieselskaberne drev de en ødelæggende konkurrence over for håndværkere og handlende¹⁴. Høker Grønbech fandt, at deres skade ikke var overvældende, da de gennemgående var så slet ledede. Bemærkelsesværdig er konsul Kaalunds indlæg, der står i fortsættelse af Grønbechs synspunkt. Kaalund ønskede ikke skærpede bestemmelser, som blot ville medføre, at brugsforeningerne konsolideredes¹⁵. Axel Meyer understregede stærkt brugsforeningernes filantropiske betydning og beklagede samtidig, at der ikke var en aktieselskabslov, der beskyttede aktionærer og kreditorer, og en beskatning af aktieselskaber, som belastede dem i lighed med skatten på fysiske personer¹⁶. Alle – bortset fra Lichtenberg (Københavns Håndværkerf.) og Michelsen (Industriforeningen) – fandt det nødvendigt at beskattede aktieselskaber for at beskytte de mindre virksomheder. Lichtenberg mente, at de store forretninger skabte forretningsliv og omsætning, og Michelsen at de værnede mod udlandets konkurrence¹⁷.

De næste møder – 30. juni og 1. juli – blotlagde en af hovedskillelinjerne inden for kommissionen. Emnet var håndværkernes ret til flere udsalgssteder i næringskommunen og fabrikanternes ret til udsalg i flere kommuner. Gennemgående var indstillingen, at dette ikke burde tillades. For talte kun, moderat, Lichtenberg, Michelsen og navnlig Bing. Han fremhævede, at det var den økonomiske udvikling, der var skyld i dannelsen af storindustrien:

»Denne udvikling kunne vi ikke hindre. Fabriksdriften trænger til mange udsalgssteder i sin næringskreds, det gør håndværket måske ikke. Skal håndværket stilles lige med fabriksvirksomheden, bør fabrikanternes ret til at have flere udsalg udvides til at gælde håndværkere. – Samfundet, forbrugerne, har ingen interesse i et forbud mod forening af forskellige næringer«¹⁸.

En anden af den nye tids virkninger, den specialiserede – eller som

det hed i samtiden brancherede – detailhandel, blev drøftet den følgende dag¹⁹. Spørgsmålet om en eventuel opdeling af borgerskaberne efter branche fremkaldte dog ikke principielle synspunkter; bemærkelsesværdigt er det, at det vistnok var den eneste gang, der henvistes til bestemte andragender, nemlig til de københavnske detailforeningers (se s. 328). Ved samme lejlighed fremførtes første gang – af grosserer Johannes Holm – ønsket om en fagprøve for handelen, uden at det dog toges op til diskussion²⁰. I kommissionen var der i øvrigt under dette almindelig enighed om, at det skulle påbydes marskandisere kun at handle med brugte genstande.

I det følgende møde, hvor alle, der tog ordet, ytrede sig mod omløben og auktioner, fremhævede formanden, at man også havde forbrugernes interesser at varetage²¹. På samme måde gjorde han den næste dag – den 5. juli – under drøftelsen af fagprøver opmærksom på, at medlemmerne ikke mødte med imperative mandater, og at »spørgsmålets afgørelse måtte afgøres under hensyn til den offentlige mening og ikke til en enkelt stands særinteresser«²².

Drøftelsen af fagprøverne medførte en klar deling af kommissionen. Af dens 24 medlemmer ytrede de 15 sig; de delte sig på følgende måde:

1. Ubetinget for tvungne prøver: Meyer, Larsen, Lichtenberg, Stilling og Hansen (hvis ikke gennemførligt da 2.).
2. Prøver som betingelse for at have lærlinge: Pagh, Kaalund, Trautner.
3. Imod, men for at imødekomme håndværket da 2: Koch, Bing, H. N. Hansen, P. G. C. Jensen.
4. Imod: Nielsen, Jonquières, Michelsen.

Meyer var den, der fyldigst argumenterede for fagprøverne. Han gjorde det alene med henvisning til håndværkets interesser. Næringsfriheden havde givet plads »for en konkurrence fra det slette og usolide arbejdes side, som det er fornødent at beskytte den duelige håndværker overfor«. Ved at stimulere håndværket – handel og landbrug trængte ikke til nogen fagprøve – ville det blive i stand til at opsuge indvandringen fra landet og dermed forhindre for stor vækst i fabriksarbejderstanden. Håndværket måtte også kunne trække de dygtige til sig; »derved ville også den overfyldning af de studerende klasser, som nu finder sted, blive hævet«.

Koch gjorde opmærksom på, at der også under lavsordningen fandtes meget fuskeri, og at meget arbejde sikkert i dag var bedre end tidligere. Man skulle ad frivillighedens vej hæve håndværkets modstandskraft over

for den store industri; det kunne ske ved frivillige prøver og ved at gøre sådanne til forudsætning for optagelse i organisationerne, som skulle have øget styrke bl. a. ved at få tilknyttet syge- og begravelseskasser og ved at deltage i bestyrelsen af tekniske skoler, som fik statsstøtte.

Det moderne, industrielle synspunkt var repræsenteret af Bing²³. Det var næppe rigtigt, at fagdygtigheden var aftaget. Udstillingerne viste, at der blev produceret meget bedre arbejder end tidligere; men ved siden af var »efterspørgselen efter og derfor også produktionen af tarveligt arbejde tiltaget i en overordentlig grad. Middelstanden ønskede nu, men til billigere penge, at efterligne overklassens levevis; dertil kom arbejderklassens store vækst og dermed stilledes endnu større krav til genstandenes tarvelighed og prisbillighed«. På disse forhold ville fagprøverne ikke kunne øve nogen indflydelse; men Bing var villig til at imødekomme håndværket ved at slutte sig til formandens standpunkt. Senere sagde Bing ligeud, »at kærnen i håndværkernes forlangende . . . lå i ønsket om konkurrencens begrænsning«. Et synspunkt, som har alt for sig; men som de øvrige undgik at drage frem.

Farver Nielsen hævdede, at prøverne ikke fremmede de næringsdrivendes interesser. »Det gjaldt om,« sagde han videre, »at der var den lettest mulige adgang for enhver til at komme i den stilling, hvortil han egnede sig«.

Med denne debat var kommissionens indledende møderække afsluttet. Den havde også stort set aftegnet de linjer og delinger, som kom til at præge dens resultat – kun i forhold til brugsforeningerne skulle synspunkterne ændre sig. Tilbage stod at vælge medlemmer til redaktionsudvalget og de tre udvalg, som skulle behandle de enkelte afsnit. Dette skete i et afsluttende møde den 7. juli. Påfaldende er handelens svage stilling. I udvalg III fik handelen ikke en eneste repræsentant. Til gengæld fik den tre pladser i udvalg II, som bl. a. skulle behandle brugsforeningernes stilling; men i det centrale redaktionsudvalg blev handelen alene repræsenteret af konsul Kaalund, og da han trak sig tilbage, inden udvalget trådte i virksomhed, blev han remplaceret af en håndværker, kancelliråd Pagh²⁴.

Redaktionsudvalgets møder 17. november–10. december tilførte kun på et enkelt punkt nye principielle synspunkter. Dette var angående brugsforeningernes stilling; og det nye blev tilsyneladende knap ænset. Det var Koch selv, der havde stillet det forslag, at brugsforeningerne skulle stilles helt lige med handelen. Dette ville, hvad der ikke blev nævnt, bl. a. umuliggøre det at drive de mange brugsforeninger i læbælterne. H. N. Hansen bemærkede da også, at han kunne slutte sig til forslaget under forudsætning af, at køb-

stædernes læbælte blev ophævet; »i modsat fald anså han forslaget uigennemførligt«. Ipsen anførte, at det foreslåede kun burde gælde, hvis foreningerne foretog fordelingen fra åben butik – et moment, der skulle få afgørende betydning i den følgende debat ²⁵.

Om en række enkeltheder var der enighed; ligesom standpunkterne var uændrede, når det gjaldt de afgørende synspunkter. Kun vedrørende § 16, der var så hårdt bekæmpet af håndværkerorganisationerne, skete der det bemærkelsesværdige, at Axel Meyer nu gik ind for bevarelse af paragraffen. P. G. C. Jensen havde udtalt, at »en svend, der står uden arbejde hos nogen mester, må have ret til – uden afgift – at ordne sig ved sine hænder brug« ²⁶; og Meyer udtalte, at »han fandt det uheldigt at begrænse retten efter NL. § 16 til fuldmyndige. En ikke fuldmyndig gift mand havde ofte brug for en sådan ret« ²⁷.

Under debatten om fagprøverne førte P. G. C. Jensen et synspunkt frem, som senere også dukkede op i Rigsdagen. Den prøve, man forlangte, og som P. G. C. Jensen var imod, frembød ingen garanti for virkelig duelighed; ønskede man en sådan, burde der være en særlig mesterprøve. Et sådant krav blev dog afvist af Stilling, mens Meyer ikke tog ordet ²⁸.

Heller ikke under de tre udvalgs arbejde kom der – bortset fra brugsforeningernes stilling – nye principielle synspunkter frem. Som det vel også var at vente, var udvalgsmedlemmerne flere gange mindre principfaste end under de indledende plenumsmøder. I udvalg I, der især arbejdede med betingelserne for adgang til næring, understregede således den ellers meget energiske håndværkerpolitiker, garvermester Trautner, at man ikke måtte hæmme aktieselskaberne for meget og støttedes heri af bl. a. farver Nielsen ²⁹.

I udvalg II var det brugsforeningerne, der i særlig grad førte debatten videre; men bemærkelsesværdigt er det også, at her udformedes for første gang restriktive krav til handelsudøvelse svarende til håndværkets. Tolderlund og Plum fremførte energisk kravet om duelighedsprøve for handelen, og den sidste føjede til ønsket om en tvungen organisation – et købmands-societet – for København og provinsbyerne og støttedes heri af Stilling. Begge henviste til indkomne andragender til kommissionen ³⁰. Der synes således under kommissionsarbejdet at være sket en afsmitning fra håndværkets krav på handelens; når Stilling så stærkt gik ind for prøver for handelen, skal det formentlig have for øje, at håndværkets ønsker derved også fik en bredere baggrund og ligesom indarbejdedes i et samlet system.

Synet på brugsforeningerne var også gledet over til en mere unuanceret holdning. Udvalgets formand, borgmester R. S. Friderichsen, lagde for med at konstatere, at brugsforeningerne havde »som en følge af de politiske forhold i de senere år, hvor land og by har stået over for hinanden, fået en meget stor udbredelse, navnlig i de større købstæder og inden for læbæltets grænser«. Om nogen sympati var der ikke tale; tværtimod lagde han op til, at man skulle søge at »ramme« brugsforeningerne, selv om det var vanskeligt at gøre ad lovgivningens vej³¹. Den videre drøftelse blev ført af konsul Tolderlund, købmand Plum og Stilling samt høker Grønbech. De tre første og da navnlig Tolderlund var meget ivrige for at foreslå bestemmelser, der kunne hæmme brugsforeningerne. Blandt det fremførte kan nævnes: højere indskud, ikke holde åben butik, uddelingen af varer kun foregå på en nærmere begrænset tid, det solidariske ansvar udstrakt til 1 år efter udmeldelse, vedtægter skulle godkendes af myndighederne og medlemsliste samt regnskab indsendes til politimesteren. Grønbech gjorde opmærksom på, at brugsforeningerne havde stiftet meget gavn og derfor burde have lov at eksistere. Ville man bekæmpe brugsforeningerne, skete det bedst ved at udvide høkernes rettigheder, og i øvrigt måtte man være opmærksom på, at jo mere kontrol man førte, desto mere skabte man den stabilitet omkring brugsforeningerne, som de netop manglede og led under. Ved at regnskaberne skulle indsendes til politimesteren, fik de ydermere et stempel for at være rigtige.

De skærpede krav til brugsforeninger blev formuleret i udkast til en særlig paragraf i næringsloven³². Dette udkast blev efter mindre rettelser til kommissionsforslagets § 47 (se s. 348), der rimeligvis blev netop det punkt, som sammen med fagprøverne beseglede forslaget skæbne i Rigsdagen.

Fagprøverne var hovedemnet for udvalg III, der tillige behandlede udbygningen af organisationerne og lovgivningens støtte til disse. Debatten udviklede sig til et ping-pong spil uden resultat, idet spørgsmålet om obligatoriske prøver blev henskudt til den samlede kommission³³. Udvalgets mindretal – Bing, Michelsen og P. G. C. Jensen – fremførte dels almindelige liberalistiske synspunkter, dels argumenter, der gik ud på, at en faglig prøve efter læretiden ikke gav nogen garanti for den pågældendes egnethed som mester. Endvidere gjorde udvalgsformanden, P. G. C. Jensen, opmærksom på, at fagprøverne kun havde ringe politisk chance, idet Landstinget ved behandlingen af lærlingeloven havde udtalt sig mod prøverne³⁴. Flertallet

(A. Hansen, J. M. Chr. Larsen, C. Lichtenberg, E. Eriksen, Axel Meyer) understregede, at prøverne ville styrke håndværket og middelstanden; det var håndværkerne selv, der pålagde sig en byrde, og dette skulle tages i betragtning af de andre erhverv og publikum. Bing indvendte herimod, at de nuværende mestre gik fri, derfor burde svendene have været spurgt. »Middelstanden,« hedder det i referatet af et af Bings indlæg, »er ikke alene håndværkere, men også fabriksarbejdere o. s. v. Man skal ikke lægge for stor vægt på dette udtryk«³⁵. I det hele faldt det prøvernes tilhængere svært at finde argumenter. Meyer indrømmede, at de slette konjunkturer var en medvirkende årsag til, at spørgsmålet om prøver kom frem³⁶. Smedemester Larsen »indrømmede, at udenforstående sjældent kom ind i al fald i hans fag«³⁷. A. Hansen mente dog, at det ofte skete hos skomagerne³⁸.

Da den samlede kommission i november 1891 genoptog sine møder, lykkedes det heller ikke at nå til enighed om de omstridte hovedspørgsmål. Om § 16, hvis ophævelse eller indskrænkning netop ville være af væsentlig konkurrencebegrænsende karakter, var der fremdeles uenighed. Det var især håndværkets folk (Trautner, Nielsen og nu – efter afvigelsen, s. 344 – Meyer), der gik imod og forlangte, at paragraffens frihedsrettighed skulle være afhængig af fuldmyndighed. Det samme blev også fremført af agent Tachau, og Pagh argumenterede med, at stemningen for en forandring af § 16 var for stærk til, at den kunne ignoreres; ved afstemningen var der flertal for dette synspunkt (12 mod 9); men ved den endelige redaktion, i oktober 1892, havde flertallet – og Axel Meyer – skiftet igen, sådan at kravet om fuldmyndighed bortfaldt³⁹.

Under den videre behandling af underudvalgenes forslag ændredes også bestemmelserne om aktieselskaber. Det var formanden, der udtrykte sin beklagelse af, at man ikke havde fundet grund til at fastsætte strengere regler for selskabernes adgang til næringsadkomst – »under hensyn til den trykkende konkurrence, der fra aktieselskabernes side var udøvet over for personlig næringsdrivende«⁴⁰. I konsekvens af dette vedtoges, at aktieselskaber for næringsadkomst skulle svare en kendelse på så stort et beløb, som ville have været at betale, såfremt hvert bestyrelsesmedlem havde erhvervet adkomst⁴¹. Tilsvarende var der også enighed om indførelse af en afgift på virksomheder, der udøvede næringsdrift i en kommune uden at have hjemsted der. Ved bestemmelsen havde man navnlig aktieselskaber for øje; men i øvrigt gjorde Axel Meyer opmærksom på, at man ikke derved ville ramme de virksomheder, som man havde i tankerne, idet de

blev drevet som selvstændige forretninger, der var forpligtede til at forsyne sig fra visse store forretninger. De foreslåede årlige afgiftsbeløb lå mellem 20 kr. og 600 kr. ⁴².

Tilsvarende tendenser, som kendetegnede det foregående, viste sig også i den følgende debat om handelsborgerskaberne. Formanden repræsenterede her det klare standpunkt: han ønskede ikke duelighedsprøver for handelen og heller ikke specificerede borgerskaber – begge dele »vender den tunge ende nedad«; men han ønskede på den anden side, at handel og fabriksdrift ikke måtte forenes – forenet handels- og fabriksdrift stillede den kapitalstærke gunstigere på bekostning af den jævne virksomhed. For muligheden for at forene de to erhverv talte både H. N. Hansen, Ipsen og grosserer Holm samt provinshandelens mænd, Tachau og Plum – det var jo også en forbindelse, som havde gammel rod både i hovedstadens og provinsbyernes handel. I sin modstand mod prøverne fik formanden støtte fra P. G. C. Jensen og Michelsen, mens Plum og Tachau gik ind for dem; det samme gjorde håndværkerne Trautner og A. Hansen; den sidste henviste til, at detailhandelen konkurrerede med håndværkerne og derfor også burde være underkastet prøver. Man kunne ikke nå til nogen enighed, selv efter 14 dages betænkningstid, og efter forslag fra Bing blev disse spørgsmål yderligere udskudt ⁴³.

Problemet fandt sin løsning deri, at man stillede håndværket lige med fabrikkerne. Det fik således retten til at have een butik i næringskredsen og der også sælge, hvad der sluttede sig til deres frembringelser – efter den gældende lov måtte man have flere butikker, men kun handle egne frembringelser, hvad især havde været til skade for de små bedrifter. Samtidig mistede fabrikanter på landet retten til at have udsalg i enhver købstad. Håndværkerens frygt for, at handelen via forenet borgerskab skulle trænge ind i håndværket, var nu aftaget stærkt, fordi de tvungne fagprøver ville betyde, at handelen gennemgående ville være forhindret i at udøve håndværksvirksomhed ⁴⁴.

Mens man let enedes om høkerhandelens omfang, var der på ny uenighed, når det gjaldt døds- og konkursboers salgsret. Mens håndværkerne og konsul Tolderlund ønskede den begrænset, således at der under realisationen ikke måtte foretages indkøb, var formanden og andre med ham af den opfattelse, at det af hensyn til bevarelsen af forretningens værdi var nødvendigt, at virksomheden gik sin uændrede gang. Håndværkerens modstand motiveredes med, at der under realisationen ville ske underbud. Ved at

begrænse boernes salgsret til 6 måneder nåede man dog til et kompromis ⁴⁵.

Enighed var der derimod om brugsforeningerne. Nogen tvivl var der med hensyn til, hvor langt man kunne gå med organisatoriske regler uden at bevæge sig fra næringsloven ind på selskabslovgivningens område ⁴⁶. Resultatet (forslagets §§ 7 og 47) blev, at en brugsforening kun kunne have åben bod, hvis den ville underkaste sig bestemmelserne for en almindelig næringsvirksomhed. Om de øvrige, og det vil sige det langt overvejende flertal, bestemtes, at de årligt skulle offentliggøre deres regnskab i et af politimesteren bestemt blad, at uddeleren ikke måtte drive beslægtet handel, at vedtægterne og en medlemsfortegnelse skulle indsendes til politimesteren, inden foreningen trådte i virksomhed, og at der skulle være solidarisk ansvar. Det sidste skulle man ikke kunne frigøre sig fra ved udmeldelse for så vidt gjaldt de indtil udmeldelsen indgåede forpligtelser; endelig måtte foreningen ikke fordele brændevin, vin eller skattepligtigt øl.

Den meget indgående drøftelse af fagprøver, som fandt sted over tre perioder, bragte ikke kommissionen videre. Den bragte heller ikke nye synspunkter frem; standpunkterne var fastlåse, og man måtte fra begge sider erkende, at den østrigske lovgivning havde eksisteret så kort, at man ikke der havde noget erfaringsmateriale at bygge på. Ved afstemningen stemte 17 for og 7 imod (Koch, H. N. Hansen, Bing, Eriksen, Holm, Michelsen og Nielsen), mens sekretæren, Jonquières, undlod at stemme; om divergenserne mellem de to grupper se i øvrigt s. 342 og 345 ⁴⁷.

Mens fagprøverne trak skarpe skel i kommissionen, var det samme ikke tilfældet med forslagene om statens støtte til udbygningen af erhvervenes organisationer. For så vidt indebar disse forslag ikke nogen regulering af næringslivet, og man var da også klar over, at de måske ikke hørte hjemme i loven: »Det vil let ses, at dette forslag går meget uden for lovens ramme; det vil under sagens senere gang muligvis findes rigtigst at udsondre det som en særlig lov, og herimod kan kommissionen ikke have noget at erindre« ⁴⁸. Drøftelsen af dette spørgsmål førte ikke til opstilling af principielle betragtninger ⁴⁹. Sådanne blev udskudt til selve betænkningen, der blev underskrevet 13. juli 1893. Hvem der skrev betænkningen fremgår ikke af akterne; men man må vel formode, at det har været sekretæren i forening med formanden; dog har også næstformanden forfattet afsnit af den ⁵⁰. Den forelå færdigtrykt og udsendtes til offentligheden en af de første dage i august ⁵¹.

Kommissionens betænkning

Betænkningen var opbygget således, at den først bragte kommissionens almene synspunkter. Efter disse fulgte forslag til en ny lov, hvis enkelte paragraffer blev nærmere kommenterede i det følgende afsnit. Endelig fulgte en række bilag, herunder 31 sider med referater af andragender indkommet til Indenrigsministeriet og kommissionen.

Betænkningen indledte med at fastslå, at de mange klager over forholdene inden for byerhvervene ikke var noget specielt dansk fænomen⁵². I det sidste halve århundrede havde de lydt »omtrent enslydende i alle civiliserede lande«, hvor frikonkurrencen var blevet gennemført. Man erkendte det opsving, som den nye ordening havde medført; men den indebar også store sociale ulemper: skabelsen af et stort arbejderproletariat, småhåndværkerens bukken under for storindustrien, »og mangen handelsvirksomhed, som med en lille kapital skaffede underhold til en tarvelig familie, måtte opgive kampen med den store kapital«. Det er karakteristisk, at man ikke har søgt at dokumentere disse udsagn med tal eller blot er studset over modsætningen mellem den sidste sætning og det hastigt voksende antal detailhandlere (se s. 303).

Mod disse forhold mente kommissionen, at lovgivningsmagten havde pligt til at skride ind. Man parallelliserede her med, at man søgte at beskytte arbejderne. Man ville derfor styrke udøverne af den lille bedrift og fjerne de forrettigheder, som storindustrien nød.

Det konstateredes, at i Danmark som i andre lande havde håndværkerne ført an i klagerne. Men »hos os føler dog de handlende sig i mange retninger trykkede af udviklingen«. Kommissionen havde taget klagerne op til undersøgelse, men efter sin forskrift været bundet til at følge grundprincipperne i 1857-loven. Alene af den grund havde man ikke kunnet følge de nye principper, man havde lagt til grund for næringslovgivningen i andre lande, navnlig Østrig, men ydermere var disse forsøg af så ny datum, at de endnu ikke havde haft tid til at bestå deres prøve.

Efter disse almindelige betragtninger fulgte redegørelser for kommissionens syn på de centrale problemer. Redegørelsen for synet på den gældende næringslovs § 16 bragte ikke nyt frem i forhold til kommissionsmøderne⁵³. Derimod gav behandlingen af spørgsmålet om tvungne duelighedsprøver i højere grad end kommissionsmødereferaterne en samlet opstilling af argumenterne⁵⁴.

Det er tydeligt, at de to parter har påvirket hinanden under kommissionsarbejdet. I argumentationen er der ofte stor lighed; men man drager forskellige slutninger, og ingen af de to er i stand til at give nogen dokumentation for deres opfattelse; muligvis forties også momenter, som fremførte ville virke stødende på offentligheden.

Begge parter rejser først spørgsmålet, om håndværksarbejdets kvalitet er gået tilbage siden 1857. Flertallet siger, at det ikke er sikkert, at der er sket nogen tilbagegang, og mindretallet siger, at det er lige så godt som før 1857 – ingen af parterne søger at dokumentere udsagnet. Begge parter er enige om, at der kommer mere og mere frem af tvivlsom kvalitet, og om at dette skyldes et krav fra publikum. Flertallet mener dog, at selv om dansk håndværk ikke er gået tilbage, så er det dog ikke gået så meget frem som udlandets, ligesom det påpeges, at en videre faguddannelse vil styrke landets økonomi. Ingen af disse argumenter tager mindretallet stilling til.

Når derimod flertallet henviser til udlandet, protesterer mindretallet. Der argumenteres med, at fagprøvekravet er en almindelig bevægelse. Den østrigske lov af 1883 om tvungne prøver og de tyske og norske lovforslag omtales; men af mindretallet føres frem, at i hvert fald hidindtil havde det østrigske system betydet en skuffelse. Når dernæst flertallet henviser til den stigende tilbøjelighed til at aflægge de frivillige svendeprøver og tager den som udtryk for, at man ønsker tvungne prøver, tager mindretallet den som et vidnesbyrd om, at man kan nå det samme ad frivillighedens vej⁵⁵.

Når dernæst flertallet stærkt understregede, at prøven ikke burde være sværere end den normale svendeprøve, så hævdede mindretallet, at den derved ville blive betydningsløs. Man henviste her til, at det kun var en meget ringe brøkdelen, der ikke bestod prøven. Af den grund afviste mindretallet også det argument, at prøven ville stimulere samfundets anerkendelse af håndværkerstanden, som derved ville tiltrække dygtigere og bedre udrustede befolkningselementer. Prøven ville heller ikke, således som flertallet mente, være nogen beskyttelse mod dårlige håndværkere, når sværhedsgraden ikke var større, lige så lidt som den ville beskytte mod industrien, idet denne – i kraft af den dispensationsret, flertallet ville tillægge indenrigsministeren – alligevel ville klare sig.

Flertallet anførte mod slutningen af sin argumentation, at hvis fagprøverne ikke blev gennemført, ville det vække stor skuffelse blandt landets håndværkere. Denne skuffelse ville atter føre til slaphed, fordi det frivillige

arbejde, man udførte for håndværkerstandens dygtiggørelse, derved blev nægtet samfundets »stempel«. Det indrømmes dernæst i konklusionen, at prøven ville være til producenternes fordel; men det understreges, at konkurrencen fra den hjemlige storindustri og fra udlandet vil bevirke, at konkurrenterne ikke rammes af nogen prisfordyrelse. Netop udlandets konkurrence benyttede mindretallet som argument for, at prøven ville blive virkningsløs.

Prøven for handelen argumenterer man ikke for. Den godkendtes til gengæld af mindretallet med den motivering, at lovgivningen stillede bestemte krav om bogføring.

Om begge parters argumentation gælder, at den er meget vag og præget af ræsonnementer, der bygger på medlemmernes almindelige indtryk af samfundsforhold. Karakteristisk er også mindretallets generelle synspunkt: »... forlangendet om en sådan prøve [bliver] en indskrænkning af den nu i over en menneskealder anerkendte fri og lige adgang til erhverv, og efter mindretallets formening måtte der påvises afgørende grunde for at indføre en sådan indskrænkning«.

Det er næppe muligt at klarlægge, hvad der har bestemt de enkelte kommissionsmedlemmers standpunkt. Der kan dog påpeges visse momenter. De to repræsentanter for landhåndværket – karetmager Eriksen og farver Nielsen – var begge med i mindretallet, hvad der svarer til standpunkterne i Rigsdagen (se s. 363 og 383). Bing og H. N. Hansen tilhørte ved fødsel det liberale handelsaristokrati i København, som stod bag næringsloven af 1857⁵⁶. Bing står endvidere som den moderne industris mand. Det samme er tilfældet med guldsmed Michelsen, som i øvrigt selv var håndværksmester uden at have gennemgået håndværkeruddannelse; økonomisk stod familien også fjernt fra småhåndværkeren⁵⁷. Både Bing og Michelsen repræsenterede også den nye, mere industrielle fløj i Industriforeningens ledelse. Grosserer Johannes Holm tilhørte også det etablerede pengearistokrati og må vel antages i meget at have været på linie med Tietgen i næringslovspørgsmålet, siden han repræsenterede Grosserer-Societetet⁵⁸. Endelig var mindretallets sidste medlem, kommissionsformanden G. Koch, nok højremand, men med rod i nationalliberalismen og med kontaktflader til Venstre⁵⁹.

Om mindretallet gælder således, at det falder i to grupper: repræsentanter for landhåndværket og repræsentanter med rod i den gamle liberalisme, for flere tillige med tilknytning til den nye industri. Tendensen i deres synspunkter er den, at man – tydeligst kommer det til udtryk hos Koch – vil have

sikkerhed for, at de små erhvervsudøvere kan komme med, og at de stores udvikling begrænses.

I flertallet er tendensen, at man ønsker at beskytte erhvervslivet i midten. Der lukkes af både nedad og opad. Flertallet er sammensat af samtlige repræsentanter for købstædernes erhvervsorganisationer; først håndværket: A. Hansen, J. M. Chr. Larsen, Axel Meyer, C. Pagh, H. Stilling og Trautner, dernæst provinshandelen: Tachau, Plum og Tolderlund. De to grupper for byerne, henholdsvis København (J. Ipsen og C. F. Lichtenberg) og Købstadforeningen (R. S. Friderichsen, P. G. C. Jensen og Wibolt), sluttede sig også samlet til flertallet. Med i dette var også herredsfoged S. N. Krarup fra Herning, der vistnok må ses som repræsentant for Hammerum herred, og den sjællandske landdetailhandler Jens Jensen.

Som nævnt (s. 348) var der i kommissionen »fuld enighed om, at en kraftig organisation af udøverne af samme eller beslægtede næringsbrug er af den største betydning for den næringsdrivende stands fremtid«⁶⁰. Man konstaterede den betydning, de eksisterende organisationer havde haft for uddannelsen og for at skabe mulighed for, at de næringsdrivende kunne fremføre deres interesser på en sådan måde, at de blev hørt.

Man var enige om, at forholdene havde været utålelige i lavstiden. Hvad der nu kunne være tale om var »en anerkendelse fra statens side, forbundet med visse rettigheder, for at fremme tilslutningen til og betydningen af organisationen« – i den forbindelse henvistes til et andragende derom fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk. Man pegede på, at det måske under sagens behandling kunne vise sig rigtigst at udsønde reglerne om organisationerne i en særskilt lov.

Blandt foreningernes formål nævntes som det almene at fremme faglig oplysning samt befordre enighed og sammenhold. For at opnå statens stadfæstelse og dermed adgang til de rettigheder, som fulgte dermed, skulle de nævnte formål være fastslåede i vedtægterne. Foreningerne skulle dog også kunne stille sig videregående formål, »så som understøttelse af foreningens medlemmer, disses familier og lærlinge, fremme af den fælles erhvervsvirksomhed ved oprettelse af lånekasser, fællesindkøb af råstoffer og deslige«⁶¹.

Forslaget indeholdt i øvrigt ikke nærmere bestemmelser om foreningernes vedtægter. Kun fastsloges, at en betingelse for at opnå medlemskab skulle være, at vedkommende »i henhold til næringsadkomst driver selvstændigt, til faget henhørende erhverv i kredsen eller en sådan forretning samme-steds« (§ 60). Også denne bestemmelse lukkede af nedadtil, idet medlems-

skab efter indholdet ikke kunne opnås af sådanne håndværkere, der i henhold til § 3 drev virksomhed uden fremmed medhjælp og derfor uden næringsadkomst; yderligere blev sådanne afskåret fra at kalde sig mestre, idet dette efter forslagets § 63 blev forbeholdt foreningernes medlemmer.

I motiverne fremhæves, at man i øvrigt ikke havde villet fastsætte nærmere om vedtægternes indhold. Der henvises til den østrigske og tyske næringslovgivnings detaljerede regler; men derefter siges, at kommissionen har fundet det mest i overensstemmelse med den danske næringslovgivnings ånd at overlade den nærmere udformning af vedtægterne til foreningerne selv⁶². For at fremme foreningerne og deres virksomhed bestemte forslagets § 69, at den, der havde ret til at blive medlem, men ikke indmeldte sig i foreningen, var pligtig til at betale til den, dog ikke mere end normalkontingentet.

Foruden eneretten på betegnelsen »mester« fik foreningens medlemmer eneret på leverancer til de af staten autoriserede vare- og industrilotterier. Der tillagdes dem også andre rettigheder, som dog ikke greb direkte ind i konkurrenceforholdet. Kun de kunne vælges ind i tilsynet for tekniske skoler og andre fagskoler, som stat eller kommune ydede tilskud til, kun de kunne opnå rejseunderstøttelse af statsmidler, og kun de kunne være voldgiftsmænd i lærlingesager samt vurderingsmænd efter loven af 19. marts 1869 (udlån af umyndiges midler); endelig skulle kun de kunne udmeldes til at foretage syns- og skønsforretninger⁶³.

Begrænsningen af brugsforeningernes virksomhed ledsagedes ikke af dybere principielle betragtninger. I motiveringen for det vidtgående forslag (se s. 348), indskrænkede man sig væsentligst til at referere de gældende bestemmelser; motiveringen blev givet indirekte ved at konstatere, at brugsforeningerne berøvede håndværkerne og mellemhandlerne deres kundekreds, og at der var trang til en lovgivning på dette område, hvor de næringsdri- vendes interesser berørtes meget indgribende⁶⁴. Man fremførte dog også, at det var i medlemmernes interesse, at forholdene blev lagt i så faste rammer som muligt. Det er iøjnefaldende, at netop på dette område, der skulle blive så afgørende for forslagets skæbne, var man ikke i stand til at fremdrage mere ideelt klingende motiver, men i stedet ligefrem anførte hensynet til de handlendes økonomiske interesser uden afvejning af, hvordan bestemmelserne ville blive opfattet af brugsforeningernes ca. 75.000 medlemmer⁶⁵.

På tilsvarende måde blev forslagets stærke begrænsning af omløben udelukkende motiveret med hensynet til de handlende. Ganske vist nævntes det,

at man derved også ville opnå at befri forbrugerne for en betydelig ulempe. Omløben med varer blev efter forslaget indskrænket til som hovedregel kun at være lovlig med næringsmidler af indenlandsk oprindelse; det samme gjaldt omrejsen for at optage bestilling direkte hos forbrugere.

»Auktionsuvæsenet« havde som omløben med varer spillet en væsentlig rolle i agitationen for næringslovens ændring. Også her indførtes væsentlige indskrænkninger – i forslagets § 19⁶⁶. Synspunktet var, at man ville beskytte mod urimelig konkurrence; men det blev også fremført, at man ville forhindre, at folk, der ikke drev en ordentlig og regelmæssig forretning, drog penge ud af det godtroende publikums lomme. Man henviste til, at den gældende lov åbnede adgang for handlende eller håndværkere til at holde auktion, blot de på et eller andet tidspunkt havde drevet forretning i byen. Fallenter f. eks., der havde forladt byen for flere år tilbage, kunne vende tilbage med et opkøbt, ukurant varelager og sælge ud af det under auktion. Forslaget gjorde det nu til en betingelse, at den næringsdrivende havde hjemme i byen og det sidste år havde drevet næring i den.

I gennemgangen af kommissionens arbejde er hidtil omtalt enkelte af de større spørgsmål. Samles disse og sættes sammen med en række mindre ændringsforslag, aftegnes billedet af et resultat, der over hele linjen betød en indskrænkning af næringsfriheden; i øvrigt var de andre foreslåede ændringer kun sådanne, som afklarede forståelsen af den gældende lovgivning og praksis. Samlet omkring de enkelte paragraffer i forslaget var ændringsforslagene følgende:

§ 2. Overført fra fri til bunden næring: »leverandøren af en håndværks- eller fabriksvare, når han bestiller varerne hos personer, der er berettiget til at afsætte samme« (s. 91 f.)⁶⁷.

Overført fra fri til bunden næring: handel med uformalede, udenlandske kornvarer (s. 93).

Overført fra fri til bunden næring: handel på landet med formalede kornvarer (s. 93).

Overført fra fri til bunden næring: handel med agerdykningsredskaber (s. 93 f.).

§ 3. Fri næring inden for håndværk og fabriksdrift ved hustrus og børns hjælp indskrænkes således, at en medarbejdende søn kun må benyttes til hans fyldte 18 år (s. 96).

Fri næring bortfalder, hvis den omfatter medarbejdere uden for den lige nævnte kreds, for kvinder, der »forfærdiger modepynt, klædningsstykker for personer af kvindekønnet og for drengebørn under 10 år« eller syr linnedsyning, kasketter, halsbind og deslige (s. 96).

§ 4. Skipperes udsalgsret indskrænkes væsentligt (s. 97 f.).

§ 6. Udlændinges adgang til at opnå næringsadkomst gøres betinget af »stadigt ophold i de sidste 5 år«, mens 1857-loven kun betingede sammenlagt 5 år (s. 101 f.).

Straf af fængsel på vand og brød for tyveri eller bedrageri medfører fortabelse af retten til næringsadkomst (s. 105 f.).

§ 7. Hvert bestyrelsesmedlem i et aktieselskab skal opfylde betingelserne for at opnå næringsadkomst (s. 107).

§ 14. Håndværkere og fabrikanter må kun have een butik i den næringskreds, hvor de har adkomst (s. 114).

Landfabrikanters ret til udsalgssted i købstæderne bortfalder, medmindre de forholder sig som bestemt i § 21 (s. 115).

§ 16. Omførsel indskrænkes til næringsmidler, der hører til landets egne frembringelser; husflidsfrembringelsers omførsel gøres betinget af politiets tilladelse (s. 119 ff.).

§ 17. Prøvehandel forbydes (s. 122).

§ 19. Næringsdrivendes adgang til frivillig auktion gøres afhængig af, at den pågældende i det sidst forløbne år har drevet sin næring på det omspurgte sted, og at der kun afhændes varer tilhørende den næringsdrivende selv (s. 125 f.).

§ 20. Uklarheden m. h. t. hvor længe et døds- eller konkursbo måtte fortsætte en forretning foreslog man bortryddet, ved at der fastsattes et bestemt tidsrum, nemlig højst 6 måneder (s. 127 ff.). Forbud mod at reklamere med, at varer, overtaget af en handlende fra et sådant, udbydes under angivelse af »bosalg« eller lignende (s. 130).

§ 21. Enhver, der driver bunden næring i en kommune uden at betale skat der, skal betale en årlig afgift (fra 20 til 600 kr.). Aktieselskaber skal betale en lignende afgift (20 til 1200 kr.) de steder, hvor de driver næring (s. 130 f., jfr. s. 48 ff.).

§§ 22–23. Om duelighedsprøverne.

§ 38. Materialister skal have farmaceutisk eksamen (s. 155).

§ 39. Marskandiserhandel ikke forenes med anden næring (s. 156).

§ 40. Byhøkere ikke selv indføre fra udlandet (s. 157).

§ 47. Brugsforeningsbestemmelserne (s. 160 ff.).

§ 63. »Mester«-betegnelsen forbeholdt medlemmer af de forskellige organisationer.

En »begrænsning« af næringsfriheden rummede endelig også forslaget § 52. Det hed her, at »offentlig politisag kan ikke nægtes, når det forlanges af magistraten eller bestyrelsen for en i henhold til § 55 stadfæstet forening«. En bestemmelse, der sigtede til at udligne politimestres utilbøjelighed til at rejse påtale for overtrædelser af næringsloven (s. 163 f.).

Indskrænkningerne var således mange⁶⁸. De fleste dog hverken dybtgående eller omfattende. Kun på to områder skete der en udvidelse af næringsfriheden. Karakteristisk nok for dette forslag, der i det hele særlig imødekømt håndværkerne, var den ene udvidelse den, at håndværkere efter § 52 fik ret til forhandling af »varer, som sædvanligt udgør dele af eller tilbehør til genstande, til hvis forfærdigelse de er berettigede«. Den anden udvidelse var den, at den særlige adkomst til uden betaling at drive en ringe handel (»såsom med brød, tråd og garn, lys og sæbe, legetøj og kager«) nu også skulle kunne meddeles på landet (§ 41, s. 158). Om der med denne bestemmelse også har været sigtet på en begrænsning af brugsforeninger ved at påføre dem øget konkurrence får stå hen.

Næringslovforslaget på Rigsdagen

Modsætninger mellem land og by

Da kommissionsbetænkningen forelå i 1893, var billedet ved at skifte i dansk erhvervsliv. Som nævnt (s. 286) er der sammenfald i tid mellem kravene om næringslovreformer og de meget dårlige tider i 1880'erne. Selv om det store opsving hører hjemme i tiden efter 1895, så var forholdene dog bedrede for bybefolkningen. Den private industri var inde i en jævn fremgang¹. Mens assurancesummerne for bygninger i København i perioden 1887–90 forøgedes med 10,5 mill. kr. årlig (det foregående femår var tallet 18 mill.), var tilvæksten 1891–95 på 15,5 mill. kr.² For købstæderne var de tilsvarende tal henholdsvis 8 mill. kr. og 11,6 mill. kr.³ Den danske handelsflåde, der havde været inde i en stadig tilbagegang fra 1885 til 1888, var atter i stigning fra 1889⁴. Det samme gjaldt forbruget af en række nærings- og nydelsesmidler som: kaffe, vin, sukker og tobak⁵. I det hele skete der i disse år en betydelig vækst i bruttoinvesteringerne, der havde været inde i en betydelig tilbagegang i midten af 1880'erne⁶.

Den begyndende fremgang slog som bekendt først igennem i byerhvervene.

L. V. Birck skriver: »1895 begynder de forretningsivrige år, kun landbruget skal endnu i tre år udholde depressionens ørkenvandring«⁷.

Netop i sommeren 1893 udløste de dårlige landbrugskonjunkturer den omfattende agrarbevægelse⁸. Agrarbevægelsen trak nye skillelinjer i dansk politik og mødte med krav om en omfattende lovgivning til fordel for landbruget. Vurderingen af agrarbevægelsens politiske følger må være ret usikker⁹. Men givet må det være, at mulighederne for at gennemføre en reform til fordel for købstæderne og samtidig undlade at imødekomme agrarkravene ville være meget ringe; dertil måtte begge de politiske partier være for utrygge over for de konsekvenser, dette ville kunne få for deres stilling i landbefolkningen. Ikke mindst ville dette være tilfældet hos Venstre og da særlig den moderate fløj, som var de med agrarbevægelsen nærmest forbundne¹⁰. På samme tid var det navnlig de moderate, Højre skulle samarbejde med i lovgivningsanliggender, og inde i Højre var der også agrariske stemninger i forligsfløjen.

Umiddelbart forud for Højres delegeretmøde i december henvendte Axel Meyer sig til forretningsudvalget med et forslag til en del af delegeretmøderesolutionen, hvori håndværkets og industriens krav blev understreget. Først redigerede Dinesen den om og gik til konseilspræsidenten, der atter ændrede, hvorefter Steffensen skrev den endelige form¹¹. Den lød:

»Forsamlingen udtaler ønsket om, at det må lykkes regeringen og Rigsdagen at gennemføre sådanne foranstaltninger, som kunne lette de økonomiske vanskeligheder, som for tiden tynger både på land og by, uden at derved nogen enkelt samfundsklasses interesser trædes for nær, og uden at statens evne til at fyldestgøre sine formål svækkes«¹².

Denne resolution i almindelige vendinger sigtede således ligeligt mod land og by. Svarende til dette havde forretningsudvalget forud for delegeretmødet aftalt, at P. G. C. Jensen på dette skulle fremkomme med et indlæg for købstadinteresser og Alfred Hage med et for agrarkravene¹³. For Højre frembød agrarbevægelsen endnu større problemer end sommerens storesbevægelse, som også havde været belastende derved, at ledende mænd fra landhøjre havde været med i stores¹⁴. At forholdet mellem land og by var blevet belastet, kan der ikke være tvivl om.

Der var ikke noget i de af Agrarforeningen opstillede reformkrav, der stillede sig i vejen for næringslovens gennemførelse. De områder, hvor byerhvervenes og agrarernes interesser kunne kollideres, var skat og told. Dernæst kunne der blive tale om sammenstød i selve det forhold, at agrarerne

ved en stærk organisation og en kraftig agitation kunne påvirke lovgivningsmagten til ensidigt at interessere sig for landbrugsspørgsmål. I et cirkulære til landets byråd fremlagde Købstadforeningens bestyrelse i november 1893 disse spørgsmål og udbad sig kommentarer, idet man understregede, at man ikke fandt anledning til at rejse en tilsvarende bevægelse, selv om købstæderne lige så stærkt som landbruget havde hjælp behov, bl. a. ved en ny næringslov. Byrådenes svar gav lige så lidt som bestyrelsens cirkulære udtryk for nogen stærk modsætning til agrarkravene ¹⁵.

Den samme afdæmpede tone havde præget nogle artikler og taler af ledende mænd og deres talerør i november-december. I »Håndværkerbladet« for den 29. november konstaterede man, at det var forstemmende for byfolk at se, hvor hurtigt der var fremsat agrarlove, mens det ingen hast havde med næringsloven ¹⁶. Men samtidig understregede man, at efter hvad der forelå, var det ikke uberettiget at vente, at Agrarforeningen ville vise forståelse for byernes ønsker. Til syvende og sidst gjaldt det ikke »en enkelt stands, men hele landets og alle dets borgeres velfærd og interesser.«

»Håndværkerbladet«s artikel fik tilslutning fra den ledende agraravis: »Fyens Avis«. Det var ganske samme melodi:

»Efter vort kendskab til agrarbevægelsen er vi forvissede om, at den mindst af alt vil søge at fremme sine interesser på byernes bekostning. En velstående landbostand og sunde og gode tilstande blandt bybefolkningen vil bedst af alt fremme hele samfundets og derigennem fædrelandets vel« ¹⁷.

Den følgende dag skrev samme blad, at når byerne havde så svært ved at vinde gehør for sine interesser, så skyldtes det ikke mindst manglende imødekommenhed over for politiske modstandere ¹⁸.

Tilsvarende forsonlige toner kendetegnede to artikler i »Berlingske Tidende« af de to parters ledende mænd. Agrarforeningens formand, kammerherre S. Barner, skrev om, hvilken alt overskyggende betydning landbruget havde for landets økonomi, men understregede også forståelsen for byernes behov ¹⁹. I en svarartikel redegjorde Axel Meyer først for, hvordan byerhvervene i det moderne samfund var lige så betydningsfulde som landbruget, men erklærede derefter sin forståelse for landbrugets ønsker ²⁰.

Trods al erklæret gensidig sympati var der alligevel gennem agrarbevægelsen blevet rejst skel mellem land og by. Det var under dårligst mulige vilkår, næringslovsforslaget kom frem i det landboprægede Folketing.

Inden næringslovsforslaget kunne komme frem i Folketinget, var det nødvendigt at høre Grosserer-Societetets Komité om de forslag, der specielt

vedrørte København. Det skete i skrivelse af 26. august, som komiteen besvarede den 16. september²¹. Komiteen opholdt sig navnlig ved, at det var uheldigt, at det skulle være grossister forbudt at sælge varer i mindre partier end for 200 kr. og detaillister i partier af større værdi end 200 kr., jfr. forslagens §§ 34–35. Det var, hævdede komiteen, nødvendigt for en grossist at kunne sælge til handlende og håndværkere i mindre partier, ellers ville de søge til udlandets grossister. På den anden side var der mange detaillister, der handlede med varer til over 200 kr.s værdi, f. eks. brüsseltæpper og silkekjoler, men manglede kendetegnet for den moderne grossist: at afsætte til andre forretningsdrivende. Man foreslog derfor, at grænsen for grossister ikke skulle gælde, når afsætningen skete til andre forretningsdrivende.

Om bogføringsprøven hed det, at indførelsen af en sådan ikke var uden betænkelighed. Det var et spørgsmål, om man ikke med føje kunne forlange en virkelig fuldkommen prøve på købmandsdygtighed; men da dette ikke lå for, ville man indskrænke sig til at udtale, at den foreslåede prøve næppe ville yde nogen garanti. I »Handelsberetningen« senere på året var man mere ligefrem. Det hed her:

»Komiteen må i øvrigt erkende, at næringslovkommissionen som helhed i sine forslag har faret med lempe over for de bestående forhold, og at den har vist tilstrækkelig resignation til kun at foreslå sådanne indskrænkninger i næringsfriheden, som tidsudviklingen nok uden alt for store ulemper vil vide at affinde sig med. Derimod lægger komiteen ingen skjul på, at den i det hele har liden sympati for den reaktion mod næringslivets frie og ubundne rørelse, hvis ånd hviler over betænkningen, og som over for handelsnæringen har fundet udtryk i et så snurrit forslag som den lille bestemmelse om en slags »fagprøve« i bogholderi for handelsmænd, en bestemmelse, der selvfølgelig hverken er huggen eller stukken«²².

En udtalelse der tyder på, at bogholderiprøvens fader, grosserer Holm (jfr. s. 342), ikke har søgt dækning hos den organisation, han repræsenterede, inden han fremsatte sit forslag.

Venstre afviser

Komiteens indvendinger mod 200 kr.s grænsen for grossister var imødekommet i det forslag, som indenrigsminister Ingerslev den 6. oktober forelagde Folketinget. Der var ellers ikke foretaget mange ændringer i kommissionens forslag, og de fleste af dem var blot juridiske »finpudsninger«.

Tabel 50. Standpunkter i Folketinget ved 1. behandling af næringslovsforslaget

Medlemmerne	Lovens bestemmelser om					
	Fagprøver	Brugsforeninger	Omløben	Organisationer	Aktieselskaber	Skat ved næring i fremmed kommune
<i>Højre</i>						
Guldmedemester Emil Christiansen	+			+		
Malermester P. Nielsen	+	+	+ ¹	+		
Professor William Scharling	+ (?)	+		+		+ (?)
Godsejer Jacob Scavenius	+	÷		+		
Forsikringsdirektør Ludvig Bramsen	+	+		+	÷	÷
Overretssagfører E. A. V. F. Reisz			+			
Indenrigsminister H. P. Ingerslev	+ ⁴	+		+		
<i>Venstre</i>						
Overretssagfører J. K. Lauridsen	÷	÷	+ ¹		÷	
Lærer Anders Thomsen		÷				
Gårdejer Kristen Jensen	÷	÷				
Lærer Anton Jensen	÷	÷		÷		
<i>Moderate Venstre</i>						
Klaus Berntsen	÷	÷	+ ¹		÷	+ ²
Gårdejer Rasmus Nielsen	÷	÷	÷			
Gårdejer J. Ousen	÷	+ ÷				
<i>Socialdemokratiet</i>						
Skræddermester P. Holm	÷	÷		+		

+ : Medlemmet går ind for forslaget.

÷ : Medlemmet går imod forslaget.

(?): Usikkerhed i standpunktet.

1. Mere vidtgående end forslaget.
2. Men hører under skattelove.

Af principiel karakter var der to ændringer²³. Kommissionsforslagets § 31 havde som tidligere omtalt ændret læbæltebestemmelserne således, at heller ikke fabriksdrift måtte udøves i læbæltet. Indenrigsministeren skulle dog være bemyndiget til, når en adkomst til en allerede eksisterende håndværks- eller fabriksvirksomhed bortfaldt, da at meddele en bevilling til samme næring, »når hensynet til stedets beboeres tarv taler derfor«. Et mindretal i kommissionen havde imidlertid ønsket ministerens beføjelse udstrakt til også at gælde nye virksomheder²⁴. Regeringsforslaget fulgte mindretallet, da »forholdet ikke sjældent kan være det, at en fabriksdrift netop har sin naturlige plads i købstadens omegn«.

Fabrikker i æbælte	Auktio- ner	Begræns- ning af marskan- diser- handel	Bemyn- digelser til ministeren	Loven som helhed	Almindeligt syn på store virksomheder
		+	÷	+ 6	
			÷	+ 6	
			+	+	
÷				+	
				+	
		+			
			÷	÷	
			÷	÷	
				÷	
	+		÷	+ 5	
			+	+ 5	
				+ 5	
			÷	÷	÷ 3

3. Kan ikke undgås, men bør kontrolleres.
4. Tøvende over for bogholderiprøve.
5. Godt grundlag.
6. Med stærk bearbejdelse.

Den anden ændring vedrørte organisationerne. Her var kommissionsforslagets § 69 udgået; dermed bortfaldt den foreslåede bestemmelse om, at næringsdrivende, der ikke indmeldte sig i den stedlige, stadfæstede forening skulle betale bidrag til denne.

I øvrigt hed det i motiverne, at man ikke havde været uden betænkelighed ved enkelte af de foreslåede bestemmelser. Tilsvarende hed det i den ganske korte mundtlige forelæggelse, at man fulgte kommissionsbetænkningen; men dermed skulle ikke være sagt, at man til enhver tid kunne »tiltræde og fastholde alt, hvad der er sagt i betænkningen«²⁵.

En månedstid efter forelæggelsen kom forslaget til 1. behandling. Efter

denne kunne næppe nogen være i tvivl om, at hovedpunkterne i forslaget – bortset fra omløben – ingen chancer havde for at blive gennemført.

I tabel 50 er der foretaget en grov opdeling af debattens hovedstandpunkter²⁶. Skemaet viser en klar fordeling; med en enkelt afvigelse (Jacob Scavenius: brugsforeninger) gik alle af Højre ind for forslaget bestemmelser om fagprøver, brugsforeninger og organisationer – der kunne dog, jfr. nedenfor, være nuanceforskelle. Ligeledes gik højrefolkene ind for lovforslaget som helhed. Alle i Venstre var til gengæld imod bestemmelserne om fagprøver og brugsforeninger, mens de ikke tog stilling til bestemmelserne om organisationer. Som helhed var der den opdeling inden for Venstre, at medlemmer af de radikale fløje i det hele var mod lovforslaget, mens de moderate erkendte, at det var egnet til at drøfte nærmere. Socialdemokraten fulgte de radikale venstremænd, men med selvstændig stillingtagen (jfr. side 364 f.). I alle grupper var der betydelig modstand mod forslaget mange bemyndigelser til for ministeren at meddele dispensation. Scharling fandt dem dog, selv om der var gået vidt, påkrævede; de var »et udtryk for ønsket om at vise billighed og liberalitet mod alle og ikke ved de bestemmelser, som man i almindelighed har anset for ønskelige, at snære med bånd i de enkelte tilfælde, hvor dette måtte vise sig at være overflødig«²⁷. En udtalelse, der kan stå som et vidnesbyrd om en tøven over for forslaget tvangsbestemmelser svarende til den, som også kendetegnede kommissionsformanden. Rasmus Nielsen mente, at det generelt var nødvendigt, at administrationen ved dispensationsmuligheder skulle kunne tilpasse lovene til livet²⁸.

Mulighederne for gennem dispensationer at afbøde lovens virkninger var en hovedindvending for højremanden Emil Christiansen²⁹. Derved ville der blive åbnet adgang til vilkårlighed og til at gennemhulle lovens tvangssystem; han var også modstander af, at polytekniske kandidater var fritaget for fagprøve. I det hele lagde han, der var formand for Odense Håndværkerforening, skarpt op til, at forslaget ikke i tilstrækkelig grad imødekom håndværkets krav. Påfaldende, men måske svarende til hele håndværkerbevægelsens afskæring både opad og nedad, er det, at Christiansen samtidig vendte sig mod, at farmaceutiske kandidater skulle have eneret til materialisthervet.

Umiddelbart efter Christiansen fik forslaget skarpeste modstander, J. K. Lauridsen, ordet³⁰. Han begyndte med at konstatere, at når forslaget var forelagt Folketinget i stedet for Landstinget med dets mange købstad-

repræsentanter, måtte det være, fordi ministeren derved kunne være sikker på, at det ikke blev gennemført. J. K. Lauridsen havde en lang række indvendinger mod enkeltheder. Men navnlig mod hovedbestemmelserne gik han kritisk til værks. Det var forkert, at loven i det hele taget havde bevaret en vis mulighed for omløben; det var urimeligt over for »dem, som sidder i deres butik og svarer deres skatter og betaler deres borgerskab«. Om fagprøver hed det, at »det, der bliver vundet ved fagprøver, er først og fremmest en blid og rolig søvn«. Han var imod, at forbrugsforeninger blev generet i købstædernes interesse:

»Dette lovforslag foreskriver f. eks. om forbrugsforeningerne, at de skal offentliggøre deres regnskab i modsætning til andre handlende; de skal endvidere sikre sig kontant betaling i modsætning til andre handlende, som får lov til at handle, om jeg så må sige, ad Helvede til, og siden gøre akkord på 2, 3 ja $\frac{1}{2}$ pct.

Hvorfor skal det ikke være alment for alle landets indbyggere, når alle øvrige handlende kunne gå fallit, hvorfor da ikke lade forbrugsforeningerne også have den fornøjelse?«³¹

J. K. Lauridsen sluttede med at karakterisere forslaget som præget af en sådan smålighed, at han ville kalde det et »befnattet aktstykke«.

Ikke mindre kritisk var Lauridsens partifælle Anders Thomsen³². Han kunne godt se, at håndværkere og handlende ville være interesseret i en lov som den foreslåede; men at det overvejende flertal i befolkningen skulle ønske friheden sådan indskrænket, troede han ikke. Han håbede derfor, at hverken forslaget eller noget, der lignede det, skulle blive vedtaget. Efter en kritik af forslagets brugsforeningsbestemmelser hed det: »I almindelighed kan man vel sige om dette lovforslag, at det særligt er bygget på at ophjælpe byernes interesser; men at det vender sig mod landbrugernes interesser«³³.

Klaus Berntsen var kun meget lidt positiv over for de fleste af forslagets hovedmomenter. Han fandt imidlertid, at det var et godt arbejdsgrundlag, og Rigsdagen havde selv fremkaldt det ved at bevilge de 20.000 kr. til kommissionen. Det var navnlig fagprøverne, han vendte sig mod. »Jeg mener også, at man her i landet driver for stor overtro med eksamensvæsenet«. Konsekvensen ville blot blive, at inden længe ville man kræve eksamen fra Landbohøjskolen som betingelse for at drive en bondegård. Videre hed det:

»Den ærede første taler (Christiansen) mente ikke, at det kunne genere nogen. Jo, det ville sikkert i høj grad være generende for landbobefolkningen. For tiden

er der ikke mange landhåndværkere, som har underkastet sig en fagprøve. Følgen af at indføre en sådan ville være, at man mere og mere ville drives til, at man ude i landet, når man ville have sine børn uddannede i et håndværksfag, absolut måtte sende dem til en købstad for der at få en uddannelse, som kunne sluttes med den fagprøve . . . Det vil i mange måder sikkert ikke være sundt for deres udvikling«³⁴.

Også venstremanden Kr. Jensen fandt, at forslaget favoriserede byerne på landets bekostning³⁵. Han nævnte i den forbindelse forslagets bestemmelser om markedshandel, skipperes salgsret, brugsforeninger, fagprøver (ville affolke håndværket på landet), forbud mod bogtrykkere på landet og mod fabriksdrift i læbæltet. Han var også mod bogholderiprøven:

»Det er ikke, fordi jeg tror, det er skade for handelsmændene at kunne bogføring; men det er så tit, at de, der har lært bogføring, har glemt at lære en anden kunst, det er den at være sparsommelig og økonomisk«³⁶.

Højremanden P. Nielsen indrømmede, at loven ville være til fordel for byerne³⁷. Men han spurgte samtidig, om der var noget forkert i dette. Det, som det kom an på, var, om forslaget kunne ophjælpe en samfundsklasse uden at være til fortræd for andre, og det mente han, var tilfældet her. I øvrigt fulgte han ganske Emil Christiansen.

Den tredje af tingets håndværkere, der tog ordet, var socialdemokraten P. Holm³⁸. I debattens længste indlæg vendte han sig mod lovforslaget som helhed: »Det står for mig, som om hovedsagen for kommissionen har været at skaffe sig alle mulige konkurrenter fra halsen på håndværks- og næringsområdet uden hensyn til, om de er små eller store«.

P. Holm refererede kommissionens standpunkt, at miseren skyldtes storkapitalen og stordriften. Men vejen frem ville derfor være at få flere storbedrifter ind under staten. Modsigende var det, at samtidig med at man virkningsløst søger at ramme storkapitalen, da slår man, »og det meget ramrende slag, ned efter mod den lille industri for at tilintetgøre adskillige erhverv, som enkelte har haft ret til at udøve som fri næring tidligere«: adskillige småfag skal nu være bunden næring, næringsafgiften forhøjes, indskrænkning af familiens medhjælp og ikke salg fra åben bod. Endvidere ville kvinderne blive ramt derved, at forfærdigelse af modepynt og syning af linned- samt børnetøj skulle være bunden næring. Også fagprøverne vendte Holm sig mod. Det var ikke mestrenes, men svendenes dygtighed, der var afgørende for kvaliteten. For en mester var forretningsdygtigheden det afgørende.

Højres ekspert på området, William Scharling, støttede forslaget, men var mere på linje med kommissionsmindretallet end med flertallet³⁹. Han udtrykte forbavselse over modstanden; man måtte da, dengang kommissionen blev nedsat, have vidst, at noget sådant måtte komme.

Scharlings indlæg var i meget en drøftelse af enkeltheder; herunder en kritik af en del af J. K. Lauridsens angreb på forslagets juridiske formulering. For så vidt gjaldt fagprøverne pegede Scharling på muligheden af at indskrænke dem til kun at gælde for købstæderne. I øvrigt harcellerede han over den uvilje, man viste over for brugsforeningsbestemmelserne set på baggrund af

»det stærke ramaskrig, som i sommer kom til orde, særlig i et københavnsk organ for et stort parti i dette ting, over for den påtænkte storesforretning, som påstodes at ville ødelægge middelstanden, og efter de klager, der er kommet frem over den truede middelstand, og da der råbtes så højt vagt i gevær for at værne om den, at man så dog fra den side ville stille sig noget velvilligere, end det forekommer mig efter de fremkomne udtalelser har været tilfældet over for forslaget om at begrænse forbrugsforeningerne noget for derved at værne om middelstanden«⁴⁰.

Scharling sigtede her formentlig til Albertis »Dannebrog«, der var gået særlig stærkt mod storesplanerne; men i øvrigt var også »Politiken« som de fleste andre blade gået kraftigt ind i kampagnen⁴¹.

Efter Scharling tog indenrigsminister Ingerslev ordet⁴². Hans forsvar for loven var ikke kraftigt. Som Scharling – og Berntsen – understregede han, at forslaget ikke var anderledes, end man kunne vente, når formålet var at lovgive for at støtte byerne. Han understregede, at der var en lang række enkeltheder, som stod uangrebne, hvad der vist må kaldes et typisk ministerargument i betragtning af, at 1. behandling kun holder sig til forslagets principper⁴³. Dermed konstateredes tilmed en enighed, som ikke var manifesteret. Han afviste videre angrebene på ministerens dispositionsret; den var en forudsætning for at gennemføre den vidtgående beskyttelse. Når det gjaldt de omstridte fagprøver, så motiverede han sin tilslutning dermed, at de betryggede lærlingeuddannelsen, hvorimod han ikke fremførte de erhvervspolitiske og sociale argumenter.

Efter ministerens tale fulgte en fortsat debat. Nye synspunkter førtes ikke frem, og kun indlæggene fra de to højremænd Jacob Scavenius og Ludvig Bramsen frembød afvigelser fra de optrukne standpunkter. Scavenius advarede mod at bremse dansk industri; det ville blot føre til, at udlandet

overtog det danske marked. Fagprøver havde han ingen forventning til; men man kunne jo prøve dem, da de var ønskede. Brugsforeningsbestemmelserne vendte han sig mod; i stedet kunne man give købmændene ret til at åbne butikker i læbæltet, så brugsforeningerne ikke havde noget monopol der ⁴⁴.

Bramsen gik ind for forslagens brugsforeningsbestemmelser, som han gik ind for det meste i loven – for fagprøver dog uden begejstring ⁴⁵. Kun vendte han sig mod § 21 (skat på næring uden for opholdskommunen) og da særlig mod lovens fjendtlighed over for aktieselskaber. Sammenslutning var naturligt i Danmark, ellers blev det for lidet; men det var ikke givet, at aktieselskaber blev store virksomheder. Hvis man ville storkapitalen til livs, var det mere rimeligt at lægge særskat på virksomheder over en vis størrelse ⁴⁶. Hverken til dette eller til et andet afvigende standpunkt – en videreudvikling af lavstvungen – fik Bramsen dog nogen tilslutning.

Efter nogle kortere bemærkninger sluttede debatten den 15. november. Dagen efter nedsattes et 15-mands udvalg bestående af 10 venstre- og 5 højremænd ⁴⁷. Dette udvalg nåede gennem 14 møder frem til, at formanden (Klaus Berntsen) den 1. maj 1894 kunne forelægge udkast til betænkning – man var altså så langt fremme på rigsdagsåret, at forslaget ikke ville kunne fremmes. Beretningen blev imidlertid ikke offentliggjort; i udvalgsprotokolten hedder det: »Da der fra flere sider i udvalget ytrede betænkeligheder ved en offentlig udtalelse om de i beretningen fremhævede forskellige principspørgsmål, blev resultatet, at udvalget ikke afgav nogen beretning« ⁴⁸. Der afgaves i stedet en kort beretning af formanden, som motiverede, hvorfor der ikke forelå nogen betænkning ⁴⁹.

Det hed i beretningen, at man havde drøftet lovforslagets almindelige principper og samtlige enkeltbestemmelser. Forslagets overordentlig store betydning havde imidlertid gjort, at udvalget ikke fandt det tilrådeligt at komme med en betænkning og et udformet ændringsforslag. Fik man først en ny næringslov, ville det blive for en lang årrække; »så at befolkningen må siges at være bedre tjent med, at der gæes besindigt til værks ved afgørelsen af visse, til dels meget vanskelige og omtvistede spørgsmål«. Endelig havde nogle af udvalgets medlemmer endnu ikke taget endelig stilling til flere af disse spørgsmål ⁵⁰.

Tre forhold – foruden det, beretningen nævner – kan have fremtvunget det standpunkt, at betænkningen ikke burde offentliggøres. Forslagets mest energiske modstandere kan have ønsket at forhale spørgsmålet, og Det

forhandlende Venstres repræsentanter kan have fundet det uønskeligt i forligssituationen at markere en afvisning af et regeringsforslag på samme tid, som regeringen ydede indrømmelser over for dettes agrarlove ⁵¹. Endelig var det vel for tilhængerne af forslaget værd at få en udskydelse af sagen, når oppositionen gik så stærkt imod det væsentlige i forslaget; denne modstands tilstedeværelse kan man slutte sig til af standpunkterne det følgende år – se side 373 f.

Modstand uden for Rigsdagen

Oppositionens fortsatte uvilje mod forslaget kom også frem i offentlige udtalelser ⁵². I februar afviste redaktør H. Glud, redaktør af den hørupske avis »Venstres Folkeblad«, på et diskussionsmøde med Herman Stilling både fagprøverne og bestemmelserne om brugsforeninger ⁵³. I juni talte folketingsmand Hans Hansen (Menstrup), der havde været medlem af udvalget, i Fuglebjerg ⁵⁴. Det var fagprøverne, som Hans Hansen vendte sig mod; forslaget var sådan udformet, at det

»så godt som forbyder al håndværksdrift på landet, så vi kan ikke engang få spækket en væg, sat en smule grund, beslået en plov eller lignende. Det er jo for landbruget så desperat, som tænkes kan. Håndværkerne skal nemlig efter kommissionens opfattelse underkaste sig en eksamen, løse næringsbevis og svare næringskat, og over for de fordringer vil landhåndværkerne falde igennem, skønt de dog ellers er dygtige nok til forefaldende arbejde på landet, som det at rejse en mur osv.« ⁵⁵.

Et ikke mindre alvorligt varsel om næringslovens minimale parlamentariske chancer fulgte i september. Det var et indlæg af Christopher Hage på handelsmødet, da dette drøftede næringsloven. Et punkt på dagsordenen var »næringslovens revision«. Der udspandt sig en længere drøftelse, som førtes af provinshandelens mænd. Alle tiltrådte de forslag, som kommissionen havde fremsat; Tietgen pointerede dog, at Grosserer-Societetets Komité ikke gik ind for bogføringsprøven og i det hele ikke havde interesser i forslaget, som nærmest kun vedrørte detaillister og provinskøbmænd. Man sluttede med at vedtage en opfordring til Rigsdagen om så hurtigt som muligt at fremme det forelagte næringslovsudkast. Vedtagelsen skete med alle stemmer mod Christopher Hages ⁵⁶. Vægt havde imidlertid hans ord og stemme, både fordi han nu stod som Høruppernes leder i tinget, og fordi han repræsenterede sagkundskaben.

Christopher Hages indlæg holdt sig til forslaget principielle side. Foruden at give Hages synspunkt på forslaget, rummer hans indlæg også en vurdering af det, som i meget må falde sammen med en nutidig forskers⁵⁷. Efter Hages opfattelse havde man haft to taktiske muligheder: enten at forlange mere, end man kunne få, eller også følge Frands Knivsmeds princip: »Vi må mage det så, at de forslag vi indgive for rådet, ikke lugte af egen nytte; thi så kommer vi ingen vegne dermed«. Han mente, at næringslovkommissionens forslag på andre, hvis samtykke man også skulle have, havde gjort det indtryk, at man havde valgt den første taktik.

Han anerkendte kommissionsbetænkningen som et respektabelt arbejde, der rummede meget acceptabelt. Der var imidlertid det forhold, at så snart det gjaldt de principielle spørgsmål, så var kommissionen delt, og man vidste ikke, hvem der var flertal, og hvem der var mindretal. Det var således ikke muligt at tale om, hvad næringslovkommissionen mente.

Hage samlede derefter kritikken om enkelte punkter. Spørgsmålet om brugsforeninger ville han lade ligge; det var et »spørgsmål, som i grunden ikke vedrører handelsstanden som sådan – det er et mellemværende mellem de handlende og konsumenterne, mellem de handlendes og konsumenternes interesser«. Han var modstander af duelighedsprøver – for handelens vedkommende i bogholderi. Det var naturligvis godt, at man udviklede handelsskoler; men man måtte ikke komme ind i et eksamenssystem, der fastlåste et menneskes livsbane allerede fra barndommen. I øvrigt forelå der ikke klare vidnesbyrd om, hvor udbredte ønskerne om prøver i virkeligheden var.

Hage vendte sig derefter mod forslaget om forbud mod forauktionering af varer, som man ikke selv var ejer af, og forbud mod salg ved omrejsende agenter. Han påpegede, at netop større københavnske huse kunne have interesse i at indføre til auktion store stabelvarer, ligesom man drev handel med vin, markfrø og gødning til landbruget gennem agenter. Efter dette vendte han sig atter til principperne. Købmændene havde fælles interesser, når det gjaldt at fremme almindelig hæderlighed og redelighed (firma- og handelsregister, konkursbestemmelser osv.); men ellers måtte man kæmpe mod hinanden. »Handelens nerve er konkurrencen«. Efter videre at have udviklet dette hed det ironisk: »Det, som vi købmænd i virkeligheden trænger til, når vi skulle have en lov, som skulle være os rigtig til behag, det ville være en lov, der sagde, at den nabo, som sælger billigere end vi, han skal i forbedringshuset«.

Disse klare udtalelser fra oppositionen – dels præget af landbointeresser, dels udtryk for frikonkurrencens idé – lovede ikke godt for forslaget videre skæbne. Yderligere forringedes chancerne gennem agrarbevægelsens udvikling.

I januar havde Agrarforeningens præsident, S. Barner, i Industriforeningen i København holdt foredrag om agrarbevægelsen⁵⁸. Her var han blevet spurgt om Agrarforeningens syn på næringslovforslaget og havde dertil svaret, at adskillige ikke uvigtige enkeltheder var afgjort med ensidige købstadinteresser for øje. Man var fra landbrugsside ikke uden betænkeligheder; men Agrarforeningen ville næppe modsætte sig forslaget, »da man erkendte, at hensynet til købstæderne og deres ønsker her måtte være det afgørende«.

Efter forliget skærpedes Agrarforeningens politik⁵⁹. Barners mere moderate kurs blev presset meget af den kommende leder Andersen-Rosendal; herunder tilrettelagdes en pressionskampagne over for landstingskandidaterne til valget i september 1894. Man ville kræve løfter af dem om at virke for foreningens politik som betingelse for at give dem agrarisk støtte, ligesom Andersen-Rosendal agiterede for, at landmænd burde vælge landmænd⁶⁰. På foreningens generalforsamling 30.–31. maj formulerede man bl. a. krav om en liberalistisk toldlovsrevision⁶¹.

På et delegeretmøde for østifternes afdeling af Fællesrepræsentationen få dage senere omtalte Axel Meyer Agrarforeningens stilling. Det var tydeligt, at nu, hvor storpolitikens kamp var afløst, stod man over for en periode, der ville blive kendetegnet af særinteressernes kamp; »navnlig land- og byinteresser vil komme til at stå skarpt imod hinanden«⁶². Han opfordrede til, at man ikke nærmere drøftede Agrarforeningen (frygt for, at dette ville svække håndværket over for Rigsdagens landbofløj?). Med henblik på landstingsvalget advarede han dog: »... vogt Dem fremfor alt for ensidighed og utidig indgriben«. Ugen efter konstaterede Meyer på den jyske afdelings delegeretmøde, at det så ud, som om situationen var faretruende for alle næringsdrivende borgere⁶³. I den følgende uge, hvor den københavnske afdeling holdt møde, skærpede Meyer yderligere sine udtalelser; han kunne godt forstå, »at adskillige af de ærede delegerede har følt sig ... ilde berørt af den mangel på hensyntagen til alt, hvad der ikke er knyttet til landbruget, som agrarerne ved enhver lejlighed, hvor det på nogen måde er muligt, søger at manifestere så stærkt såvel i ord som i gerning«⁶⁴.

Det københavnske møde sluttede med vedtagelsen af en direkte anti-agrarisk resolution. Man udtalte sig til fordel for opretholdelsen af social

og økonomisk ligevægt mellem by og land. Til opnåelse heraf opstillede man en række punkter, bl. a.

1. En retfærdig omlægning af folketingsvalgkredsene, således at en byvælgers stemme får samme indflydelse på repræsentationens sammensætning som en landvælger.
2. Skattebyrdens fordeling mellem byerhverv og landbrug, således at den ikke forrykkes til ugunst for byerne.
3. Opretholdelse af industriens og håndværkets beskyttelse ved en eventuel revision af toldloven.
4. En passende regulering af næringslivet med tilbørlig hensyntagen til byerhvervenes betydning og da navnlig på grundlag af det foreliggende forslag fra kommissionen til en revision af næringsloven ⁶⁵.

Samtidigt med dette var der tendenser til at skabe en almindelig bevægelse som modvægt mod agrarbevægelsen. I juni søgte man at danne en organisation af købstæder, der mere aktivt end Købstadforeningen skulle varetage byernes interesse; men den nye organisation blev vistnok aldrig etableret ⁶⁶. Under indtryk af agrarbevægelsens virksomhed skete også en reorganisation af Købstadforeningen, dels blev der oprettet et repræsentantskab på 27 medlemmer, dels vedtog man en principbeslutning om at udbygge samarbejdet med handelens og håndværkets organisationer ⁶⁷. Med oprettelsen af repræsentantskabet ville man opnå en nærmere forbindelse med det folkelige element i byerne, således at foreningen ikke som hidtil var en »borgmesterforening«. Man (bl. a. formanden, borgmester Koch) henviste til, at landbruget havde organiseret sig; men at købstæderne stod dårligt rustet til en kamp for deres interesser, dog blev det samtidig understreget, at man ikke ønskede kamp mod agrarerne. På samme møde vedtog man, efter et foredrag af P. G. C. Jensen, en resolution, der udtrykte, at foreningen anså det for ønskeligt – »til fremme af købstædernes og handelspladsernes kommunale og sociale interesser« – at næringslovsforslaget, »i alt fald i det væsentlige«, blev billiget af lovgivningsmagten ⁶⁸.

Der var således ikke forligsstemninger i sommeren 1894, når det gjaldt det, som kunne vælte næringsloven: forholdet mellem land og by. »Håndværkerbladet« gjorde op, som et resultat af delegeretmøderne, at der var enighed om at hævde byerhvervene, »hævde deres stilling og beståen ligeoverfor overgreb og uberettigede forlangender fra landbrugets side« ⁶⁹. Og da kammerherre Barner i en tale svarede håndværkets organisationer med at under-

strege tilknytningen mellem de forskellige erhverv, fællesfølelsen af at være borgere i samme land, så gav man nok tilslutning, men påpegede, at der var andre kræfter i Agrarforeningen. Hans udtalelser om toldloven fandt man heller ikke klare og betryggende ⁷⁰. Dannelsen af De samvirkende Handelsforeninger (se side 308) blev også taget som et udtryk for, at nu samlede byerne sig ⁷¹. Agrarforeningens bestræbelser for at øve indflydelse på landstingsvalget i september søgte Fællesrepræsentationen at følge op. Man stillede ikke krav om, at der skulle vælges håndværkere, men derimod søgte man at aftvinge kandidaterne løfter om at ville støtte byerhvervenes ønsker ⁷².

Venstre barberer forslaget

Den skærpede holdning mellem land og by gav ikke næringslovforslaget nogen god baggrund, da regeringen i oktober 1894 fremsatte det i uforandret form. Der var da heller ikke sket ændringer i de principielle synspunkter ⁷³. Højre, Venstre og Socialdemokratiet havde samme standpunkter som året før, og det ikke mindst når det gjaldt de to særlig omstridte spørgsmål: fagprøver og brugsforeninger; men med henvisning bl. a. til udvalgsbehandlingen det foregående år, lod man fra Venstre forstå, at man ville medvirke til en ændret lov ⁷⁴. Kun J. K. Lauridsen udtrykte oprigtigt ønsket om, at forslaget aldrig blev lov; han kunne ikke indse berettigelsen i »uden ganske særlige grunde at hindre befolkningen i kampen for tilværelsen« og håbede, at det kommende udvalgs arbejde ville føre til samme udmærkede resultat som året før ⁷⁵.

Et indlæg fra Alberti pegede tilsyneladende frem mod en løsning. Han genoptog Scharlings parentetisk fremsatte forslag (jfr. s. 365) om, at fagprøverne skulle begrænses til at gælde København og købstæderne uden dog at henvise til Scharling. Man kunne måske tilmed overlade det til de enkelte byers kommunalråd selv at afgøre, om der skulle kræves fagprøver i byen. Han foreslog også, at brugsforeningsbestemmelserne kunne tages ud, hvorefter en særlig handelslov skulle søges gennemført ⁷⁶. Alberti udtrykte stærke ønsker om at se forslaget gennemført; »det er en lov, som de handlende og næringsdrivende, kort sagt, navnlig købstæderne har krav på at få gennemført«, dog måtte det ske uden at gå landbefolkningens interesser for nær. Alberti var den eneste af Venstre, der udtrykte sig så positivt – det var et standpunkt, der lå på linje med den mellemstandspolitik, hans blad »Dan-

nebog« førte i disse år (jfr. note 41, bd. 2, s. 207). I øvrigt svarede standpunktet også til, at han var valgt med en afgørende portion købstadstemmer ⁷⁷. Det forhandlende Venstres leder, Klaus Berntsen, var mere tilbageholdende, idet han blot ønskede forslaget ført gennem Folketinget, så det kunne nå frem til Landstinget, for at man kunne erfare den samlede Rigsdags syn på spørgsmålene ⁷⁸.

Fra ministeriets side blev der også – om end forsigtigt – lagt op til et forlig. Indenrigsminister var nu Hørring; han erklærede således, at han ville være villig til at forhandle om et andet kendemærke for de rene brugsforeninger end det, at de ikke måtte handle fra åben bod; han forsvarede godt nok fagprøverne, men alene med den begrundelse, at de ville forhindre, at dueligheden blev ringere, end den var i 1894. Endelig erklærede han, at han ikke gik ganske ind for forslagens § 21 (om skat af næring i fremmed kommune).

Behandlingen sluttede med nedsættelse af et 15-mands udvalg ⁷⁹. Af udvalgets medlemmer havde de 13 været med i det foregående års udvalg; ændringerne skyldtes formentlig partigrupperingerne ⁸⁰. »Håndværkerbladet« spåede lysere udsigter for forslaget ⁸¹.

Resultatet af udvalgets arbejde forelå en af de sidste dage i marts. Udvalget sendte udkast til betænkning og ændringsforslag til ministeren og spurgte, om han ønskede en konference med udvalget. Det fik tilbage det svar, at der var så mange ændringsforslag, at ministeren ikke mente, at de kunne behandles på de få dage, der var tilbage af samlingen; han fandt derfor ikke grund til et samråd ⁸². Det får stå hen, om betækningsafgivelsen er blevet forhalet med overlæg; men der er under hensyn til forslagens videre skæbne næppe grund til at regne med andet, idet man som nævnt side 366 allerede i den foregående samling havde gennemarbejdet forslaget ⁸³.

Udvalgsbetænkningen betegnede sig som »foreløbig« ⁸⁴. Den begyndte med at aftrykke ministerens ovennævnte brev og motiverede derefter det »foreløbige« med, at flere af udvalgsmedlemmerne havde ønsket at høre ministerens opfattelse, inden de tog endeligt standpunkt til flere af ændringsforslagene.

Set fra håndværkernes og de handlendes synspunkt lovede betænkningen ikke godt. På kardinalpunkterne: duelighedsprøver, brugsforeninger, skat af næring i fremmed kommune og lovmæssige begunstigelser af organisationerne blev der ikke givet indrømmelser. Udvalget havde delt sig i et flertal og et mindretal, hvis sammensætning ikke oplyses. Efter udtalelserne i tinget

er det imidlertid klart, at mindretallet har bestået af de tre højremænd (P. Nielsen, Christiansen og Bramsen) og flertallet af de 11 venstremænd; det 15. medlem var C. S. Klein. Han har formentlig ud fra hele sin nationalliberale indstilling sluttet sig til flertallet; dette støttes også af, at han var valgt til ordfører, ligesom Axel Meyer i juni oplyser, at efter forlydende var der 12 medlemmer mod fagprøverne ⁸⁵.

I fagprøvespørgsmålet stillede flertallet sig på samme standpunkt som kommissionens mindretal. For samfundet som helhed vandt man ikke nogen større dygtiggørelse ved at indføre tvungne prøver, og de ville sikkert heller ikke virke beskyttende mod overvældende konkurrence. Derimod troede man på nytten af, at prøvesystemet udvikledes ad frivillighedens vej. Det samme måtte være tilfældet med »lav, korporationer og foreninger«; her burde der også kun være tale om frivillig tilslutning, og ikke et system, der gav sådanne organisationer så væsentlige fordele, at der i realiteten blev tale om tvang. Der kunne gives dem visse forrettigheder, hvis medlemskab blev betinget af en frivillig faglig prøve; derved ville man opnå at stimulere både prøvesystemet og organisationstendensen. Endnu mindre grund end til at indføre håndværkerprøver var der til at have den foreslåede duelighedsprøve inden for handelen ⁸⁶.

»Egentlige og rene« brugsforeninger burde slet ikke omfattes af næringsloven. Som kriterier på sådanne opstillede man: kontant betaling og overskuddets anvendelse enten til at forøge fællesformuen, til at uddele i godtgørende øjemed eller til at fordele blandt medlemmerne i forhold til deres indkøb ⁸⁷.

Bestemmelsen i forslagets § 21 om en særegen næringsafgift af personer, der drev næring uden for deres opholdskommune, kunne alle i udvalget tilslutte sig i princippet. Flertallet fandt dog ingen grund til at gennemføre denne bestemmelse separat; den burde først »træde i virksomhed samtidig med, at der udkommer en lov, hvorefter der skal betales personlig skat af ejeren af en i en anden kommune end hans opholdskommune beliggende ejendom til førstnævnte kommune« ⁸⁸. Med denne bemærkning var dette afsnit af næringsloven i realiteten for stedse kædet sammen med den af landbefolkningen ønskede skattereform.

Også på en række andre områder afveg flertallets opfattelse fra kommissionens – og undertiden endnu mere fra erhvervenes ønsker.

Den frie adgang til at udøve et håndværk med bistand af hustru og børn (lovens § 16, forslagets § 3) foresloges bibeholdt, også når bistanden blev

øvet af sønner over 18 år. Forslagets forbud mod at sælge det tilvirkede fra åben bod kunne man heller ikke godkende⁸⁰. Indskrænkningen i skipperes handelsret og i straffede personers adgang til at drive næring ville man heller ikke gå med til⁹⁰. Endvidere foreslog man udeladt kravet om, at der af aktieselskaber skulle betales et så stort gebyr for næringsadkomst, som der skulle have været betalt, hvis hvert bestyrelsesmedlem havde erhvervet adkomsten (forslagets § 9)⁹¹. Forskellige andre kommissionsforslag, der ville have begrænset landbefolkningens adgang til torvehandel og til at sælge næringsmidler ved omførsel, foreslog man ligeledes udeladt⁹².

Forslaget syltes, og interessen svækkes

Den 9. april – ikke mange dage efter betænkningens afgivelse – skulle der være folketingsvalg. Valget var præget af Agrarforeningens agitation, der navnlig samlede sig om krav om skattereform og toldreform, en agitation, som også denne gang tog form af forlangende af tilsagn fra kandidaterne om at arbejde for disse programpunkter⁹³.

Mod Agrarforeningens arbejde havde Fællesrepræsentationen taget skarp stilling allerede i februar i en bestyrelsesudtalelse⁹⁴. Det var navnlig agrarernes krav om svækkelse af beskyttelsestolden, man vendte sig mod. »Mod dette angreb vil vi alle som en stå sammen,« og »vi tror, der vil kunne findes gode betingelser for vor forsvarskamp mod Agrarforeningens overgreb«, er nogle af sætningerne i dette manifest med opfordring »til at protestere mod en egoistisk klassepolitik ved at stemme imod enhver kandidat, som stiller sig til valg på de mod andre samfundsklassers velfærd fjendtlige punkter i Agrarforeningens valgprogram«.

Fællesrepræsentationens udtalelse blev i hovedstaden kommenteret af »Social-Demokraten« og »Politiken«. Det første blad understregede, at det nu var klart, at Højres vælgerkorps var splittet i en agrarfløj og en byfløj, og at der var krig på kniven mellem dem. »Den tid er forhåbentlig ikke fjern, da middelstanden i by som på land fuldstændig siger sig løs fra Højre for sammen med arbejderstanden at varetage sine interesser«⁹⁵. »Politiken« derimod bragte en artikel, der dels ironiserede over udtalelsens stil, dels imødegik den ved at tale om industribeskyttelsens »vanvittige« højde og om, at Fællesrepræsentationen virkede som talerør for »nogle enkelte fabrikanter truede interesser«⁹⁶.

Også agrarerne tog til genmæle. Landstingsmand Jørgen Pedersen og

godsejer Harald Branth – begge ledende inden for bevægelsen – rykkede ud med modartikler. I »Fyens Tidende« skrev Jørgen Pedersen, at selv om man ikke ville nogens berettigede interesser til livs, måtte man ikke tro, at der var fred og ingen fare på toldområdet ⁹⁷. Harald Branth gik ligeledes mod dem, der »vil virke for, at Danmark bliver et fabriksland« ⁹⁸. I de samme dage talte både Scharling og Hørring i Folketinget mod agrarerne og for industrien ⁹⁹.

Da valget nærmede sig, udsendte Fællesrepræsentationen en opfordring til at spørge kandidaterne om deres stilling til håndværkets krav. Det var næringslovens gennemførelse, toldbeskyttelse og skat på aktieselskaber, der blev sat i forgrunden ¹⁰⁰. Da man den 10. april gjorde valgresultaterne op i »Håndværkerbladet«, konstaterede man, at nu havde netop de spørgsmål, håndværk og industri interesserede sig for, ikke gode udsigter. Man beklagede meget, at indenrigsminister Hørring ikke var blevet valgt. »Ligeledes er det med beklagelse, at vi fremhæver, at en så tillidsvækkende og besindig repræsentant for håndværkerstanden som malermester P. Nielsen ikke blev genvalgt i Slagelse, så meget mere som der i hans sted er blevet valgt en fudentast som hr. Peschcke Kødtd, der på engang er agrar og frihandelsmand, købmand og gardinfabrikant«. Man havde også gerne set tobaksfabrikant Lange i Næstved valgt. Glæde udtrykte man over genvalget af guldsmed Christiansen i Odense og nyvalget i Horsens af Fællesrepræsentationens »dygtige sekretær« Jul. Wulff.

At der ikke var gode udsigter for de spørgsmål, håndværket interesserede sig for, viste sig i de kommende år. Fronten mellem by og land var stivnet. Principielt var Venstre mod næringslovforslaget; det, man var nået frem til i den foreløbige betænkning, havde næppe erhvervenes interesse i særlig grad. Dertil kom, hvad der dog ikke er fundet direkte vidnesbyrd om, at under indtryk af agrarstemningerne holdt man næringsloven tilbage som et pant: før agrarønskerne blev fremmet, ville man heller ikke fremme næringsloven.

Fællesrepræsentationen holdt dog stadig næringslovreformen frem som et centralt programpunkt. Yderligere udvidede man kravet ved nu at genoptage det punkt, som var udgået af regeringsforslaget (se side 361), nemlig »oprettelse af mesterorganisationer med bestemte rettigheder for medlemmerne og med bidragspligt for alle fagets arbejdsgivere« ¹⁰¹. Dette og andre programpunkter (tolden, øgede statstilskud til dygtiggørelse, statens støtte til håndværkets kreditorganisation, enighedskamre til bilæggelse af arbejds-

stridigheder m. m.) uddybede Axel Meyer på sommerens delegeretmøder ¹⁰². Selv om han talte stærkt for næringsloven, var dette punkt svækket derved, at det nu – i modsætning til tidligere – gled ind sammen med en række andre lige så vigtige programpunkter. Det var klart, at Folketinget ikke ville gå med til fagprøver og tvungen bidragspligt til organisationerne; alligevel sagde Axel Meyer: »Men hvor forringet interesse vil ikke den næringslovrevision have for os, i hvilken to så vigtige hovedpunkter udelades?«. Med dette synspunkt in mente var der heller ikke nogen grund til for Fællesrepræsentationen at presse næringsloven igennem, hvis de to punkter ingen chancer havde. Man måtte derfor ønske at få klarlagt, hvordan stillingen var i Landstinget – året efter opfordrede man da også regeringen til at fremsætte forslaget i Landstinget ¹⁰³.

De politiske muligheder vurderede Axel Meyer som små. Højre og de Moderate havde lidt et nederlag, »som har lammet hver især og tilsyneladende gjort det vanskeligt for dem atter at gå sammen«:

»Partierne på Rigsdagen kan deles i dem, der åbenlyst stiller sig i modsætningsforhold til håndværk og industri, og dem, der helt glemmer vor eksistens; intet af dem har for alvor lagt for dagen, at det forstår, at den danske nation har en interesse i at bevare og yderligere udvikle sin industri.

Dette er mærkeligt nok; thi hvor meget er der ikke i det forløbne år talt om »middelstanden« – hvor stor en rolle har ikke dette ord spillet i valgagitationen? og dog synes det helt at være gledet ud af den offentlige menings bevidsthed, hvad middelstanden egentlig er; *at dens hovedmasse er den producerende håndværker og industridrivende stand, den, som i en lang trinfølge danner bindeleddet mellem samfundets højeste lag og den egentlige arbejderbefolkning og udgør det ikke landbrugende samfunds egentlige arbejdende kerne*«.

Ved festmiddagen, der sluttede delegeretmødet i Århus, talte bl. a. Niels Neergaard – dengang redaktør af »Århus Amtstidende« ¹⁰⁴. I programmet var der enkelte punkter, han ikke kunne tiltræde; men der var »ikke tale om fantastiske fordringer, og det var lovgivningsmagts skyldighed med opmærksomhed at agte på, hvad der fremkom fra en så talrig og betydningsfuld samfundsklasse«. Han fremhævede det ønskelige i, at man ikke fra nogen af siderne skærpede modsætningerne mellem land og by. Der var nok, som var fælles, og man burde sætte ind på disse områder ¹⁰⁵.

Det blev ikke den Neergaard'ske linie, der kom til at præge dansk politik i de kommende år. Næringslovsforslaget blev fremsat for Folketinget i de tre følgende samlinger – 1895–96, 1896–97 og 1897–98 – uden at det førte

frem til betænkninger. Der var nu sket den ændring i ministeriets forslag, at skattebestemmelserne var taget ud for i stedet at indgå i de øvrige skatte-love; skattebestemmelserne erklærede Niels Neergaard i øvrigt ved denne lejlighed sin sympati, mens han vendte sig mod fagprøverne og brugsforeningsbestemmelserne ¹⁰⁶. Forslaget førte ikke til debatter med nye synspunkter, og efterhånden var der slet ikke nogen debat ¹⁰⁷. Endnu i 1895–96 var man lige ved at nå frem til en betænkning; men det strandede efter alt at dømme på uenighed mellem Venstrereformpartiet og de Moderate om formuleringen af de synspunkter, som man ellers var enige om ¹⁰⁸.

Blandt håndværkerne ofredes næringslovs spørgsmålet heller ikke megen opmærksomhed i disse år. Omkring valget i 1898 forsøgte man atter at interessere kandidaterne for det ¹⁰⁹. Hos de handlende var interessen også minimal; ganske vist var spørgsmålet flere gange oppe på de jyske handelsforeningers årsmøder; men det blev udelukkende brugsforeningerne og mulighederne for at bremse dem, man drøftede, og det uden at knytte spørgsmålet snævert til næringsloven. I 1899 udtalte tilmed uimodsagt to af den jyske handels ledende mænd, Joh. Baune og M. Holst, at der ikke knyttede sig megen interesse til næringslovens gennemførelse – skattelovgivningen var langt vigtigere ¹¹⁰. Samme år lykkedes det at få de sjællandske købmænd til at vedtage en resolution til fordel for duelighedsprøver; men der var ikke større interesse for næringslovs spørgsmålet ¹¹¹.

Også for håndværkerne stod skat og told i forgrunden. Til dette kom, at forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere mere og mere var det store problem.

Sidste markering af standpunkter og forlis

Under disse omstændigheder var det ikke omgivet med synderlig interesse, da regeringen i 1898 valgte at fremsætte næringslovsforslaget i Landstinget. Selv »Håndværkerbladet« indskrænkede sig til et referat, der var rent konstaterende ¹¹².

Ministeren (Bardenfleth) motiverede forelæggelsen med henvisning til de »mange røster«, der fra de næringsdrivendes side havde lydt om at komme til en endelig afgørelse ¹¹³. Han håbede, at Landstinget gennem sit arbejde kunne tilvejebringe en udformning, »som kunne foranledige Folketinget til at tage dette af Landstinget tilvejebragte grundlag som et passende grundlag for et fornyet arbejde på sagen« ¹¹⁴.

Under debatten i Landstinget aftegnede sig de tre grupperinger, som kendes både fra kommissionen og Folketinget. En gruppe, der ubetinget gik ind for forslaget, og en anden, der var mere tøvende, men dog tilbøjelig til at tilslutte sig for at imødekomme håndværkerne – begge disse grupper hørte hjemme i Højre. Den tredje gruppe bestod af Venstre og Socialdemokratiet samt en enkelt højremand, og den gik ubetinget imod forslagets kardinalpunkter.

I den første gruppe var købmand H. V. Tolderlund, som var den inden for handelens organisationer, der havde arbejdet mest for næringslovens revision og var den mand, der i 1888 var hovedtaler ved handelsmødets drøftelse af næringsloven (jfr. s. 331 f.). Endvidere var der i denne gruppe: provst J. J. Bjerre, Herman Stilling og smedemester A. Schultz (fmd. for Foreningen af jyske Smedemestre, mdl. af best. for Dansk Arbejdsgiver- og Mesterf.) samt birkedommer H. Høst, sparekassedirektør, tidl. jernstøber Martin Sørensen og grosserer Holger Petersen; den sidste talte dog kun om bogholderiprøven, som han i øvrigt ønskede udstrakt til også at gælde for håndværkere.

Den anden gruppe – den tøvende – omfattede kun et enkelt medlem nemlig næringslovkommissionens formand, borgmester J. G. C. F. Koch. Skønt han ikke var medlem af Landstinget, kan man i hvert fald blandt de debatterende også placere indenrigsminister Bardenfleth i denne gruppe.

I den tredje gruppe var entreprenør Jørgen Berthelsen og sædegårds-ejer H. J. Hansen-Marsvinslund, der dog kun talte om forholdene på landet og især brugsforeningerne; til denne gruppe hørte formentlig også seminarieforstander P. Bojsen, skønt han kun talte om de vanskeligheder, forslaget ville berede for andelssvineslagterierne. Endvidere var der brødrene højesteretssagfører Octavius Hansen og grosserer, cand. jur. Gustav Hansen, der skønt højremand, og oftest mod broderen, i dette stykke fulgte ham. Endelig var socialdemokraten, bageribestyrelse C. C. Andersen med i denne gruppe.

C. C. Andersen og Octavius Hansen samt Gustav Hansen var de eneste, som førte nye momenter ind i debatten. C. C. Andersen koncentrerede først kritikken om de tvungne fagprøver, som efter hans mening ville skrue udviklingen tilbage¹¹⁵. Man havde knyttet forhåbninger til fagprøver på tre punkter: 1. forhindre storkapitalen i at trænge ind i håndværket, 2. undgå fuskeri og 3. højne dygtighedsgraden. For så vidt gjaldt det første punkt ville man intet opnå, da bestemmelserne ville blive omgået ved et uheldigt stråmandssystem. Fuskeriet havde nok tidligere spillet nogen rolle; men

fagforeningernes vækst og den ensartede løntarif forhindrede nu, at en håndværksmester antog ukvalificeret og derfor dårligt lønnet arbejdskraft, hvilket tidligere havde ført til ringe arbejdsresultater. For så vidt gjaldt højnel- sen af den faglige dygtighed opnåede man tilstrækkeligt gennem de frivillige svendeprøver, som »bliver anvendt på de steder og inden for de fags om- råder, hvor de naturlige betingelser for svendeprøvers aflæggelse i det hele taget er til stede«. Til dette kom ydermere, at der på grund af nutidens specialisering var mange områder, hvor man dannede dygtige specialhånd- værkere, som imidlertid ikke dækkede fagene tilstrækkelig alsidigt til, at de kunne bestå de påtænkte prøver. Disse specialister ville efter forslaget altså være forhindrede i at starte egen forretning; forslaget ville da »med sine bestemmelser om tvungne fagprøvers indførelse komme til at ramme nedad i samfundet i stedet for, at det ganske sikkert har været forslagsstillernes mening at ville ramme opad, at ville ramme storkapitalen og storindu- strien«.

C. C. Andersen vendte sig derefter til det, han fandt var den egentlige grund til håndværkets trykkede situation: den manglende kapital. Der blev etableret alt for mange bedrifter uden driftskapital. Dette tvang håndvær- kerne til på samme tid at købe dyrt og sælge billigt. Derfor burde man følge landbrugets eksempel ved at skabe fællesindkøbsforeninger og fælles salg- foreninger; til sådanne kunne man også påregne statens støtte.

Forslagets bestræbelser for udbygning af organisationerne kunne C. C. Andersen tilslutte sig. Det vil være heldigt for samfundet med stærke orga- nisationer både på arbejder- og arbejdsgiverside. Han ønskede også at give organisationerne de ønskede begunstigelser »i forventning om, at man vil tilstå arbejdernes fagorganisationer lignende begunstigelser, når der skulle være områder, hvor de kunne trænge til offentlig støtte og anerkendelse«. Han pegede her på arbejdsløshedsunderstøttelse som et område, hvor staten kunne lade forvaltningen ske gennem fagforeningerne.

Octavius Hansen sluttede sig til C. C. Andersens grundsynspunkt ¹¹⁶. Han anbefalede også dennes forslag om sammenslutning til fælles køb og salg, ligesom han erklærede sig for offentlig støtte til sådanne foreninger. Generelt fandt han det tvivlsomt, om man kunne udrette noget gennem næringslov- givning. »Vi kunne være udmærkede og magtfulde lovgivere; men mod naturlovene kæmper vi forgæves«. Hvis en vare virkelig kan produceres billigere og lige så godt »i massevis og ved mekaniske midler, ved maskin- kraft, og bedre endogså end ved håndkraft, ville det være en tåbelig ger-

ning, om vi ville forsøge at forhindre det, som simpelthen er en naturlov«.

Octavius Hansen tilsluttede sig tanken om skat på aktieselskaber, men fandt blot ikke, at bestemmelsen hørte hjemme i en næringslov. Derimod var han mod brugsforeningsbestemmelserne og mod begrænsningen i sønners medhjælp samt mod, at udlændinge ikke kunne have sæde i aktieselskabsbestyrelser, en bestemmelse han fandt urimelig, når man var interesseret i at få fremmed kapital til landet. Efter spøgefuldt at have foreslået, at i sidste paragraf – denne lov gælder ikke for Færøerne – burde Færøerne ændres til kongeriget Danmark, gik han ind for, at man skulle samle sig om de mange, vitterlig gode enkeltheder, så kunne man måske få gennemført en praktisk lille lov.

Under en senere replik vendte Octavius Hansen sig mod betydningen af resolutioner ¹¹⁷. Herman Stilling havde som bevis for håndværkernes ønsker om fagprøver henvist til de mange møder, der havde vedtaget udtalelser derom. En veltalende taler kunne, sagde Octavius Hansen, få en forsamling til hvad det skulle være, når han slog på de rette strenge, ikke mindst som her når de forsamlede håndværkere vidste, at »det ikke alene var en fremragende håndværker, men også en fremragende landstingsmand«, der henvendte sig til dem. »Men man må ikke forlange,« sluttede Octavius Hansen, »at vi andre kolleger her i Landstinget skulle lade os imponere deraf«.

Gustav Hansens kritik rettede sig navnlig mod fagprøverne. I den henseende sluttede han sig til C. C. Andersen og Octavius Hansen; yderligere tilføjede han, at når tilhængerne fremhævede, at prøverne, hvis de ikke gjorde gavn, så voldte de dog heller ingen skade, så var dette forkert; de gjorde den skade, at loven af den grund ikke kunne gennemføres.

Det lykkedes dog at gennemføre loven i Landstinget. Ganske vist blev resultatet i første omgang kun en fyldig betænkning, afgivet 27. marts 1899 ¹¹⁸. Den kunne ikke nå frem til behandling; men regeringen genfremsatte forslaget i den følgende samling, hvor det uden debat straks henvises til udvalg ¹¹⁹. Gennem et omfattende udvalgsarbejde både mellem 1. og 2. behandling og – helt usædvanligt – mellem 2. og 3. behandling nåede man frem til en vedtagelse, der kunne gå til Folketinget ¹²⁰.

Landstingets arbejde med loven førte til talrige ændringer, både redaktionelle og saglige. Øjensynlig er der tale om en række forbedringer i forhold til næringslovkommissionens udkast. Om de afgørende principspørgsmål blev der indgået kompromiser undtagen for fagprøvernes vedkommende. Socialdemokraterne ville dog slet ikke medvirke. Nye argumenter blev ikke frem-

ført i debatten; som helhed var det de liberale tendenser, der sejrede ¹²¹.

Klar antiliberalistisk var dog forslagets § 14, hvorefter håndværkere og fabrikanter mistede deres ret til at holde flere udsalg. Mod dette protesterede C. C. Andersen ivrigt ¹²². Han henviste til, at hvis man mente det alvorligt med forslaget om, at mindre håndværkere skulle slutte sig sammen for indkøb og salg, så var det nødvendigt for sammenslutninger med det sidste formål, at de kunne drive handel i stor stil. Desuden var der allerede bagere og slagtere, som havde flere udsalg, så man ville ved bestemmelsen slå noget i stykker, som allerede eksisterede. Yderligere påpegede han, at sådanne virksomheder med flere udsalg kunne nedbryde prisaftaler, »ringe«, ved at påføre dem en konkurrence i stor stil.

C. C. Andersen havde naturligvis navnlig sit eget bageri og den af dette stiftede Arbejdernes Kødforsyning i tankerne (se side 263 og bilag 9, bd. 2, s. 139). I »Social-Demokraten«s referat hed det:

»Med den uomstødelige sikkerhed og soliditet, der er denne mand egen, godtgjorde han, at forslagets § 14 . . . simpelthen ville umuliggøre talrige samfundsgavnige sammenslutninger, der i de senere tider er blevet stiftede af arbejderbefolkningen til værn mod storkapitalens ringdannelser« ¹²³.

Højres Generalkorrespondance skrev:

»C. C. Andersen udtalte på Socialdemokratiets vegne, at man ikke burde berøve de kapitalstærke håndværksmestre og aktieselskaber retten til at holde så mange udsalgssteder, de ønsker« ¹²⁴.

Andersen fik ikke støtte for sine synspunkter; men man frygtede i håndværkerkredse, at han ville få det i Folketinget (jfr. s. 384, Wulffs Roskildetale). Når det gjaldt organisationerne, lod man fuldstændig bestemmelserne udgå. Det foregående år havde et flertal udformet dem med henblik på oprettelse af enighedskamre ¹²⁵. Nu enedes man om, at arbejdsmarkedets forhold ikke hørte hjemme i en næringslov ¹²⁶. Indenrigsminister Bramsen udtrykte også sin tilfredshed med, at dette afsnit udgik. I 1890 havde der måske været grund til for lovgivningsmagten at fremme organisationernes udvikling; men den forløbne tid havde vist en sådan opblomstring af organisationerne, at sådanne tilskyndelser nu ikke mere var nødvendige ¹²⁷.

Udgangen på de væsentligste spørgsmål var følgende:

1. Frihåndværkernes ret til at have deres sønner som medarbejdere, uanset disses alder, blev opretholdt. (Det vedtagne § 3, kommissionsforslagets § 3).

2. En vis begrænsning i skippernes handelsret blev gennemført, men modificeret i forhold til kommissionsforslaget. (Det vedtagne § 4, kommissionsforslaget § 4).
3. Hustruer, der havde særformue, fik adgang til at erhverve næringsbevis, når det ikke ville være uforeneligt med en næring, som ægtefællen drev. (Det vedtagne § 6, kommissionsforslaget § 6).
4. Flertallet af en aktieselskabsbestyrelse skulle have ret til at erhverve næringsadkomst; kommissionsforslaget havde krævet, at alle skulle have denne ret. (Det vedtagne § 7, kommissionsforslaget § 7).
5. Forbudet mod »åben bod« for rene brugsforeninger udgik. (Det vedtagne § 8, kommissionsforslaget § 47).
6. Aktieselskaber skulle betale det tredobbelte gebyr for erhvervelse af adkomst; kommissionsforslaget havde, at der skulle betales for hvert bestyrelsesmedlem. (Det vedtagne § 10, kommissionsforslaget § 9).
7. Forbudet mod at handlende havde flere butikker i samme kommune blev udstrakt til også at gælde for håndværkere og industridrivende. (Det vedtagne § 15, kommissionsforslaget § 14).
8. Begrænsningerne i kommissionsforslaget af omførsel, auktion samt døds- og konkursboudsalg blev opretholdt. (Det vedtagne §§ne 17, 20, 21, kommissionsforslaget §§ne 16, 19, 20).
9. Kommissionsforslagets bestemmelser om organisationer (§§ne 54–71) udgik.
10. Næringsafgiften ved at drive næring i fremmed kommune blev ændret, så den virkede mindre rigoristisk. (Det vedtagne § 22, kommissionsforslaget § 22).
11. Mesterprøverne og bogholderiprøven blev indskrænket til kun at gælde København, købstæderne og handelspladserne. (Det vedtagne §§ne 22 og 37, kommissionsforslaget §§ne 22 og 37).

Det sidste vedblev til forhandlingernes slutning at være det springende punkt. I udvalget var der – som året før – flertal for at lade kommissionsforslaget om prøver udgå ¹²⁸. Med i dette flertal var både næringslovkommissionens formand og næstformand, Koch og H. N. Hansen samt andre højrefolk. Der blev bl. a. henvist til, at den norske lov af 1894 (efter forbillede i det danske kommissionsforslag) med dens prøver motiveredes derved, at man i Norge kun lidt havde gjort brug af frivillige prøver. Det havde været fremme at følge Norge ved at indskrænke prøverne til købstæderne, men der havde ikke været interesse for dette ¹²⁹.

Højremanden, godsejer C. A. J. Neergaard, der var agrar, genoptog imidlertid det sidste forslag under 2. behandling ¹³⁰. Forslaget havde i øvrigt

(se s. 365 og 371) været fremme i Folketingets debat allerede i 1893 og 1894. Han henviste til, at der var meget arbejde på landet, som kunne udføres af småfolk, uden at de var egentlig faguddannede, og for dem ville fagprøverne betyde en udelukkelse fra erhvervet. Han havde derfor tænkt sig den mulighed, der var nævnt i betænkningen, men som ingen havde taget op.

Ved 3. behandling fremsatte syv højremænd ændringsforslaget om prøver for byernes håndværkere og handlende ¹³¹. Det afvistes af Koch, Octavius Hansen og C. C. Andersen ¹³². Koch vendte sig mod, at man på den måde ville skabe et aristokrati af håndværkere; man ville også ved forslaget medvirke til at fremme de tendenser, der arbejdede på at »drage en skarp og lidet heldig adskillelse mellem land og by«. Endelig ville man begå en stor uret mod det store flertal af håndværkerne, som netop hørte hjemme på landet. Octavius Hansen gjorde det klart, at man, nu hvor der ellers var lagt op til, at det hele ville glide, spolerede forslagets chancer i det andet ting.

Stilling forsvarede sit standpunkt kraftigt ¹³³. De, der troede på fagprøverne, ville kun vige for overmagt; de ville holde på dem lige til slut. Det skulle ikke af håndværkerstanden kunne bebrejdes tilhængerne, at de havde svigtet. Men i øvrigt havde han nu det håb, at en del af de landbrugere, der havde været modstandere, ville slutte sig til, når de bevarede retten til at »få en gammel murer eller tømrer til at gå og klaske noget op derude på landet, uden at han skal have fagprøve«. Stilling havde dog det håb, at landets håndværkere, hvis ændringsforslaget blev lov, i løbet af nogle år ville komme af sig selv og bede om prøverne.

Ved afstemningen blev ændringsforslaget vedtaget med 33 stemmer mod 22, mens 9 var fraværende ¹³⁴. Alle 33 var højremænd; af 22 nej-stemmer var de 2 socialdemokrater, de 16 venstremænd og de 4 højremænd (Gustav Hansen, H. N. Hansen, Koch og J. C. Sørensen) ¹³⁵. Ved afstemningen om lovforslaget som helhed valgte Venstre at gå ind for det; men alligevel var der kun 41, der stemte for, mens de to socialdemokrater stemte imod ¹³⁶.

Afstemningen i Landstinget fandt sted den 12. marts 1900. Forslaget nåede derfor ikke i Folketinget; men her forelagde indenrigsminister Bramsen det straks ved næste samlings begyndelse, den 2. oktober 1900 ¹³⁷. Uden debat henvistes det til et udvalg, som aldrig afgav betænkning, og hermed standsede for et langt åremål forsøgene på en samlet reform af næringslovgivningen, som først blev til virkelighed i 1931.

Frivillighedens vej

Allerede inden næringsloven i oktober 1900 kom i Folketinget, ja endnu mens Landstinget behandlede den, var der tegn på, at håndværkets interesser i den var kølnet, jfr. også ovenfor s. 377. Klart kom dette til udtryk i en tale, som Fællesrepræsentationens sekretær, Jul. Wulff, holdt på et møde af håndværksmestre i Roskilde den 27. januar 1900 ¹³⁸.

I talen gjorde Wulff status over næringslovens rigsdagspolitiske situation. Det var nu klart, at man hverken fik de lovfæstede organisationer eller de tvungne fagprøver. Der var dog ikke grund til at græde over, at organisationerne ikke kom med, for udviklingen, siden kravet blev rejst, havde vist, at organisationerne havde styrke nok til selv at fremme væksten. »... og det, man selv har lavet, er man herre over; men til det, staten laver, er der knyttet så mange pligter, at rettighederne næsten helt forsvinder.« Tvungne fagprøver ville være en fornuftig ting, og ønsket var ikke opgivet. På den anden side bredte de frivillige prøver sig mere og mere, også støttet af fagforeningernes krav til sine medlemmer, således at alt tydede på, at håndværket også kunne løse det spørgsmål selv. Det hed videre:

»Hvis håndværkerne ikke kunne få en næringslov, som de ønskede, var det så værd at få en lov? Taleren troede det ikke. Folketingets standpunkt til denne lov var det bekendte Købedtske frihandelsstandpunkt. Han ville have så mange butikker som muligt; men dette blev til fordel for de store mænd. De mindre håndværkere havde ikke råd til at holde flere butikker (hør!).«

I »Social-Demokraten«s referat af Landstingets forhandlinger pegede man på modsætningen mellem Wulff's tale og Stillings standpunkt ¹³⁹. I et svar nogle dage senere uddybede Wulff sit syn på organisationerne og fagprøverne ¹⁴⁰. »Social-Demokraten« knyttede til dette indlæg nogle kommentarer, hvor der bl. a. taltes om »Højres såkaldte håndværkerbevægelse«. I et svar afviste Wulff, at håndværkerbevægelsen var Højres; den var simpelthen håndværkernes egen ¹⁴¹. Bevægelsen var upolitisk; men forhåbentlig ville det ikke hindre »håndværk og industri her i landet i at huske de herrer politikere, og det af *alle* farver, som nægtede at yde dens mådeholdne og berettigede krav støtte«. Når det gjaldt fagprøverne, da skulle »Social-Demokraten« uhindret af Wulff »få lov til at anvende sit agitationsskyts mod en gruppe adelige og pseudo-adelige godsejere, der aldrig har vist enten evne til at forstå håndværks og industris krav eller vilje til at hævde dem mod

agrarske angreb og fordomme«. Citatet giver i et glimt modsætningen mellem Højres godsejerfløj og byernes Højre, som den udviklede sig efter forfatningskampens år.

Køligheden over for næringslovforslaget kom også til udtryk gennem et foredrag, som snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup holdt på det nordiske håndværks- og industrimøde i København i august 1900. Rostrup var formand for Københavns Håndværkerforening, bestyrelsesmedlem i Fællesrepræsentationen samt næstformand i Dansk Arbejdsgiverforening og talte derfor ud fra en betydelig position¹⁴². Foredraget hed »Håndværkets fremtid« og var en oversigt over, hvordan håndværkets fremtid blev bedst sikret. En hovedtanke samledes i dette afsnit:

»Hvad er det håndværkerne lider under, hvad er det, de skal kæmpe for? Ja, det, de lider under, er kampen for at holde sig oppe i konkurrencen med den kapitalstærke storindustri, der med sine midler kan skaffe sig maskiner, der har de store udsalg o. s. v., o. s. v. Og der forekommer det mig, at der kun er et at gøre: gennem sammenslutning af de mange små at gøre så at sige den lille bedrift storindustriel«¹⁴³.

Rostrup pegede derefter på følgende former for sammenslutninger: håndværkerbanker, håndværkerkreditforeninger, fællesindkøbsforeninger og fællessalg gennem stormagasiner opbyggede af håndværket selv.

Samarbejde – eller organisation – var det ene af foredragets to stikord. Det andet var uddannelse. Her kom Rostrup ind på fagprøverne; efter hans personlige mening spillede tvungne prøver ikke mere den rolle, som da næringslovkommissionen sad. Det havde vist sig, at det spørgsmål udmærket ordnedes ad frivillighedens vej gennem organisationerne:

»Lad mig i det hele taget have lov at sige: Lad os, hvor vi kan, arbejde gennem vor organisation, og lad os være fri for den megen snak om, at *lovgivningen* skal ordne her og der. Lad os selv ordne, hvor vi kan. Selvfølgelig kommer der et punkt, hvor det har stor betydning, at lovgivningen træder støttende til . . . Når vi har vist, at vi virkelig vil noget, lad os da gå til staten, så antager jeg, at vi også har chancer for at få statens støtte«¹⁴⁴.

Rostrups udtalelser betød en afstandtagen fra den oprindelige politik med et halvt statsligt organiseret håndværk og en overgang til det mere nutidige syn på forholdet mellem erhvervsorganisationerne og staten.

Tråden fra Rostrups foredrag blev nogle måneder senere taget op i fire artikler i »Håndværkerbladet«¹⁴⁵. De står næsten som en nekrolog over næ-

ringslovsforslaget. Artiklerne er mærkede J-f.; efter stil og indhold virker de meget autoritative, og bogstaverne peger hen på første og sidste bogstav i Jul. Wulffs navn eller på hans mellemnavne Johan Frederik.

Artiklerne begynder med at konstatere, at forelæggelsen i Folketinget er gået ganske ubemærket hen. Derefter behandler de spørgsmålet om organisationer og fagprøver på linie med Wulffs tidligere ytringer; endelig nævnes de fremskridt, der er i loven; men der spørges samtidig, om de er tilstrækkelige til at ønske den gennemført. Forslaget om fagprøver i byerne, men ikke på landet, stiller forfatteren sig skeptisk overfor. Artiklerne efterlyste håndværkernes mening, men forgæves; der fremkom ikke indlæg, som kunne vejlede om stemningen, heller ikke efter at den sidste artikel endnu engang havde opfordret dertil.

Når Stilling til det sidste opretholdt kravet om fagprøver, har han formentlig ikke haft nogen stemning bag sig. Muligvis har han ikke selv erkendt det; muligt har han ønsket at bremse en næringslov, der gav så lidt, men alligevel uden tvivl i årtier ville blokere for gennemførelsen af en mere ønskværdig reform.

Når Folketinget og senere systemskiftets regeringer ikke tog sagen op, må det ses i sammenhæng med Venstres generelle uvilje mod forslaget. Medvirkende har sikkert også været, at håndværket og handelen selv nu var så lidt interesseret.

Den svigtende interesse hos erhvervene selv må formentlig forklares ud fra to forhold. Først har den almindelige konjunkturforbedring afdæmpet den generelle utilfredshed, og dernæst har et særligt forhold i organisationernes udvikling spillet ind. Kravene om næringslovrevision blev ført frem og forstærket af de nye organisationer; nye interesseorganisationer må nødvendigvis formulere bestemte, konkrete opgaver fremfor blot at træde i virksomhed på et program om varetagelse af gruppens eller erhvervenes interesser i almindelighed. Organisationernes vækst behøver ikke at føre til, at de kun bliver en del af formålet; derfor vil programpunktet, hvis der ikke er et kraftigt og udbredt ønske om at se dette realiseret, efterhånden synke ned eller helt forsvinde.

Sammendrag og udblik

I kapitel I er undersøgt bybefolkningens politiske aktivitet. Undersøgelsen omfatter både valgdeltagelsen og hvilke politiske partier, man tilsluttede sig; i undersøgelsen er tillige betragtet de enkelte erhverv og bybefolkningen som helhed.

Udgangspunktet er en række valgkredse, hvorfra der er bevaret stemmelister. Foruden selve de grænser, som sættes af det sparsomme kildemateriale, tvinger de politiske partiers alliancer til en yderligere indskrænkning, navnlig således at det især er Højre, som betragtes nærmere.

Vælgerne er opdelt efter erhverv. Det havde muligvis været naturligt at opdele i sociale lag eller i hvert fald også at gøre dette. Tingsten lægger i »Political Behavior« afgørende vægt på den sociale gruppering ved valganalyser¹. Bortset fra, at den til nærværende formål er mindre relevant, så er den sociale gruppering meget vanskelig at gennemføre; selv for den nærmeste nutid er det meget svært². Den erhvervsmæssige opdeling, som her er foretaget, indebærer imidlertid også en vis social opdeling. Det er kun for de erhvervsdrivende, at dette ikke lader sig gøre, selv om der også her (jfr. side 40 og 42) kan påpeges visse sociale lagdelinger.

Valgdeltagelsen var generelt størst i de kredse, hvor der var nogenlunde jævnbyrdige kandidater. Det er tydeligt, at her gælder ikke den ofte iagttagne bekræftelse af »the cross pressure hypothesis«, som i det hele kan være tvivlsom ved flertalsvalg i enkeltmandskredse³. Det er derimod iøjnefaldende (jfr. side 40 f.), at erhvervsgrupper fra højere sociale lag havde en lavere stemmeprocent i socialdemokratiske kredse. I øvrigt svarer tallene, men med større forskelle, til den fordeling mellem erhvervene, som træffes i nutiden⁴. Svarende til den sociale spredning inden for de erhvervsdrivende var de også den gruppe, som viste de største udsving i valgdeltagelsen. Påfaldende er det, at de mindre erhvervsdrivende mod periodens slutning

viste en stigende valgdeltagelse; dette svarede ganske vist til en tilsvarende vækst hos arbejderne, men netop til den erhvervsdrivende middelstand blev der appelleret fra alle partier, hvad der efter cross pressure hypotesen skulle have ført til en aftagende valgdeltagelse ⁵.

Embedsmændene var den gruppe, der havde den største opslutning om Højre – mere end 80 pct. Til gengæld udgjorde de ret naturligt ikke nogen stor gruppe af partiets vælgere; omtrent tilsvarende gjorde sig gældende for de liberale erhvervs udøvere. De erhvervsdrivende var Højres største gruppe; men betragtes forholdene ud fra de erhvervsdrivendes synspunkt, så var tilslutningen til Højre ingenlunde massiv – og aftagende med den sociale placering. Som samlet gruppe var arbejderne den næststørste inden for Højre med fra 16 til 40 pct. af partiets vælgere; flest i den maritime 8. kreds i København. Blandt arbejderne var fra 3 til 31 pct. højresindede; begge tal er dog udprægede ydertilfælde. Tilbøjeligheden til at stemme på Højre var større blandt faglærte end blandt ufaglærte.

For Socialdemokratiets vedkommende kan man for embedsmændene, de liberale erhverv og arbejderne se en klar omvendt korrelation med Højre. De erhvervsdrivende var derimod i omtrent samme position. De dannede partiets næststørste gruppe, men udgjorde dog kun 10–12 pct. af partiets vælgere.

Efter den generelle analyse af partiernes vælgerkorps er det søgt klarlagt, hvilken styrke Højre rådede over i bybefolkningen. Der er udvalgt 23 købstæder, som i hele perioden 1879–1898 lå i kampkredse, og det vises, at disse 23 byer kan stå som et udtryk for samtlige købstæder. Betragtes stemmetallene for disse byer, får man et klart indtryk af Højres dominans i bybefolkningen; i begyndelsen rådede partiet over ca. 88 pct. af de afgivne stemmer og mod periodens slutning 64 pct. Set i forhold til antal stemmeberettigede havde Højre frem til 1895 mere end halvdelen af de stemmeberettigede. Partiets valgresultater var ret stabile; der er meget, som tyder på, at variationerne i Højres stemmetal fremkom ved samspil med gruppen »stemmer ikke«; da partiet mistede terræn i slutningen af 1890'erne, skete det, fordi vælgertallet blev udvidet – Højres vælgerkorps var fortsat stabilt. De tidligere almindelige vurderinger af de enkelte valgs udfald må da også nuanceres således, at de konstaterede tilbageslag for Højre i hvert fald ikke gælder i byerne. Stabiliteten hos bybefolkningen havde den virkning, at Højre mere og mere blev et byparti. Fra 1879 til 1898 steg køb-

stædernes andel i partiets vælgerkorps fra 30,4 til 46,9 pct.; lægges dertil hovedstadens højrevælgere, bliver resultatet, at i 1898 var 59,7 pct. af partiets vælgere byvælgere. For så vidt gælder hovedstaden er det muligt at følge denne snævrere del af bybefolkningen frem til 1913; i Højres bedste københavnske kredse opnåede det i denne periode omkring halvdele af stemmerne, i de svageste omkring en fjerdedel.

Der er for tiden 1898–1913 søgt foretaget en vurdering af Højres styrke blandt byvælgerne. Den giver til resultat, at i 1913 udgjorde byvælgerne ca. 75 pct. af partiets vælgere, der atter udgjorde ca. 35 pct. af de aktive byvælgere. Konklusionen bliver, at partiet i stærkt stigende grad blev et byparti med særlig styrke i de mest industrialiserede områder.

I kapitel II er undersøgt rigsdagskandidaternes erhvervsmæssige sammensætning. Dette er navnlig sket med henblik på at fastslå hvilke grupper, der var de politisk bærende.

Antallet af kandidater var stærkt stigende perioden igennem. Dette gjaldt dog ikke for Højre, og tilbageslaget i stemmetal efter 1890 bør da også ses på denne baggrund; der behøver ikke at være tale om noget sindelagsskifte.

Set under ét dalede landbrugets relative andel i kandidaterne, navnlig på grund af socialdemokraternes fremmarch. Der var væsentlige forskelligheder fra parti til parti. Som det var at vente, dominerede landbrugerne hos Venstre, men var også stærkt repræsenteret i Højre, hvor partiets stigende urbanisering ikke slog igennem hos folketingskandidaterne. Højre havde et ret betydeligt antal tjenestemænd før 1901, efter systemskiftet tog de stærkt af, mens de til gengæld dukkede op hos det nye regeringsparti. De liberale erhverv var forholdsvis stærkt repræsenteret hos Venstre i kampårene, men blev derefter svækket. Til gengæld fik de en betydelig styrke hos Socialdemokratiet; de socialdemokratiske udøvere af liberale erhverv havde dog især deres udspring i arbejderklassen.

Byerhvervene var over det hele meget svagt repræsenteret. Under kampen om en næringsreform rykkede dog nogle håndværksmestre ind, og senere bragte Socialdemokratiet et mindre tilskud af detailhandlere.

For i hvert fald Højre og Socialdemokratiet gjaldt, at det var andre erhvervsmæssige og sociale lag, der var kandidater, end der var i medlemsskarerne. Det var højere lag, der trådte frem som kandidater; et forhold, der svarer til forholdene i organisationerne. For Socialdemokratiets vedkom-

mende svarer det til den tendens, Michels iagttag hos det tyske socialdemokrati, at lederkredsen sammensattes dels af småborgere, dels af en »proletarisk elite«, der var steget op ⁶.

For Landstingets vedkommende har det ikke været muligt at belyse kandidaterne, men kun medlemmerne. Her viser undersøgelsen alligevel, hvilke principper der har været fulgt ved udvælgelsen. I Venstre havde så godt som alle en snæver tilknytning til landboerhvervene. I Højre kan derimod konstateres en overraskende jævnbyrdighed mellem land og by, og i det hele en stabilitet, der tyder på faste principper for udvælgelsen. En detaljeret gennemgang kreds for kreds viser da også, at man som hovedregel har draget omsorg for at tilgodese forholdet mellem land og by undertiden kombineret med geografiske hensyn. For hovedstadens vedkommende er det også tydeligt, at man har ladet sig dirigere af hensyn til bestemte erhvervsgrupper. Det samme kan iagttages for de kongevalgtes vedkommende. Der er således en klar korporativ tendens, som i øvrigt ikke harmonerer med partiets officielle ideologi, der vendte sig mod interessepolitik (jfr. bl. a. s. 198 ff.). Det erhvervsbetonede hensyn svarer til, hvad man efter århundredskiftet indførte forfatningsmæssigt i flere tyske stater, og hvad der blev bebudet i kejserens påskebudskab i 1917 om en prøjsisk forfatningsreform ⁷. I øvrigt var korporative ideer stærke i tysk, men ikke i engelsk, konservativ ideologi ⁸. Principielt er vel den kooperative idé vendt mod interessepolitik (den konservative organismeteori); men som den blev fremført af konservative håndværkere (se bl. a. side 143 ff.), havde den karakter af interessepolitik.

Kapitel III behandler partiet Højres organisation og udvikling. Det er i sin oprindelse både et vælgerparti og et parlamentsparti. Før 1882 eksisterede vælgerforeninger; om en særlig energisk virksomhed foreligger ikke vidnesbyrd, og i meget har de sikkert virket som Duverggers komiteer (causus) ⁹. I 1881 stiftedes imidlertid Ryssels forening i København; samtidigt skærpedes den politiske modsætning, og i 1882 trådte Højres rigsdagsgruppe – parlamentspartiet – frem med en opfordring til vælgerforeningsdannelse.

H. P. Ingerslev var talsmand for rigsdagsgruppen, da man første gang mødtes med repræsentanter for de lokale organisationer. Ingerslevs redegørelse for den påtænkte landsorganisation kunne i meget være en nutidig forskers karakteristik af det 19. århundredes konservative »middelklasse«-partier.

Ingerslevs tanker blev imødegået på mødet. Ude fra landet ønskede man en stærkere centralisering, bl. a. med henblik på kandidatopstillinger. Rime­ligvis havde initiativtagerne i rigsdagsgruppen heller ikke forestillet sig den eksplosionsagtige vækst, der ville sætte ind i dannelsen af lokalforeninger.

Det er et ejendommeligt fænomen i dansk politik, at de lokale forenings­dannelser hos Højre ofte forløb ad to spor: dels klassiske vælgerforeninger, dels de mere folkelige klubber. De sidste udviklede sig kraftigt og optog i deres arbejde en række adspredende og selskabelige funktioner. Det er be­mærkelsesværdigt, at det engelske højreparti (The National Union) i 1870'erne virkede på samme måde: her var der både associations (vælgerforenin­ger) og clubs. Et parlamentsmedlem fortalte på den konservative kongres i 1874 om sit forhold til den lokale klub: »I have made a really electioneering speech to them. My advice to them is to read newspapers for themselves, and not to be led away by me or any stump orator . . . We have billiard tables and every kind of amusement, together with refreshments«. Klubberne var sær­ligt for »Working men«¹⁰. Trods det nære sammenfald i virkeform og i op­delingen af denne er der ingen vidnesbyrd om, at der er sket nogen påvirk­ning fra England; hverken på klubbernes delegeretmøder eller i »Højrebla­det« omtales engelske forhold – kun en enkelt gang er dette tilfældet, og da er emnet et andet (se side 117). Også på de øvrige organisatoriske områder var der en betydelig lighed med det engelske højreparti¹¹. En fundamental lighed er der også – i hvert fald for de første 10–15 år af det danske Højres historie – mellem det, der var målet med de konservative partikongresser i England, og det, der var hensigten med delegeretmøderne i Danmark. I England blev det i 1867 af formanden udtrykt således »... not a meeting for the discussion of Conservative principles on which we are all agreed . . . it is only a meeting to consider by what particular organization we make the Conservative principles effective among the masses«¹².

Dannelsen af højreorganisationer var meget livlig i 1880'erne. Fra 1890 tog nydannelserne stærkt af i tal; dette har sin naturlige forklaring i, at man efterhånden dækkede det meste af landet. Der indtrådte imidlertid også en svækkelse af de eksisterende organisationer, hvor flere døde ud, mens atter andre førte en hensygnende tilværelse. I 1896 konstaterede forretningsud­valget, at man på et cirkulære havde fået svar fra 105 foreninger, og at der altså manglede svar fra ca. 75; i 1894 havde 221 foreninger under­skrevet en adresse til Estrup.

Det bærende lag i dette organisationsarbejde mødtes årligt på delegeret-

møderne. Socialt og erhvervsmæssigt var det meget forskelligt fra partiets vælgerkorps. Når det gælder by og land, så lå det sidste på omkring 30 pct. – en underrepræsentation, selv om der perioden igennem var en mindre stigning i landrepræsentanterne. Udelades de såkaldte »andre politiske mænd«, var der en større stigning for landbruget, mens partiets vælgere blev mere og mere urbaniseret. Dette må ses i sammenhæng med den stærke politiske vækkelse, der fulgte med Agrarforeningen.

Der var en klar afvigelse mellem vælgere og organisationsledere. Navnlig var de liberale erhvervs udøvere, embedsmænd – her igen især militære – og større landbrugere stærkt overrepræsenteret, især på bekostning af håndværkere og arbejdere.

En enkelt lokalorganisation kan belyses nøjere, nemlig hovedstadens. Medlemstallet nåede her hurtigt et meget højt tal med 29.000 som toppen i 1887. Efter dette fulgte en række år med fortsat tilbagegang; i 1897 var man nede på 14.846 medlemmer, og tilbagegangen fortsatte til omkring 1905. I 1907 åbnede man adgang for kvinder til at blive medlemmer, og i 1912 har medlemstallet formentlig været omkring 15.000.

Medlemstallet lå over vælgertallet. Dette forklares nok især af, at man kunne blive medlem uden at have nået valgretsaldern (fra det fyldte 18. år), måske kan nogle også have indmeldt sig udelukkende af selskabelige grunde. Trods dette var der dog tale om en meget høj organisationsprocent – i fire kredse lå den således mellem 51 og 84.

Da Ryssel startede foreningen, havde den et specielt sigte mod arbejderne og middelstanden. Dette afdæmpedes tidligt ved indgriben fra Lars Dinesen. Medlemsskaren var dog fremdeles meget jævn, øjensynlig præget af småborgere og arbejdere.

I bestyrelserne skete der en social indskrænkning. Middelklassen nåede her kun op på 40 pct. i 1883, dalende til ca. 34 pct. i 1912, og arbejderens andel var ganske beskednen.

Foreningens virke var også præget af det jævne publikum med en hovedindsats omkring et folkeligt forlystelses- og klubliv. Sammenholdes dette med klubbernes arbejde og med forholdene i Socialdemokratiet (se side 246), da efterlades indtrykket af, at partierne har opfyldt en betydelig selskabelig funktion, som mange medlemmer kan have tillagt større betydning end det politiske. Ikke mindst i det nye, industrialiserede samfund, hvor mange på grund af indre vandring var fjernede fra deres miljø, har der været et stort selskabeligt behov¹³.

Også ved de politiske sammenkomster talte ikke sjældent repræsentanter for foreningens jævne medlemskreds. Noget for samtiden nyt var det, at ministre efterhånden begyndte at tale ved offentlige møder.

Når man gik videre op i det besluttende organ i hovedstaden, hovedbestyrelsen, blev det jævne element yderligere reduceret. Til op mod århundredskiftet lå dominansen hos embedsmænd og liberale erhvervs udøvere. Fra århundredskiftet rykkede imidlertid erhvervsdrivende og funktionærer frem – Det konservative Folkeparti var på vej.

Fra to provins kredse er undersøgt medlemskorpsets sammensætning. Den ene er en bykreds (Århus Søndre), den anden en landkreds (landdistriktet i Randers amts 2.). Begge steder underbygger resultatet det indtryk, som det øvrige materiale har givet, at Højre var et parti med tilhængere i alle samfundslag, men med en stor overvægt til småborgere og arbejdere¹⁴. Den samme klassemæssige spredning træffes, som tidligere nævnt, også hos de engelske konservative og i de forskellige konservative partier i Tyskland¹⁵. Bortset fra det engelske konservative parti er det danske Højre formentlig det første konservative parti, der appellerede til masserne og organiserede sig i foreninger. Duverger skriver, at »the branch is a Socialist invention« og udvikler, at da de konservative partier senere skiftede over til at være foreningspartier mod tidligere komitépartier, da var det for at »demokratisere« partiet ved at give det en struktur mere i overensstemmelse med tidens doktriner (sociologernes »legitimering«)¹⁶. Alt tyder på, at forløbet var anderledes i Danmark. Godt nok blev Ryssels forening skabt i reaktion mod socialismen; men der var ikke, da Højres organisationer blomstrede op, noget andet parti organiseret gennem talrige lokale og – i hvert fald formelt – demokratiske foreninger¹⁷. En væsentlig parallel er dannelsen af det norske højreparti, der begyndte samtidig med eller lidt før grundlæggelsen af det danske parti. I Norge blev der fra 1882 oprettet en lang række højreforeninger (grundlovsforeninger) og flere af dem nåede meget høje medlemstal – må altså have haft en appel til de brede lag¹⁸. I Norge blev partiet dog ikke så gennemorganiseret som i Danmark. Både i Danmark og Norge blev højrepartier oprettede i en kampsituation, hvor en siddende højre-regering blev hårdt presset af en venstreopposition. I Sverige, hvor de politiske spørgsmål og konstellationer var af en anden karakter end i de to andre nordiske lande, skete der ingen partidannelser; her fortsatte man med parlamentspartier¹⁹. Dannelsen af moderne højrepartier var en naturlig foreteelse, når man følte sig udfordret; det engelske parti havde også sit ud-

spring i en udfordring, frygten for konsekvenserne af valgretsudvidelsen i 1867²⁰.

At konservative partier ofte har stor tilslutning fra socialt jævne lag, har optaget forskningen meget. Man har således især drøftet den konservative holdning som udtryk for biologisk betingede egenskaber²¹. For så vidt gælder de tre lande, hvor massepartierne udviklede sig, England, Danmark og Norge, så er de karakteriseret af, at man kun – eller næsten kun – havde to muligheder at vælge imellem. For Englands vedkommende havde ingen af de to partier en særlig stærk klassebetoning. I Danmark og Norge var de politiske forhold således, at partierne ved siden af de konservative i meget høj grad stod som landbopartier; dette gav de konservative mulighed for at drage store byskarer til sig.

For så vidt de konservative stod for det eksisterende, måske endda for en vis tilbageførelse, var der også en betydelig appel til byernes jævne lag. Det var dem – som det bl. a. kom til udtryk i næringslovdebatten – der ønskede en sikring mod de økonomiske og sociale konsekvenser, industrialismen medførte.

Socialt og økonomisk skete der da følgende politiske opdeling:

De klassisk konservative lag: godsejere, højere embedsmænd og udøvere af liberale erhverv sluttede sig sammen som den konservative overklasse. Alle disse tre grupper var traditionsmæssigt, økonomisk og socialt vendt mod et landbodemokrati. Der var i byerne jævne lag, som traditionsmæssigt og økonomisk var i modsætning til landbobefolkningens jævne lag. Denne del af bybefolkningen havde ikke modsætninger over for de traditionelt konservative lag, som man måske tilmed selv havde chancer for at rykke op i. På den anden side var interessefællesskabet heller ikke stort; det var væsentligt begrænset til at bremse landbodemokratiet og så – som sagt – en vis tilbøjelighed til afstandtagen fra samfundsændringer. Her ses bort fra sådanne politiske momenter som religion, forsvarspolitik m. m.; havde sociale spændinger forhindret samarbejdet mellem overklassen og byernes jævne lag, da havde enighed på de lige nævnte områder næppe forhindret dannelsen af flere konservative partier med ensartede programmer på disse områder. I de første år efter partidannelsen var det imidlertid ikke programmet, der optog ledelsen, men organisationsapparatets opbygning.

Højre var traditionelt opbygget. Lokalforeninger sendte delegerede til en kongres, der valgte et repræsentantskab, som atter igen valgte et forretningsudvalg. Bemærkelsesværdigt er det, at man ikke havde nogen parti-

formand. Der var en repræsentantskabsformand og en forretningsudvalgsformand, og ingen af disse hverv blev nogensinde varetaget af samme person. Karakteristisk var det også, at udnævnelse til minister automatisk medførte nedlæggelse af repræsentantskabs- og forretningsudvalgsposter. Nogen motivering for dette er ikke fundet; men muligvis har forestillingen om, at ministrene var kongens og ikke et politisk partis, spillet ind ²².

Tilsvarende var forbindelsen mellem parti og regering svag i det hele taget. Politiske udtalelser blev forelagt regeringschefen, inden de blev foreslået; men man fulgte ikke hans henstillinger slavisk. I partiets kongres deltog ministrene heller ikke – de mødte først op ved afslutningsmiddagen, ligesom de heller ikke deltog i rigsdagsgruppens møder.

Både repræsentantskabet og forretningsudvalget var typiske for den tendens, der kendetegnede Højre, at der op i partiets organer skete en social indsnævring. De større landbrugere udgjorde 40 pct. af repræsentantskabet, men kun 16–18 pct. af delegeretmødedeltagerne, for embedsmændene var de tilsvarende tal 20 og 15 og de liberale erhvervs udøvere 27 og 18. Byerhvervene var til gengæld svagt repræsenteret: 30–25 pct. på delegeretmøderne og fra 12 til mellem 3 og 7 pct. i repræsentantskabet. Gårdejerne havde ligeledes en uforholdsmæssig beskedne andel i partiledelsen.

Den organisatoriske kraft lå hos forretningsudvalget; repræsentantskabet holdt kun få møder. I forretningsudvalget var det, indtil 1895, atter Dinesen, der var den drivende kraft.

Forretningsudvalgets virke omfattede navnlig den almindelige agitation, pressens virksomhed og kandidatopstillingerne. Nøje knyttet til dette var forvaltningen af partiets pengemidler, der indkom som små bidrag fra et stort antal personer.

En stor del af pengene gik som tilskud til pressen. Der skabtes ad denne vej også en mulighed for redaktionel indflydelse på stoffet; den udnyttedes dels gennem henstillinger fra Dinesen, dels, og det har været det væsentlige, ved udsendelse af fællesstof, som de svage blade af stofnød har været tvunget til at udnytte.

Forretningsudvalgets indgriben i kandidatopstillingerne blev et af de punkter, Dinesen blev angrebet på forud for faldet i 1895. I partiets første år var det de enkelte kredse, der henvendte sig til udvalget for at bede det skaffe kandidater. Da alliancepolitikken med Det moderate Venstre blev indledt, var det forretningsudvalget, som tog initiativet; en alliancepolitik nødvendiggjorde simpelthen en central ledelse. Dette affødte en kritik af

udvalgets virksomhed, betinget dels af politisk uenighed, dels af uvilje mod at lade sig dirigere fra centralt hold. Ved samme lejlighed kritiserede man, at forretningsudvalget også havde søgt at bestemme, hvem lokalforeningerne skulle sende til delegeretmøderne.

Oppositionen kom ikke mindst fra de konservative klubber. De var domineret af modstandere af Dinesens politik, men kritiserede, at klubberne ikke havde den samme indflydelse i partiet som vælgerforeningerne.

Vælgerforeningernes indflydelse havde hidtil ikke manifesteret sig. Der var i repræsentantskabets og forretningsudvalgets sammensætning en meget stærk stabilitet; det var næsten kun forhold, som var det partimæssige arbejde uvedkommende, der medførte udskiftninger. Det, der prægede organisationslivet, var i meget høj grad det samme, som Michels, efter at have analyseret forskellige socialistpartier, i 1915 formulerede som »the Iron Law of Oligarchy«²³. Ikke mindst er det karakteristisk, at kontrollen af forretningsudvalget, både finansielt og politisk, øjensynlig var ret svag. Det må dog sikkert understreges, at, i hvert fald oprindeligt, var der sikkert kun ringe tilbøjelighed hos de dominerende socialgrupper til at gå mere energisk ind i det organisatoriske arbejde. Man har med tilfredshed ladet Dinesen og hans venner gøre arbejdet. Dinesen blev imidlertid ved dette den mand, som beherskede apparatet, og fik dermed magt²⁴. Denne magt var medvirkende til at muliggøre forligspolitikken; partiets forligsmodstandere havde ikke tråde ud i organisationer og presse.

Dinesens afgang, oligarkiet kunne altså styrtes, bragte uden tvivl en organisatorisk svækkelse. Denne blev yderligere fremskyndet af partiets mandatmæssige tilbagegang. Til gengæld var perioden efter 1895 kendetegnet af, at partiet blev udbygget i henseende til demokratisk struktur²⁵. På den anden side manglede der en folkelig opslutning, der kunne fylde en sådan udbygning.

Ændringerne i den organisatoriske opbygning kom ikke straks efter 1895. Der skete en vis regulering; men først fra 1902 udbyggede man en landsorganisation med klar demokratisk struktur – dog med hensyntagen til de umiddelbare landstingsvælgere.

Valgene til de ledende organer fandt nu også sted efter en forudgående debat. Dette indebar en stigende udskiftningstilbøjelighed, selv om der fortsat var megen stabilitet over de ledende poster.

Endnu indtil systemskiftet greb forretningsudvalget ind i kandidatopstillinger. Efter den tid blev opstillingerne så få og valgchancerne så små, at

det alene af den grund er vanskeligt at tale om nogen fast praksis. Efter 1901 forsvandt også problemet om forholdet til regeringen. Indtil 1901 havde forbindelsen stadig været af samme principielle art som før 1895; men politiske uoverensstemmelser gjorde den periodisk meget svag. Til gengæld skærpedes i perioder problemet om rigsdagsmændenes eller partiorganernes dominans i partiet. Man var ved at komme i partiudviklingens 2. trin: »a state of relative equilibrium between parliamentary representatives and party leaders«²⁶. Forud var gået en periode, hvor rigsdagsgruppen havde domineret, en efter Duvergers iagttagelse typisk situation for partier af konservativt tilsnit med udspring i komité-systemet. Den stigende demokratisering viste sig også derved, at man efter 1895 kom ind i en periode med programdebat.

Det var svært for Højre at udforme et stort, omfattende program. Det var også svært at opstille en række konkrete programpunkter eller politiske ønsker. Nogen »ideolog« havde man ikke; og det eneste klart fælles standpunkt var forsvarssagen og så, sagt groft, bekæmpelse af modstanderen – indtil forliget 1894 – Venstre, fra sidste halvdel af 1890'erne især Socialdemokratiet.

I 1895 talte Schovelin om nødvendigheden af at bevare alliancen mellem byernes og landets bourgeoisie som grundlag for det politiske liv (side 208)²⁷. Ellers præsenterede partiet sig ikke som noget overklasseparti, selv om man klart gav udtryk for menigmands svigtende politiske evner (bl. a. side 188 f.). Indtil forliget indtog økonomiske og erhvervspolitiske spørgsmål kun en meget beskeden plads i programatiske udtalelser; de, der fremkom, samlede sig om det, der også kendetegnede udtalelserne efter 1894, at der, som Matzen udtrykte det i 1889, skulle øves billighed til alle sider.

Efter forliget måtte man nødvendigvis komme ind på økonomien. Det skete imidlertid i meget ubestemte vendinger, der blot i almindelighed gav udtryk for velvilje både over for byerhverv og landbrug. I det store program af 1896, medens næringsloven endnu var til debat, nøjedes man med at omtale debattens mest neutrale problem: skattemæssig beskyttelse mod storvirksomheder. Først i 1905, da agrarkrisen var overstået, og da man kunne frygte, at et radikalt venstre ville blive et nyt alternativ for byerne, vovede man mere klart at formulere standpunkter til fordel for byernes middelstand.

Det var ikke muligt for Højre at lægge sig fast på et bestemt erhvervspolitisk synspunkt endsige at fremtræde som et bestemt erhvervs særlige parti.

Både medlems- og vælgerkorpset var for lidt homogent i henseende til erhverv. Træffende blev det udtrykt af oberstløjtnant Wagner i 1895, der understregede, at højremænd udmærket kunne være både protektionister og frihandelsmænd, brugsforeningstilhængere og modstandere af brugsforeninger o. s. v. (side 192 f.). Af den grund vendte man sig mod det, man kaldte interessepolitik, og udskød standpunkttagen i konkrete spørgsmål, som atter skulle afgøres af politiske og administrative organer, i hvilke man sikrede den faglige og den saglige repræsentation.

Socialdemokratiet nåede som organisation længere tilbage end Højre. Det var dog først fra midten af 1880'erne, at man virkelig begyndte at opbygge en systematisk landsorganisation, hvis formelle grundlag blev lovene af 1888 og 1890. Medlemstallene viser en støt vækst; men endnu ved århundredskiftet havde man dog ikke for hele landet nået væsentlig større tal, end Højre havde kunnet samle i hovedstaden, da den politiske kamp stod på sit højdepunkt.

Forskningen har drøftet sammenhængen mellem de økonomiske konjunkturer og de socialistiske partiers medlemstal. Duverger mener, at sammenhængen ikke er tydelig; men at der dog kan spores en tendens til, at der i kriseår er et tilbageslag i medlemstal, mens stemmetallet er stigende²⁸. De her angivne tal vidner også om, at der ikke er nogen klar sammenhæng. Der var tilbagegang eller stagnation omkring århundredskiftet, men fremgang omkring 1909 – begge økonomiske tilbageslagsperioder. Bortset fra, at det ikke er givet, at samme regler (hvis der er regler) gælder for partier i fremmarch og for »etablerede« partier, må det bemærkes, at praktiske, nutidige erfaringer tyder på, at medlemstallet i høj grad er påvirkelig af den drevne hvervevirksomhed, hvis intensitet kan bestemmes af andet end økonomiske forhold. En nærliggende sammenligning med forholdene inden for det tyske socialdemokrati er ikke mulig, da der ikke herfra foreligger medlemstal²⁹.

I organisatorisk henseende blev det danske socialdemokrati opbygget uden mønstre fra udlandet. Mens man, når det gjaldt programmet, var under stærk påvirkning fra Tyskland, så bevirkede de politiske forhold dér, at man ikke før længe efter det danske broderparti kunne opbygge et større organisationsapparat³⁰. Heller ikke i andre socialistpartier kunne man hente nogen vejledning.

Organisationen var, set udefra, opbygget pyramidalsk: lokalforeninger,

agitationsudvalg omfattende flere kredse, kongres, hovedbestyrelse, forretningsudvalg og forretningsfører (formand). Pyramiden var imidlertid ikke opbygget således, at hvert led havde sit mandat fra det underliggende. Agitationsudvalgene løb ud til siden og havde ikke indflydelse på de andre organers sammensætning; kongressen bestod ikke formelt af foreningsformænd, men af særligt valgte kongresdelegerede. Hovedbestyrelsen valgtes ikke af kongressen, men direkte af medlemmerne, idet rigsdagsmændene dog i de første år var selvskrevne medlemmer. – Efterhånden rejste der sig en så stærk kritik af de fødte medlemmer, at der i 1901 indførtes direkte valg af alle medlemmer; valget skete ikke for hele landet, men ved valg i visse geografiske enheder.

Uanset det beskedne antal medlemmer i hovedbestyrelsen er det dog muligt at aftegne et billede af den sociale sammensætning. Det er påfaldende, at pressefolk udgæet fra de faglærte arbejderes kreds og faglærte arbejdere var dominerende; den sidste gruppe var dog, ligesom de erhvervsdrivendes, faldende perioden igennem; de ufaglærte havde kun en minimal repræsentation. Der var således – ligesom hos Højre – tale om en social indsnævring. Der var imidlertid den forskel, at hos Højre skete den sociale indsnævring derved, at man valgte personer tilhørende højere sociale lag – også fordi de havde tid til politisk arbejde. I Socialdemokratiet skabte man selv af de personer, man ville anvende, et højere socialt lag (jfr. side 223 f.). For en væsentlig del var dette redaktører; i Danmark kendtes ikke som i Tyskland en talrig gruppe af partifunktionærer (lønnede sekretærer i lokalorganisationer) ³¹.

For Tysklands vedkommende er »the stability of leadership« blevet stærkt understreget ³². Det var som nævnt denne stabilitet, der førte til formuleringen af oligarki-loven. En sammenligning med Højre viser i den henseende ikke nogen påfaldende forskel; bortfaldet af rigsdagsgruppens fødte medlemsskab og det direkte valg til hovedbestyrelsen må også have virket hæmmende på stabiliteten. Hvis oligarki-loven skal opfattes således, at den ledende kreds også var ideologisk sammentømret, så er dens gyldighed for det danske socialdemokrati i denne periode højst tvivlsom. Det er således f. eks. karakteristisk, at en oppositionsleder som Gerson Trier i en årrække indvalgte i hovedbestyrelsen og ved at bo i hovedstaden derfra rykkede ind i forretningsudvalget.

Hovedbestyrelsens kompetence var væsentlig mere vidtgående end de rettigheder, der var tillagt Højres repræsentantskab. Der foreligger flere

vidnesbyrd om, at den har pålagt rigsdagsgruppen en bestemt politik, og på kongressen kom den opfattelse også frem, at hovedbestyrelsen var, hvad man kunne kalde, revisor af gruppens arbejde. Det forhold, at hovedbestyrelsen i reglen kun holdt to årlige møder har dog uden tvivl begrænset indflydelsen. Mellem møderne varetoges forretningerne af forretningsudvalget; valget af dette var rent praktisk betonet, idet det bestod af de hovedbestyrelsesmedlemmer, som boede i København og på Frederiksberg.

Hovedbestyrelsen øvede ikke den samme indflydelse på kongresserne som Højres repræsentantskab på delegeretmøderne. Man mødte ikke op med hovedbestyrelsesforslag; kongressens emner var bestemt af diskussionspunkter foreslået af de enkelte partiforeninger. Dette har naturligvis ikke været nogen hindring for, at sådanne forslag kunne fremkaldes af hovedbestyrelsen. Det er dog karakteristisk, at standpunkter, der uden tvivl måtte stå som hovedbestyrelsens, flere gange blev nedstemt. Om kongressen gælder i øvrigt også, at det socialt dårligst stillede lag, arbejdsmændene, kun var meget svagt repræsenteret.

Kandidatopstillingerne var, som det blev det i Højre, et stridsemne i partiet. I første række var det ikke personspørgsmål, men et spørgsmål om partiets taktik. Dette skyldtes alliancen med Venstre, senere Det radikale Venstre. En blot nogenlunde udbygget valgalliance måtte nødvendigvis gøre en central afgørelse af, hvor der skulle opstilles. Dette kolliderede ofte med lokale interesser; dels har man vel ønsket, at en særlig indsats i kredsen fik lejlighed til at manifestere sig ved et valg, dels har det vel også svækket agitationsmulighederne, hvis man ikke opstillede. Set fra en centralledelses synspunkt kunne en alliancepolitik imidlertid føre til en samlet, større gevinst.

I de første år, frem til 1903, lå afgørelsen af opstillinger hos hovedbestyrelsen. Dette var bestandig anledning til konflikt på kongresserne, hvor man ønskede afgørelsen gjort til et kongresanliggende. I 1903 gennemførtes dette (det gav senere anledning til kritik af kongressens dominans); alliancen med Venstre var da opgivet, og spørgsmålet var derfor mindre aktuelt. Det blev det imidlertid straks efter Det radikale Venstres dannelse.

Kongressen i 1906 stod da i den situation, at centralledelsen havde forhandlet med de Radikale inden kongressen. Efter adskillige vanskeligheder godkendtes alliancen; men det blev udtalt, at fremtidig burde der ikke forhandles, før kongressen havde givet tilslutning dertil. Trods dette blev det alligevel i 1910 godtaget med stort flertal, at forretningsudvalget alene havde

tilrettelagt en opstillingsplan med de Radikale. Alliancespørgsmålet var ikke noget specielt for det danske socialistparti; men i udlandet tilspidsedes det ofte i en principiel anskuelsesdebat, i Danmark derimod var det et taktisk problem ³³.

Hovedbestyrelsens kompetence rakte også til afgørelser i personspørgsmål. Der foreligger vidnesbyrd om, at dette afstedkom stridigheder; men de er ikke mange. En undersøgelse af de opstillede kandidaters tilknytning til kredsene viser, at langt det overvejende antal – både af valgte og ikke-valgte – havde en nær tilknytning til deres kreds; i de fleste tilfælde ved bopæl i den.

Medlemskredsen i lokalforeningerne kan belyses for nogle københavnske kredse. De selvstændige erhvervsdrivende udgjorde her ca. 8 pct. af medlemmerne; de fleste af disse var igen småhandlende. Fra samme tid foreligger en tilsvarende beregning fra fem tyske byer; her udgjorde »Klein Bourgeoisie« et mellem 4,4 og 21,6 pct. – det sidste tal er fra München, der havde en særlig erhvervsstruktur, som måtte give de mindre erhvervsdrivende en uforholdsmæssig stor andel af medlemmerne ³⁴. Samtiden fæstnede sig ved, at så mange værtshusholdere var socialdemokrater; socialt har mange imidlertid hørt hjemme i Socialdemokratiet; i andre tilfælde er medlemsskabet sikkert fulgt med, når møder i foreninger og fagforeninger har fundet sted i restaurationslokalerne. Forholdet var ikke så udviklet som i Tyskland, hvor man ligefrem havde gloserne »Parteibudiker« og »Parteikneipe« ³⁵. Her var der endog fra socialistlovenes tid tradition for, at værtshusholderne var lokale partiledere ³⁶.

Ude i partiforeningerne arbejdede man efter samme retningslinier som i Højre. Sammenkomster og underholdning indtog en betydelig plads; dernæst blev der drevet en energisk agitation. Denne og valgkampen blev betalt dels gennem medlemsbidrag, dels og navnlig gennem betydelige tilskud fra »Social-Demokraten«.

Socialdemokratiets program indrammes af de to programmer: 1876 og 1913. De har det fælles, at de opstiller den socialistiske stat som fremtidsmålet, men dernæst fremlægger et arbejdsprogram for den nærmeste fremtid.

Programmerne suppleres mellem de to år dels af ændringer, dels af kongresudtalelser. Allerede før 1876-programmet vendte man sig mod brugsforeninger, også fordi de ville konkurrere med småhandlende, som hørte hjemme i proletariatet. Derimod opretholdt man produktionsforeningerne indtil

disses sammenbrud i slutningen af 1870'erne. Alle programatiske udtalelser efter den tid placerer småhandlende og småmestre som en del af befolkningen, der også var ramt af kapitalismen og derfor hørte hjemme i Socialdemokratiet. På flere erhvervspolitiske områder havde man klare programpunkter, navnlig vedrørende told, licitationer og fængselsarbejdet. Det er formentlig karakteristisk for udviklingen inden for navnlig de mindre erhvervsdrivende, at man i 1894 lod udgå et krav om statsovertagelse af fødevarerbutikker og stærkere understregede appellen til middelstanden.

Ved programændringen i 1913 skete en radikalisering. Nu talte man ikke mere direkte til de erhvervsdrivende. Netop på dette område var partiet i de foregående år blevet stillet over for et dilemma. Spontant havde der rejst sig en brugsforeningsbevægelse i byerne samtidigt med, at flere europæiske socialdemokratier optog Kooperationen på programmet. Det danske socialdemokrati havde imidlertid også et hensyn at tage til de mange tilhængere i småborgerskabet.

Den ny kooperative bevægelse inden for Socialdemokratiet kom i to tempi. Først – fra 1884 – startede man en række produktionsforetagender, især bagerier, baseret på talrige småaktier, dernæst startede man fra århundredskiftet brugsforeninger. Begge bevægelser var personelt og ofte organisatorisk knyttet til Socialdemokratiet. Alt tyder på, at det var selvhjælps-tanker, der lå bag, og ikke teoretiske overvejelser af Kooperationen som et middel for socialismen.

Mange i partiets ledelse var imod eller i hvert fald tøvende over for denne bevægelse. Der var både nervøsitet over for de økonomiske risici, man indlod sig på, frygt for vælgernes reaktion og frygt for, at for mange særinteresser skulle aflede kraften fra det egentlig politiske arbejde³⁷. Andre i partiet, med Borgbjerg i spidsen, ønskede at sikre den nye bevægelses forbliven inden for partiet og var tillige påvirket af, at andre socialdemokratier havde optaget brugsforeningerne i deres program.

Brugsforeningstilhængerne førte meget energisk problemet frem både i partiet og i De samvirkende Fagforbund. Det lykkedes også at få nedsat et særligt udvalg til at behandle spørgsmålet. Der rejste sig imidlertid en voldsom storm blandt detailhandlerne, særlig i København; dette har uden tvivl styrket modstanderne, og 1913-kongressen valgte at skyde problemet bort ved at erklære, at brugsforeningerne ikke burde være en partissag.

Det første større erhvervspolitiske problem, partierne skulle tage stilling til,

var næringslovens eventuelle revision. Blandt de mindre erhvervsdrivende havde der aldrig været tilfredshed med næringsfriheden; størst var utilfredsheden blandt håndværkerne.

Det var de nye erhvervsorganisationer, der rejste kravet om næringslov-revisionen. Kravet blev fra midten af 1880'erne forstærket på grund af de dårlige tider og yderligere skærpet dels af den voksende industrialisering, dels af konkurrencen fra de nytilkomne stationsbyer. I 1890'erne fik man, især håndværkerne, en række erhvervspolitiske synspunkter fra Tyskland og Østrig, og man fandt tillige støtte deri, at tilsvarende bevægelser rejste sig i nabolandene, Norge og Sverige.

Håndværkerbevægelsens mænd byggede deres arbejde på de mange foreninger, der fra 1879 samledes under Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk. Når man i dag drøfter pressions-grupper, opholder man sig mest ved gruppernes organisationsmæssige opbygning og demokratiet i dem³⁸. Bemærkelsesværdigt er det, at man her tillige må opholde sig ved, hvad man kunne kalde mandatfordrejning og mandatran. Mandatfordrejningen kom til udtryk derved, at håndværkerforeningerne rejste en række erhvervspolitiske krav, som ganske givet lå uden for det, der havde tiltrukket et meget stort antal af medlemmerne: selskabelighed, foreningernes understøttelsesvirksomhed og arbejdet for tekniske skoler. Mandatranen viste sig derved, at man talte på det samlede håndværks vegne, og blev accepteret som gørende det, uanset at en meget stor del af de danske håndværkere ikke var med i foreningerne.

Spørgsmålet om mandatran må også stilles over for de mange handelsforeninger. Nogle omfattede både større og mindre handlende, andre kun de større. I det hele er det klart, at de kun repræsenterede en mindre del af de handlende; derimod havde de tydeligere end håndværkerforeningerne et erhvervspolitisk sigte. Til gengæld viste der sig her et tredje problem: kollegialitetens dominans. Både Grosserer-Societetet og de jyske handelsforeninger var meget lidt interesseret i en ny næringslov; de sjællandske købmænd, der frygtede brugsforeningernes konkurrence, ønskede imidlertid stærkt en ny næringslov; af kollegialitetshensyn sluttede da de københavnske og jyske handlende op i kravet om en reform.

Om både håndværkets og handelens organisationer gjaldt, at ved et hastigt blik virkede de demokratisk opbyggede. En nærmere gennemgang viser dog, at det pyramidalske system og ønsket om at sikre alle områder repræsentation førte til, at man i hvert fald ikke, hvis demokratiet alene måles

efter hoveder og ikke korrigeres med hensyn til geografiske områder, kan tale om nogen demokratisk struktur.

Handelsforeningernes stærkt begrænsede mandat viste sig også gennem dannelsen af et stort antal handelsforeninger specielt for detaillister. Her fulgtes både geografiske og branchebestemte retningslinier, således at der i mange tilfælde har været overlappende medlemskaber.

København var den by, der havde den største detailhandlerstand. Her tog foreningsdannelsen fart; og de eksisterende foreninger samlede sig i 1892 i en hovedorganisation. I 1894 forsøgte man med dannelsen af »Danmarks samvirkende Handelsforeninger« at udstrække virksomheden til hele landet, hvad dog ret hurtigt viste sig uholdbart; detaillisterne interesser var ikke tilstrækkelig ensartede. Omkring de københavnske foreninger udvikledes en særlig middelstandspolitik, der spandt tråde fra foreningerne til både Socialdemokratiet og den radikale fløj i Venstre. Den politiske usikkerhed omkring de københavnske foreninger var formentlig også årsagen til, at de ikke fik nogen repræsentation i den næringslovkommission, der blev nedsat i 1890.

Forud havde de forskellige organisationer formuleret en række krav om ændringer i næringsloven. Kravene samlede sig især om at begrænse tilgangen til håndværk og handel. Man ønskede det gjort vanskeligere at opnå næringsbevis; tilsvarende ønskede man beskyttelse mod storvirksomheder, bl. a. ved øget beskatning af disse og ved bestemmelser, der skulle hindre kapitalstærke handelsfirmaers indtrængen i håndværket. Som et væsentlig middel førte man tvungne fagprøver frem. Endelig stillede man krav om en lovgivning, der skulle begrænse brugsforeningernes virke. De to sidste krav blev det, der i offentligheden ligesom samlede og kendetegnede bevægelsen.

I den kommission, der skulle udarbejde forslag til en revision af næringsloven, fik næsten alle de organiserede erhverv repræsentanter. Der var storindustrien, håndværkerne, provinshandelen og de københavnske grosserer. Endvidere fik landhåndværket et par repræsentanter, men derimod, som nævnt, ikke detaillisterne og heller ikke hverken fagforeningerne eller brugsforeningerne. Endvidere var København og Købstadforeningen repræsenteret; formand blev borgmester J. G. C. F. Koch. Man sikrede sig så vidt muligt, at kommissionsmedlemmerne var højremænd.

Det sidste betød imidlertid ikke, at man sikrede sig enstemmighed i kommissionen. Det viste sig hurtigt, at der selv i denne lille kreds afspejlede sig

en karakteristisk skillelinje i Højre, som også åbenbarede sig på Rigsdagen. De kommissionsmedlemmer, som ikke var bundet af erhvervsinteresser, havde forbindelser bagud til Mellempartiet og de nationalliberale. De var ret tøvende over for håndværkets krav, på visse punkter imod. Det samme var, som man kunne vente, de to medlemmer, der havde tilknytning til den store industri og den større, velstående del af håndværket.

Resultatet af kommissionens arbejde forelå i 1893 i form af en betænkning. Den var ikke enstemmig, og selv om det liberale mindretal havde givet en række indrømmelser, udtryktes det i betænkningen, at det kun skete for at imødekomme håndværkernes ønsker. Forslaget var kendetegnet af talrige indskrænkninger i næringsfriheden. Der blev foreslået tvungne fagprøver, og de blev igen gjort til en forudsætning for at indtræde i næsten obligatoriske erhvervsorganisationer, der tillagdes en række rettigheder. Et forslag om forbud mod brugsforeningers salg fra åben bod ville uden tvivl få vidtgående følger. Det samme gjaldt en stærk begrænsning i adgangen til fri næring.

Ved et tilfælde fremkom betænkningen på samme tid, som Agrarforeningen hastigt hvervede tilhængere over hele landet. Derved blev forslaget inddraget i et kompliceret spil; havde det alene angået byerne, kunne situationen muligvis have vist sig gunstig. Forslaget havde imidlertid en brod mod landbefolkningen ved at ramme landhåndværket og brugsforeningerne. Dette, og manglende opslutning om det i Højre, beseglede dets politiske skæbne.

Allerede den politiske optakt var usikker. Straks ved rigsdagssamlingens begyndelse i 1893 forelagde ministeren kommissionsforslaget i stort set uændret form. Han erklærede imidlertid, at han ikke fuldt ud sluttede sig til forslaget. Venstre tog i næsten alt afstand fra det, mest dog de radikale; i Højre kunne man, som nævnt, møde både håndværkerlinjens ubetingede tilslutning og den gamle liberale fløjs tøven; landbohøjre ytrede sig ikke. Socialdemokratiet vendte sig mod lovforslaget. For så vidt gjaldt beskyttelsen mod storvirksomheder, erkendte man, at der var et behov for en sådan; men dette kunne ske ved statens overtagelse af dem. Navnlig vendte Socialdemokratiet sig mod, at man søgte at begrænse de mindste virksomheders udfoldelsesmuligheder.

Efter forslagets 1. behandling fulgte et udvalgsarbejde, der ikke førte til noget resultat. Forliget i 1894 skabte ikke et bedre klima for forslaget, for på samme tid skærpedes forholdet mellem land og by, bl. a. forsøgte man

nu at skabe en særlig købstadbevægelse. Selv om der var forsøg på at løse spørgsmålet ved at ændre loven til kun at være en næringslov for byerne, var det tydeligt, at forslaget ikke havde nogen fremtid for sig, fordi det var kommet til at stå som et særligt reformarbejde til fordel for byerne. De vekslende højreregeringer fortsatte med at fremsætte det; ved at flytte det over i Landstinget lykkedes det i 1900 at få loven vedtaget, men rigtig nok i stærkt ændret form. Håndværkernes centrale ønsker blev ikke imødekommet. Med systemskiftet forsvandt næringsloven for mange år fra Rigsdagens dagsorden.

Med Rigsdagens utilbøjelighed til at gennemføre næringsloven i det oprindelige forslags form standsede også håndværkernes interesse i det. Denne svigtende interesse skal imidlertid også ses i sammenhæng med, at tiderne i 1890'erne blev betydelig bedre, end de var, da kravene blev formuleret. Dertil kom, at meget af det, man ønskede i loven, nu kom på frivillig basis. Det gjaldt ikke mindst den stærkt stigende tilbøjelighed til at aflægge frivillige svendeprøver. Men det gjaldt også andet arbejde for fremme af håndværket, f. eks. tekniske skoler, Teknologisk Institut, elforsyning, der løste kraftproblemet m. m.

Næringslovsforslagets skæbne viste byerhvervenes svage politiske position. De sluttede dels op om Højre, men dette gav ikke fornøden støtte, dels op i Socialdemokratiets rækker; men det gjaldt fortrinsvis de dårligst stillede. Derved åbenbares også, at der i byerhvervene gik en social skillelinje. Brydningerne i Højre viste ydermere, at der også var en spaltning i byerhvervene på et højere socialt plan. Disse forhold skabte i de følgende årtier vanskeligheder både for forsøg på at danne et byerhvervsparti og for at forene Højre, senere Det konservative Folkeparti. Tilsvarende fik Socialdemokratiet vanskeligheder med at forene kooperative ideer med tilgangen fra de mindre erhvervsdrivende. De største muligheder for erhvervspolitisk lovgivning havde byerhvervene, når enkelte grupper samlede sig om enkeltsager, som det var tilfældet med lukkeloven i 1908 og loven mod illoyal konkurrence i 1911³⁹.

